

ІВАН
ЗАБІЯКА

ЕПІСТОЛЯРНА
СПАДЩИНА

ВАСИЛЯ ГОРЛЕНКА

ІВАН
ЗАБІЯКА

ЕПІСТОЛЯРНА
СПАДЩИНА

ВАСИЛЯ ГОРЛЕНКА

**160-й річниці
від дня народження
ВАСИЛЯ
ПЕТРОВИЧА
ГОРЛЕНКА –
присвячується!**

Автор

Соборный участник конституции

А. Горюнов

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
Інститут журналістики
Бібліотека альманаху «Вітрик».
Випуск 5

Іван Забіяка

Епістолярна спадщина Василя Горленка

Монографія

Вид. 2-ге, доповн. і переробл.

Київ 2013

**Бібліотека
альманаху «Вітряк».
Випуск 5**

Автор проекту Іван Забіяка

**УДК 070(477)
ББК 76.012(4Укр)**

Забіяка І.М.

З 12 Епістолярна спадщина Василя Горленка. Монографія. Вид. 2-ге, доповн. і переробл. / Бібліотека альманаху «Вітряк». Вип. 5. – К., 2013. – 400 с.

Ця книжка не лише про епістолярну спадщину В.П. Горленка (1853–1907) як відомого українського літературного критика, мистецтвознавця, фольклориста, етнографа, знавця і збирача національних старожитностей, вишуканого есеїста, в цілому прекрасного журналіста. Швидше всього ця книжка про самого Василя Петровича через його ж листи, про його власне Я як особи і особистості в історії культури України, складних випробувань його як землевласника і водночас творчо обдарованого патріота України.

Адресується вченим, викладачам всіх рівнів навчальних закладів і їх студентам, учням, а також широкому колу читачів.

Рецензенти:

ДУБРОВІНА Л.А., член-кореспондент Національної академії наук України;

СЕРГІЙЧУК В.І., доктор історичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

СВЯТОВЕЦЬ В.Ф., кандидат філологічних наук, доцент, письменник, дослідник епістолярної спадщини Лесі Українки.

Науковий редактор *Бутич І.Л.*, кандидат історичних наук.

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, протокол № 6 від 25 січня 2013 року.

ISBN 978–966–2471–31–1

© Забіяка І.М., 2013 р.

© Івахненко О.І., оправа, 2013 р.

Зміст

Від редактора	7
Вступ	9
 Розділ перший.	
Епістолярна спадщина В. Горленка як історико-культурологічне джерело	16
Джерела та історіографічні питання вивчення епістолярної спадщини В. Горленка	18
Адресати В. Горленка, історико-джерелознавчий та культурологічний огляд проблематики листів	30
Дипломатико-палеографічні та історико-культурологічні особливості листів В. Горленка	43
 Розділ другий.	
Хронологія життя Василя Горленка за його листами	54
Дитинство, роки навчання і пошуків, співробітництво з «Киевской стариной» (київський та полтавський період)	56
Період вагань, нових пошуків і випробувань	88
«Биржевые ведомости», «Новое время» (петербурзький період)	153

Розділ третій.	
Із основних історико-культурологічних питань епістолярної спадщини	
В. Горленка	238
В. Горленко у взаєминах з редакцією та редакторами журналу «Киевская старина»: за листами	
В. Горленка до О. Лазаревського	239
В. Горленко про авторство «Історії русів»: еволюція поглядів	258
В. Горленко – знавець і збирач українських старожитностей	270
Дослідження Василем Горленком північної частини Чернігівщини	315
Збірники «Лівобережжя» та «Вістка»: історія підготовки до видання	318
Горленки і Скоропадські. До питання про взаємини між українськими дворянськими родами . .	333
В. Антонович в оцінці В. Горленка: за листами до Ф. Лебединцева	344
Василь Горленко і ріднокраївці Панас Мирний та М. Дмитрієв	352
В. Горленко та видання «Сочинений и писем П. А. Кулиша»	361
Висновки	394
Ще публікації автора	
про Василя Горленка	397
У світ вийшли	399

Від редактора

Книга Івана Забіяки, що пропонується увазі читацької громадськості, оригінальна як за змістом, так і викладом матеріалу. Автор зробив удалу спробу крізь призму змісту листів Василя Горленка крок за кроком прослідкувати життєвий і творчий шлях неординарного українського літературного критика, мистецтвознавця, фольклориста та етнографа. І. Забіяка зробив істотний внесок у методику вивчення епістолярного жанру. Автору дослідження вдалося виявити 127 кореспондентів, з якими листувався В. Горленко протягом 1883–1907 рр. Вона охоплює широке коло історично-культурних тем, проблем і має незаперечний інтерес для різних галузей суспільних наук. Дослідження І. Забіяки опирається на 640 листів В. Горленка 38 кореспондентам.

Листи, мемуари в усі часи вважалися цінним матеріалом для відтворення народного життя. Український історик Дмитро Дорошенко писав: «Здається було би зайвим говорити про вагу і значення, які мають для історії нашого національного руху мемуари і листування людей, котрі брали активну участь у громадському житті, або ж стояли близько до нього. Особливо це стосується часів передвоєнних і передреволюційних, а спеціально України Наддніпрянської, де політичне життя перебувало в особливих умовах «підпільного» існування, де не було своїх журналів, окрім підцензурної «Кієвської старині» і де часом дуже важні факти і події суспільного значення були звісні лиш обмеженому колу людей, а для нового покоління залишилися зовсім невідомими»¹.

¹ *Дорошенко Д.* В справі видання мемуарів та листування: кілька уваг та дзедератів // *Стара Україна.* – Львів, 1924. – Кн. IX/X. – С. 139.

Листування В. Горленка було одним із засобів його наукового та творчого спілкування. Тому воно виступає в ролі незамінного джерела, як фактичного матеріалу, так і його осмислення в цих листах. Підтвердженням цього є дане дослідження. Воно демонструє, як з допомогою листів заповнюються прогалини у відображенні подій, відображенні доби, епохи.

Насамкінець варто згадати про зміст останнього, третього розділу дослідження «Із основних історико-культурних питань епістолярної спадщини Василя Горленка», в якому насамперед звертають на себе увагу сюжети про взаємини В. Горленка з редакцією та редакторами журналу «Киевская старина» та аналіз творчого процесу і висновки дослідження «Історії русів», над якою Горленко працював багато років, пов'язуючи її створення з Полетиками.

Іван БУТИЧ

* * *

Вступ

XX століття, особливо його друга половина, багато втратило історичної, літературної, мистецтвознавчої та іншої наукової інформації через те, що листування перестало бути основним комунікативним засобом спілкування між творчими та науковими особистостями. З появою Інтернету ситуація дещо поліпшилася. Проте й тут є певні як самоорганізаційні, так і морально-етичні проблеми. З одного боку більшість листів так і залишається на чужих серверах, з іншого – у багатьох випадках листування набрало форми передачі (обміну) інформації. Етикет, характерний для письмового листування, набув надзвичайно суттєвих змін. Якщо неодержання відповіді на письмовий лист вважалося розривом контактів, то в електронному листуванні це вважається майже нормою. Тому XIX століття цілком справедливо можна вважати й понині розквітом епістолярного жанру, його еталоном і родоначальником наукового ставлення до нього, коли в поле зору наукових досліджень стали все більше потрапляти листи приватного змісту².

Лише листування дає можливість дізнатися про широкий діапазон складних і дрібних проблем, від найвідомішого до найпотаємнішого з життя автора листа, суспільства відповідного періоду. Листування українських вчених та культурних діячів другої половини XIX ст. є одним із засобів обміну інформацією, науковими і творчими задумами та здобутками. Крізь призму особистого листування історико-культурний процес відображає багато цікавих і цілком вірогідних зв'язків та внутрішніх мотивів творчості. Цим, влас-

² *Наумов Е.Ю.* Частная переписка XIX – нач. XX в. как объект археографического анализа // Археографический ежегодник за 1986 год. – М., 1987. – С. 35.

не, і пояснюється наша увага до листів В. Горленка, відомого українського фольклориста, мистецтвознавця, літературного критика, знавця минулого України і її старожитностей. Особа В. Горленка є своєрідним явищем в історії культури України, цілком гідним окремого вивчення.

Василь Петрович Горленко (1853–1907) народився в селі Ярошівка Прилуцького повіту Полтавської губернії (нині село Українське Талалаївського району Чернігівської області). Навчався в Полтавській та Ніжинській гімназіях, потім у Ніжинському ліцеї, в Сорбонському університеті.

Творча біографія розпочалася в другій половині 70-х років. 1878 р. в журналі «Отечественные записки» надруковано його статтю «Литературные дебюты Н.А. Некрасова»³. З'являються замітки, інформації культурно-освітнього, літературно-критичного спрямування в газетах «Новое время», «Голос» та в інших.

Отже, В. Горленко вже замолоду формувався з одного боку під східноєвропейським (російським) впливом, з іншого ж Париж, Сорбонна, – західноєвропейським. Однак формування не зупиняється на крайнощах. Залишається все той же східноєвропейський класичний вплив з орієнтацією на російськомовну діяльність, відшліфований західноєвропейським впливом в особах І. Тена, Е. Золя та інших у плані відчуття слова, мистецьких творів, краси в цілому. Звідси й випливає, що В. Горленко у своїй творчості завжди «прагнув не лише описати те чи інше явище нашої старовини, а й зв'язати його, образно відтворити, щоб читач вникав не так у сукупність фактів, як провідчув дух часу, його аромат»⁴.

Після навчання у Франції В. Горленко повертається додому і робить спробу знайти пристойну службу творчого характеру, а не просиджувача на повітових зборах, що згодом таки доведеться скуштувати і цих мук. І, як багато хто робив до нього і після, прагне влаштуватися у великій сто-

³ Горленко В.П. Литературные дебюты Н.А. Некрасова (Библиографические материалы) // Отечественные записки.– 1878.– № 12.– Отд. 2.– С. 149–165.

⁴ Шевчук В.О. Дорога в тисячу років: Роздуми, статті, есе.– К., 1990.– С. 281.

лиці, де ритм культурного життя значно вищий, цікавіший. І В. Горленко – в Петербурзі. До вищезазначених російських періодичних видань додаються «Молва», «Русское обозрение», «Всемирная иллюстрация», «Русский архив»⁵. Він багато читає, пише, спілкується, їздить.

І тут, у Петербурзі, відбувається переорієнтація російського впливу на український (хоча з тією ж російськомовною формою – мова), в чому чи не найосновнішу роль відіграв М. Костомаров. Про це, про костомарівські петербурзькі «вівторки», В. Горленко писатиме згодом у статті «Две поездки с Н.И. Костомаровым»: «Ці вечори на квартирі його на 9-й лінії Василівського острова, де він мешкав протягом двадцяти п'яти років, залишаться назавжди в пам'яті тих, хто їх відвідував. У цьому затишному закутку, звідки незліченні книги майже виживали господаря, все, з першого погляду, нагадувало батьківщину: і образ Охтирської Богоматері, посередині стіни, поблизу робочого столу в кабінеті, і портрет Мазепи, Хмельницького, і малоросійська мова, й інтереси рідної народності. Зимового вечора, коли мороз міцнішав на Неві, ледь-ледь мигтіли ліхтарі в морозному повітрі і скрипіли полозки саней, гостинне світло у віконцях третього поверху манило до себе. Там відчувалося начебто куточок далекого рідного краю»⁶.

Такі зізнання В. Горленка приводять до думки, що вони, ці «вівторки», ніяк не могли пройти повз чутливу, вразливу і тонку натуру молодого європейця у формуванні його як українофіла.

З початку 80-х років полем діяльності В. Горленка стає Україна: її етнографія, фольклор, мистецтво, історія, література, журналістика, врешті-решт, доля українського народу, його культура. Хоча й не все, безперечно, знайшло повне вираження завдяки таланту В. Горленка, його патріотизму, активності дій у його творах.

⁵ Грицюта М.С. Василь Горленко // Історія української літературної критики. Дожовтневий період. – К., 1988. – С. 265.

⁶ Горленко В. Две поездки с Н.И. Костомаровым // Киевская старина. – 1886. – № 1. – С. 111. Тут і далі весь цитований матеріал В. Горленка подаємо в нашому перекладі.

Уже в київській газеті «Труд» (1881–1882) з'являється ряд праць молодого журналіста, написаних на суто українських матеріалах: «Думи селянина», «Майская ночь» в Петербурге», «Литературные раскопки» та інші. Саме в цій газеті вперше в Україні В. Горленком було здійснено публікацію фрагментів російських повістей Т. Шевченка, у передмові до яких він робить досить делікатний докір тим, хто знав про ці твори і нічого не робив, щоб їх видати⁷.

З першого року випуску журналу «Киевская старина» В. Горленко стає активним її співробітником і заявляє про себе як фольклорист і мистецтвознавець. У подальші роки співробітництва коло тем і персоналій помітно розширюється, зростає: статті, рецензії, огляди, повідомлення, замітки, публікації... – всього понад сто матеріалів (не всі вдається підрахувати, бо частина з них не підписана). Варто відзначити й те, що, як і засновники журналу «Киевская старина» В. Антонович, О. Лазаревський та інші, В. Горленко також за свої матеріали в журналі не брав авторської винагороди. Хоча це ніяк не означало, що в матеріальному відношенні в нього все було гаразд. Навпаки, він з великими труднощами зводив кінці з кінцями і, щоб якось фізично існувати для духовної праці, змушений був друкуватися в інших періодичних виданнях як в Україні, так і в Росії.

Проте українських видань було дуже мало, щоб, друкуючись у них, можна було забезпечувати себе матеріально, не виїжджаючи за межі України. В. Горленко належав до тих людей, які можуть заробляти лише пером. Після тривалих та важких вагань і роздумів він знову – в Петербурзі. Переважно працює в газеті «Новое время» рецензентом, оглядачем літератури, зарубіжних видань. Листи засвідчують, що то була важка фізично і морально робота.

Так знову розпочався, умовно кажучи, петербурзький період творчості В. Горленка: складний, суперечливий, надзвичайно цікавий, але, чи не найосновніше, малодослідже-

⁷ В. Горленко з цього приводу писав: «Їх (російських оповідань і повістей.– І.З.) доля до останнього часу відома була небагатьом і, на сором шанувальників поета, цікавила також небагатьох. І не те, щоб про них не знали» // Труд.– 1881.– № 122.– 11 декабря.

ний. Тому й ставляться дослідники по-різному насамперед до самого В. Горленка, а не до його творів, написаних у цей час, без використання його листів до багатьох адресатів, без глибокого аналізу трьох книжок, у яких переважна більшість матеріалів написано про Україну⁸.

Причини такого ставлення криються в характері видання газети, який хоч і впливав на самого В. Горленка, але не такою мірою, щоб говорити однозначно про відхід його від України, якого фактично й не було. Швидше всього співробітництво в газеті «Новое время» викликало у В. Горленка огиду, відразу, про що він неодноразово кричатиме у своїх листах. З цього приводу писав професор О. Оглоблин: «... він і відійшов з цього світу раніше, ще тоді, коли російська реакція, після 1905 р., не встигла покласти на нього тавро [...], а революція 1917 р. й боротьба за українську державність вже не втягла В. Горленка до своїх трагічних національних і соціальних колізій»⁹, бо помер ще задовго до них. Важко сказати, де б він опинився за тих чи інших обставин: поїхав би за кордон чи розділив би долю багатьох відданих діячів України в роки лихоліть. Та єдине, що можна сказати, – він ніколи б не розлучився з Україною духовно, як ніколи й не розлучався. Хоча тавро таки на нього було покладено і

⁸ Перша книжка В. Горленка «Южнорусские очерки и портреты», власне вибраних статей, надрукованих раніше переважно в журналі «Киевская старина», побачила світ у Києві 1898 р. і мала успіх. Можливо, саме це спонукало до видання там же наступного року другої книжки «Украинские были». Але ця книжка стала менш помітною серед науковців, незважаючи на те, що в ній були розміщені два біографічні портрети про українських художників Д. Левицького і В. Боровиковського, фактично відкритих і відроджених для України В. Горленком. 1905 р. в Петербурзі виходить третя його книжка статей «Отблески. Заметки по словесности и искусству». Якщо перші дві книжки повністю побудовані на матеріалах з української тематики, то в третій – Україні адресувався один із шести розділів. Хоча й в інших розділах були розміщені матеріали, що тією чи іншою мірою прямо або дотично стосувалися України. Віньєтку в українському стилі до неї малював В. Кричевський. Ця книжка мала успіх. Одразу після смерті В. Горленка там же її було перевидано, але вже без віньєтки (1908 р.).

⁹ Оглоблин О. З невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка (1893–1905) // Україна (Париж). – 1952. – Ч. 7. – С. 556–557.

лежало воно на його імені кілька десятиліть: чорносотенець, ліберал, буржуазний націоналіст і т. ін.

Так і залишився він, займаючи окреме місце серед етнографів і фольклористів, мистецтвознавців і критиків, знавців історії України і її старожитностей. Ним не захоплювалися, але й не забували. Про нього писали, але не заглиблювалися у його багатогранну і глибоку творчість. Схоплювалися, і це правда, багато в чому суттєві відблиски його проблематики, методики її вирішення, складався навіть досить вдалий узагальнюючий портрет В. Горленка такими дослідниками, як Є. Рудинською, К. Грушевською, П. Ротачем, В. Шевчуком, М. Грицотою, С. Білоконем та іншими. Найбільше, чим манив до себе В. Горленко своїх дослідників, – це його мова творів, стиль.

Епістолярна спадщина В. Горленка також привертала до себе постійну увагу, але вивчалася тільки в контексті конкретних завдань обраної теми. Поза увагою залишалося завжди щось більше і глибинніше – тонше і вишуканіше ество цієї особистості.

Своїм трагізмом в особистому житті, укладом землевласника В. Горленко уособлював значну частину української інтелігенції, яка безнадійно намагалася поєднати в собі творчого працівника і господаря кількох сотень гектарів землі, бути реалізатором її здобутків і в той же час перебувати у взаємодійності загального процесу розвитку української історії в якнайширшому розумінні цього поняття, розвитку нації.

На ці та багато інших питань дадуть відповіді саме листи В. Горленка. Його епістолярна спадщина представляє науковий інтерес із кількох боків: а) через його листи можна простежити детермінованість науково-творчих пошуків практично з усіх проблем, які можна виокремити в його творчій діяльності; б) тільки за його листами можна детально реконструювати його ж життєвий шлях, оскільки в публікаціях та в інших джерелах такий матеріал відсутній. Така тема варта уваги через те, що В. Горленко належав до прогресивних і передових кіл української інтелігенції даного періоду; в) епістолярна спадщина В. Горленка є невід'ємною складовою частиною всієї епістолярної спадщини українських діячів і це дає незаперечну можливість ви-

значення місця і значення його листів у корпусі епістолярної спадщини істориків, фольклористів, етнографів, літераторів кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Звідси й мета і завдання полягають у комплексному відображенні всіх життєвих і творчих колізій В. Горленка, які випливають із його листів до різних адресатів, що забезпечить поступ у розробці теми. Серед головних завдань роботи бачаться такі: а) створення всебічно науково-академічного й суспільно-політичного портрета В. Горленка; б) зруйнування ідеологічних стереотипів, звільнення образу В. Горленка від усіляких політичних ярликів, очищення від застарілих уявлень, оцінок і упереджених підходів; в) відображення проблеми предків В. Горленка (в рамках його листів) і впливу родових відносин і традицій на його життя, духовність та творчість на суто науково-історичному ґрунті; г) ретельний аналіз і синтез епістолярної спадщини В. Горленка (в рамках обумовлених темою дослідження); д) пошук науково обґрунтованих відповідей на питання, поставлених часом: яке значення для української культури має епістолярна спадщина В. Горленка і її роль у становленні української культури і державотворення; е) розгляд основних друкованих праць В. Горленка, які безпосередньо впливають із його листування; є) подання критичного осмислення використаних джерел.

Інструментарієм у вирішенні поставлених завдань послужили психоаналіз, проблемно-хронологічний, системний, мікроскопічний, біографічний та інші методи.

Все це посприяло: а) у створенні за листами найповнішої до цього часу біографії В. Горленка; б) ввести в науковий обіг листи В. Горленка для з'ясування місця й ролі його в громадській, культурно-просвітницькій та творчій діяльності; в) реконструювати невідомі досі сторінки життя культуролога; г) залучено інші історичні (гуманітарні) дисципліни: історіографію, політологію, етнографію, мистецтвознавство; д) здійснена спроба цілісного аналізу всієї епістолярної спадщини В. Горленка, включаючи його недруковані, некоментовані і незгадувані листи; е) відображено питання своєрідності листів В. Горленка.

Розділ перший

Епістолярна спадщина В. Горленка як історико- культурологічне джерело

Епістолографія (епістолологія)¹⁰ як наука знаходиться на стадії наукового визначення своїх функцій, типів та видів листів. В одних випадках листування відносять до «типу джерел особистого походження», а службове, дипломатичне, комерційне – до діловодства¹¹, в інших – як джерело для створення наукової біографії особи, де листам відводиться роль документа історичного, біографічного і творчого характеру, цим самим ставлячи їх в один ряд із документами, щоденниками, спогадами, не беручи до уваги їх специфічність¹², яка полягає в тому, що певній категорії листів властива поетика (діалогічність, поліфонізм, композиційна розкутість, стильові особливості і т. д.).

¹⁰ Автори І. Войцехівська і В. Ляхоцький розмежовують ці терміни таким чином: термін «епістолографія» доцільно використовувати «для визначення листування, епістолярної спадщини, епістолярної літератури, листів, послань тощо» (*Войцехівська І.Н., Ляхоцький В.П.* Епістолологія. Короткий історичний нарис.– К., 1998.– С. 20); «епістолологія» – «для визначення дисципліни, що вивчає окремий вид джерела – листи, відповідає дефініціям інших спеціальних дисциплін – вексилологія, філігранологія, берестологія, геортологія тощо» (*Там само*). За цими міркуваннями важко зрозуміти значення термінів таких спеціальних історичних дисциплін, як археографія, історіографія. У даному дослідженні нам в однаковій мірі притаманне тлумачення як того, так і іншого терміна.

¹¹ Специальные исторические дисциплины.– К., 1992.– С. 30.

¹² *Наумов Е.Ю.* Частная переписка XIX – начала XX в. как объект археографического анализа // Археографический ежегодник за 1986 год.– М., 1987.– С. 35–36; *Шерех Ю.* Кулішеві листи і Куліш у листах // Третя сторожа. Література. Мистецтво. Ідеологія.– К., 1993.– С. 48.

За останні кілька десятиліть значно виріс інтерес до листів відомих осіб і особистостей минулого чи листів невідомих осіб до державних діячів і т. д. Їх публікації ставлять в один ряд із іншими архівними документами: протоколами, записками, клопотаннями, розпорядженнями, щоденниками, мемуарами, записками партійних і державних органів та ін. Мало яке періодичне видання не рясніє такого роду публікаціями. З'явилося чимало й окремих добірок листів¹³.

Вивчаючи епістолярні джерела, необхідно піддавати їх такому ж ретельному аналізу, як і мемуарну літературу, оскільки листи значною мірою наближаються до щоденних записів (щоденників). І вони переходять до кола питань про зв'язок листування з мемуарними пам'ятками, про ступінь їх суб'єктивності і вірогідності.

Водночас між мемуарами і листами є відмінність: перші пишуться поступово, нерідко з часом змінюються і часто призначаються нащадкам, так би мовити *pro domo sua*, тоді як листи мають, як правило, сучасний інтерес і пишуться під хвилинним враженням, тому в них яскраво відображається характер автора, його настрої, стан (духовний і фізичний) саме в даний момент, чого не можна в принципі одержати від друкованих праць цього ж автора. Тому листи, як і мемуарна література, вимагають до себе спеціального підходу, який характеризується глибокими знаннями даної епохи, психологічним відчуттям автора, поетичного (філологічного) дару слова.

¹³ У півстолітніх змаганнях. Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941) / Упорядники: О. Гайова, У. Єдлінська, Г. Сварник. Автор передмови У. Єдлінська.– К., 1993.– 768 с.; *Листи* Івана Сірка. Матеріали до українського дипломатарію / Укладачі Ю. Мишик, М. Кравець.– К., 1995.– 84 с.; *Листування* Михайла Грушевського / Упорядник Г. Бурлака. Редактор Л. Винар.– К.–Нью-Йорк–Париж–Львів–Торонто, 1997.– 398 с.; *Михайло Грушевський: між історією та політикою* (1920–1930-ті роки). Збірник документів і матеріалів / Упорядники Р. Пиріг (керівник), Т. Гриценко, О. Рубльов, А. Соловйова.– К., 1997.– 184 с.; *Піскорський Б.* Вибрані твори та епістолярна спадщина / Упорядники О. Новикова, І. Пічугіна.– К., 1997.– 352 с.; *Максимович М.* Листи / Упор. і вст. ст. В. Короткого.– К. : Либідь, 2004.– 312 с. : іл.; *В рокотанні-раданні бандур* / Авт.-упоряд.: М.А. Шудря, В.Г. Нечепя.– К. : МАУП, 2006.– 464 с. : іл., [32] с. іл.

Листи як історичне джерело мають і свою перевагу над мемуарною літературою. Ця перевага полягає в тому, що описані в них події ще не переломилися через призму часу і пізніших суджень (думок, зауважень) автора. Водночас ця перевага може бути й хибною, оскільки в листах нерідко містяться судження, від яких автор згодом може й відмовитися або поставитися до них критично, чого б у мемуарах він ніколи собі не дозволив. Тому листи вимагають від дослідника уважного і критичного підходу.

Історики судять про минуле на певній відстані від подій, які описують, і тому, як правило, зображують ту чи іншу епоху в найзагальніших рисах, жертвуючи деталями, цікавими конкретними фактами, епізодами, подіями. Листи ж, написані безпосередньо по слідах подій, можуть заповнити ці прогалини, допомогти точніше зорієнтуватися в цих подіях, яскравіше відобразити ту чи іншу епоху.

Цілком зрозуміло, що самі листи не можна вважати основним історичним джерелом для аналізу історичних процесів, однак вони є надзвичайно цінними джерелами для дослідника, які для основних документів в одних випадках можуть бути рівнозначними з ними, в інших – альтернативними. Та за будь-яких обставин дослідник не має права ігнорувати листами, якщо вони є і відповідають його обраній темі, періоду дослідження.

Листування В. Горленка було одним із засобів його наукового та творчого спілкування. Тому в даному випадку його листи виступають у ролі незамінного джерела як фактичного матеріалу, так і його осмислення в цих же листах.

* * *

Джерела та історіографічні питання вивчення епістолярної спадщини В. Горленка

Джерельну базу дослідження складають насамперед листи В. Горленка. На сьогодні встановлено, що Василь Петрович листувався (з різною, зрозуміло, інтенсивністю, як

це буде видно нижче) із 127 кореспондентами. Виявлено і опрацьовано 642 поштових відправлень самого В. Горленка до 40 кореспондентів: українського історика, археолога, етнографа, археографа, громадського і культурного діяча *В. Антоновича* – 1 поштове відправлення (далі – п. в.); українського історика, академіка АН України, культурного і громадського діяча *Д. Багалія* – 2 п. в.; українського археографа, етнографа, мистецтвознавця, академіка АН України, директора Київського міського музею, редактора «Археологической летописи Южной России» *М. Біляшівського* – 2 п. в.; українського етнографа, лікаря *О. Гаврилова* – 1 п. в.; видавця журналу «Киевская старина» *К. Гамалія* – 1 п. в.; української письменниці, дружини П. Куліша *Ганни Барвінок* – 91 п. в.; українського письменника, публіциста, фольклориста, лексикографа, громадського і педагогічного діяча *Б. Грінченка* – 32 п. в.; українського історика, археолога *В. Данилевича* – 1 п. в.; російського та українського літературознавця, історика і фольклориста *М. Дашкевича* – 1 п. в.; українського філолога, педагога і громадського діяча *Г. Житецького* – 1 п. в.; українського культурного діяча *Я. Забіли* – 1 п. в.; українського історика, архівіста, палеографа і літературознавця *І. Каманіна* – 2 п. в.; українського історика, археолога і музеєзнавця *Ф. Камінського* – 12 п. в.; редакції журналу «Киевская старина» – 1 п. в.; літератора і педагога, громадського діяча, редактора журналу «Киевская старина» (1889–1892) *Є. Ківлицького* – 25 п. в.; українського історика, письменника, громадського і політичного діяча *М. Костомарова* – 1 п. в.; дружини М. Костомарова *А. Костомарової* – 1 п. в.; етнографа, педагога, мистецтвознавця *С. Кулжинського* – 1 п. в.; українського письменника, історика, фольклориста, етнографа, перекладача, громадського і політичного діяча *П. Куліша* – 2 п. в.; українського історика, громадського діяча *О. Лазаревського* – 62 п. в.; редактора-видавця журналу «Киевская старина» (1888–1889), громадського діяча *О. Лашкевича* – 22 п. в.; редактора журналу «Киевская старина» (1882–1887), професора Київської духовної академії, дослідника української церкви, освітнього діяча *Ф. Лебединцева* – 55 п. в.; українського історика, архівіста, письменника, фахівця в галузі звичаєвого права, одного із

засновників УАН, її третього президента *О. Левицького* – 62 п. в.; голови петербурзького департаменту судової палати *І. Максимовича* – 1 п. в.; сестри П. Мартиновича *О. Мартинович* – 1 п. в.; українського художника, етнографа і фольклориста *П. Мартиновича* – 126 п. в.; українського письменника, громадського діяча *Панаса Мирного* – 85 п. в.; українського письменника, громадського діяча, редактора журналу «Киевская старина» (1893–1907) *В. Науменка* – 3 п. в.; історика української літератури, академіка АНУ, автора праць з археології, етнографії, музейної справи, образотворчого мистецтва України *М. Петрова* – 3 п. в.; російського літературознавця, фольклориста *О. Пупіна* – 4 п. в.; українського етнографа, письменника і громадського діяча *Б. Познанського* – 2 п. в.; українського фольклориста, критика, письменника, російського державного діяча *І. Рудченка* – 2 п. в.; українського етнографа, фольклориста, статиста і громадського діяча *О. Русова* – 1 п. в.; засновниці першого на Полтавщині великого приватного музею (1885–1906) *К. Скаржинської* – 2 п. в.; матері гетьмана П. Скоропадського *М. Скоропадської* – 15 п. в.; дружини П. Скоропадського *О. Скоропадської* – 1 п. в.; вченого-славіста, педагога, громадського діяча, директора Колегії Павла Галагана (1893–1906) *А. Степовича* – 7 п. в.; громадського, культурного діяча, збирача українських старожитностей *В. Тарновського* – 1 п. в.; українського письменника, педагога, громадського і культурного діяча *М. Чалого* – 1 п. в.; українського історика, археолога, етнографа, фольклориста, лексикографа, письменника *Д. Яворницького* – 8 п. в.

У роботі також використано листи інших наукових і культурних діячів, у яких згадується і характеризується В. Горленко: листи Ганни Барвінок до Б. Грінченка, І. Каманіна та ін.

Листи В. Горленка зберігаються в Києві¹⁴: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (далі – ІР); Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАУК); Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури

¹⁴ В даній роботі йдеться тільки про ті листи, що виявлені та опрацьовані.

ім. Т.Г. Шевченка НАН України (далі – ІЛ); Відділ рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України (далі – ІМФЕ); у *Дніпропетровську*: Дніпропетровський історичний музей ім. академіка Д.І. Яворницького (далі – ДІМ); у *Полтаві*: Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО); у *Чернігові*: Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського (далі – ЧІМ), Чернігівський літературно-меморіальний музей ім. М.М. Коцюбинського (далі – ЧЛММ).

Листи В. Горленка не завжди зберігаються компактно. Так, листи до Ганни Барвінок знаходимо: 1 п. в. в ІР, 18 п. в. в ІЛ, 7 п. в. у ЧЛММ, 65 п. в. у ЧІМ; до П. Мартиновича: 73 п. в. в ІЛ, 53 п. в. в ІМФЕ.

Виявлено ще, але не опрацьовано листи до таких 18-ти кореспондентів: російського письменника *К. Баранцевича* – 1 п. в.; російського поета, перекладача, бібліографа *П. Бикова* – 19 п. в.; *Н. Буткевича* – 1 п. в.; російського письменника *К. Воєнського* – 1 п. в.; редакції журналу «*Ежемесячные сочинения*» – 1 п. в.; російського письменника, критика *О. Ізмайлова* – 1 п. в.; українського історика, письменника, громадського і політичного діяча *М. Костомарова* – 8 п. в.; російського письменника *І. Леонтєва* – 19 п. в.; російського письменника *В. Мазуркевича* – 1 п. в.; російського письменника *М. Мінського* – 1 п. в.; російського письменника, публіциста і філософа *В. Розанова* – 1 п. в.; французького письменника, драматурга, мистецтвознавця, перекладача з російської на французьку мову *Д. Роша* – 180 п. в.; російського історика, журналіста, редактора-видавця журналу «*Вестник Европы*», громадського діяча *С. Стасюлевича* – 1 п. в.; російського критика, мистецтвознавця, керівника журналу «*Северный вестник*» та хореографічного технікуму *Я. Флексера (Волинського)* – 1 п. в.; російського письменника *А. Чехова* – 2 п. в.; бібліографа *П. Шибанова* – 15 п. в.; історика, журналіста, редактора журналу «*Исторический вестник*» *С. Шубинського* – 3 п. в. Ці листи зберігаються в Москві, Петербурзі, у Франції і на даний момент у зв'язку з фінансовими труднощами наукових установ, а тим більше особистими, немає можливості їх скопіювати і вивчити.

Решта – 71 кореспондент встановлено за листами В. Горленка. З них тільки незначна частина буде виявлена і, по можливості, скопійована, тому що більшість їх відсутня взагалі в будь-яких і -чийх архівах¹⁵.

Всі інші листи зазначених і не зазначених, але встановлених кореспондентів до В. Горленка, загинули в його садибі в с. Ярошівці 1918 р., коли устанавлювалася більшовицька влада.

Також було використано періодичні видання: газета «Труд», журнал «Киевская старина», «Україна» (київське і паризьке видання), збірник «За сто літ» та інші.

Окремого дослідження про епістолярну спадщину В. Горленка ще немає. Це перша спроба такого підходу у вивченні цього документального джерела з огляду на нього лише з боку завдань суміжних дисциплін історичної науки, оскільки особа В. Горленка в чистому вигляді може представляти хіба що як літературного критика окремого періоду в історії української літератури, фольклориста, мистецтвознавця.

* * *

Вивчення листів В. Горленка до окремих осіб розпочалося з середини 20-х рр. ХХ ст. Так, Є. Рудинська, виявивши листи В. Горленка в музеї-садибі Панаса Мирного (м. Полтава), спочатку підготувала і виголосила доповідь В. Горленко в його листуванні з Панасом Мирним» на комісії для дослідів над громадськими течіями 6 грудня 1925 р.¹⁶. Наступного року ця доповідь була надрукована під заголовком «В.П. Горленко»¹⁷. Спираючись на друковані джерела про В. Горленка, Є. Рудинська побудувала його біографію виключно за листами тільки до Панаса Мирного, висловлюючи і доповнюючи їх власними думками,

¹⁵ Виявлено 132 листи В. Горленка до М.В. і А.В. Стороженків за період з 1893 по 1905 рр. (частину їх у витягах і в перекладі українською мовою подав у ж. «Україна» (Париж) О. Оголоблин – див. виноску 34), які ми, за сприятливих умов, маємо намір підготувати окремим виданням. Тому в даній роботі ми їх не використовуємо.

¹⁶ Записки історично-філологічного відділу Української академії наук. – К., 1926. – Кн. VII–VIII. – С. 610.

¹⁷ Там само. – Кн. 12. – К., 1927. – С. 304–318.

припущеннями, на які наштовхували, спонукали відвертості В. Горленка. Його листи давали таку можливість, оскільки період листування охоплює з 1883 по 1906 рр. і сам Панас Мирний належав до найдовіреніших осіб, з якими В. Горленко міг бути повністю відвертим у найпотаємніших думках і почуттях.

Незважаючи на те, що Є. Рудинській вдалося цілісно показати постать В. Горленка, охопивши в цілому всі періоди його життя, дана робота все ж таки не позбавлена фрагментарності, схематизму та ідеологічних впливів і напластунів, оскільки в листуванні між В. Горленком і Панасом Мирним виникали великі паузи або за ці періоди відсутні листи. Та й час, коли ці листи виходили у світ, вимагали від автора праці враховувати, що називається, політичний момент у державі. Ідеологічний характер газети «Новое время» давав привід звинувачувати В. Горленка в тому, що він нібито піддався цьому впливу.

Найбільшою заслугою Є. Рудинської є те, що їй вдалося оперативно підготувати, а це дало в свою чергу можливість опублікувати листи В. Горленка до Панаса Мирного окремим виданням¹⁸. Дозвіл на це видання дав неодмінний секретар Академії наук академік А. Кримський. Книжка вийшла із «Переднім словом», у якому авторка разом із попередніми матеріалами визначила й місце В. Горленка серед українських діячів культури і його листам. Вона писала: «Листи Василя Горленка до Панаса Рудченка (Панаса Мирного) ухвалив Музей (українських діячів науки та мистецтва. – І.З.) випустити в світ із таких мотивів. Насамперед Музей діячів ушановує пам'ять не лише найвидатніших діячів української культури, не тільки геніїв та проводирів українського громадсько-культурного руху, а, в міру сил своїх, усіх тих, хто працею своєю на ниві української науки та українського мистецтва на вшанування те заслужив. Місце серед таких менших діячів належить, безперечно, й Василеві Горленкові»¹⁹. І далі: «Насамкінець, листи

¹⁸ Рудинська Є. Листи Василя Горленка до Панаса Мирного. 1883–1905. З 8 фотографічними знімками. – К., 1928. – 108 с.

¹⁹ Там само. – С. III.

ці, одбиваючи в собі глибоку, тонку, надзвичайно чулу натуру з одного боку, маючи багато яскравих моментів із життя літератури та мистецтва українського й російського з початку років 80-х і до революції 1905-го року з другого, являють собою справді незрівнянний зразок епістолярної вмилости. Нема чого говорити про значіння листування у справі меморіяльній взагалі»²⁰.

Зрозуміло, що за листами до одного адресата скласти повне уявлення про особу навіть із «менших діячів» практично неможливо. Тому виступ і публікація Є. Рудинської стали поштовхом до подальших дослідів В. Горленка через його листи, особисті знайомства з іншими науковцями.

Професор-славіст А. Степович опублікував спочатку два листи В. Горленка до нього із короткою преамбулою до них, в якій досить прихильно охарактеризував В. Горленка²¹.

Згодом А. Степович підготував до друку ще п'ять листів В. Горленка до нього. У передмові до них уже відчувається вплив більшовицької ідеології кінця 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст., суть якої по відношенню до даної підготовки матеріалів полягає у повній відмежованості від своїх попередників, колишніх колег по діяльності на ґрунті української культури, Незважаючи на все це даний матеріал усе-таки не було надруковано²².

Користувався листами В. Горленка й І. Житецький, пишучи нарис «Киевская старина» сорок років тому». При цьому він не вдавався до їх аналізу й оцінок, а брав із них лише фактологічний матеріал на підтвердження тих чи інших фактів, власних спостережень²³.

²⁰ Рудинська Є. Листи Василя Горленка до Панаса Мирного. 1883–1905. З 8 фотографічними знімками. – К., 1928. – С. III–IV.

²¹ Степович А. З листування В.П. Горленка. Записки історично-філологічного відділу. – К., 1929. – Кн. XXIII. – С. 268–270.

²² Листи В. Горленка до А. Степовича // ІР.– Ф. 179.– № 132. [Далі замість: Листи В. Горленка буде – Листи В.Г.]

²³ Житецький І. «Киевская старина» сорок років тому. (Історичні нариси та спомини) // За сто літ. Матеріали з громадського й культурного життя України ХІХ і початків ХХ століття. Книга третя. – К., 1928. – С. 136–139.

Однією з найгрунтовніших спроб розглянути листи В. Горленка як наукове джерело було здійснено К. Грушевською²⁴. К. Грушевська вперше розглядала листи В. Горленка не лише як фактологічне, а й як наукове джерело. Вона помітила, що етнографічна діяльність В. Горленка «внесла цінний елемент точности в збирацьку методу і дала багато фактичного знання до сього малодослідженого питання народного побуту»²⁵. Порівнюючи В. Горленка з етнографами-попередниками, К. Грушевська ставить його (разом із П. Мартиновичем) у перший ряд. З цього листування вона дізнається «про етнографічну техніку», яка не була відома до них, але якою вони користувалися. Це, за словами дослідниці, «відкриває цілком нову еру в збирацькій роботі, особливо важливу для кобзарських дослідів»²⁶. Вона здійснила публікацію листування між В. Горленком і П. Мартиновичем за 1885–1896 рр.

Однак і ця фундаментальна робота мала вже свої прогалини. Одна з найсуттєвіших та, що авторка відмовилася від подальшого вивчення біографії В. Горленка за його ж листами, покликаючись на зазначену вище та іншу літературу, що біографія його вже досить добре досліджена²⁷. К. Грушевська, очевидно, зумисне поставила перед собою вузьке завдання: простежити фольклористичну діяльність В. Горленка і П. Мартиновича лише за 80-ті рр. ХІХ ст., хоча ця тема значно ширша в часі і багатша науковими здобутками. Горленко-фольклорист, як і Мартинович, – особливе питання, що потребує монографічного дослідження²⁸. На на-

²⁴ Грушевська К. З етнографічної праці 1880-х років. (До листування П. Мартиновича і В. Горленка) // Науковий збірник за рік 1929. Записки історичної секції Всеукраїнської академії нау. Том XXXII.– К., 1929.– С. 136–201.

²⁵ Там само.– С. 136.

²⁶ Там само.– С. 137.

²⁷ Там само.– С. 139.

²⁸ Досить цікавою, з нашого погляду, є публікація дослідниці в галузі українського ткацтва О. Боряк, яку можна розглядати як прообраз даного дослідження: Боряк О. Текстологічні засади записування та публікації дум П. Мартиновича (за матеріалами епістолярної спадщини) // Усна епіка: етнічні традиції та виконавство. Матеріали Міжна-родної наукової конференції, присвяченої пам'яті Ф. Колесси та А. Лорда. Київ, 8–14 верес. 1997 р. Частина I.– К., 1997.– С. 23–30.

шу думку, недолік авторки полягає в тому, що було б дуже цінним, щоб із вуст цієї талановитої дослідниці хоча б одна із граней діяльності В. Горленка (як фольклориста) була відображена якомога повніше. Поза її увагою залишилися листи В. Горленка до Б.Грінченка, Панаса Мирного, Б. Познанського, подальше листування з П. Мартиновичем.

Дослідження Є. Рудинської і К. Грушевської мали своїх послідовників. Ознайомившись із книжкою «Листи Василя Горленка до Панаса Мирного», Б. Варнаке, історик театру і літературознавець, поділився спогадами про його знайомство із В. Горленком періоду 1899–1904 рр., коли той перебував у Петербурзі. Спогади цінні не лише тим, що вони доповнюють сказане Є. Рудинською, а й уточнюють, а деякі кон'юнктурні вислови її – розвінчують²⁹. Можливо, саме через ці уточнення спогади й не були надруковані, хоча існують у трьох варіантах: рукописний, надрукований на друкарській машинці українською і російською мовою (український варіант – переклад).

З 30-х до 60-х рр. творчість В. Горленка розглядалася на рівні енциклопедичних статей, у яких, зрозуміло, місця для його епістолярної спадщини не було. Але це стосується України.

Українські вчені, які з тих чи інших причин виїхали з України, продовжували займатися вивченням творчості В. Горленка і за її межами. 1932 р. І. Борщак, пишучи листа до тодішнього голови НТШ К. Студинського, звертався із проханням надрукувати листи В. Горленка до Д. Роша, французького мистецтвознавця, перекладача художніх творів з російської мови французькою. «Це знаменитий матеріал, – писав він, – і для характеристики Горленка й для українознавства й – що не менш важно – для політичного і літературного життя Росії. Горленко, як член редакції літературного відділу «Нов[ого] времени» був добре в курсі всього. Листи писані рос[ійською] мовою й франц[узською]. Не кажу вже про стиль – шедевр епістоляр-

²⁹ Варнаке Б. Встречи с В.П. Горленком. – (1930). – 102 л. // ІР.– Ф. Х.– № 16963.

ний. З усіх листів видно, який це був укр[аїнський] патріот і відчиняється вся драма його життя»³⁰.

У Парижі 1934 р. побачила світ розвідка Д. Дорошенка «Василь Горленко», в якій автор хоч і посилався на листи В. Горленка до Панаса Мирного, але більше розглядав його як літературного критика³¹.

У кінці 40-х на початку 50-х рр. паризький журнал «Україна» неодноразово звертався до теми «В. Горленко» в різних її аспектах. Так, друге число умістило коротку розвідку «Сергій Дягилев і Василь Горленко», в якій використано кілька цитат із листів В. Горленка до Д. Роша³². У некролозі І. Борщака «Дені Рош» йдеться про вплив В. Горленка на Д. Рош і дружні стосунки між ними³³.

Найціннішою публікацією в цьому виданні є «3 невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка (1893–1905). Вступ і примітки проф. О. Оглоблина»³⁴, в якій уміщено 59 листів В. Горленка переважно у вільному викладі публікатора і коротких цитатах із листів у перекладі з російської на українську мову.

Також дуже цінною є початок праці І. Борщака про В. Горленка в 10-му числі цього видання монографічного характеру, в якій автор послугувався листами В. Горленка до Панаса Мирного і Д. Роша³⁵. На жаль, видання журналу «Україна» на цьому числі припинилося і подальша доля праці І. Борщака нам невідома. У цьому ж числі журналу в рубриці «Наше листування» уміщено лист дружини В. Кричевського Є. Кричевської, в якому авторка розповідає про листи В. Горленка та інших до В. Кричевського, які згоріли 1918 р. в будинку М. Грушевського в Києві³⁶.

³⁰ Сварник Г. Листи Ілька Борщака до Кирила Студинського // Записки наукового товариства імені Т.Шевченка. Том. ССXXII. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1991. – С. 386–387.

³¹ Дорошенко Д. Василь Горленко. – Париж, 1934. – 16 с.

³² Сергій Дягилев і Василь Горленко // Україна, Париж, 1949. – Ч. 2. – С. 111–112.

³³ Борщак І. Дені Рош (1868–1951) // Там само. – 1951. – Ч. 6. – С. 477–479.

³⁴ Там само, 1952. – Ч. 7. – С. 556–569; ч. 8. – С. 658–672.

³⁵ Борщак І. Українець-європеєць Василь Горленко (1853–1907) // Там само. – 1953. – Ч. 10. – С. 857–861.

³⁶ Там само. – С. 910–911.

У наступні десятиліття дослідження про В. Горленка частіше можна знайти лише в місцевих періодичних виданнях, ніж у республіканських, а тим паче в академічних. Автори цих матеріалів торкалися переважно таких напрямів діяльності В. Горленка, як мистецтвознавчий, фольклорно-етнографічний, літературно-критичний та короткого викладу біографії із незначним означенням його творчих інтересів³⁷. Якщо й розглядалися в них листи В. Горленка, то лише ті, що вже були надруковані Є. Рудинською та К. Грушевською, але частіше першої авторки.

З середини 80-х рр. нашого століття у поле зору дослідників знову потрапляють листи В. Горленка. Було надруковано (із деякими скороченнями) 3 листи В. Горленка до Б.Грінченка Є. Мітельманом³⁸ і ним же 2 листи О. Глазунова до В. Горленка³⁹. До 80-річчя від дня смерті В. Горле-

³⁷ Ротач П. Дослідник, колекціонер // Колгоспник Талалаївщини.– 1961.– 25 лют.; Шевчук В. Майстер кришталевих тонів // Літературна Україна.– 1967.– 15 серп.; Його ж. Шукач «перлів многоцінних». (Фольклорист і етнограф Василь Горленко) // Народна творчість та етнографія.– 1971.– № 3.– С. 78–82; Ступак Ю. Визначний мистецький критик // Деснянська правда, 1971, 20 жовт.; Ротач П. Василь Горленко // Український календар.– 1973.– С. 151–153; Пащенко П. Василь Горленко // Комуністичним шляхом.– 1985.– 23 берез.; Ротач П., Шевчук В., Наливайко О., Ткачов М. Вшанування пам'яті Василя Горленка // Трибуна хлібороба.– 1987.– 11 квіт.; Шевчук В., Білокінь С., Ротач П. Де ж народився Василь Горленко? // Літературна Україна.– 1986.– № 25.– 23 черв.; Дубинний В. Наш Горленко // Трибуна хлібороба.– 1989.– 14 груд.; Ротач П. Ярошівський працелюб // Світло рідної хати.– Талалаївка, 1989.– С. 16–22; Його ж. Незастарілий «ідеалізм» Горленка // Трибуна хлібороба.– 1992.– 15 серп.; Його ж. Василь Горленко гідний нашої пам'яті // Там само.– 18 листоп.; Його ж. Осяйна постать В.Горленка // Там само.– 26 груд.; Губар О. Людина з добрим серцем. Спогади про В.П. Горленка // Там само.– 1993.– 23 січ.; Білокінь С. Борг перед Василем Горленком // Слово і час.– 1993.– № 1.– С. 12–14; Ротач П. «Рідні палестини» Василя Горленка // І слово, і доля, і пам'ять... Статті. Дослідження. Спогади.– Полтава, 2000.– С. 38–48; Риженко А. Перший український культуролог / Постаті // Сільські вісті. – 2013. – 17 січ. – № 6. – С. 2.

³⁸ Мітельман Є. До проблеми «М. Горький і українська література». З листування В. Горленка з Б. Грінченком // Радянське літературознавство.– 1985.– № 4.– С. 63–66.

³⁹ Мітельман Е. О «Гимне хозяину» Глинки // Советская музыка.– 1986.– № 2.– С. 100–102.

нка оглядову статтю надрукував Валентин Малецький (псевдонім В. Шевчука)⁴⁰. Згодом вийшла у світ книжка літературознавчих праць В. Шевчука «Дорога в тисячу років», у якій одна стаття присвячена В. Горленкові⁴¹. У ній автор досить активно послуговувався листами В. Горленка до Панаса Мирного. Була здійснена спроба огляду літературно-критичної діяльності В. Горленка⁴², в якій використовувалися листи вже до різних осіб.

1992 р. в Полтаві видано книжку «Федір Камінський (1845–1891). Наукова та епістолярна спадщина»⁴³, де, окрім інших матеріалів, опубліковані й листи В. Горленка. Посилаючись на них у нашій роботі, ми будемо користуватися своїми матеріалами, які скопіювали ще в кінці 80-х рр., оскільки в деяких листах публікаторами неправильно розшифровано окремі прізвища, пропущено слова, листи подано скорочено, що вноситиме, на нашу думку, певну плутанину і додаткові маловартісні роз'яснення в цій роботі. Однак не можна не відзначити і велику заслугу цього видання, бо довгий час було невідомим ім'я Ф. Камінського, археолога, педагога, хранителя музею К. Скаржинської в Лубнах, а листи В. Горленка до Федора Івановича хоча й були відомі науковцям, зокрема, П. Ротачу, але відсутність прізвища адресата не давала можливість подивитися на них у контексті наукового і культурного середовища кінця ХІХ ст. в Україні.

З нагоди 140-ї річниці від дня народження В. Горленка (в 1993 р.) перевидано репринтним способом його книжку «Южнорусские очерки и портреты» (К., 1898), у передмові до якої на матеріалах листування з Б. Грінченком, Панасом Мирним відображалась історія цього видання⁴⁴. Опубліко-

⁴⁰ Малецький В. Житейські і творчі стежки Василя Горленка. До 80-річчя від дня смерті. // Україна. Наука і культура. Щорічник. Вип. 22.– К., 1988.– С. 396–403.

⁴¹ Шевчук В. Доля й недоля Василя Горленка // Дорога в тисячу років.– К., 1990.– С. 281–295.

⁴² Грицюта М. Василь Горленко (1853–1907) // Історія української літературної критики. Дожовтневий період.– К., 1988.– С. 265–270.

⁴³ Федір Камінський (1845–1891). Наукова та епістолярна спадщина / Укладачі Т.П. Пустовіт, О.Б. Супруненко.– Полтава, 1992.– 180 с.

⁴⁴ Забіяка І. Дорога майже в сто років // Горленко В. Південноруські образи та портрети / Репринтне відтворення видання 1898 р.– К., 1993.– ХІІ+229 с.

вано сім листів В. Горленка до Ганни Барвінок (з передмовою і примітками)⁴⁵, а також 8 листів (усі з відомих донині) до Д. Яворницького⁴⁶.

Є одна особливість у таких провінційно-локальних публікаціях листів В. Горленка тими авторами, які не мають можливості ознайомитися з іншими його листами, матеріалами про нього: передмова, як правило, побудована на енциклопедичних інформаціях, некролозі за 1907 р. Це ще раз свідчить про нагальну потребу мати якомога повнішу біографію В. Горленка, чим переважно і займатимемося в нашому дослідженні.

* * *

Адресати В. Горленка, історико-джерелознавчий та культурологічний огляд проблематики його листування

Насамперед варто обов'язково зауважити, що кожен корпус листів, кілька чи один до будь-якого з адресатів В. Горленка не вичерпують усіх тих тем, питань і проблем, якими був пов'язаний Василь Петрович із цими кореспондентами, оскільки листування було найчастіше продовженням очного спілкування. Результати таких спілкувань могли б вилитися в іншу форму документа – спогади, дорожні нотатки, замітки. Оскільки таких після В. Горленка не залишилося, то про наукову, суспільно-культурологічну тематику і проблематику можемо судити лише виходячи з його листів, що також не дає можливості відтворити її повної картини.

Ми ставимо перед собою мету зафіксувати коло тем, питань і проблем у листах В. Горленка в рамках кожного адре-

⁴⁵ Забіяка І. «Залишаюсь глибоковідданим – В. Горленко». Листи Василя Горленка до Ганни Барвінок // Хроніка 2000.– Наш край.– 1993.– № 1–2.– С. 73–82.

⁴⁶ Листи Василя Горленка Дмитру Яворницькому. (Підготовка до друку, передмова та коментарі С. Абросимові та І. Тарасенко) // Сіверянський літопис.– 1997.– № 3.– С. 116–120.

сата, щоб можна було уявити, в яких із них «варився» автор листів. Основний принцип відображення цього питання закладений у самій темі підрозділу: листи розглядатимуться за адресатами, тобто за алфавітом кореспондентів.

Відкриває цей список єдиний лист В. Горленка до *В. Антоновича* від 17 січня 1889 р. У ньому йдеться про фотографію предмета, який знайшов полтавський археолог-аматор І. Харецький. Цю фотографію В. Горленко надсилав Володимирові Боніфатійовичу. Даний лист не є свідченням тимчасового знайомства В. Горленка з В. Антоновичем. Із багатьох листів відомо, що В. Горленко був у досить добрих і приятельських стосунках з істориком, часто бачилися з ним у Києві. Зберігається лист в ІР: ф. III, № 66900. Оригінал.

Про такі ж стосунки можна говорити і між В. Горленком та *Д. Багалієм*. Проте й тут відомо лише два листи: від 7 грудня 1888 р. і 7 листопада 1892 р. У першому йдеться про супровід копії жалуваної грамоти, яку історик може використати у видання Харківського історико-філологічного товариства, у другому – В. Горленко просить посприяти у придбанні збірника казок, зібраних І. Манжурою. Зберігаються в ІЛ: ф. 37, №№ 160–161. Оригінали.

Листи до *Ганни Барвінок* охоплюють період від 18 грудня 1898 р. до 9 квітня 1907 р. Все листування пов'язане з пам'яттю про П. Куліша: збереження його рукописів, публікації завершених і незавершених рукописів, підготовка до повного зібрання його творів. В основному за цими листами написаний один із підрозділів третього розділу даної роботи «В. П. Горленко та видання «Сочинений и писем П. А. Кулиша». Хоча в листах залишилося ще багато роздумів, інформації про П. Куліша: намагання відкрити Ганною Барвінок школи ім. П. Куліша, оцінка творам П. Куліша, В. Шенрока, О. Маковея, І. Пулюя; висловлювався про В. Тарновського, М. Лисенка, Л. Яновську, Б. Грінченка, М. і А. Стороженків, І. Франка і, зрозуміло, про саму Ганну Барвінок, її твори, інколи досить відверто й критично, часто спонукаючи до їх публікації, написання нових. Обурювався розв'язанням війни між Росією і Японією, «визвольним рухом» у 1905 р. Критикував українську пре-

су за її політизованість. Співчутливо висловлювався про українську мову як мову політики і науки. Зберігаються в ІР: ф. I, № 30080; ІЛ: ф. XIX, №№ 1123–1138; ЧІМ: Ал 716 – 1–32, 2–33; ЧЛММ: А-3449–3457. Оригінали.

Відомо також два листи В. Горленка до М. Біляшівсько-го: від 18 серпня і 4 вересня 1899 р. У першому В. Горленко пропонує збирати в Київському музеї матеріали, що мають відношення до Т. Шевченка, цим самим стаючи одним із перших, хто намагався таким чином, щоб особисті речі Кобзаря були доступні для публічного перегляду; а також збирати матеріали, які безпосередньо стосуються міста Києва, пропонуючи адресатові деякі з них; у другому – порушує питання збереження іконостасів у давніх українських церквах, які підлягають знищенню. Зберігаються в ІР: ф. XXXI, №№ 1, 833. Оригінали.

В єдиному листі до етнографа і лікаря О. Гаврилова від 29 лютого 1888 р. В. Горленко просить його поруч із записуванням текстів народних пісень фіксувати і їх мелодію. Зберігається в ІЛ: ф. 102, № 37. Оригінал.

У листі до видавця журналу «Киевская старина» К. Гамалії від 21 грудня 1889 р В. Горленко заявляє про свою відданість цьому виданню в складний період (між редагуванням О. Лашкевичем і Є. Ківлицьким). Зберігається в ІР: ф. III, № 7786. Оригінал.

Листи В. Горленка до Б.Грінченка охоплюють період від 27 лютого 1897 р. до 24 травня 1902 р. Засвідчують вони так званий пасивний етап фольклористичної діяльності В. Горленка, коли він уже не їздив в експедиції, а надсилав до видання «Этнографических материалов, собранных в Черниговской и соседних с ней губерниях» раніше ним зібрані матеріали, пише рецензії з цієї галузі, дає консультації. На жаль, тільки порушує питання народної і літературної української мови, її чистоти. Висловлює своє ставлення до зібрання старожитностей В. Тарновського і заповідання його Чернігівському земству, вирішує долю своїх старожитностей. Надсилав М. Горькому творів українських письменників українською мовою фактично означало пропаганду її завдяки цьому письменникові. В. Горленко до-

сильно часто розмірковує про українську літературу, мистецтво. Багато такої уваги приділяє Кулішам, про видання українських книжок, їх форму. Перебуваючи в цей час у Петербурзі, описує проведення там панахид, вечорів, присвячених Т. Шевченкові. Зберігаються в ІР: ф. III, №№ 36103–36133. Оригінали.

Лист В. Горленка до *В. Данилевича* від 4 вересня 1903 р. написаний після відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві. Надсилає свій кореспондентський квиток на це свято для колекціонування, оскільки в нього залишається відповідь-заборона на публікацію телеграми про це свято в «Новом времени». Зберігається в ІР: ф. XXIX, № 1025. Оригінал.

У листі В. Горленка до *М. Дашкевича* від 9 вересня 1901 р. йдеться про участь В. Горленка в гоголівському «Чтении в историческом обществе Нестора-летописца» та виставці, присвяченій письменникові, його матеріалами про М. Голя. Зберігається в ІР: ф. VIII, № 3200. Оригінал.

Записка В. Горленка до *П. Житецького*. Без дати, ймовірно написана в кінці 1887 р. Йдеться про передачу Ф. Лебединцевим журналу «Киевская старина» О. Лашкевичу. Зберігається в ІР: ф. I, № 47429. Оригінал.

Листи В. Горленка до *І. Каманіна* від 2 листопада 1891 р. і 9 травня 1901 р. У першому йдеться про публікацію своїх матеріалів про рід Горленків та Іоасафа Горленка «Брань честных седми добродетелей з седми грехами смертными...» в «Чтениях в историческом обществе Нестора-летописца» і подальше співробітництво із цим виданням, чого не сталося. У другому листі відгукується позитивно на запрошення взяти участь у гоголівському випуску «Чтений...», перераховує, що може надіслати. Поки що не вдається виявити листи в період підготовки до видання повного зібрання творів П. Куліша. Зберігаються в ІР: ф. VIII, №№ 3224–3225. Оригінали

Лист В. Горленка до редакції «Киевская старина» від 21 червня 1888 р., в якому йдеться про надсилання замітки до журналу. Зберігається в ІР: ф. III, № 9718. Оригінал.

Листи В. Горленка до Є. Ківлицького охоплюють період від 8 червня 1889 р. до 1 червня 1905 р. із тривалою перервою в листуванні між 1891–1905 рр. Інтенсивність листування припадає на 1889–1891 рр. Йдеться про співробітництво в журналі «Киевская старина»: надсилання своїх матеріалів, пошуки нових документальних джерел для опрацювання; оцінка матеріалів інших авторів. У листах за 1905 р. (2 п. в.) В. Горленко висловлює бажання співпрацювати з українськими періодичними виданнями, обговорює тематику, умови. Зберігаються в ІР: ф. III, №№ 7781–7785, 7787–7788, 7790–7795, 7797, 9470, 9509, 9720–9723, 9912; ф. 71, 447; ф. 112, № 161. Оригінали.

Поки що опрацьовано один лист В. Горленка до М. Костомарова, що написаний 27 жовтня 1884 р. У ньому йдеться про поїздку В. Горленка до Вишневеця з метою відбору картин для Київського університету, про перебування в Полтаві на земських зборах, пошуки кобзарів, публікацію матеріалів у «Киевлянині». Зберігається в ІР: ф. XXII, № 109. Оригінал.

Лист В. Горленка до дружини М. Костомарова А. Костомарової від 22 квітня 1885 р. Автор переймається станом здоров'я М. Костомарова. Зберігається в ІР: ф. XXII, № 376. Оригінал.

Лист В. Горленка до П. Куліша від 2 серпня і 16 вересня 1892 р. В них висловлює автора давнє своє бажання познайомитися із П. Кулішем, що так і не вдалося здійснити взагалі. Зберігаються в ІР: ф. I, №№ 29623–29634. Оригінали.

Листи В. Горленка до О. Лазаревського охоплюють період від 21 жовтня 1887 р. і до кінця 90-х рр. XIX ст. (кілька листів не вдалося встановити дату написання). Потреба в листуванні між В. Горленком і О. Лазаревським обумовлена погіршенням стосунків у В. Горленка після Ф. Лебединцева з наступними новими редакторами. Тому він шукав іншу людину з кола співробітників журналу, яка б могла замінити першого редактора і продовжити таким чином своє співробітництво в журналі. Ним виявився О. Лазаревський. Листування багате на інформацію про журнал «Киевская старина». На матеріалах цих листів написано пер-

ший підрозділ третього розділу нашої роботи «В. Горленко у взаєминах з редакцією та редакторами журналу «Киевская старина» (за листами В. Горленка до О. Лазаревського)» і частково другий підрозділ цього ж розділу «В. Горленко про авторство «Історії русів»: еволюція поглядів». За листами О. Лазаревського можна простежити сильні й слабкі грані знань В. Горленка минулого України, які як для фахівця на рівні О. Лазаревського були, зрозуміло, слабкими, але як для мистецтвознавця, фольклориста, літературного критика достатньо глибокими. О. Лазаревський належав до небагатьох близьких людей, кому В. Горленко міг довіритися, з ким міг поділитися проблемами особистого характеру і змісту, і мав в особі Олександра Матвійовича за небайдужого співучасника своїх негараздів, одержував від нього поради, пропозиції, підтримку. Звідси й широке коло тем, питань і проблем, які порушувалися в листах, а саме:

- Шевченківські вечори в Петербурзі;
- ставлення до власного перебування в Петербурзі;
- спроба одержання оригіналу рукопису щоденника П. Апостола;
- характеристики сучасним українським письменникам, оцінка класичної української літератури;
- погляди на діяльність земства;
- ставлення до пропозиції стати редактором журналу «Киевская старина» після смерті О. Лашкевича;
- обмін різного роду історичними документами і матеріалами для підготовки їх до публікації, формування зібрання О. Лазаревського;
- збирання родинного архіву Скоропадських;
- В. Тарновський, його зібрання старожитностей. Українські старожитності;
- захист Д. Яворницького від надмірно критичних оцінок його творчості О. Лазаревського. Зберігаються в ІР: ф. І, №№ 67970–68031. Оригінали.

Листи В. Горленка до О. Лашкевича охоплюють період від 24 січня 1888 р. до 25 квітня 1889 р. За листами можна простежити, як поступово змінюється ставлення нового

редактора до давнього співробітника журналу «Киевская старина» В. Горленка. О. Лашкевич почав втручатися в його тексти. У свою чергу В. Горленко категорично виступав проти цього, бажаючи на це попереднього узгодження. Перебуваючи в Петербурзі, В. Горленко намагається там рекламувати журнал у російській пресі. Окрім своїх матеріалів, В. Горленко займається ще й підготовкою до друку матеріалів інших авторів. Категорично відмовляється від авторської винагороди, надіслану оплату повертає. Відгукується на публікації в журналі, зокрема на прозу Ганни Барвінок. Відстоює в журналі українські теми, сюжети, оригінальні праці, а не копіїляції. Зберігаються листи в ІР: ф. III, №№ 7722, 7789, 7796, 9500–9506, 9508, 9708–9717, 9719. Оригінали.

Листи В. Горленка до *Ф. Лебединцева* охоплюють період від 7 лютого 1883 р. до початку 1888 р. (декілька листів не вдалося продатувати). Більшість тем, проблем і питань, порушених у листах, пов'язані з журналом «Киевская старина»: обговорення публікацій, підбір тем і матеріалів для них, обмін різного роду інформації, що стосується журналу. Дане листування припадає на останні роки життя М. Костомарова, про якого часто згадує В. Горленко, інколи даючи порівняльну характеристику із В. Антоновичем. Як ні до кого іншого В. Горленко в цьому листуванні супроводжує окремими коментарями свої матеріали для публікацій в журналі (або їх перед написанням). Тому з листів можна одержати додаткову інформацію про продаж родинного маєтку Вишневецьких, про художника В. Боровиковського, листи до І. Котляревського, фольклористичні матеріали, різного роду літературні теми. Детально описує перебування в Качанівці і зібрання їх власника В. Тарновського, а також в Яготині – Репніних. Негативно відгукується про дворянство, його земську діяльність. З листів очевидно, що на відміну від О. Лашкевича і наступних редакторів, *Ф. Лебединцев* дуже цінував В. Горленка як співробітника журналу. Повагою і взаємністю відповідав йому і В. Горленко. Зберігаються листи в ІР: ф. III, №№ 3797–3851. Оригінали.

Листи В. Горленка до О. Левицького охоплюють період від 6 червня 1889 р до 27 грудня 1905 р. О. Левицький, як і Ф. Лебединцев, Панас Мирний, О. Лазаревський, належав до близьких людей В. Горленкові, яких він глибоко шанував, любив, від яких відчував повагу, розуміння, одержував поради, пропозиції, тому й листи В. Горленка відверті, розлогі, з детальними описами подій, фактів, відверті в плані власного життя, його облаштування. Більшість листів до О. Левицького присвячено пошукам картин Д. Левицького, джерел про нього в Києві, Москві, Петербурзі та інших містах і місцях для публікацій, а також для підготовки до видання альбому «Русская живопись в XVIII веке. Д.Г. Левицкий (1735–1822)». Постійно з поля зору не випадали творчі та фінансові питання, тиражу журналу «Киевская старина», особливо в міжредакторські періоди. Через О. Левицького В. Горленко залагоджував свої непорозуміння з «Киевлянином». При сприянні О. Левицького і наполяганні В. Горленка, нарешті, в «Киевской старине» з'явилися записи народної творчості П. Мартиновича. В. Горленко мав намір написати серію нарисів про гайдямаччину, зібравши народні відгуки про неї. Літературу про неї на замовлення В. Горленка підбирав і надсилав О. Левицький. У деталях В. Горленко описує свої поїздки по гоголівських місцях, обурюючись їхнім спустошенням. Із захопленням описує закордонну поїздку. Обговорює питання підготовки повного зібрання творів П. Куліша і своє ставлення до І. Каманіна; а також – події навколо відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві. Обговорює українську пресу, що виходила в перших роках ХХ ст. Маємо можливість простежити, які твори, матеріали підбиралися для історичної хрестоматії, у складанні якої брали участь О. Левицький, П. Житецький і В. Горленко. Справа завершилася тільки складанням проекту і переписування окремих матеріалів, які на даний момент ще невідомі. Обговорює питання сімейного та парубоцького життя. З відвертістю пише про М. Лисенка, Русових, П. Житецького та інших діячів. Зберігаються листи в ІР: ф. III, №№ 53459–53519; ф. 81, № 80. Оригінали.

Лист В. Горленка до *І. Максимовича* від 26 червня 1891 р. (попередній лист до цього адресата поки що невідомий), в якому просить допомогти у вирішенні проблеми матері П. Мартиновича. Зберігається в ІМФЕ: ф. 11, № 538. Копія.

Лист В. Горленка до *О. Мартинович* від 27 березня 1900 р. В. Горленко висловлює свою готовність у рамках можливого допомогти у вирішенні проблеми матері її і П. Мартиновича. Зберігається в ІМФЕ: ф. 11, № 503. Оригінал.

Листи В. Горленка до *П. Мартиновича* охоплюють період листування від 8 травня 1885 р. до 24 серпня 1902 р. Листи багаті на фольклорно-етнографічну інформацію, спостереження, висновки. Чимало уваги приділено особливостям української церковної архітектури у порівнянні з російською, візантійською. Зафіксований план-проспект двотомного видання збірника «Лівобережжя», який не дозволила видати цензура. Часто порушуються питання українського малярства. Завдяки саме В. Горленкові видання поеми І. Котляревського «Енеїда» 1903 р. було проілюстровано саме малюнками П. Мартиновича. Як на нашу думку, досить об'єктивно висловлює власне ставлення до своїх предків: Лазаря і Дмитра Горленків, а також гетьмана І. Мазепу, звертаючи увагу на позитивні і негативні риси характерів і діяльності. Спочатку разом із П. Мартиновичем, а потім – тільки самого П. Мартиновича пропонував видати збірник фольклорних записів. Але цього здійснити не вдалося через інертність П. Мартиновича. Тривалий час займався пошуками малюнків П. Мартиновича, його окремих записів народної творчості, близько сприйняв осудження його матері за лихварство, усіяло сприяючи полегшенню її покарання, хоча дуже негативно ставився до самого факту лихварства, від якого і сам страждав. Клопотався про систематичне одержання П. Мартиновичем журналу «Киевская старина», передплачуючи його за власні гроші. В. Горленко постійно піклувався про самого П. Мартиновича, його фізичний і моральний стан, прощав йому різного роду і тривалі мовчанки, писав йому сам листи, не одержуючи на них відповіді, чого не пробачав іншим адресатам. У незначній мірі торкався питань літератури, театру,

археологічних з'їздів (у Києві та Харкові). Про себе і своє господарство писав мало, оскільки ця тема була важкою насамперед для В. Горленка і могла вплинути і на так часті депресивні періоди П. Мартиновича. Зберігаються листи в ІЛ: ф. 102, №№ 1–36, 38–73; в ІМФЕ: ф. 11, №№ 176, 1–146. Оригінали.

Листи В. Горленка до *Панаса Мирного* охоплюють період від 12 серпня 1883 р. до 28 грудня 1906 р. Листування з українським письменником обумовлювало і його тематику. Але найчастіше йшлося про твори самого Панаса Мирного: публікацію написаних і написання нових. В. Горленко відверто оцінював їх, часто досить критично. Ця тема тісно чергувалася з темою українського театру, його репертуару, особливо, коли його перебування в Петербурзі збігалося із гастролями там українських труп. Звідти він також писав і про Шевченківські вечори. Окремим сюжетом можна виокремити нагадування, прохання, спонукання до завершення Панасом Мирним роману «Повія», який В. Горленко вважав чи не найкращим твором в усій творчості письменника і в українській літературі взагалі. У листах можна знайти багато персональних характеристик письменникам, музикантам, акторам. В. Горленко відверто обговорює проект пам'ятника І. Котляревському, тексти на барельєфах, а також події під час відкриття пам'ятника в Полтаві 1903 р. Висловлює своє ставлення до земства, його діяльності, ролі. Як ніхто інший, Панас Мирний був залучений до вирішення господарсько-фінансових питань і проблем В. Горленка. Детально обговорює видання збірника «Вістка» (він же «Лівобережжя»), в якому мав би бути нарис і Панаса Мирного «День у дорозі», яким відкривався цей збірник. Обговорює питання участі в українській пресі на початку ХХ ст. Зберігаються листи в ІЛ: ф. 5, №№ 464–548. Оригінали.

Листи В. Горленка до *В. Науменка* охоплюють період від 23 січня 1888 р. до 7 травня 1890 р. В них ідеться про етнографічні, літературні та мистецькі твори, матеріали, які В. Горленко вивіз із розпродажу їх після смерті П. Лукашевича. Повідомляє про знайдені в різних періодичних

виданнях публікації М. Максимовича. Зберігаються листи в ІР: ф. III, №№ 7867–7868, 11171. Оригінали.

Листи В. Горленка до М. Петрова охоплюють період листування від 10 лютого 1886 до 9 вересня 1893 р. Листувався періодично, можна сказати, епізодично: за необхідністю справи, яку можна було вирішити лише із Миколою Івановичем. Збереглися не всі листи. В. Горленко опікується, чи одержано церковно-археологічним музеєм плащаницю роботи В. Боровиковського, виявлену В. Горленком у Миргороді. Рекомендує князя О. Дабіжу, який цікавиться українськими старожитностями. Зберігаються листи в ІР: ф. III, №№ 7917–7919. Оригінали.

Листи В. Горленка до О. Пупіна охоплюють період від 12 березня 1893 р. і до 18 травня 1903 р. Листування епізодичне. Очевидно, збереглися або виявлені далеко не всі, до того ж у скороченому варіанті, надруковані на друкарській машинці. Листи засвідчують приятельські стосунки. В. Горленко просить перенести його візит на наступний день, вітає із п'ятдесятилітнім ювілеєм літературної діяльності. Вітає також листівкою із Софії. Зберігаються в ІР: ф. X, № 16949. Копії.

Листи В. Горленка до Б. Познанського від 20 травня 1887 р. і 14 грудня 1887 р. Детально описує проект збірника українських літературних творів і етнографічних матеріалів (у майбутньому «Лівобережжя», а потім «Вістка») і запрошує Бориса Станіславовича до участі. Зберігаються листи в ІЛ: ф. 23, №№ 243–244. Оригінали.

Листи В. Горленка до І. Рудченка (брата Панаса Мирного), дати яких встановити не вдалося. Засвідчують приятельські стосунки, йдеться про можливість зустрічей. Зберігаються в ІР: ф. I, №№ 47429–47430. Оригінали.

Лист В. Горленка до О. Русова від 7 березня 1903 р. Автор порушує питання репертуару театральних вистав. Зберігається в ІР: ф. III, № 10805. Оригінал.

Листування із працівниками і співробітниками музею К. Скаржинської в с. Круглик Лубенського повіту Полтавської губернії охоплює період від 12 січня 1889 р. до 7 січня 1900 р. Представлено листами до Я. Забіли (1 п. в.), до

Ф. Камінського (12 п. в.), до К. Скаржинської (2 п. в.), до С. Кулжинського (1 п. в.). У листах В. Горленко виявляє себе знавцем з різних галузей українських старожитностей: історичних документів, склад зібрань багатьох музеїв і приватних зібрань, етнографічних матеріалів, рукописів і друкованих джерел. Порушує питання їх збереження. Дбає про поповнення музею як із власного зібрання, так і вказує, де і що можна придбати. Через К. Скаржинську домагається замовлення «Киевской старины» навчальними закладами Варшавського округу. Зберігаються листи в ДАПО: ф. 222, оп. 1, спр. 53, арк. 1–30; спр. 175, арк. 1. Оригінали.

Листи В. Горленка до М. Скоропадської та О. Скоропадської охоплюють період від початку 90-х рр. XIX ст. до 4 січня 1902 р. Більшість листів засвідчують дружні стосунки між В. Горленком і родом Скоропадських. У них переважно йдеться про зустрічі в Тростянці, надсилання газет, переписування листів гетьманші для прочитання Марією Андріївною, копію колони пам'ятника втраченої надії з Уманського парку для виготовлення такої в Тростянецькому парку. Зберігаються листи в ЦДІАУК: ф. 1219, оп. 2, од. зб. 85, арк. 1–21; од. зб. 585, арк. 1–2. Оригінали.

Листи В. Горленка до А. Степовича охоплюють період від 15 травня 1887 р. до 16 листопада 1904 р. Відомі не всі. Йдеться про рецензування гоголівських творів в українській пресі, про художника й архітектора В. Кричевського. Цікавиться керамікою як архітектурним і художнім предметом. Звертається із проханням з'ясувати, що треба для того, щоб відкрити Скоропадськими родинну школу для дворових дітей. Критикує земство за проведення в селах телефонів, а натомість не будуються там школи, дороги. Радить, як поліпшити видання «Ежегодника коллегии Павла Галагана». Висловлюється з приводу, так званого, «слов'янського питання». Зберігаються листи в ІР: ф. 179, №№ 132, 452–453. Оригінали.

Лист В. Горленка до В. Тарновського від 18 серпня 1893 р. Йдеться про повернення листа Т. Шевченка у зібрання Василя Васильовича. Зберігається в ІЛ: ф. І, № 289. Оригінал.

Лист В. Горленка до М. Чалого від 8 травня 1885 р. Автор висловлює сподівання на сприяння М. Чалого у підготовці другого тому (прози) Т. Шевченка, виступає проти туманної алегорії навіть у казках літературного походження. Лист зберігається в ІЛ: ф. 92, № 19. Оригінал.

Листи В. Горленка до Д. Яворницького охоплюють період від 10 квітня 1888 р. до 30 вересня 1905 р. (з перервою між 1889–1904 рр.). Йдеться про фотокопіювання зібрання В. Тарновського, відбір вартісних речей, предметів і матеріалів; про одержання від Г. Алексєєва щоденника П. Апостола; про участь свою в археологічному з'їзді в Катеринославі своїми предметами українських старожитностей і як кореспондент від газети «Новое время». Зберігаються листи в ДІМ, КП–70861 / Арх. 13222–13229. Оригінали.

Підсумовуючи, варто наголосити, що в цьому огляді ми не відображали особистісно-господарських, фінансових тем у листах В. Горленка, оскільки цьому питанню присвячений другий розділ даної теми. Ми ж намагалися виокремити найголовніші теми, які б розкривали індивідуальність їх із кожним адресатом-кореспондентом. Цим власне і відзначалися листи В. Горленка. Тільки великі теми повторювалися і були наскрізними, як, скажімо, російсько-японська війна, одержання від власника рукопису щоденника П. Апостола, до якого В. Горленко залучав кілька осіб. А така тема, як події навколо відкриття пам'ятника І. Котляревському у м. Полтаві 1903 р., обговорювана з кількома адресатами. Вона засвідчує як важливість даної події, так і те, що В. Горленко не все одразу збагнув у ній. Для розкриття багатьох тем, порушених у листах В. Горленка, необхідне залучення листування його адресатів, але до інших кореспондентів, додаткові джерела, оскільки сам Василь Петрович ці теми тільки називає чи обумовлює, не аналізуючи їх.

На нашу думку, таке тематичне окреслення полегшить і зорієнтує увагу тих дослідників, тематика яких збігатиметься не лише з тематикою листів В. Горленка.

* * *

Дипломатико-палеографічні та історико-текстологічні особливості листів В. Горленка

Зважаючи на те, що дана робота присвячена змістові листів В. Горленка, виявленню їх можливостей тематико-проблемного навантаження, про що йтиметься у другому і третьому розділах, водночас ми не можемо обійти деяких форм і особливостей листів Василя Петровича, які розглядаються, вивчаються іншими спеціальними історичними дисциплінами: дипломатикою, палеографією, текстологією.

Розпочнемо з питання авторства листів. Аналізуючи епістолярну спадщину одного автора як будь-яке джерело, не можна не поставити закономірне питання: чи всі досліджувані листи належать цьому авторові. У даному випадку всі ті листи, якими користувалися ми, належать справді В. Горленкові (за винятком одного листа – до І. Максимовича). По-перше, нам уже не доводилося вибирати (відбирати) з різної кореспонденції листи одного автора – це було зроблено досить кваліфіковано архівістами. По-друге, під час копіювання листів В. Горленка у нас, як і в архівістів, не виникало жодного сумніву, що якийсь із них міг би належати іншому авторові: всі листи написані одним почерком, супроводжуються розбірливим авторським підписом. Досить часто автор зазначає місце написання листів, супроводжуючи його домашньою адресою, а це найчастіше – с. Ярошівка. Після тривалого опрацювання листів сюди варто додати, що й тематика, структура, стиль – все це свідчить про авторство В. Горленка.

Щодо тематики листів, то це питання ми вже розглядали вище. Необхідно зупинитися на структурі листів В. Горленка, оскільки вона не усталена своїми зовнішніми ознаками, а значить були якісь внутрішні причини (відповідний настрій, характер, байдужість взагалі до чіткого оформлення листів і т. д.), які не давали можливості постійно дотримуватися однакової структури, її чіткості. Листам В. Горленка в цьому плані властиві майже всі перераховані ознаки, які впливають насамперед із того, як сам автор

ставиться до них. У листі до П. Мартиновича від 8 серпня 1902 р. він висловлюється з приводу зникнення деяких листів у П. Мартиновича: «Взяти чужі листи – було б підлістю, а свої – мені не потрібні, бо менше всього на світі я цікавлюся саме собою»⁴⁷. Таке загальне ставлення не могло не відбиватися і на конкретних моментах, зокрема й структурі листів. Ще одне загальне зізнання В. Горленка, яке не можна не адресувати до всього його листування і до кожного з адресатів: «Пишу вам хаотично, тому що дуже поспішаю»⁴⁸. Отже, якщо всі його листи менше всього цікавили автора, то тим більше в такій же мірі цікавила і їх структура.

У багатьох листах В. Горленка відсутня повна дата написання (число, місяць, рік), інколи зазначено тільки число й місяць. Знайти причину цього важко. Так поводить ся автор в різні часи. Тому помилково припускати, що в такий-то період автор ставив дату, а в такий – ні. Відповідає і настрій. Можна говорити про поспішність написання, але в цьому випадку треба говорити не про листи, а короткі записки, які не надсилалися поштою, а передавалися okazjiю, пишучи найчастіше поспіхом. Швидше за все відсутність дати на листах В. Горленка пояснюється іншим. Якщо все-таки погодитися, що листування між автором і кореспондентом – це своєрідна гра між ними до того ж взаємовпливаюча, то варто припустити, що дати немає на тих листах, на які також за інерцією без дати він дає відповідь. Остаточо стверджувати так важко, оскільки листів до В. Горленка збереглося не багато. Але й вони тільки дають привід так думати. Очевидно, й місце розташування дати також обумовлювалося цими причинами: у лівому верхньому кутку листа, в правому верхньому кутку чи в кінці листа вже після підпису. В. Горленко, як правило, коли проставляв дату написання листа, то розташовував її в лівому верхньому кутку, зрідка – в правому і лише в небагатьох випадках – в кінці. У більшості листів зазначено й мі-

⁴⁷ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 8 серп. 1902 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 144.

⁴⁸ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 11 серп. 1885 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 5.

ще написання листа, де саме в цей час перебував автор: найчастіше – це с. Ярошівка Прилуцького повіту Полтавської губернії. Інколи цей атрибут мав коротку форму – назву села; подекуди – повну, як зазначено вище; інколи – поштового варіанту: як адреса із зазначенням залізничної станції (ст. Дмитрівка).

Звертається В. Горленко до свого кореспондента завжди ввічливо на «Ви» з великої букви і тільки до П. Мартиновича звертався на «ви» з малої букви, супроводжуючи ім'я й по батькові його обов'язково словами «дорогий», «вельмишановний» і т. д. Цей принцип дотриманий навіть за умови, якщо й не зовсім добрі стосунки склалися між В. Горленком і кореспондентом. Але не завжди сам текст відкриває звертання. Інколи воно влітається вже у самий текст, як наприклад: «Листи із краєвидами, – так він і розпочинає одразу ж після дати лист до Б.Грінченка від 17 травня 1902 р., – часто стають предметом пожадливості поштових чиновників, через це і надіслана мною із Варшави Вам листівка, вельмишановний Борис Дмитрович, із зображенням пам'ятника Міцкекичу, можливо, не дійшла до Вас»⁴⁹. У цілому ж після дати іде звертання до адресата.

Стосовно подальших складових частин формуляру листів В. Горленка, таких як вступ, виклад, висновок, то й тут не можна сказати, що автор дотримувався одного принципу. Незважаючи на те, що важкими обставинами життя він змушений був більше спілкуватися через пошту і любив так спілкуватися, його форма листів була беззв'язна, бо ці ж самі обставини і примушували більшість листів писати поспіхом, відповідаючи кореспондентам або по пунктах, або «перестрибуючи» з однієї думки на іншу, повертаючись потім до попередньої і т. д. Листам, написаним і в спокійному тоні (стані), також не повністю характерна чітка структура, послідовність. Відчувається, що над автором ніби постійно висів якийсь тягар, що заважав це робити. Висновків, як правило, не робив, бо для них у нього просто не було часу. До того ж В. Горленко так умів викласти свої

⁴⁹ Лист В.Г. до Б.Грінченка від 17 трав. 1902 р. // ІР.– Ф. III.– № 36103.

думки, що висновок «впливав» зрозуміло без повторного перефразування уже висловлених думок.

Лист завершувався проханням писати йому, передаванням вітань дружинам, знайомим, колегам. Кінцівка листа, тобто власний підпис, хоча й традиційний, але в стилістичному плані урізноманітнений: він зізнавався у відданості, повазі до кореспондента, супроводжуючи словами «завжди», «щиро», «істинно». Власне підпис також не однаковий: ім'я повністю, скорочено або однією буквою, прізвище також повністю або скорочено. Одного принципу не дотримувався. Але за будь-яких обставин підпис був зрозумілий, чіткий і легко за ним прочитувався автор самого листа.

Отже структура, як форма листа, для В. Горленка мала значення лише у двох вимірах: передачі інформації (власної, відповіді на запитання кореспондента і т. д.) і до певної міри прояву традиційного формального етикету в епістолярному жанрі, якому він надавав особливого значення, тільки не власним прикладом.

Для написання листів не мав значення і папір, його якість, форма. Переважно писав на такому, який траплявся йому під руку, можна припустити, на тому, на якому писав кореспонденції і до журналу «Киевская старина», бо жодної такої не виявлено. Проте було два періоди, коли В. Горленко писав листи на аркушах, на яких у верхньому лівому куті було віньєточне зображення букви Г на одних листах синього, на інших фіолетового чи золотистого кольору. На таких аркушах написані частина листів до О. Лазаревського, Ф. Лебединцева, О. Лашкевича, А. Степовича протягом 1888 р. Лист до П. Куліша за 1892 р., написаний на папері із зображенням фіолетового кольору букви Г, треба, очевидно, розцінювати як випадкове явище, оскільки в цей час не зустрічаються листи, написані на подібному папері. Кілька листів написано на папері із зображенням букви С (до Ф. Лебединцева за 1884 р. і до О. Лазаревського за 1887 р.). Очевидно, це не його папір, а, швидше, когось із Стороженків. Один лист В. Горленка до О. Левицького написаний на бланку газети «Новое время». Кілька записок написано на власних візитках. Відкриті листи найчастіше написані на чистих стандартних поштових картках. Коли ж була можли-

вість надіслати листівку із зображенням пам'ятника, картини художника, українських сюжетів (краєвид, дівчата в національному одязі і т. д.), В. Горленко таку можливість використовував із задоволенням, але цього в листах не підкреслював, що може говорити: такі листівки більше приносили задоволення швидше всього кореспондентові, ніж авторові. Все це говорить, що для В. Горленка зовнішній бік листування відігравав дуже незначну роль.

На почерк листів В. Горленка впливали два фактори: кількість інформації, яку автор мав намір повідомити в листі кореспондентові і вмістити її у відповідний формат аркуша паперу, і, частково, моральний та фактично фізичний стан (стан здоров'я). У цілому почерк В. Горленка, при незначній адаптації до нього, легко піддається розшифруванню, використання індивідуальних графічних зображень букв незначна: букву *л* писав інколи в традиційній формі, інколи в латинській; букву *з* писав без середнього з'єднувального елемента між верхнім і нижнім заокругленням; букву *т* писав інколи з трьома короткими паличками з рискою чи без неї зверху, інколи – з однією довгою паличкою із верхнім з'єднувальним елементом із попередньою буквою; букву *ж* писав із подовженою паличкою між лівим і правим заокругленням, що інколи справляло враження кількох букв або було схоже на букву *ф*; букву *д* писав за латинським графічним зображенням. Протягом усього листування графічне зображення букв В. Горленко не міняв. Застосування графічних елементів з іншомовних букв можна пояснити активним користуванням (читання, писання) текстами іноземними мовами.

В. Горленко писав великими, розлогими і рівними з традиційним незначним нахилом буквами, коли він заздалегідь знав, що вся його інформація уміститься на одному аркуші. Такими ж буквами писав, коли мав достатньо вільного часу і був у доброму настрої. Почерк густішав, ставав убористішим, коли В. Горленкові необхідно було передати таку кількість інформації, яка не уміститься на одному чи кількох аркушах паперу. Зменшення букв не впливало на каліграфію почерку. Навпаки, він ставав ще чіткішим. Рядки, як правило, були рівними.

Дещо негативно впливало на каліграфію відсутність часу на написання листа, моральний та фізичний стан В. Горленка. Тоді слова (зрозуміло, не всі) писав розсипано, що інколи сприймалося за кілька слів, з'являлося багато скорочень, втрачалася чіткість графічного зображення букв, але не настільки, щоб не впізнати в ньому справжнього автора листа. Яскраво показовим із серії цих листів є останній лист В. Горленка, написаний 9 квітня 1907 р. до Ганни Барвінок за три дні до смерті⁵⁰. Фізичні сили залишали його, рука не слухалася, рядки хоча й були більш-менш рівними, але похилими в бік правого поля аркуша, букви не чіткі, слова важко піддаються прочитанню. Одержавши цього листа, Ганна Барвінок не одразу й збагнула, від кого він, бо «написано так жахливо каракулями»⁵¹.

Користувався В. Горленко протягом усього періоду листування одним кольором чорнила: темно-коричневим. І лише частина одного листа до Ф. Лебединцева написана червоним чорнилом з метою емоційного підкреслення відчуття власної вини за те, що невчасно надіслав обіцяні матеріали до журналу «Киевская старина»⁵².

Інтенсивність листування або ж частота чи періодичність. Хоча листування для В. Горленка було єдиним шляхом спілкування із зовнішнім світом, коли він перебував у селі, і, здавалося б, воно мусило б бути надзвичайно інтенсивним і систематичним, але, на жаль, цього ми не можемо констатувати. Правда, відсутність виявлених листів і адресатів пом'якшили б дану оцінку, але нам невідомо точно, коли він листувався з ними. Можна також припустити, що й з відомого листування не все збереглося. Розглянемо нижче схему виявленого та опрацьованого листування за роками:

⁵⁰ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 9 квіт. 1907 р. // ЧЛММ.– А-3455.

⁵¹ Лист Ганни Барвінок до І.Каманіна від 16 квіт. 1907 р. // ІЛ.– Ф. XIX.– № 335.

⁵² Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 10 лип. 1885 р. // ІР.– Ф. III.– № 3810.

за 1883 р.	виявлено 8 п. в.,	за 1896 р.	–	16 п. в.,
за 1884 р.	– 16 п. в.,	за 1897 р.	–	24 п. в.,
за 1885 р.	– 20 п. в.,	за 1898 р.	–	28 п. в.,
за 1886 р.	– 14 п. в.,	за 1899 р.	–	35 п. в.,
за 1887 р.	– 37 п. в.,	за 1900 р.	–	45 п. в.,
за 1888 р.	– 78 п. в.,	за 1901 р.	–	57 п. в.,
за 1889 р.	– 41 п. в.,	за 1902 р.	–	54 п. в.,
за 1890 р.	– 34 п. в.,	за 1903 р.	–	28 п. в.,
за 1891 р.	– 14 п. в.,	за 1904 р.	–	24 п. в.,
за 1892 р.	– 11 п. в.,	за 1905 р.	–	23 п. в.,
за 1893 р.	– 7 п. в.,	за 1906 р.	–	19 п. в.,
за 1894 р.	– 1 п. в.,	за 1907 р.	–	1 п. в.
за 1895 р.	– 7 п. в.,			

Беручи до уваги дану кількість за кожний рік як абсолютну, можна дійти висновку, що в листуванні В. Горленка було два спади і два підйоми, які визначаються двома піковими точками: перша в 1888 р., коли було написано 78 п. в., і друга в 1901 р., коли було написано 57 п. в. Ці два періоди можна умовно назвати київським і петербурзьким, хоча все зазначене листування, за винятком 4 п. в. до О. Пипіна, стосується українських адресатів, а, отже, й тематика листів також. Інтенсивність із так званими петербурзькими адресатами з'являється після 1888 р., коли В. Горленко змушений був відновлювати співробітництво із північними виданнями заради здобуття засобів на прожиття.

На інтенсивність листування впливала і міра довіри В. Горленка (звичайно ж, на взаємних засадах) до кореспондентів, яку варто розглядати лише як один із чинників цього впливу, оскільки він цим не обмежується. Скажімо, в цілому до всієї газети «Новое время» у В. Горленка міра довіри визначається тільки тим, що він міг заробити в ній своїм літературним талантом. Але важко повірити в те, щоб, надсилаючи з Ярошівки рецензії до цієї газети, не супроводжував їх бодай короткими листами. І так систематично кожного тижня протягом багатьох років. Вся міра довіри до українських кореспондентів ґрунтувалася переважно на духовних засадах, національних інтересах.

За листами В. Горленка помічаємо, що міра довіри до адресата впливала на формування тематики листів, обумовлюється взаємостосунками між автором і адресатами, морально-етичними властивостями останнього, які влаштовують чи розташовують (або навпаки) першого. Не однаково щиро В. Горленко міг писати листи до своїх друзів, знайомих, колег по редакції журналу «Киевская старина», вводячи їх у курс своїх творчих планів, стану господарських справ, особистого життя, постійного чи миттєвого настрою. До тих, кому він довіряв і довірявся, належали О. Лазаревський, Ф. Лебединцев, О. Левицький, П. Мартинович, Панас Мирний і ще кілька осіб із 38 кореспондентів. З усіма іншими кореспондентами В. Горленко листувався в основному в тих рамках, що диктувала тематика листів кореспондентів. Власне кожен кореспондент був наділений чи обмежений відповідною мірою довіри автора або ж обласканий індивідуальною увагою В. Горленка. І це цілком закономірно.

Питання довгих і коротких листів може впливати як із міри довіри автора до кореспондента, так і з проблематики їх. До цього можна додати ще багато причин, пов'язаних із настроєм, часовою можливістю, обов'язковою і необов'язковою необхідністю, зобов'язанням відповісти на те чи інше питання, стилістичними здібностями автора і т. д.

Найчастіше довгі листи В. Горленко писав до все тих же найдовіреніших своїх кореспондентів, зловживаючи їхнім терпінням і перепрошуючи в них за це. І такого типу листи найчастіше мають наукову джерельну цінність у відображенні насамперед автобіографічності їхнього автора, питання взаємостосунків між ними і даним кореспондентом і авторськими оцінками, характеристиками інших осіб, подій, явищ і т. д.

Ми зупинимося на двох найдовших листах В. Горленка. Перший адресований археологу і педагогу Ф. Камінському від 16 вересня 1889 р., загальний обсяг якого складає 0,5 друкованого аркуша (20 тисяч знаків). Що стало приводом до написання такого довгого листа? В. Горленко дізнається про відкриття музею українських старожитностей недалеко від нього і хоче «поговорити на тему завдань зібрань

подібних до Лубенського»⁵³. Та окрім завдань В. Горленко називає фактично всі громадські, відомчі і приватні збірки та їх загальний склад українських старожитностей, зупиняється на багатстві і різноманітності українського орнаменту на писанках, у шитті, на плахтах, різьбі, гончарних виробках, килимах, стародруках і т. д. Вказує літературу з цього питання.

Другий лист адресований Ганні Барвінок від 15 вересня 1902 р. Тут В. Горленко обговорює проект видання повного зібрання творів П. Куліша, власне, відповідає на проект, запропонований Б. Грінченком, який хотів повне зібрання творів замінити на вибране із редакторськими втручаннями у тексти П. Куліша. В. Горленко виступає на захист авторського права висловлення своєї думки і пропонує, обгрунтовуючи, свій план-проект (у довільній формі) саме повного видання творів П. Куліша. Загальний обсяг цього листа складає четверту частину друкованого аркуша (10 тисяч знаків)⁵⁴. В даному випадку обсяг залежав від того, що і скільки хотів і треба було сказати авторові у кожному з листів своєму кореспондентові.

Якщо такого плану і змісту листи в більшості дослідників не можуть викликати сумнівів щодо їх значення як джерела, то листи короткі такої ж більшості можуть якраз видатися сумнівними щодо їх вартісності. І хоча тут порушується питання (принцип) відбору листів, яке ми тільки зазначаємо, бо не йдеться про видання епістолярної спадщини В. Горленка, ми схильні вважати, що й короткі листи, навіть якщо вони самостійно й не несуть наукової інформації, можуть мати відповідне джерельно-інформаційне значення і повинні бути представлені у виданнях епістолярної спадщини того чи іншого автора, а тим більше аналізуватися дослідниками.

В. Горленко переважно писав короткі листи. У них він зазначав своє нове місце перебування, помешкання, передавав просто вітання (чи зі святом), обіцянку незабаром

⁵³ Лист В.Г. до Ф.Камінського від 16 верес. 1889 р. // ДАПО.– Ф. 222.– Оп. 1.– Спр. 53.– Арк. 26.

⁵⁴ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 15 верес. 1902 р. // ЧІМ.– Ал 716 – 18, 31.

написати про щось детальніше, про своє повернення на старе місце і т. д. Самостійно такі листи мають у собі лише ту інформацію, яку вони мають, і не варто пред'являти до них високі інформаційні вимоги. Коли ж їх розглядати в комплексі із інформативно насиченими листами, які мають пряме наукове значення як джерело, тобто довгими, на них уже покладається дещо більша інформація.

Короткі листи, як правило, написані на поштових листівках, де збережено поштовий штамп із датою, – це може допомогти у визначенні попереднього чи наступного довгого листа, який не датований автором; встановити місце перебування в даний момент автора цього листа і т. д., що в цьому вже не можна не розглядати як наукове джерельне значення цих коротких листів, не кажучи про інші суто археографічні, текстологічні питання (обумовлення відповіді чи написання короткого листа, своєчасність чи несвоєчасність реакції чи відповіді, взаємозв'язок між довгими і короткими листами, питання регулярності чи інтенсивності листування, мистецтвознавче значення коротких листів із зображенням на них ілюстративних сюжетів і т. д.).

Отже, короткі листи варто розглядати переважно як додаткове до повних листів джерело, які можуть доповнювати, уточнювати, конкретизувати зміст повного листа, з'ясовувати місце перебування автора, дату попередніх чи наступних листів і т. д.

Переважну більшість листів В. Горленко писав російською мовою, за винятком 5 листів до М. Скоропадської – французькою. Інколи там, де необхідно, будучи в хорошому настрої, вживав окремі слова, словосполучення українською, німецькою, французькою, латинською мовами. Але ніколи не зловживав цим, не підкреслював свої знання з іноземних мов, начитаність, особливо з французької літератури. Знаючи українську народну мову, В. Горленко принципово писав листи літературною російською мовою. Він вважав, що українська творча інтелігенція і в листуванні (а не лише в творах) повинна користуватися літературною мовою, а не суржиком, наріччям або російською.

Часто в листах В. Горленка зустрічаються скорочення. Але він використовував їх лише в тому випадку, коли коре-

спондентові буде воно зрозумілим. Скорочено писав назви періодичних видань; ім'я й по батькові тих осіб, про які йшлося в листах, а не кореспондентів; окремі широковживані словосполучення. Одного принципу скорочення не дотримувався.

В. Горленко ніколи не писав спочатку чорнового варіанту листа, щоб потім його переписати начисто. Тому й трапляються в листах закреслення, виправлення, вставки у реченнях окремих слів, надписи зверху; *postscriptum*; написи на полях, інших вільних місцях листів. Всі ці записи, вставки, як і закреслення і виправлення, носять уточнюючий, доповнюючий, стилістичний зміст, характер листів В. Горленка. Різного роду вставки мають як текстологічне, так і джерельне значення.

* * *

Підсумовуючи викладене, варто виділити такі основні узагальнюючі положення:

Епістолярна спадщина В. Горленка охоплює широке коло історико-культурологічних тем, питань, проблем і має незаперечний інтерес для науковців різних галузей суспільних наук.

Не менше зацікавлення викликає й особистість В. Горленка, який був у добрих стосунках із великою кількістю відомих наукових і культурних діячів України кінця ХІХ – початку ХХ ст., таких як Ганна Барвінок, Б. Грінченко, О. Лазаревський, О. Левицький, П. Мартинович, Панас Мирний, М. Стороженко, Д. Яворницький і багато інших.

Листи В. Горленка дають багатий матеріал для теоретико-методологічних досліджень своїми структурними характеристиками та індивідуальними особливостями під час розгляду таких питань, як датування листів, композиційність, папір, почерк, інтенсивність листування, міра довіри до кореспондента, довгі й короткі листи, мова і т. д., що безсумнівно збагатить науку епістолологію.

* * *

Розділ другий

Хронологія життя В. Горленка за його листами

Першу спробу написання біографії В. Горленка за його ж листами, як ми уже зазначали, було здійснено Є. Рудинською в середині 20-х років ХХ століття і оприлюднено нею на комісії для дослідів над громадськими течіями 6 грудня 1925 року⁵⁵ під заголовком «В. Горленко в його листуванні з Панасом Мирним». Потім її було надруковано в «Записках історично-філологічного відділу Української Академії наук»⁵⁶. Цей же матеріал став передмовою до листів В. Горленка до Панаса Мирного, що вийшли окремою книжкою⁵⁷.

Всі інші наступні спроби осмислення життєвого і творчого шляху В. Горленка через листування – К. Грушевською, І. Житецьким, А. Степовичем, Б. Варнаке, Д. Дорошенком, П. Ротачем, Вал. Шевчуком, М. Грицютю, С. Білоконем та ін. – розглядали лише деякі аспекти його біографії у певному контексті дослідження громадського та літературного життя України. У своїй праці «З етнографічної праці 1880-х років» К. Грушевська зосередила свою увагу тільки на етнографічну діяльність В. Горленка з П. Мартиновичем у зазначений період, свідомо уникаючи вивчення його біографії, вважаючи, що Є. Рудинська це питання до-

⁵⁵ *Записки історично-філологічного відділу Української Академії наук.* Кн. VII–VIII. – К., 1926. – С. 610.

⁵⁶ Там само. Кн. 12. – К., 1927. – С. 304–318.

⁵⁷ *Рудинська Є. Листи Василя Горленка до Панаса Мирного. 1885–1905.* – К., 1928. – С. 3–17.

слідила повністю⁵⁸. А. Степович, прихильно охарактеризувавши В. Горленка, зазначив особисті з ним стосунки⁵⁹.

Пишучи нарис «Киевская старина» сорок років тому», І. Житецький використав окремі листи В. Горленка як фактологічний матеріал для відображення причетності Василя Петровича до редакційних справ журналу, участь у них⁶⁰.

Спогади Б. Варнаке про В. Горленка написані не за листами Василя Петровича, а за власними спостереженнями і тому доповнюють і уточнюють сказане Є. Рудинською про перебування В. Горленка в Петербурзі, окремі її кон'юнктурні вислови розвінчують⁶¹.

Д. Дорошенко, П. Ротач, Вал. Шевчук, М. Грицюта, С. Білокінь, користуючись листами В. Горленка переважно до Панаса Мирного і його публікаціями в журналі «Киевская старина», відображали більше його літературознавчий бік, у якому біографія мала супровідний характер⁶².

⁵⁸ *Грушевська К.* З етнографічної праці 1880-х років. (До листування П. Мартиновича і В. Горленка // Науковий збірник за рік 1929. Записки історичної секції Всеукраїнської академії наук. Том XXXII. – К., 1929. – С. 139.

⁵⁹ *Степович А.* З листування В.П. Горленка // Записки історично-філологічного відділу. Кн. XXIII. – К., 1929. – С. 268–270; IP. – Ф. 179. – № 132.

⁶⁰ *Житецький І.* «Киевская старина» сорок років тому. (Історичні нариси та спомини) // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. Книга третя. – К., 1928. – С. 136–139.

⁶¹ *Варнаке Б.* Встречи с В.П. Горленком. – [1930]. – 102 л. // IP. – Ф. X. – № 16963.

⁶² *Дорошенко Д.* Василь Горленко. – Париж, 1934. – 16 с. *Малецький В.* Життєві і творчі стежки Василя Горленка. До 80-річчя від дня народження // Україна. Наука і культура. Щорічник. – К., 1988. – Вип. 22. – С. 396–403; *Шевчук Вал.* Доля й недоля Василя Горленка // Дорога в тисячу років. – К., 1980. – С. 281–295; *Грицюта М.* Василь Горленко (1853–1907) // Історія української літературної критики. – К., 1988. – С. 265–270; *Білокінь С.* Горленко Василь Петрович // Русские писатели. 1800–1917. Библиографический словарь. Т. 1. – М., 1989. – С. 636–637; *Білокінь С.* Борг перед Василем Горленком // Слово і час. – 1993. – № 1. – С. 12–14; *Ротач П.* «Рідні палестини» Василя Горленка // І слово, і доля, і пам'ять... Статті. Дослідження. Спогади. – Полтава, 2000. – С. 38–48. Детальніше про це в Розділі першому.

Разом з тим ґрунтовного аналізу листів В. Горленка з метою вивчення його особистого життя, яке інколи мало вирішальний вплив на творчість, попередніми дослідниками не робилося. Дана тема виокремлюється з огляду на те, що особисте і творче життя кожної непересічної постаті тісно взаємопов'язані, і залишення її поза увагою дослідження представляє вченого однобоко. Особисте і творче життя В. Горленка були нерозривними, взаємовпливаючими, тому й варте окремої уваги і має науковий інтерес⁶³.

* * *

Дитинство, роки навчання і пошуків, співробітництво з «Киевской стариной» (київський та полтавський період)

Ніяких даних щодо року, місяця, числа й місця народження В. Горленка в його листах ми не знаходимо. В літературі існує дві версії щодо часу народження В. Горленка: 1 січня і 1 березня 1853 р.⁶⁴.

Дата **1 січня** була зафіксована вже в некролозі, розміщеному в журналі «Україна»⁶⁵. Знаючи джерела (про них нижче), в яких зафіксована дата народження 1 березня, нам важко пояснити природу появи дати 1 січня. Проте вона, очевидно, з легкої руки Д. Дорошенка перекочувала в іншу літературу, де зазначається дата народження В. Горленка: словники, довідники, енциклопедії⁶⁶. Всі ви-

⁶³ Листи В.Г. багаті як у плані автобіографічності, так і щодо різної наукової тематики. Тому осмислення життя і творчості Василя Петровича в цілому – завдання майбутніх дослідників. Наше видання – розширення рамок дослідження постаті Василя Горленка, які були до цього часу.

⁶⁴ Дати за старим стилем.

⁶⁵ *Дорошенко Д. // Україна.* – 1907. – № 5. – С. 214.

⁶⁶ *Українські письменники.* Біобібліографічний словник. Том другий. – К., 1963. – С. 188; *Краткая литературная энциклопедия.* Том 2. – М., 1964. – С. 279; *Шевченківський словник.* Том перший. – К., 1976. – С. 166.

дання УРЕ і УРЕС також зазначили січневу дату. Ця ж дата перекочувала й до Енциклопедії історії України⁶⁷.

Проте існують інші джерела, які фіксують дату народження В. Горленка **1 березня**⁶⁸: На наше переконання, мати Василя Петровича, яка подавала документи до Ніжинської гімназії, знала, коли народилася її дитина. В. Горленко, який сам давав В. Модзалевському матеріали для його «Родословника», також знав, коли він народився. Так само упевнені і в тому, що й на пам'ятку викарбувана правильна дата з подачі тих, хто знав, коли народився Василь Петрович. **Тому в нас є всі підстави вважати датою народження В. Горленка саме 1 березня.**

Здавалося б, не повинно бути ніяких сумнівів щодо місця народження Василя Петровича – с. Ярошівка Прилуцького повіту Полтавської губернії (тепер – с. Українське Талалаївського району Чернігівської області) – родовий маєток, правильніше, родова садиба Петра Дмитровича Горленка (1820–1853), батька Василя. Правда, інколи це село безпідставно відносять до Сумської області, де в Роменському районі є село з такою ж назвою. В кінці 50-х – на початку 60-х рр., коли советське партійне керівництво активно займалося адміністративними перерозподілами, перекидаючи населені пункти, регіони від одного до іншого адміністративного підпорядкування, частину Талалаївського району, в тому числі й с. Ярошівку було підпорядковано Роменському району, в якому вже була своя Ярошівка. Об'єднання в одному районі двох населених пунктів із однаковою назвою викликало хаос серед поштових працівників, які стали часто помилятися у правильності від-

⁶⁷ Ясь О. Горленко Василь Петрович // Енциклопедія історії України: в 5 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Т. 2 : Г–Д. – К. : Наук. думка, 2004. – С. 165; *Його ж.* Горленко Василь Петрович [Електронний ресурс]: Режим доступу : http://history.org.ua/?termin=Gorlenko_V

⁶⁸ *Модзалевський В.Л.* Малороссийский родословник. Т. 1.– К., 1901.– С. 326; надмогильний пам'ятник на козацькому кладовищі с. Українське (колишня – Ярошівка); *Общая ведомость Нежинской гимназии* за 1867/1868 учебный год. По всем предметам гимназического курса // Філіал Чернігівського облдержархіву у м. Ніжині.– Ф. 1367.– Оп. 1.– Од. № 5.– С. 60.

правки й доставки кореспонденції. Люди почали скаржитися. Вирішили перейменувати одне із сіл. Як це було в роки советського режиму, найчастіше страждала історична пам'ятка. Горленківську Ярошівку перейменовують в Українське. І ті дослідники В. Горленка, які користуються даними до 1964 р., і малокомпетентними джерелами, як правило, зазначають саме це село і місце народження віддають Сумській області⁶⁹.

В цьому плані чи не найбільше знову відзначилося одне з найавторитетніших видань України: «Енциклопедія історії України». Як у друкованому, так і в електронному варіанті поруч із зазначенням правильного місця народження В. Горленка несподівано й, можна сказати, парадоксально з'являється нове – с. Яроші Шишацького р-ну Полтав. обл.⁷⁰. Проте в жодному із зазначених джерел у розділі «Літ[ература]» в кінці статті даного географічного пункту як місце народження В. Горленка немає. Звідки ж він узявся? Думаю, автор то знає, адже в статті пише: «за ін[шими] даними, с. Яроші Шишацького р-ну Полтав[ської]. обл.»⁷¹. Які ж це дані? Якщо йдеться про «останні наукові дослідження» з цього питання, то мається на увазі «Українська журналістика в іменах», де справді так і написано: «с. Яроші, тепер Шишацького р-ну Полтавської обл.»⁷². То чому ж автор енциклопедичної статті не вніс у список літератури, адже це видання Національної академії наук України? Авторка ж статті в «Українській журналістиці в іме-

⁶⁹ УРЕС. Т. 1.– К. 1986.– С. 433; *Митці України*. Енциклопедичний довідник.– К., 1992.– С. 178.

⁷⁰ Ясь О. Горленко Василь Петрович // Енциклопедія історії України: в 5 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Т. 2 : Г–Д. – К. : Наук. думка, 2004. – С. 165; *Його ж.* Горленко Василь Петрович [Електронний ресурс]: Режим доступу : http://history.org.ua/?termin=Gorlenko_V

⁷¹ Ясь О. Горленко Василь Петрович // Енциклопедія історії України: в 5 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Т. 2 : Г–Д. – К. : Наук. думка, 2004. – С. 165; *Його ж.* Горленко Василь Петрович [Електронний ресурс]: Режим доступу : http://history.org.ua/?termin=Gorlenko_V

⁷² *Снісарчук Л.* Горленко Василь Петрович // Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника / За ред. М.М.Романюка.– Львів, 1999.– Вип.6.– С. 66–67.

нах» могла б уникнути цієї прикрої помилки, якби скористалася джерелом, що готувалося й видано у «власних стінах»⁷³, в якому буквально з першого абзацу написано, де й коли народився В. Горленко. А так вийшло, що стаття зліплена з того, що було під рукою. Тому й обійдено питання місця поховання, а зазначено тільки місце смерті.

Так само й організатори «Енциклопедії історії України» могли б уникнути цих непорозумінь, умістивши статтю про В. Горленка з достовірними даними щодо його дати й місця народження. Такий матеріал було здано тоді ще до інституту історії АН України в кінці 80-х рр. минулого століття від інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

С. Яроші не значиться ні в сучасному переліку населених пунктів України, ні в часи, коли жив В. Горленко. До того ж і могила його та його батьків ще й до цього часу збереглася. І знаходиться вона в с. Українське – колись с. Ярошівка. Прикро, все-таки прикро, що в «Енциклопедії історії України», як найсучаснішому виданні, яке ще не одне десятиліття не буде перевидаватися, поруч із правильним місцем народження стоїть і помилкове, незважаючи на те, що «нині знято з облікових даних»⁷⁴. І немає гарантії, що колись там знайдеться ще якийсь автор, який просто перепише свого попередника з його ж помилками. Ця помилка завжди буде викликати певну підозру в достовірності першої інформації і подивування несумлінного вивчення і знання джерел...

З перших дитячих років В. Горленко, можливо, перебував навіть у Миргородському повіті, який вважав «батьківщиною серця»⁷⁵, звідки була родом його мати Марія Які-

⁷³ *Забіяка І.* Відомий і невідомий Горленко // Українська періодика: Історія і сучасність. Доповіді та повідомлення восьмої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, Львів, 24–26 жовтня 2003 р. / За редакцією М.М. Романюка / Українські публіцисти, редактори, видавці. – Львів: Національна академія наук України, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, Науково-дослідний центр періодики, 2003. – С. 795–808.

⁷⁴ *Ясь О.* Зазначене джерело.

⁷⁵ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 18 листоп. 1895 р. // ІР.– Ф. І.– № 67989.

вна Мамчич (1824–1894). Таке перебування в ранньому дитинстві можна пояснити хворобою і смертю батька, який помер через три місяці після народження сина, не провівши по-справжньому батьківських почуттів.

Перебував В. Горленко в Миргородському повіті, коли навчався в Полтавській першій чоловічій гімназії⁷⁶, звідки значно ближче було добиратися гужовим транспортом.

Ранні дитячі роки проходили і в с. Ярошівка, чому засвідчує лист В. Горленка до Ф. Лебединцева, в якому він ділиться враженнями від, здавалося б, першого відвідування Качанівки і знайомства з його господарем: «Я одержав, зрозуміло, настирне запрошення бувати (в Качанівці. – *І.З.*), – пише він, – (виявляється, що батьки наші були знайомі приятельськи і що ми самі навіть уже зустрічалися)»⁷⁷, маючи на увазі в дитинстві. Цьому знаходимо підтвердження і в листі Т. Шевченка до В. Тарновського (молодшого) від 28 вересня 1859 р., в якому просив його передати «любому невеличкому Горленяткові» гравюри і прохання Кобзаря дотримання його обіцянки⁷⁸. Що міг обіцяти 6-річний хлопчик Т. Шевченкові, який до цього так серйозно поставився, однозначно сказати зараз важко. Якщо в листі йдеться про гравюри, то, ймовірно, про своє захоплення мистецтвом, в яке повірив Т. Шевченко, відчувши в його душі тонку і вишукану натуру. А якщо так, то Кобзар ніскільки не помилився, в чому переконують праці В. Горленка про українських художників, мистецтво в цілому. Можливо, саме з дитячих років Василько й розпочав займатися збиранням фольклору. З листів до Б.Грінченка відомо, що, перебуваючи ще в Миргородському повіті, робив записи пісень, переказів, казок і т. д. Надсилаючи фольклорні матеріали Б. Грінченкові до третього тому його «Этнографических материалов...», В. Горленко зазначає в супровідному листі, що «до двох десятків (пісень) записані

⁷⁶ *Полтавщина*. Енциклопедичний довідник. – К., 1992. – С. 730.

⁷⁷ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 4 верес. 1885 р. // *ІР*. – Ф. III. – № 3814.

⁷⁸ *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: у 6 тт. – К., 1964. – Т. 6. – С. 236.

були в Миргороді, де я проживав тимчасово колись»⁷⁹. І тут же просить Б. Грінченка повернути ці записи, оскільки вони йому дорогі «як спогад про мою молодість»⁸⁰.

Своє бачення на дитячі роки В. Горленка, їх загальну обстановку залишив І. Борщак у багатообіцяючій розпочатій монографії, але не завершеній, «Українець-європеєць Василь Горленко»: «Родина була заможна, але вже тоді Горленки недбало господарювали; в маєтку не було порядку, як зрештою й в садибі, завжди повній родичів, гостей, похлібників і похлібниць. Було то безжурне життя, типове життя тодішнього лівобережного панства з захопленням української традиції й вживанням української мови, як не в панському оточенні, то у всякому разі в зносинах зі службою й селянами. Це там Василь Горленко придбав свій український акцент, що від нього вже ніколи не міг позбавитися в своїй російщині»⁸¹.

Про навчання В. Горленка в Ніжинському ліцеї ім. кн. О. Безбородька засвідчують архівні документи і лист матері В. Горленка⁸².

Перебування В. Горленка у Франції і навчання його в Сорбонському університеті також не відображено в його листах. Тільки в листі до П. Мартиновича він згадує про навчання в університеті, не обумовлюючи, в якому саме⁸³. Враховуючи той факт, що В. Горленко бездоганно знав французьку мову (читав, писав, говорив), хоча в Ніжинському ліцеї його знання з цієї мови оцінювалися посередньо, що згодом він буде тісно підтримувати стосунки із французьким письменником, мистецтвознавцем, перекладачем Д. Рошем, займатиметься в газеті «Новое время» аналізом французьких журналів, то цілком справедливо

⁷⁹ Лист В.Г. до Б.Грінченка від 3 черв. 1898 р. // ІР.– Ф. III.– № 36130.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ *Борщак І.* Українець-європеєць Василь Горленко. (1853–1907) З невиданих документів і з ілюстраціями // Україна, Париж, 1953.– Ч. 10.– С. 860.

⁸² Філіал Чернігівського облдержархіву у м. Ніжині.– Ф. 1359.– Оп. 1, од. № 961; Ф. 1367.– Оп. 1, од. № 53.

⁸³ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 5 верес. 1887 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 25.

можна стверджувати, що мова йде саме про навчання його у найпопулярнішому й до цього часу навчальному закладі⁸⁴. Тут знову маємо опосередковані джерела. І. Борщак, пишучи працю «Українець-європеець Василь Горленко» за листами В. Горленка до Панаса Мирного, Д. Роша і М. Стороженка, говорить про навчання його в Сорбонні. Але підтвердження цьому не знайшов, хоча з листів до Д. Роша очевидно, що В. Горленко «перебував у французькій столиці» в 1878–1882 рр.

Також І. Борщаківі не вдалося встановити співробітництво В. Горленка і з газетою «Figaro», «А ні в збірці «Figaro», ані в архівах редакції газети ми не знайшли документальних слідів співробітництва Горленка», – пише він, висловлюючи припущення, що Д. Дорошенко, пишучи Некролог для «України», очевидно, мав власні дані щодо цього питання⁸⁵, як і мав свої дані щодо дня народження В. Горленка. Після цього всі, хто торкався питання біографії, пишучи про В. Горленка, обов'язково відзначали співробітництво його із французькою газетою.

Не знайшло відображення у виявлених листах В. Горленка і його співробітництво з київською газетою «Труд» за 1881–1882 рр., в якій він у цей період умістив щонайменше 8 матеріалів⁸⁶.

* * *

1883 Перші біографічні дані про В. Горленка одержуємо з його листа до редактора журналу «Киевская старина» Ф. Лебединцева, який і відкриває весь ко-

⁸⁴ Україна, Париж. – 1953. – Ч. 10. – С. 860.

⁸⁵ Україна, Київ. – 1907. – № 5. – С. 214.

⁸⁶ За **1881 р.** відомі такі його публікації: *З. Киевские народные школы (историко-статистический очерк)* // № 47. – 12 июня; № 51. – 22 июня. *Горленко Вас. К гоголевской легенде* // № 92. – 30 сентября. *В. Г-ко. Думы селянина* // № 97. – 12 октября. *Г. Сарра Бернар* // № 100. – 19 октября. *Горленко В. «Майская ночь» в Петербурге* // № 115. – 23 ноября. *В. Г-ко. Из неизданной повести Т. Г. Шевченка* // № 122. – 11 декабря. *В. Г. Из неизданной повести Т. Г. Шевченка (продолжение)* // Приложение 18, 17 декабря. За **1882 р.:** *Г. Елисаветградское ремесленное училище* // Приложение 11, 30 января. *Г. Литературные раскопки* // № 39. – 12 апреля; № 40. – 14 апреля.

рпус його епістолярної спадщини. У цей час В. Горленко ще перебуває в північній столиці, співпрацює в кількох періодичних виданнях: у Петербурзі – в газеті «Голос», у Києві – в журналі «Киевская старина», зв'язок з яким здійснюється через пошту. Він активно займається пошуками матеріалів, які мають відношення до України. Зокрема йому першому вдається натрапити на папери І. Котляревського, що потім склали публікацію в «Киевской старине»⁸⁷.

Але на цьому його наміри не закінчилися. У газеті «Северная пчела» за 1863 р. В. Горленко натрапляє на оповідання про перше кохання Івана Петровича. «Як факт біографії – оповідання мало ймовірне і не підкріплене свідченнями, – пише він Ф. Лебединцеву, – але як матеріал до п'єси – чудовий»⁸⁸. Використавши цей факт, В. Горленко хоче написати драматичний твір українською мовою. Проте в цьому оповіданні його більше захоплює не факт, не особа поета, а «тема і яка цікава епоха – кінець минулого століття в Малоросії! Повідомте, будьте ласкаві, що підкаже Ваша пам'ять, – про літературні твори, історичні документи і т. п., із яких можна б освоїтися з духом тих років у Малоросії (1780–1800), з їх фізіономією, переважно побутовий бік»⁸⁹.

До написання п'єси українською мовою В. Горленко більше не повертався, але захоплення XVIII століттям у нього не згасає і, як потім переконаємося, мало продовження у багатьох зреалізованих задумах.

Повернувшись у село Ярошівку, В. Горленко прогнозує собі здійснити «велику поїздку по Україні». «На випадок вдачі, – пише він Ф. Лебединцеву, – до Вас же полетять мої подорожні (белетристичні) нотатки»⁹⁰.

Співробітництво в газеті «Труд» і в журналі «Киевская старина» ще не означало, що В. Горленко так же часто як друкувався, так і найжджав до Києва. Швидше всього його

⁸⁷ В. Горленко. Из бумаг И.П. Котляревского // Киевская старина.– № 5.– С. 146–154.

⁸⁸ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 22 лют. 1883 р. // ІР.– Ф. III.– № 3798.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 12 трав. 1883 р. // ІР.– Ф. III.– № 3800.

основний маршрут був: Петербург – Ярошівка. До Києва В. Горленко приїжджає вперше весною 1883 р., після приїзду його з Петербурга⁹¹.

В. Горленка обирають земським гласним Прилуцького повіту і гласним Полтавської губернії, що також засвідчує про переїзд його на (відносно) постійне помешкання в рідних краях. Перебуваючи в Прилуках, вечорами, після зборів, їздить у с. Дідівці до М. Костомарова. Полтава дає можливість спілкуватися із Панасом Мирним, дружба з яким продовжувалася протягом усього життя В. Горленка⁹².

* * *

1884 На початку цього року газета «Голос» припиняє свою діяльність і В. Горленко зимовий час, який, як правило, він проводив у Петербурзі на творчій роботі, тепер перебуває в Києві, в Ярошівці. «З вівторка страшного тижня, – пише він Ф. Лебединцеву, – я трушуся від холоду в Ярошівці. Виключно все тепло залишилося в Києві. Воно знаходиться в тому доброзичливому куточку, де замаскований Богдан Хмельницький показує рукою на поліцейську дільницю, пояснюючи до чого призвело об'єднання, в тому будинку Севастьянової, який стрімко височить проти пам'ятника козацького батька...»⁹³. Тепер В. Горленко найчастіше бере участь у роботі редакції журналу «Киевская старина» і, як видно з вище процитованих слів, йому це дуже приємно робити. Протягом 1884 р. він умістив відомих нам 13 власних матеріалів⁹⁴, багато

⁹¹ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 16 лип. 1888 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 44.

⁹² Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 22 черв. 1888 р. // ІР.– Ф. III.– № 3800; лист В.Г. до Панаса Мирного від 12 серп. 1883 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 464.

⁹³ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 14 квіт. 1884 р. // ІР.– Ф. III.– № 3803.

⁹⁴ *В.П. Горленко (В. Горленко). Кобзари и лирики // Киевская старина.– 1884.– № 1.– С. 21–50; № 12.– С. 639–657. В. Г–ко. Город Чернобыль (Киевской губернии), описанный отставным военным Л.П.– Киев, 1884 г. // Там само.– № 1.– С. 149–151. В. Г–ко. Ворскло, лірна поезія Я. Щоголева. Харьков. 1883 г. // Там само.– № 1.– С. 151–154. Г–ко. Юмористические рассказы и сцены из малорусского народного быта. В.П. Жуковского. Киев. 1884 г. // Там само.– № 1.– С. 154–155.*

прорецензував і підготував матеріали інших авторів.

До своєї праці В. Горленко ставиться дуже скромно, не надаючи їй високої оцінки. Коли Ф. Лебединцев у присутності Івана Рудченка назвав його «знаменитим письменником», то В. Горленкові «було дуже боляче думати, що це так»⁹⁵ і тільки згодом «вибачивши, зрозумів, що навряд чи це було б можливо»⁹⁶ і попросив й надалі жартувати над ним, бо приємні жарти він любить.

Земські збори не приносять В. Горленкові ніякого задоволення. Багато в нього претензій до земства та й він не вписується в його оточення. «На цьому тижні в нас земські збори й вибори. [...] Проти мене зібрано цілу ватагу недоброзичливців. Із мене намагаються зробити небезпечного демагога, хоча, як насправді, я наймирніша людина на світі. Мені доведеться в Прилуках багато лаятися, із багатьма не кланятися і, очевидно, відмовитися від думки жити серед цієї зграї вовків»⁹⁷. Земські збори справді для В. Горленка пройшли дуже важко: була розповсюджена чутка, що він роздає селянам «книжки *такого* змісту...»⁹⁸. Насправді ж, як він говорить, роздавав «цензурні книжки, в тому числі й Євангеліє», які «відбиралися в селі за доносом, користую-

В. Г. Труды этнографическо-статистической экспедиции Чубинского в сравнении с другими подобными // Там само.— № 2.— С. 349–351. В. Г-ко. Споминки при житє і діяльність Володимира Барвенського. Львов. 1884 г. // Там само.— № 3.— С. 489–491. В. Г-ко. Сто семь лет южнорусской этнографии // Там само.— № 3.— С. 505–507. Г. Очерки истории украинской литературы XIX столетия. Н.И.Петрова. Киев, 1884 г. // Там само.— № 4.— С. 664–672. В. Горленко. Художник В.Л. Боровиковский. 1758(?)–1825 г. // Там само.— № 4.— С. 701–708. В. Горленко. Еще о Боровиковском // Там само.— № 7.— С. 538–541. В. Г-ко. Н.И. Костомаров. Эллыны Тавриды. Историческая драма в 5 действиях. Спб. 1884 г. // Там само.— № 9.— С. 137–141. В. Горленко. Распродажа в Вишневецком замке. (Корреспонденция «Киевской старины») // Там само.— № 10.— С. 361–366. В. Горленко. Французский этюд о Мазепе // Там само.— № 12.— С. 703–707.

⁹⁵ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від [трав.] 1884 р. // IP.— Ф. III.— № 3836.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 3 черв. 1884 р. // Там само.— № 3804.

⁹⁸ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 13 черв. 1884 р. // Там само.— № 3805.

чись допомогою поліції»⁹⁹. Зате вечорами в Дідівцях із М. Костомаровим він «дихав іншим повітрям»¹⁰⁰.

З одного боку, земство не давало можливості влітку писати до «Киевской старины», з іншого – господарство. «В цю хвилину, – пише він Ф. Лебединцеву, – я занурений у возовицю та інші так же мало літературні заняття»¹⁰¹. Із села В. Горленко не може виїхати до того часу, поки не збере врожай і продасть його. Це в нього забирає багато часу і нервів. «Я ще в селі – про причини замовчуючи, але близький, справді, до самогубства. Продукти, які повинні мене звідси *вивезти*, ще не продані. Але 10–12 [листопада] маю цілковиту надію бути в Києві»¹⁰². Проте в листі В. Горленка до Ф. Лебединцев від 12 листопада планує бути в редактора у кінці місяця¹⁰³. Даний лист іще цікавий тим, як В. Горленко реагує на публікації в журналі «Киевская старина» інших авторів. Він пише, що із задоволенням ознайомився із статтею О. Міллера «Церковь и Византийство (памяти Ф.Л. Терновского и по адресу В. С. Соловьёва)»¹⁰⁴, в якій автор захищає право на свободу совісті, підтримує думки автора і вважає, що «немає огиднішого насилля, як у справі віри»¹⁰⁵.

Можна тільки уявити, наскільки тісно перепліталися творчі і господарські інтереси В. Горленка, і наскільки ці інтереси взаємозаважали одне одному.

* * *

1885 Із травня місяця цього року розпочинається одне з найбільших за обсягом (120 поштових відправлень В. Горленка до П. Мартиновича) і найбагатшим за змістом листування. Розпочалося воно тим, що П. Мартинович дорікнув В. Горленкові за те, що той надрукував думи

⁹⁹ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 13 черв. 1884 р. // Там само.– № 3805

¹⁰⁰ Там само.

¹⁰¹ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 29 лип. 1884 р. // Там само.– № 3807.

¹⁰² Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 29 жовт. 1884 р. // Там само.– № 3808.

¹⁰³ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 12 листоп. 1884 р. // Там само.– № 3837.

¹⁰⁴ *Миллер О.* Церковь и Византийство (памяти Ф.Л.Терновского и по адресу В.С.Соловьёва) // Киевская старина.– 1884.– № 11.– С. 419–446.

¹⁰⁵ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 12 листоп. 1884 р. // IP.– Ф. III.– № 3837.

І. Крюковського¹⁰⁶ без погодження цього матеріалу з П. Мартиновичем, оскільки він зробив записи від цього бандуриста значно раніше. В. Горленко дуже занепокоївся: «Сподіваюся, що ви не будете тримати до мене неприязні з приводу цього невимушеного з мого боку зіткнення з вами. Запевняю, що я діяв тільки заради любові до рідної поезії й науки. За свою статтю, як і за всі наступні, я ніколи не одержував ніякої плати. Шкодую, що мені не трапилося під час перебування в Петербурзі познайомитися з вами»¹⁰⁷.

З єдиного збереженого листа В. Горленка до М. Чалого дізнаємося, що в цей рік В. Горленко займався редагуванням російських повістей Т. Шевченка. «Дозволю сподіватися, – пише він, – що Ви не відмовите мені в цінних порадах Ваших і вказівках під час остаточного редагування 2-го тому Шевченка (повістей) – який я мав сміливість узяти на себе»¹⁰⁸.

Дослідження й видання художньої прози Т. Шевченка має свою історію, яка ще й понині не завершилася. Незважаючи на те, що цьому питанню присвячене монографічне дослідження Л. Кодацької¹⁰⁹, проте навіть з нього невідомо, хто готував повісті Т. Шевченка до публікації в журналі «Киевская старина» протягом 1884–1887 рр.¹¹⁰, а потім окреме видання «Поэмы, повести и рассказы Т. Г. Шевченко, писанные на русском языке» (К., 1888).

Першим публікатором прозових творів Т. Шевченка в Україні є В. Горленко. Ним було підготовлено уривки з по-

¹⁰⁶ В. Горленко. Бандурист Иван Крюковский. (Текст девяти дум, с биографической заметкой) // Киевская старина. – 1882. – № 12. – С. 481–518.

¹⁰⁷ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 8 трав. 1885 р. // ІЛ. – Ф. І. – № 1.

¹⁰⁸ Лист В.Г. до М.Чалого від 8 трав. 1885 р. // Там само. – Ф. 92. – № 19.

¹⁰⁹ Кодацька Л.Ф. Художня проза Т.Г.Шевченка. – К.: Наук. думка, 1972. – 327 с.

¹¹⁰ Протягом цього періоду в журналі «Киевская старина» були надруковані такі прозові твори Т.Шевченка: *Княгиня (рассказ 1853 г.)* // 1884. – № 3. – С. 391–422. *Слепая* // 1886. – № 6. – С. 307–338. *Наймьчка* // 1886. – № 8. – С. 577–612; № 9. – С. 1–36. *Варнак* // 1886. – № 4. – С. 410–442. *Близнецы* // 1886. – № 10. – С. 199–251; № 11. – С. 409–444; № 12. – С. 589–626. *Художник* // 1887. – № 1. – С. 1–35; № 2. – С. 193–236; № 3. – С. 385–411. *Капитанша* // 1877. – № 4. – С. 589–620; № 5 с. 1–25. *Прогулка с удовольствием и не без морали* // 1887. – № 6–7. – С. 269–334; № 8. – С. 589–626; № 9. – С. 55–89. *Музыкант (повесть)* // 1887. – № 12. – С. 626–695.

вісті «Прогулка с удовольствием и не без морали»¹¹¹. Наступного року В. Горленком підготовлено до публікації в цьому виданні повість *Музыкант*»¹¹² з приміткою публікатора: «Друкуємо з необхідними тільки виправленнями в правописі автора», що засвідчує: В. Горленко в текст творів Т. Шевченка не втручався...

Земські збори продовжують забирати творчий час, енергію, «...я замучений був увесь цей час справами, далеко не літературного характеру, – пише В. Горленко в листі до Ф. Лебединцева. – Деталі розповідати не буду – це нікому не цікаво. Але справи ці поглинали в мене весь час і робили голову нездатною ні на що путне»¹¹³.

Листування з П. Мартиновичем породжує нову хвилю фольклорно-етнографічних експедицій. В. Горленкові поки що вдалося переконати П. Мартиновича в тому, що, незважаючи на те, що В. Горленко зробив публікацію дум Крюковського¹¹⁴, нічого поганого для науки немає. Планується чергове відвідування бандуриста: «Я обов'язково навідаюсь цього літа до Крюковського [...]», – пише він в листі до П. Мартиновича¹¹⁵.

Далі інформує П. Мартиновича про свої пошуки кобзарів по Чернігівській губернії. Зокрема цього разу він був у Сосниці. Йому вдалося знайти одного молодого кобзаря, а іншого вже похилого віку, без бандури. З допомогою В. Горленка він згадав і продиктував думу про козака Летягу (Голоту) і Олексія Поповича. У молодого кобзаря В. Горленко придбав бандуру «дуже оригінальну [...], не фарбовану і з різьбою»¹¹⁶.

¹¹¹ В. Г–ко. Из неизданной повести Т.Г.Шевченка // Труд. – 1881.– № 122, 11 декабря, приложения за 12, 17, 29 декабря.

¹¹² Труд, 1882.– № 9, приложение за 18 февраля.– № 20, приложение за 20 февраля. № № 23, 24, 27, 29, 32, 38.

¹¹³ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 9 трав. 1885 р. // ІР.– Ф. III.– № 3809.

¹¹⁴ Йдеться про: В. Горленко. Бандурист Иван Крюковский. (Текст девяти дум, с биографической заметкой) // Киевская старина.– 1882.– № 12.– С. 481–518.

¹¹⁵ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 5 черв. 1885 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 2.

¹¹⁶ Там само.

В. Горленка дуже захоплює думка побувати в тих місцях, «куди ніхто вже не наважується проникати, думаючи, що все загинуло»¹¹⁷. Він надіється, що там можна знайти якщо не оригінальні, то, принаймні, вартісні варіанти відомих народних дум. А якби він із П. Мартиновичем збирав років 30–40 раніше, то їхній успіх був би значно кращий. «Можу тільки сказати одне, – пише він П. Мартиновичу, – що попередні збирачі були дуже ліниві і відносились на диво байдуже до своєї справи. Якби ми з вами жили років 30–40, то ми зібрали б стільки дум, скільки і не снилося ні Максимовичу, ні Срезневському!»¹¹⁸.

Треба віддати належне цьому пафосу, однак не можна не врахувати й те, що справа збирання дум, інших народних творів тільки розпочиналася в часи зазначених осіб. Можна припустити, що сам М. Максимович та І. Срезневський також могли б так само сказати при відповідній концентрації духовних сил на фольклорно-етнографічному ґрунті в кінці XIX століття.

Господарські справи обмежують В. Горленка в планах поїздки. «Не знаю, чи вдасться мені цього літа дістатися до Полтави, – пише до П. Мартиновича. – На жаль, я зайнятий обов'язковими різними справами і не можу виїхати з дому, коли здумається»¹¹⁹. Але ця скованість, можливо, обумовлена не лише господарськими справами, а й обов'язковими творчими, скажімо, підготовка до друку тих же повістей Т. Шевченка в журналі «Киевская старина».

Обіцянку відвідати Крюковського таки виконав, але вже самого бандуриста живим не застав. «Ніяк не думав я тільки, що моя поїздка буде така сумна і що мені доведеться передати вам таку важку новину [...], – пише В. Горленко П. Мартиновичу. – У нього лишилася бандура з 24-ма струнами. Я хотів хоч її подивитися, але від дружини нічого не можна було домогтися. Так я й поїхав. На ярмарку я бачив тільки двох лірників, але це були якісь безглузді клочки»¹²⁰.

¹¹⁷ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 5 черв. 1885 р. // ЛЛ.– Ф. 102.– № 2.

¹¹⁸ Там само.

¹¹⁹ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 12 черв. 1885 р. // Там само.– № 3.

¹²⁰ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 18 лип. 1885 р. // ЛЛ.– Ф. 102.– № 4.

В. Горленко як ніхто інший усвідомлював відмирання традиційного українського народного кобзарства, лірництва, тому що все відбувалося на його очах, він був явний свідок. У цьому випадку його можна назвати одним із останніх фольклористів.

Ф. Лебединцев запропонував В. Горленкові написати про Г. Сковороду. В. Горленко погодився це зробити, але поступово знаходився привід спочатку відкладати, а потім і взагалі відмовитися. Почалося все з господарства: «Подумайте, – пише В. Горленко, – що з завтрашнього дня розпочинається возовиця, а з понеділка – молотба! Тільки при цих двох словах голова крутиться і пересихає в горлі. Якщо я займусь хлібом духовним у цьому місяці, то буквально залишуся без *насуцного*. Що потім буду я жарити на сковороді? Мені доведеться по неволі стати філософом і розпочати життя «українського Платона»¹²¹.

З П. Мартиновичем планують об'їздити декілька повітів Полтавської губернії. В. Горленко обов'язково відправиться в Гадяцький і Зіньківський, П. Мартиновичу пропонується Хорольський і, за можливістю, Кобеляцький і Костянтиноградський. У Прилуцькому, Пирятинському та Переяславському В. Горленко знає все. Таким чином, В. Горленко підсумовує в листі до П. Мартиновича, «якщо ми детально вивчимо ці шість повітів стосовно кобзарів, то дійсно в Полтавській губернії відомо буде з цього приводу майже все»¹²². Тому передбачувані відвідини Качанівки В. Горленко заплановує для себе «не пізніше останніх чисел серпня або перших вересня, оскільки весь вересень і жовтень я присвячу етнографічним екскурсіям», – пише він до Ф. Лебединцева¹²³.

Тверду надію поїздки по Полтавщині підтверджує в листі до Панаса Мирного¹²⁴ і збирається виїжджати 4 вересня, а повернутися до 20–22¹²⁵.

¹²¹ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 22 лип. 1885 р. // ІР.– Ф. III.– № 3811.

¹²² Лист В.Г. до П.Мартиновича від 11 серп. 1885 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 5.

¹²³ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 18 серп. 1885 р. // ІР.– Ф. III.– № 3812.

¹²⁴ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 19 серп. 1885 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 465.

¹²⁵ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 28 серп. 1885 р. // ІР.– Ф. III.– № 3813.

До від'їзду по Полтавщині відвідує маєток у Качанівці, ознайомлюється із зібранням В. Тарновського, одержує від нього величезне задоволення і враження, а також «зрозуміло, наполегливе запрошення бувати [...] і буду вдруге у половині вересня (повернувшись додому)¹²⁶.

Три тижні провів В. Горленко в «етнографічних екскурсіях», «занедбане господарство і все, що з цього випливає, – пише він до Ф. Лебединцева, – ось причини мого довгого мовчання»¹²⁷.

Проте з листа до П. Мартиновича бачимо, що В. Горленко трохи перебільшив тривалість своєї «екскурсії», тому що вже 20 вересня в листі з с. Ярошівка пише: «Я не писав вам з того часу, як ви, очевидно, і здогадалися, тому що весь цей час перебував у передбачуваній поїздки»¹²⁸. І далі в цьому ж листі підсумовує: «Таким чином, у мене залишився Кочерга (Зіньківський повіт. – І.З.) і гадацький кобзар (у Вінславовці до наступного разу, на цю ж осінь)¹²⁹.

Проте з наступних листів очевидно, що цієї осені друга поїздка йому не вдалася. У листі до П. Мартиновича В. Горленко пише: «Я нездужаю, здається, початок лихоманки і немає сили писати»¹³⁰. Але з цього листа розпочинається нова тема, ідея якої, безсумнівно, належить В. Горленкові: «З усього нашого листування для мене з'ясувалося одне – щонайкраще, що зможемо зробити – це видати збірник вдвох. Хоча в мене безмежно менше матеріалу, хоча порівняно з вами, я не більше як лінивий дилетант, але багато що з мого – доповнює ваше і навпаки. В цілому, може вдасться досить непогане зібрання, де буде багато абсолютно нового»¹³¹.

Лист В. Горленка до Ф. Лебединцева від 11 листопада може бути до певної міри підсумовуючим цього року: важкі в моральному відношенні земські збори, етнографічні

¹²⁶ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 4 верес. 1885 р. // Там само.– № 3814. Про це детальніше див. у підрозділі «В. Горленко – знавець і збирач українських старожитностей» даної роботи.

¹²⁷ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 3 жовт. 1885 р. // ІР.– Ф. III.– № 3816.

¹²⁸ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 20 верес. 1885 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 6.

¹²⁹ Там само.

¹³⁰ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 9 жовт. 1885 р. // Там само.– № 7.

¹³¹ Там само.

подорожі, які сприяють занепаду і занедбанню господарства, хвороба, – все відволікає, позбавляє можливості займатися милою для душі справою – писати. «Не можете собі уявити, – пише він, – в якому я був нерозташуванні писати (Вам знайомий, звичайно, цей стан) і разом з тим, як мені хочеться писати. Ви знаєте, що це і величезні муки, і неабияка насолода»¹³².

* * *

1886 На початку року В. Горленко хворіє. У листі до М. Петрова від 10 лютого з цього приводу пише: «Був хворий і тільки зараз трохи видужав»¹³³.

У листі до Ф. Лебединцева від 27 травня повідомляє, що в селі «посуха, бездоріжжя і нудьга! Хліба і трави сидять без дощу і починають жовтіти. Не росте нічого, окрім поганих видів, неврожай... У наступному листі надішлю свою замітку. Поки що не хочу набридати Вам більше»¹³⁴.

В. Горленко все ще багато подорожує. У першій половині червня «з 7-го по 10 був у Яготині в князя [...]», ознайомився там із багатою бібліотекою М. Репніна, його великим і цінним архівом; відвідує Дідівці, бачиться з Аліною Леонтівною, Д. Мордовцевим¹³⁵.

Висловлює крайнє незадоволення земськими зборами, які «зовсім пошматували мої нерви егоїзмом і тупістю дворянських»¹³⁶.

Знову виїжджає у справах із дому, але в листі до П. Мартиновича від 27 червня 1886 р. не пише, в яких. Такими справами, як правило, в нього були – господарство і поки що участь у земських зборах¹³⁷.

Поновлюються плани етнографічних поїздок. Про їхню насиченість, інтенсивність пише в листі до П. Мартиновича: «Першого разу ми зробимо так: я відправляюсь до Дум-

¹³² Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 11 листоп. 1885 р. // ІР.– Ф. III.– № 3843.

¹³³ Лист В.Г. до М.Петрова від 10 лют. 1886 р. // Там само.– № 7918.

¹³⁴ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 27 трав. 1886 р. // ІР.– Ф. III.– № 3813.

¹³⁵ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 16 черв. 1886 р. // Там само.– № 3818.

¹³⁶ Там само.

¹³⁷ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 27 черв. 1886 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 9.

ченка (не пізніше 5–7 серпня) і в Глухівський, і Кролевецький повіт, а ви, якщо вам можна зараз, до богодухівських кобзарів (їх є багато) і до Кобеляцького. Потім, у вересні, поїдемо по інших. По дорозі в Полтаву я можу бути в Гадяцькому й Зіньківському повітах. Та про це ще спишемося [...]. Напишіть мені, чи зручно вам їхати в серпні і якщо так, то в яких саме числах ви поїдете. У кінці вересня я розраховую також бути в Полтаві і дуже радий був би з вами зустрітися»¹³⁸.

Але «справи, які забирали силу силенну кількість часу і відривали від усього іншого»¹³⁹, не дозволили йому здійснити поки що його намірів, хоча планував це зробити ще з весни. Висловлює надію відправитися на пошуки кобзарів або в кінці липня, або в серпні. Ось і зараз днями збирається виїжджати з дому в справах на тиждень, але все з'ясується, як одержить відповідь від Мартиновича, тоді й складеться маршрут. Повідомляє, що взимку бачився зі Сластьоном, який приїхав з Петербурга до Києва¹⁴⁰. Зиму цього року В. Горленко, отже, провів у Києві.

В яких справах збирається виїжджати В. Горленко з дому на тиждень, з'ясується в листі до Ф. Лебединцева: «Завтра знову треба їхати в Прилуку, куди кличе обов'язок громадянина (земські збори). На зборах звичайно знову примушений буду записувати нісенітниці, які вивергатимуться пп. дворянами (в якості секретаря). Все це, з виборами, протриває до 12–13-го!»¹⁴¹.

У цьому ж листі В. Горленко пояснює і свою «письменницьку безплідність», яка полягає в тому, що він «переобтяжений справами, хоча звичайно прийнято вважати, що в селі тільки те й роблять, що відпочивають на лоні природи. Мені довелося здійснити деякі роз'їзди»¹⁴², знову не уточнюючи їх. Йдеться швидше всього про господарство.

¹³⁸ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 27 черв. 1886 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 9.

¹³⁹ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 4 лип. 1886 р. // Там само.– № 10.

¹⁴⁰ Там само.

¹⁴¹ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 5 лип. 1886 р. // ІР.– Ф. III.– № 3819.

¹⁴² Там само.

Змушений просити вибачення у Ф. Лебединцева, «що не виконав обіцянку про рецензію. У переїздах, клянусь, не було можливості писати. На вересень можу надіслати лише одну рецензію і нічого більше. У мене багато турбот і неприємних справ»¹⁴³.

Збирається на досить короткий час відвідати «мать городов русских», щоб знайти на зиму сімейну квартиру, «оскільки зараз, на щастя, обидві племінниці поступили в інститут і мати може жити зі мною»¹⁴⁴.

У листі до П. Мартиновича описує свою поїздку по Сосницькому повіту, після якої приходиться до висновку, «що ми повинні шукати (кобзарів і лірників. – І.З.) лише в тих місцях, де ще ніхто не записував і де ніхто не був. Такими місцями в Чернігівській губернії – Новгород-Сіверський, Глухівський і Кроливецький повіти, а в Полтавській – Кобеляцький і та незначна кількість куточків, які відомі вам. У Чернігівські повіти я поїду в вересні [...]»¹⁴⁵.

А поки що В. Горленко займається господарством, обмолочуванням нового врожаю: «На жаль, писати в клуні, на сильному вітрі і при великій кількості піщуги, яка летить звідусіль, дещо незручно. А клуня служить тепер частим перебуванням Вашого невинного співробітника. Добрі орендатори, які повернули мені у власне управління взятий у найм клаптик землі, очевидно, зовсім невисокої думки про мої літературні здібності. По їхньому буде не гірше, а краще, коли я, замість рецензій, заміток і повідомлень буду писати виключно лише в господарську книжку та й то лише в графу – «витрати». Треба думати, що вони мають рацію: глас народу – глас Божий»¹⁴⁶.

Господарські справи, тим паче в жнива, не давали ніякої можливості займатися творчістю, особливо в тому випадку, коли В. Горленко об'єднував «у собі всі господарські функції, в тому числі й ключниці, – тут він із властивим йому почуттям гумору робить відступ, – (пишайтеся моральністю

¹⁴³ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 25 лип. 1886 р. // Там само.– № 3820.

¹⁴⁴ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 5 серп. 1886 р. // Там само.– № 3832.

¹⁴⁵ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 14 серп. 1886 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 12.

¹⁴⁶ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 22 серп. 1886 р. // ІР.– Ф. III.– № 3821.

Ваших співробітників: жити одному в селі і не мати класичної «ключниці!»¹⁴⁷. До того ж, якщо додати, коли В. Горленко залишався сам дома після від'їзду матері, племінниця, то «слуги, – пише В. Горленко, – які не звикли зустрічати з мого боку особливу суворість, починали проявляти ознаки неабиякого лібералізму в своїх поглядах на службу»¹⁴⁸. За таких обставин, скажімо, повар може дозволити собі «колоссальное возлияние Бахусу» і залишити господаря без обіду до тих пір, поки сам не прийде до тями.

Ще 31 серпня в листі до П. Мартиновича висловлює думку про повторну поїздку по Чернігівських повітах: «Другий раз в Мені і Сосницькому повіті я ще не був, через те, що не маю рішуче часу за справами. У будь-якому разі думаю бути там дуже скоро»¹⁴⁹. Проте в цьому році В. Горленко до цієї теми вже не повертався.

Зате в жовтні місяці він бере участь у губернських земських зборах як гласний від Прилуцького повіту. В листі до Ф. Лебединцева описує переддень виборів нового складу, «як кругом мене снують гласні й інтригують по групах на користь виборів тієї чи іншої особи»¹⁵⁰. Для нього дворянські збори не що інше, як «стовпище дикунів, більше 300 душ, повбирані у дворянські мундири, зі шпагами при «боку». [...] Все взагалі справляло нестерпне враження гнилі й тління. Але, на жаль, не так-то швидко догніває цей труп»¹⁵¹.

В. Горленко міг би знайти собі службу в управі і мати за це з тисячі в рік, «але що з них, якщо пропадеш від безділля й нудьги? – пише він Ф. Лебединцеву, і ще з більшим задоволенням повідомляє йому, що в Полтаві «дещо добув по лінії матеріалів для «Киевской старины», про що доповім при особистій зустрічі»¹⁵². До Києва збирається приїхати в кінці жовтня.

* * *

¹⁴⁷ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 22 серп. 1886 р. // ІР.– Ф. III.– № 3821.

¹⁴⁸ Там само.

¹⁴⁹ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 31 серп. 1886 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 13.

¹⁵⁰ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 5 жовт. 1886 р. // ІР.– Ф. III.– № 3822.

¹⁵¹ Там само.

¹⁵² Там само.

1887 У квітні місяці з Києва, відповідаючи на жовтневий лист П. Мартиновича за минулий рік, В. Горленко знову повертається до свого перебування в Полтаві у тому ж жовтні місяці, знайомство з членом редакції «Полтавских епархиальных ведомостей» В. Шереметевським, за допомогою якого, очевидно, й були «здобуті» матеріали, що обіцяв передати для журналу «Киевская старина» Ф. Лебединцеву¹⁵³. Також, очевидно, це знайомство надихнуло В. Горленка на подальші пошуки українських старожитностей: «Більше, ніж коли б це не було я зацікавлений збиранням історичного і побутового народного матеріалу і питаннями, які стосуються майбутнього малоросійського мистецтва»¹⁵⁴. Для цього він пропонує П. Мартиновичу зустрітися, обумовити спільні дії й активно діяти, бо «в усьому цьому світі немає нікого, хто був би більше корисніший, ніж ви»¹⁵⁵.

Що ж стосується самого В. Горленка, то він у цей час «займається підготовкою себе до праць, які вимагають кращих знань [...], пише «ряд історично-белетристичних нарисів з минулого Малоросії. Перший уже надрукований у квітневій книжці»¹⁵⁶ [...]. За ним повинні йти інші, потім роман, потім популярна «Історія Києва», на яку я одержав уже замовлення. Все це вимагає, звичайно, часу і багато роботи. Про все це детально повідомлю під час зустрічі. Потім ми дуже серйозно зайняті були тут вивченням старої малоросійської культури і літератури (до XIX ст.). Укладається історична хрестоматія цієї літератури, в переважній більшості за дуже рідкісними стародруками і за рукописами. Відкриті цілі автори і талановиті, ціла система думок, літературні течії й школи. Це робота величезна, але її значення в майбутньому також величезне. Взагалі роботи сила-силенна і такої роботи, без якої ми ніколи не станемо твердо на ноги»¹⁵⁷. Одне з найбільших і святих – це етно-

¹⁵³ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 5 жовт. 1886 р. // ІР.– Ф. III.– № 3822.

¹⁵⁴ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 11 квіт. 1887 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 14.

¹⁵⁵ Там само.

¹⁵⁶ Г. Картины старины // Киевская старина.– 1887.– № 4.– С. 681–692.

¹⁵⁷ Очевидно, тут мається на увазі Україна в цілому як держава, її народ як нація.

графія і мистецтво. І тут-то треба вас, благородний мій Мартинович!»¹⁵⁸.

З цього листа не ясно, з ким В. Горленко був зайнятий під час вивчення старої української культури і укладання хрестоматії. З подальших листів стане відомо кілька прізвищ – Г. Житецький, О. Левицький. Зберігся проспект цієї хрестоматії¹⁵⁹. Проте зреалізувати його так і не вдалося.

Тоді ж, у жовтні, в Полтаві В. Горленко зустрів кобзаря Гриценка, якого запрошує відвідати, але той не зайшов, очевидно, проминувши село іншою дорогою.

Восени минулого року був у кобзаря Луки Думи (Думченка), записував з його слів думи, які, як з'ясувалося, дуже схожі на тексти дум Шута, тому що Дума – учень Шута. У Мені знайшов лірника, який знає думу про Хмельницького, але в цей час він був у «ходці». В. Горленко припускає: «Що і в цього лірника також повторення варіанту Шута»¹⁶⁰.

У листі до П. Мартиновича від 4 травня В. Горленко дуже схвильовано пише: «Я покладав таку велику надію на нашу спільну поїздку, для якої думав облишити всі свої справи, всі інші заняття і думав, що й вам не буде неприємно об'єднатися для спільної мети зі мною, і зробити велику екскурсію по Полтавщині – та раптом усі плани руйнуються!»¹⁶¹. Чому? П. Мартинович у липні місяці збирається їхати за кордон до М. Драгоманова, щоб забрати передані йому ще до його від'їзду етнографічні матеріали. Цілком усвідомлюючи важливість бажання П. Мартиновича одержати ці записи, В. Горленко припускає: «Між іншим зараз ми втратимо єдиний, можливо (за властивістю моїх сумних справ) випадок зробити спільну і тривалу поїздку. Через те-то я й прошу вас *відкласти до серпня поїздку до Драгоманова і погодитися на поїздку зі мною*»¹⁶². П. Мартинович погодився відкласти свою поїздку і здійс-

¹⁵⁸ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 11 квіт. 1887 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 14.
¹⁵⁹ ІР.– Ф. III.– № 53519.

¹⁶⁰ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 11 квіт. 1887 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 14.

¹⁶¹ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 4 трав. 1887 р. // Там само.– № 15.

¹⁶² Там само.

нити таку з В. Горленком по Полтавщині¹⁶³. Між тим В. Горленко дізнається, хто (в листі це він не зазначає, а згодом стає відомо, – це В. Шереметевський) їде за кордон і буде бачитися із М. Драгомановим. «Я передав цій особі в найенергійніших рисах, – пише В. Горленко до П. Мартиновича, – яке значення ви надаєте цим рукописам і наскільки бажаєте одержати їх назад, просячи її застосувати всі зусилля, щоб вирвати ці рукописи. Він дав мені в тому слові і я сподіваюся, що справді зробить це [...]»¹⁶⁴.

Перебуваючи в зимовий період у Києві, В. Горленко бере участь у редакційних справах журналу «Киевская старина». Не полишає їх після того, коли переїжджає в село, хоча працює тут з меншою продуктивністю, яка диктується несприятливими умовами села. «Клянусь, – пише він у листі до Ф. Лебединцева, – не міг у строк підготувати рецензію, для якої потрібний хоча б який-небудь спокій. А я якраз у той час переїжджав і переїхав додому. На жаль, на свою голову!...»¹⁶⁵.

Вдома В. Горленко застав великий холод у садибі, на вулиці, іще й засуху. «Замість минулого, – пише він у цьому ж листі, – побачив найнепрезентабельніше нинішнє і не дуже відрадне майбутнє. «Київський спектакль початку XVIII століття» замінився спектаклем тютюну, який не прийнявся, другої половини століття XIX-го і вівса, який погано росте, тієї ж епохи... Одним словом – переміна повна»¹⁶⁶. До того ж він був «покликаний до думки про громадську діяльність»¹⁶⁷.

9 червня відкривалися XXIII земські прилуцькі збори, на яких треба буде розглянути 33 питання, які б, за словами В. Горленка, могли б подивувати будь-кого «світовим, колосальним значенням». Серед них такі: «б. «Про зняття з рахунку речей і медичного приладдя міської лікарні, яке

¹⁶³ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 11 трав. 1887 р. // Там само.– № 16.

¹⁶⁴ Лист В.Г. до П. Мартиновича від 24 трав. 1887 р. // ЛЛ.– Ф. 102.– № 17.

¹⁶⁵ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 20 трав. 1887 р. // ІР.– Ф. III.– № 3823.

¹⁶⁶ Там само.

¹⁶⁷ Там само.

стало непридатним. 15. Про поліпшення з метою породи рогатої худоби, за сприяння гласного П.М. Гудим-Левковича. 20. Клопотання судового слідчого 10-ої дільниці про збільшення йому розмірів квартирних коштів і т. д., і т. п. Можете уявити, – підсумовує В. Горленко, – яке напруження думки може викликати все це, особливо поставлене на такий близький термін, як початок червня! А тому в земських інтересах, не будьте вже такими наполегливими стосовно рецензій і заміток...»¹⁶⁸.

На цьому В. Горленко припиняє кепкувати із земства. Його душевний стан неспокійний через сильний вітер, що жене важкі чорні хмари, які не дають дощу, що викликає загрозу перспективам майбутнього неврожаю. Це не може сприяти ні написанню рецензій, ні заміток, ні навіть інформацій. «Багато разів даю собі клятву звільнитися від ролі сільського господаря, яка мені зовсім не підходить. Ніколи не бажав би цього дужче, ніж зараз. Але все складається так, що ніяк не можу вийти із цього зачарованого кола»¹⁶⁹. Це вперше у своєму листуванні В. Горленко висловлює думку щодо себе як господаря, цілком реально оцінюючи власні можливості. Але навіть тоді, коли він докладатиме максимум зусиль, щоб якнайменше зобов'язувати себе цим господарством, обставини так складатимуться, що нічого йому не вдаватиметься. Господарство для В. Горленка «зачарованим колом» буде до останніх днів його життя.

У першій половині цього року В. Горленко з особливим ентузіазмом береться за підготовку упорядкування зібрання етнографічних і літературних матеріалів під назвою «Лівобережжя»¹⁷⁰.

П. Мартиновича повідомляє, що в перших числах червня збирається бути в Полтаві. Закликає гаряче поставитися до запропонованої екскурсії, від якої «може в майбутньому бути велика користь»¹⁷¹. Для цього В. Горленко вже навіть

¹⁶⁸ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 20 трав. 1887 р. // ІР.– Ф. III.– № 3823.

¹⁶⁹ Там само.

¹⁷⁰ Лист В.Г. до Б.Познанського від 20 трав. 1887 р. // ІЛ.– Ф. 23.– № 243.

¹⁷¹ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 24 трав. 1887 р. // Там само.– Ф. 102.– № 17.

запасся великою (генеральною) картою Полтавської губернії та навколишніх місцевостей.

Відвідує О. Лазаревського в його маєтковому селі Підлипному¹⁷².

Коли саме відбулася етнографічна екскурсія В. Горленка з П. Мартиновичем, сказати важко, але в листі до П. Мартиновича від 10 липня В. Горленко ділиться своїми враженнями після неї. Під час записів П. Мартинович неодноразово помічав, що В. Горленко не проявляв активність і до записів, і до збирання. Тоді причину цього він не міг пояснити. Тепер, коли є можливість подивитися на це з боку, В. Горленко робить спробу пояснити: «Справа в тому, – пише він, – що я невимушено порівнював своє поверхове і дилетантське відношення до справи з Вашим усестороннім і глибоким. Я бачив ясно, що з таким легким знанням народного побуту і життя немає чого й потикатися там, де справа захоплює всю людину. Кажу з чистою совістю, що ви робите це так, як ніким до цього часу це не робилося»¹⁷³.

Важко погодитися із такою думкою, а тим більше – рішенням. Якщо й різнило їх щось у методиці збирання етнографічних матеріалів, то це ще не означало, що один із них не мав права займатися цією справою навіть за тих умов, коли Мартинович і робив це якісніше. Справа в надмірній самокритиці В. Горленка, який далі її й не пішов. Віддавши таким чином на повну відповідальність доукладання, доукомплектування збірника фольклорно-етнографічних матеріалів, який В. Горленко хотів зробити разом із П. Мартиновичем. В. Горленко невимушено, не усвідомлюючи цього, зняв із себе цю ж відповідальність, контроль за підготовку. Самим П. Мартиновичем збірник так і не був підготовлений. У цьому, з нашого боку, треба винити не лише П. Мартиновича, а й В. Горленка. Вони обидва винні в однаковій мірі.

Із П. Мартиновичем готують список церков Полтавської губернії і разом з ним – статтю про церковний малоросійсь-

¹⁷² Лист В.Г. до П.Мартиновича від 31 черв. 1887 р. // Там само.– № 19.

¹⁷³ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 10 лип. 1887 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 20.

кий архітектурний стиль. У кінці липня збирається відвідати О. Лазаревського. Планує нову етнографічну поїздку¹⁷⁴.

У листі до Ф. Лебединцева від 18 липня В. Горленко повідомляє про поїздку його з П. Мартиновичем, про випадок, як їх хотіли арештувати «Бог знає через що і чому»¹⁷⁵. Тільки втручання знайомого панства врятувало його.

Перед поїздкою з П. Мартиновичем був у Качанівці «і бачив чудову компанію археологів (з Еварницьким на чолі), яка збиралася їхати «на Запорожжя»¹⁷⁶. Запрошували до себе й В. Горленка, але телеграма його вже знайшла в Полтаві.

Відчуває вину перед Ф. Лебединцевим, що мало бере участі в редакційних справах зимою, а ще більше – влітку. «Я сам пригнічений цим усвідомленням, – пише В. Горленко, – але справи так складаються, що доводиться більше думати про нинішнє, ніж про минуле, і заради жалюгідної реальної синиці втрачати з виду ідеального журавля»¹⁷⁷.

Дуже зворушений відгуком про поїздку П. Мартиновича, який, певно, наговорив багато приємних слів на адресу В. Горленка. «Я знаю лише, – Василь Петрович у листі до П. Мартиновича, – що поки я й помру, то ніколи і ні від кого не одержував і не одержу таких листів, як від вас одержав»¹⁷⁸. Висловлює глибоку вдячність П. Мартиновичу, що він брав В. Горленка з собою, що дав йому можливість «ще раз побачити природу й села в Зіньківщині і бачити багато такого, чого я не знав, і побути разом багато приємних і хороших хвилин»¹⁷⁹.

На початку серпня В. Горленко збирається їхати до Києва. Щоб найняти квартиру й обіцяє наговорити багато слів Ф. Лебединцеву¹⁸⁰. Проте 14 серпня повідомляє редактора, що квартира найнята іншою людиною без приїзду В. Гор-

¹⁷⁴ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 10 лип. 1887 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 20.

¹⁷⁵ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 18 лип. 1887 р. // ІР.– Ф. III.– № 3824.

¹⁷⁶ Там само.

¹⁷⁷ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 18 лип. 1887 р. // ІР.– Ф. III.– № 3824.

¹⁷⁸ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 21 лип. 1887 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 77.

¹⁷⁹ Там само.

¹⁸⁰ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 5 серп. 1887 р. // ІР.– Ф. III.– № 3825.

ленка¹⁸¹. Але в листі від цього ж числа до П. Мартиновича В. Горленко пише, що на один день їздив до Києва, щоб найняти квартиру, але не знайшов¹⁸².

Про це В. Горленко промовчав перед Ф. Лебединцевим з тієї причини, що не мав можливості відвідати його, поспілкуватися з ним, як обіцяв. Коли б Ф. Лебединцев дізнався, що В. Горленко був у Києві і не зайшов, то образився б. Все одно це не зовсім зрозуміло, оскільки В. Горленко в таких випадках усіляко виправдовувався, але не обманював.

Поклавши на себе всі обов'язки господаря, В. Горленко не може з ними справитися на належному рівні, час від часу відлучаючись. Господарство від цього занедбується. В. Горленко залишає творчі справи, намагається звести кінці з кінцями. Саме з цієї причини він не може здійснити заплановану на осінь нову поїздку з П. Мартиновичем по Полтавщині. Господарські «справи так занедбані, – пише він П. Мартиновичу, – і їх так багато (оскільки все на мені лежить), що, розплутавши їх хоч як-небудь, не маю ніякої можливості вирушити з дому. Нічого через те не можу зараз сказати про поїздку, повторення якої я дуже б бажав»¹⁸³. Проте надії не втрачає, «хоча здійснення її все-таки ще дуже сумнівне [...], але як тільки обставини скільки-небудь проясняться, повідомлю вас»¹⁸⁴.

Як В. Горленко з захопленням писав П. Мартиновичу про його знання народного життя, високий професіоналізм фольклориста й етнографа, так П. Мартинович із захопленням пише про В. Горленка, переказуючи про нього думки інших, як «на одних із земських зборах у Прилуках, де Ви дуже наполегливо захищали інтереси бідного класу хліборобів, клопотали про можливе поліпшення їхнього побуду й докоряли своєму багатому дядькові, який флегматично ставився до цього»¹⁸⁵.

¹⁸¹ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 14 серп. 1887 р. // ІР.– Ф. III.– № 3826.

¹⁸² Лист В.Г. до П.Мартиновича від 14 серп. 1887 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 23.

¹⁸³ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 14 серп. 1887 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 23.

¹⁸⁴ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 21 серп. 1887 р. // Там само.– № 24.

¹⁸⁵ Лист П.Мартиновича до В.Г. від 28 серп. 1887 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 79.

П. Мартиновича також збентежило й здивувало те, що В. Горленко – прямий нащадок прилуцького полковника Дмитра, який після Полтавської битви пішов разом із Мазепою і повернувся в Росію одним із найостанніших. Що полковники Лазар і Андрій Горленки – також предки В. Горленка. «Коли Сластьон сказав мені про Вас, мені тоді вразило й здивувало те, що він бачив нащадка малоросійського вельможі й до того ж, який цікавиться й кобзарськими піснями і старожитностями Малоросії і просто взагалі нинішнім життям краю, що рідко буває або майже й не було навіть випадку, щоб нащадки давніх малоросійських панів цікавились і життям свого краю, і побутом людей, які в ньому живуть. Я тоді дуже хотів, – майже прагнув Вас побачити»¹⁸⁶.

У відповідь на цей лист В. Горленко підтвердив, що він нащадок не лише названих полковників, а й духовних осіб – Митрофана, ігумена Видубицького монастиря, і Білгородського єпископа – Іоасафа. Варте уваги те, як сам Василь Петрович ставиться до своїх предків, особливо тих, які причетні до найважливіших історичних подій. Тут центральною постаттю є полковник Дмитро Лазаревич. «Дмитро був одним із найближчих людей до Мазепи, – пише В. Горленко в листі до П. Мартиновича. – Наскільки можна судити про нього – він відзначався тими ж перевагами і тими ж недоліками, як і сам Мазепа. Був розумний, досить освічений (збереглися його латинські листи), але був стяжатель. Він багато страждав, спочатку в Молдавії і в Туреччині, потім 16 років у Москві, одержував 4 чи 5 коп. добового утримання. Гріхи самого гетьмана і старшини того часу – було стягання за рахунок селянства і козацтва і відчуження від інтересів народу»¹⁸⁷. Кажучи таке про свого предка і його близьке оточення, бачимо перед собою В. Горленка, що здатний тверезо підійти до оцінки діяльності помітних постатей України, навіть якщо це стосувалося й близьких родичів.

¹⁸⁶ Лист П.Мартиновича до В.Г. від 28 серп. 1887 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 79.

¹⁸⁷ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 5 верес. 1887 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 25.

Василь Петрович шанобливо ставився до своїх предків, шанував їхню пам'ять, але ні цим, ні іншим ніколи не хизувався. Кожному з них по можливості віддавав належне, сприяв тому, щоб пам'ять про них залишалася якомога найдовше. Особливо сам, як високоосвічена і глибоко порядна людина, завжди про них пам'ятав. Дмитро і Лазар були поховані в Густинському монастирі. Кожного разу, коли В. Горленкові доводилося бувати в ньому, він відвідував там родинний склеп, незважаючи на те, що їхні труни вже не збереглися.

У цьому ж листі В. Горленко уточнює деталі його «невдалої земської діяльності», її «правильний загальний характер». По-перше, він «переконався, як мало можна продовбати кору егоїзму і вигоди, якими просякнута суспільство», по-друге, В. Горленко й тут не зраджує собі і чесно зізнається, що він «був поганим земцем, не маючи даних і здібностей для, так би мовити, публічної діяльності»¹⁸⁸.

Цей лист В. Горленка – один з найбільших листів, у яких він так багато писав про своїх предків, про самого себе. І то це він зробив лише тому, що його спровокував на це П. Мартинович. Його ж власна особа в листах завжди була на останньому місці, тільки в крайніх випадках він говорив про себе, тоді, коли вже не можна було не говорити. Тому-то ми й не можемо детальніше простежити його власне життя навіть за листами, не кажучи вже за його друкованими творами, де дана тема практично відсутня.

Ще одне зізнання В. Горленка, яке не можемо обійти, тому що воно характеризує його в цілому як людину творчу, що відчувала відповідальність за сказані нею слова, що виконувала своєю творчістю більше просвітницьку місію, ніж наукову, тому й не могла фальшивити. «Все ж, – писав він П. Мартиновичу, – що є в душі моїй, я завжди висловлював у листах до вас, дотримуючись лише правди. Можливо, з ким-небудь я й фальшивив, але робити це з вами у мене не вистачило духу, оскільки я дуже щиро поважаю вас. У писанні своєму я також говорив завжди тільки те, що відчував.

¹⁸⁸ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 5 верес. 1887 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 25.

Інакше я не був би здатний писати, тому що у мене самого не було б ніякого інтересу до того, що писав би»¹⁸⁹.

Етнографічну екскурсію пропонує перенести на наступну весну, незважаючи на те, що 8 вересня в Миргороді ярмарок і В. Горленка «так і тягне туди до цієї миргородської патріархальності, до кобзарів і картин Боровиковського... А тут сиди!»¹⁹⁰. Планує бути в селі до перших чисел жовтня¹⁹¹.

Ф. Лебединцева інформує про невизначений термін, коли приїде до Києва, хоча там і чекає квартира, але «внаслідок деяких незручностей, які зустрічаються, визнає за краще пожертвувати даними у вигляді завдатку 100 руб. і залишити її»¹⁹².

27 вересня у листі до П. Мартиновича повідомляє, що в селі пробуде ще з місяць. Просить надіслати посилку з матеріалами до етнографічного збірника і замітки про архітектурний стиль малоросійських церков, щоб умістити їх у журналі «Киевская старина»¹⁹³.

У листах до П. Мартиновича і О. Лазаревського від 4 жовтня В. Горленко розповідає про поїздку до Качанівки, огляд колекції В. Тарновського. З усього баченого його увагу більше привертають предмети старовини, книги, ніж люди: «Панувало там суєтне байдикування, пишні турнюри дам і недосяжна безпосередність господаря дому», – пише він О. Лазаревському¹⁹⁴. А П. Мартиновичу наполегливо нагадує про замітки, доповнюючи нагадування вирізкою із газети «Край» під заголовком «Продаж на злом старовинної церкви». У ній мовиться про старовинну дерев'яну церкву, засновану І. Гонтою, яку продають за 200 руб., щоб зламати¹⁹⁵.

Господарські негаразди все дужче й дужче переслідують В. Горленка. «Я не пишу нічого і не можу писати до від'їзду

¹⁸⁹ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 5 верес. 1887 р. // ЛЛ.– Ф. 102.– № 25.

¹⁹⁰ Там само.

¹⁹¹ Там само.

¹⁹² Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 8 верес. 1887 р. // ІР.– Ф. III.– № 3827.

¹⁹³ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 27 верес. 1887 р. // ЛЛ.– Ф. 102.– № 26.

¹⁹⁴ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 4 жовт. 1887 р. // ІР.– Ф. I.– № 67991.

¹⁹⁵ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 4 жовт. 1887 р. // ЛЛ.– Ф. 102.– № 27.

з села, – пише він О. Лазаревському. – Весь час іде на розплутування щонайменших дрібниць. «Господарство», а користі від нього ніякої і не знаю ще навіть, коли з'явиться можливість вибратися із свого ведмежого закутку»¹⁹⁶.

У середині жовтня В. Горленко так простуджується, що навіть «кілька днів не мав просто сили написати вам»¹⁹⁷, – скаржитися він П. Мартиновичу. Висловлює щирі радість, що нарешті одержано від М. Драгоманова записи П. Мартиновича. У селі збирається пробути ще до 3–5 листопада¹⁹⁸.

Форма простуди була справді важка. Про надзвичайну чутливість організму В. Горленка до переміни погоди і температури пише В. Горленко й О. Лазаревському: «...Я лежав «недвижим и хладен» в ліжку, зробившись жертвою великої простуди, якою нагородив мене минулий вбивчий, сирий місяць. Простуда закінчилася наливом, який вимучив мої нерви, і сьогодні був нарешті розрізаний земським лікарем [...]. Зрозуміло, що писати в цей час я не мав ніякої можливості. Десять днів не виходив на повітря»¹⁹⁹. Тому в Києві вже розраховує бути десь 10 листопада. «Чи варто додавати, – продовжує він у цьому ж листі до О. Лазаревського, – що затримує мене в селі не надмірна любов до природи. Це було б явище певніше психопатичне... Швидше винен Бісмарк і його хлібні податки. Але бути жертвою хоча б і великої людини – втіха невелика»²⁰⁰.

У листі до П. Мартиновича від 14 листопада пише, що збирається перебиратися до Києва через три дні. Замітки про церкви просить надіслати туди. Нагадує про етнографічний збірник: якщо будуть ще якісь доповнення, то вони обов'язково ввійдуть. І взагалі П. Мартинович сам тепер вирішуватиме, що додати, що вилучити, адже всі папери в нього²⁰¹.

¹⁹⁶ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 4 жовт. 1887 р. // ІР.– Ф. І.– № 67991.

¹⁹⁷ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 18 жовт. 1887 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 28.

¹⁹⁸ Там само.

¹⁹⁹ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 21 жовт. 1887 р. // ІР.– Ф. І.– № 67990.

²⁰⁰ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 21 жовт. 1887 р. // ІР.– Ф. І.– № 67990.

²⁰¹ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 14 листоп. 1887 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 31.

До Києва В. Горленко перебрався лише на початку двадцятих чисел листопада, але протягом кількох днів не зміг знайти для себе квартиру. Дає тимчасову адресу П. Мартиновичу, де живе його мати. Просить написати йому листа. «Тільки від вас віє на мене справжньою Україною і народом нашим, його справжніми духовними рисами, – пише В. Горленко. – В тутешніх українофілів стільки штучного і фальшивого, що з ними втрачаєш правдиве розуміння життя»²⁰².

Драматичні обставини господарства перевтомлюють нервову систему В. Горленка. Ми бачимо тільки результат цього перевтомлення. Про характер, конкретні причини, що викликають його, В. Горленко вважає за краще не говорити. Він лише констатує в листах до деяких адресатів або результат, або те, що має сприяти цьому (позитивному чи негативному) результату. З усього видно, що господарство В. Горленка пригнічує, сприяє цьому також часта простуда. Все це створює комплекс негативних почуттів, які, можливо, за інерцією впливають і на його духовний світ. Тому й попадають під одну мірку київські українофіли, серед яких не всі відповідають характеристичі В. Горленка.

Та й настрій, і характеристика українофільства чи ще якогось суспільного явища цілком може мати тимчасовий характер, коли людина не переобтяжена проблемами пошуків засобів на прожиття. Невміння вести господарство приводить його до швидкого занепаду. В. Горленко нічим іншим, як своїм пером не здатний заробляти ці засоби. Проте, як бачимо з попередніх листів, чиновницька служба його не приваблює. У журналі «Киевская старина» він друкується без авторської винагороди, інші видання, якщо платять, то дуже невисокі ставки і не акуратно. Такі редакції, які дають можливість заробити сповна, знаходяться в Петербурзі. Туди й спрямовує свій погляд В. Горленко. «Я ще не писав вам, – звертається він до П. Мартиновича, – що в самому кінці грудня, чи на початку січня, я планую

²⁰² Лист В.Г. до П.Мартиновича від 23 листоп. 1887 р. Там само.– № 32.

поїхати на деякий час до Петербурга. Мета моя: відновити відношення з газетами, щоб мати можливість що-небудь заробляти для покращання поганих своїх фінансів. В січні ж, в кінці, я й повернуся»²⁰³.

В. Горленко використовує цю інформацію, щоб знову нагадати про збірник етнографічних матеріалів, який він хоче подати в цей час до цензури. П. Мартинович, замість збірника, надсилає В. Горленкові листи для його петербурзьких друзів, щоб він їх передав. П. Мартинович захопився ідеєю зібрати всі малюнки, які він колись малював і роздавав. У ролі такого пошукача і збирача він просить бути В. Горленка.

* * *

Період вагань, нових пошуків і випробувань

1888 Ні в кінці минулого року, ні в перших числах січня цього – виїхати до Петербурга В. Горленкові не вдається. Термін від'їзду відтягувався. У листі до П. Мартиновича від цього ж числа він пише: «Очевидно, це останній лист мій до вас перед від'їздом до Петербурга»²⁰⁴. Обіцяє звітди написати, обов'язково розшукати його друзів, передати їм листи. «Я був би невимовно щасливий, якби встиг зробити що-небудь приємне вам»²⁰⁵.

Повідомляє П. Мартиновичу про підготовку видання «атласу з старовинними гербами історичних і взагалі відомих малоросійських осіб і родин та поселень (міст, полків) і факсиміле підписів гетьманів, полковників, сотників, старовинних паній, козачок, духовних осіб і т. п.»²⁰⁶. Це видання адресується для тих, хто займається збиранням ста-

²⁰³ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 11 груд. 1887 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 33.

²⁰⁴ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 14 січ. 1888 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 34.

²⁰⁵ Там само.

²⁰⁶ Там само.

ровини, археологією. Редагуванням займається О. Лазаревський, у помічники беруть В. Горленка. Гроші вже є. У цьому ж листі В. Горленко зізнається, «що знемагаю від великої кількості справ і неприємностей, які нахлинули на мене. У лютому повинен віддуватися від давніх грошових зобов'язань, які лежать на землі. Не знаю, як викручусь»²⁰⁷. Коли ж вдається викрутитися, то, одержавши «скільки-небудь душевного спокою», – В. Горленко повинен багато працювати для видань, за внутрішньою потребою. «Та *лиха доля* пригнічує дух, – нарікає він. – Хапаюся за все і нічого путнього не роблю»²⁰⁸. З цієї причини він ще до цього часу не написав передмову до списків церков, не вивчивши цього предмета. Днями обіцяє зробити.

У другій половині січня з Києва виїжджає до Березані, де відбувається розпродаж майна етнографа П. Лукашевича. Звідти вивозить «пачку рукописів», серед яких два давніх списки подорожуючих повістей, які просить переглянути В. Науменка²⁰⁹. Окрім цього ще вивіз «всю його етнографію і дві картини – одну роботи Шевченка (не уточнює, яку. – *І.З.*), іншу – старовинну»²¹⁰. Решту картин розкупили інші любителі, яких В. Горленко також не називає. Якщо повісті не підійдуть, то просить їх передати в бібліотеку В. Антоновичу на збереження. Цього дня збирається виїжджати з Києва в село²¹¹.

У листі до О. Лашкевича від 24 січня з Києва В. Горленко обіцяє плідно працювати в «Старине», як приїде у піст до Києва, тобто після Петербурга. «Тепер мене пригнічують найрізноманітніші неприємності й турботи. Тоді доля дасть мені, можливо, хоч місяць-другий спокою. В даний момент, справді, нічого не міг я писати, так не на місці моя душа»²¹².

²⁰⁷ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 14 січ. 1888 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 34.

²⁰⁸ Там само.

²⁰⁹ Лист В.Г. до В.Науменка від 23 січ. 1888 р. // ІР.– Ф. III.– № 7867.

²¹⁰ Там само.

²¹¹ Лист В.Г. до В.Науменка від 23 січ. 1888 р. // ІР.– Ф. III.– № 7867.

²¹² Лист В.Г. до О.Лашкевича від 24 січ. 1888 р. // ІР.– Ф. III.– № 9708.

4 лютого в листі до О. Лашкевича повідомляє, що цього числа виїжджає з дому до Петербурга²¹³. І лише 18 лютого приїжджає до північної столиці, затриманий у селі обставинами. Їхав через Москву. Про побачене там міг би написати цілий том, але зараз немає часу. Задоволений від того, що застав у Петербурзі виставку малюнків російських художників Даля, Сулова, Султанова, Повіннікова старовинних російських церковних і частково світських будов. З великою радістю відзначає, що в цих малюнках немає нічого спільного зі стилем будов українських церков²¹⁴.

Побачив і побував у художника Юмудського, Долькевича (Сластьона не застав дома). Планує пробути в Петербурзі до 20 березня, тому обіцяє виконати прохання П. Мартиновича щодо збирання його малюнків. 23 лютого відвідує виставу трупи М. Старицького (що дивився – не уточнює. – І.З.), висловлює своє обурення з приводу «спотворення народності, життя – всього. Все в догоду натовпу, ройку і все для грошей»²¹⁵.

У листі від 24 лютого до Ф. Лебединцева В. Горленко повідомляє, що в Москві пробув 5 днів, висловлює невдоволення перебуванням: «Це величезне місто, набагато жвавіше і живіше, ніж вилитий в незмінні казенні форми, заморожений, «під горіх» зроблений Петербург, замалим не задушив мене своїм «руським духом». Надто вже воняє від цього духу»²¹⁶.

До Петербурга В. Горленко приїхав простудженим, одразу ж потрапляє в оточення давніх знайомих, друзів. «Виявляється, – пише він, – літературне оточення ніскільки мене не забуло і зустріло дуже привітно»²¹⁷. Втішає його те, що «знайти роботу можна скільки завгодно, через те що пишуть-то тут мовою достатньо суконною і сякими-такими знаннями Бог свідок, наскільки багаті»²¹⁸.

²¹³ Лист В.Г. до О.Лашкевича від 4 лют. 1888 р. // Там само. – № 9709.

²¹⁴ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 18 лют. 1888 р. // ЛЛ.– Ф. 102.– № 35.

²¹⁵ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 24 лют. 1888 р. // ЛЛ.– Ф. 102.– № 36.

²¹⁶ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 24 лют. 1888 р. // ІР.– Ф. III.– № 3830.

²¹⁷ Там само

²¹⁸ Там само.

Спочатку В. Горленко позитивно ставиться до цього («Чи не варта цього справа?»), але тут же висловлює сумнів: «Чи треба, чи чесно збільшувати зайвою одиницею армію, що пише про що завгодно і як завгодно? Моя душа не тут і не приживеться вона ніколи до цієї холодної і безликої машини»²¹⁹. Ці слова будуть пророчими, проте «починає писати, займається в бібліотеці»²²⁰.

Наступного дня, 25 лютого, в листі до Панаса Мирного пише, що пробуде в Петербурзі ще з місяць, потім повернеться до Києва. Петербург не змінився, все та ж казенщина, віддаленість від справжнього життя країни, одноманітність. Збірник «Лівобережжя» із оповіданням Панаса Мирного на чолі» передає тут до цензури. Задоволений, що є «багато предметів для занять у Публічній бібліотеці і деякі літературні справи взагалі»²²¹.

У листі до О. Лазаревського від 28 лютого додає квитанцію про уміщення в петербурзьких газетах «Новости», «Новое время» реклами про журнал «Киевская старина». У Публічній бібліотеці працював ще тільки один день, з понеділка розпочне працювати постійно. Статтю про Погорельського ще не написав, бо не був у Л. Жемчужникова. Обіцяє виконати протягом кількох днів. Кілька слів пише про Петербург: казенно незмінний, відновив давні стосунки в попередніх рамках. Літературної роботи багато, «але чи варта ця ремісничка літературщина того, щоб жити для неї. Не лежить душа ні до чого цього, а своє, південноруське – краще робити на півдні»²²².

В. Горленко сумнівається, що в такому стані він може надовго затриматися в Петербурзі. «Найкраще, – пише він, – що може приваблювати сюди – це скарби мистецтва, тут зібрані, і взагалі багатство художньої торгівлі. Я купив за безцінь у Фельтена оригінальну гравюру портрета Дорошенка (такий, який є у Вас, за 2 руб.). У нього ж є ще гравірований портрет Апостола Вархмана. Цікавить

²¹⁹ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 24 лют. 1888 р. // IP.– Ф. III.– № 3830.

²²⁰ Там само.

²²¹ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 25 лют. 1888 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 466.

²²² Лист В.Г. до О.Лазаревського від 28 лют. 1888 р. // IP.– Ф. I.– № 67992.

він Вас?»²²³. Це в магазинах. На базарах також можна придбати «всяку художню красу»²²⁴. Дуже багато книжкової, журнальної продукції, «маса столичного мотлоху і дуже мало речей просто серйозних і цінних, не кажучи про малоруських. Останні дуже рідкісні, якщо й трапляються, то за надзвичайно низькими цінами – їм немає зовсім ціни. Польського нічого»²²⁵. Страждає від петербурзького холоду. Це утруднює пошуки замовлених журналів у кникністів, що розгорнули торгівлю на відкритому повітрі.

29 лютого В. Горленко пише листа етнографу О. Гаврилову. Ділиться враженнями про перебування в Петербурзі: «Потрапив у такий вир давніх знайомих, що голова пішла обертом»²²⁶. Дуже хоче домогтися виконання доручення П. Мартиновича щодо збирання його малюнків і записів. Дещо вже зроблено. «Я був би щасливий, – пише він, – якби міг дістати все, про що він турбується, і заради самого матеріалу і для самого Порфирія Денисовича, цієї надзвичайної, єдиної людини»²²⁷.

Збирається пробути в Петербурзі тижнів зо три. Наполегливо працює в Публічній бібліотеці, готуючи декілька статей, бо в Києві немає відповідних матеріалів. Скаржитися на петербурзьку метушню і велику кількість знайомих. Все це дуже заважає творчій праці. Підтримує О. Гаврилова в тому, щоб той продовжував збирати народні пісні: «Яке благо, що Ви не залишаєте цієї справи! Ради Бога, запам'ятовуйте також мелодії. Багатьом із нас це не посильно, але у Вас відмінна музикальна пам'ять і при її допомозі Ви зможете втримати їх»²²⁸. Дбаючи про збереження текстів народної творчості, В. Горленко один із небагатьох турбувався про передачу майбутнім поколінням мелодії цих текстів, які розкривали внутрішній світ народу не менше, ніж слова.

²²³ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 28 лют. 1888 р. // ІР.– Ф. І.– № 67992.

²²⁴ Там само.

²²⁵ Там само.

²²⁶ Лист В.Г. до О.Гаврилова від 29 лют. 1888 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 37.

²²⁷ Там само.

²²⁸ Там само.

Попрацювавши кілька років в Україні, побувавши тривалий час серед простого народу, відчувши всю трагедію національної розрухи в етнічному плані, відірвавшись на деякий час від свого рідного, В. Горленко приходиться до висновку, що «лише тут, на півночі, відчуваєш всю необхідність напруження всіх наших інтелектуальних сил для врятування нашої народності. «Общерусская жизнь» росте й росте в широчінь, усмоктуючи в себе багато дорогоцінного, що нам належить, і якщо ми не будемо жити для захисту духовного капіталу нашої батьківщини, то про неї залишаться тільки приємні спогади!..»²²⁹. Наскільки це не лише співзвучно, а й актуально сьогодні!

У листі до О. Лазаревського від 2 березня ще з Петербурга В. Горленко пише, що сидить «біля самого джерела довідок і боюсь пропустити зручну можливість (оказію) видряпати потрібні мені дані»²³⁰. Просить О. Лазаревського допомогти йому в пошуках матеріалів, що стосуються давніх малоросійських шкіл і навчання. Тут Г. Сухомлинов, В. Будаков, про сільські школи в Чернігівській губернії, записи Тимківського «Моє вступлення на службу», «О мандривных дьяках», де Філарет говорить про вищі чернігівські школи. Висловлює величезне захоплення і задоволення від відвідин Публічної бібліотеки. Співпрацюючи з різними виданнями в Петербурзі на початку 80-х років, В. Горленко, як видно, не користувався матеріалами Публічної бібліотеки. Як журналісту, йому вистачало, очевидно, тоді лише вражень, одержаних від почутого, побаченого, прочитаного в журналах, газетах, книжках, що видавалися в той час. Тепер він відкриває для себе Публічну бібліотеку, як скарбницю минулого і особливо що стосується України. «Що за чудо цей заклад! – пише він. – Які невичерпні багатства, які зручності для занять (я сиджу у відділенні). І скільки важливого для південноруської науки! – Тут на кожному кроці наштовхуєшся на невідкладність укладання і видання півден-

²²⁹ Лист В.Г. до О.Гаврилова від 29 лют. 1888 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 37.

²³⁰ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 2 берез. 1888 р. // ІР.– Ф. І.– № 67993.

норуської історичної та іншої бібліографії. Поки не буде в нас такої – не буде й школи південноруських досліджень. Бога ради, закріпіть цю думку в Києві і хай, узявши харківські матеріали, скоріше беруться за роботу. Прорахунки з цієї частини, неможливість мати довідки (напр., стосовно журналів і газет) відчувається на кожному кроці»²³¹. Збирається пробути в Петербурзі до квітня місяця.

10 березня в листі до О. Лазаревського повідомляє про відвідини брата художника Л. Жемчужникова Миколи Михайловича, який зацікавився роботою В. Горленка про письменника О. Перовського, і справив на В. Горленка неймовірне враження: «Мене він зачарував. Ось той милий тон вищого аристократизму, аристократизму виховання і звичок, в якому відчуваєш себе так легко. Я просидів у нього години три і буду бачитися завтра»²³². В. Горленко ще не знає, коли повернеться з Петербурга, але думає, що на початку квітня²³³.

Про свою роботу в Публічній бібліотеці В. Горленко пише й Панасові Мирному: «Я пишу тут для неї («Киевской старины». – *І.З.*) на замовлення, користуючись скарбами Публічної бібліотеки»²³⁴. Просить писати в Петербург до 20 березня, а якщо пізніше, – то в Київ на Рейтарську, пом. 8.

15 березня, відповідаючи на повідомлення О. Лазаревського про смерть Ф. Лебединцева, В. Горленко пише: «Два цих дні – я постійно плачу. Я сам не думав навіть, щоб смерть Феофана Гавриловича приголомшила мене до такої міри і щоб він залишив такий слід у моєму житті»²³⁵.

Окрім статті про О. Перовського, В. Горленко пише ще одну для того, щоб здати її до друку в Петербурзі. Але на все це дуже мало часу, бо «страшенно відвертають увагу знайомі, викрадаючи мене із квартири»²³⁶. У букіністів Ключкова, Ільїна та інших придбав багато речей (що саме –

²³¹ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 2 берез. 1888 р. // ІР.– Ф. І.– № 67993.

²³² Лист В.Г. до О.Лазаревського від 10 берез. 1888 р. // ІР.– Ф. І.– № 67994.

²³³ Там само.

²³⁴ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 10 берез. 1888 р. // ІЛ.– Ф. 2. № 467.

²³⁵ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 15 берез. 1888 р. // ІР.– Ф. І.– № 67995.

²³⁶ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 18 берез. 1888 р. // Там само.– № 67996.

не пише) також і для О. Лазаревського. Має намір виїхати 4–5 квітня, дуже цього хоче, але поки не закінчить робіт, не поїде.

Якщо на початку перебування в Петербурзі В. Горленко вважав, що «південноруське – краще робити на півдні»²³⁷, то під кінець його міняє свою точку зору і бачить, що й в Петербурзі є багато можливостей: «Перебування в Петербурзі, – пише він, – з'ясувало для мене стосовно «способа действия» на предмет успіхів українства. Але про це потім»²³⁸.

В. Науменкові надсилає список робіт М. Максимовича, які, можливо, не ввійшли в бібліографію його творів²³⁹.

О. Лашкевича просить не надсилати до Петербурга «Киевской старины» і відбитки, а коли приїде на Паску до Києва, то забере сам²⁴⁰.

У листі до П. Мартиновича пише, «що малюнки в Долькевича взяті вже, а завтра Слассьон принесе всі, що знаходяться в нього, – і все це разом я повезу до Києва, куди приїжджаю 5-го»²⁴¹. У Петербурзі був завалений роботою, яка дала можливість не лише поїхати до північної столиці, а й більше двох місяців жити в ній. Дуже втопився від цієї роботи, а ще більше – від тріпання нервів, тому не може багато написати, хоча й є про що. До 10 квітня планує бути в Києві²⁴².

5 квітня ще пише з Петербурга. До Києва збирається їхати знову через Москву, затримавшись там днів на три. «Від книг і від суєти столиці, – пише він О. Лазаревському, – мене вабить весна, краще якої все-таки немає нічого в світі»²⁴³. Повідомляє, що в нього «кропітка і довга робота з хрестоматії, для якої я повинен списати із 13 джерел»²⁴⁴.

²³⁷ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 28 лют. 1888 р. // IP.– Ф. I.– № 67992.

²³⁸ Там само.

²³⁹ Лист В.Г. до В.Науменка від 18 берез. 1888 р. // IP.– Ф. III.– № 7868.

²⁴⁰ Лист В.Г. до О.Лашкевича від 2 квіт. 1888 р. // IP.– Ф. III.– № 9713.

²⁴¹ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 2 квіт. 1888 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 38.

²⁴² Там само.

²⁴³ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 5 квіт. 1888 р. // IP.– Ф. I.– № 67998.

²⁴⁴ Там само.

Ніхто інший цієї роботи зробити не може, оскільки неможливо завести для цієї мети іншу людину в бібліотеку, до того ж перед тим, як списувати, тексти треба читати і вибирати. За період перебування в Петербурзі В. Горленко написав дві статті, одну для «Киевской старины», іншу йому вдалося прилаштувати в Петербурзі²⁴⁵. Багато часу доводилося потратити на пошуки малюнків П. Мартиновича, що В. Горленко «взяв на себе, вважаючи цю справу майже національної вагомості»²⁴⁶.

На минулому тижні В. Горленкові довелося бути в одного багача (прізвище не зазначає. – *І.З.*), прихильника «Старины» і шанувальника української інтелектуальної продукції, який готовий асигнувати 2500 рублів на видання першого випуску «Южнорусской старины», у який би було уміщено 25 великих малюнків: портрети, архітектурні пам'ятки, костюми, краєвиди історичних місцевостей, тобто всього того найкращого, що можна взяти. Сподівається на допомогу О. Лазаревського і В. Антоновича. Як тільки справа зрушиться, то друкувати будуть у Парижі та Відні. Переговорить про це ще з Л. Жемчужниковим, коли буде в Москві²⁴⁷.

7 квітня В. Горленко ще в Петербурзі, пише П. Мартиновичу, що Сластьон передав іще два малюнки Порфирія Денисовича, «таким чином, – підсумовує В. Горленко, – набралось ціла пачка зараз, яку я бережливо везу Вам»²⁴⁸.

1 травня з Києва просить П. Мартиновича писати В. Горленкові в Ярошівку, де він буде з 12 травня²⁴⁹.

10 травня пише до Панаса Мирного з Києва, що виїде з нього 14 травня. Ще в Петербурзі В. Горленко зустрів одну зовсім незнайому людину, яка досить наполегливо розпиту-

²⁴⁵ Про публікацію в журналі «Киевская старина», очевидно, йдеться: *В.Горленко. Алексей Алексеевич Перовский // Киевская старина.– 1888.– № 4.– С. 109–124.* Що улаштував у петербурзьких виданнях, поки що невідомо.

²⁴⁶ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 5 квіт. 1888 р. // IP.– Ф. I. № 67998.

²⁴⁷ Там само.

²⁴⁸ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 7 квіт. 1888 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 39.

²⁴⁹ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 1 трав. 1888 р. // Там само.– № 40.

вала про долю роману (очевидно, «Повію». – І.З.) і висловлювала сум з приводу того, що він не з'являється друком²⁵⁰.

16 травня пише листа П. Мартиновичу напередодні від'їзду з Києва. Завтра збирається вислати дві посилки з його малюнками. У наступному році сподівається мати «сімейну квартиру» і мріє бачити його в себе в гостях. До Петербурга їхати не збирається. Сподівається також улітку знову з'їхатися для етнографічних подорожей²⁵¹.

І тільки 18 травня В. Горленко дістається Ярошівки, пише П. Мартиновичу і «знову-таки всього поки що двоє слів»²⁵². У цей момент В. Горленко пише більше десяти листів, «втомилася просто рука і голова не працює»²⁵³. До кого ці листи? Поки що відомо лише згадуваний. В. Горленкові хотілося б багато чого написати, але дуже «втомився від переїздів», «від своїх усяких справ, які складаються так погано»²⁵⁴. Просить написати йому листа, коли П. Мартинович одержить малюнки, надіслані В. Горленком. «Буду страшенно радий, якщо все віднайдене мною і взяте у ваших знайомих і надіслане зараз задовольнить вас і стане у пригоді. Я бажав би зібрати все для вас, але в Києві цього разу не можна було нічого зараз зробити»²⁵⁵.

У селі В. Горленкові дуже добре, але господарські справи і турботи не дають можливості писати, займатися іншими – творчими справами. Висловлює бажання «окрім дрібноти, я хочу зайнятися цього літа XVIII століттям, прочитати що можливо і побувати в Миргороді, Сорочинцях, Хомутці та інших «апостольських місцях»²⁵⁶.

Д. Яворницькому В. Горленко обіцяє з'їздити до Качанівки, очевидно, на прохання історика, і відібрати, що найцінніше із колекції В. Тарновського для перефотографування. Але В. Горленко висловлює своє заперечення з при-

²⁵⁰ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 10 трав. 1888 р. // ІЛ. – Ф. 5. – № 468.

²⁵¹ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 16 трав. 1888 р. // ІЛ. – Ф. 102. – № 41.

²⁵² Лист В.Г. до П.Мартиновича від 18 трав. 1888 р. // ІЛ. – Ф. 102. – № 42.

²⁵³ Там само.

²⁵⁴ Там само.

²⁵⁵ Там само.

²⁵⁶ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 21 трав. 1888 р. // ІР. – Ф. І. – № 67999.

воду того, щоб не перебільшувати все, бо «користі від цього нікому і ніякої не буде. Навпаки, буде шкода, як від всякого хаотичного знання, що вносить фальшиві поняття. Знімки ж із достовірних малоросійських речей будуть дорогоцінні. Я з бажанням проведу скільки треба часу, коли потребується це, в Качанівці»²⁵⁷. Тут завжди В. Горленко неоднозначно оцінював зібрання В. Тарновського, як і самого збирача, але в цілому відзначив величезні заслуги Василя Васильовича в тому, що він завдяки цьому зібранню зберіг багато цінних національних речей²⁵⁸.

У цьому ж листі В. Горленко цікавиться в Д. Яворницького, куди цього літа збирається Дмитро Іванович в експедицію: на Великий Луг чи в інші місця. Сам В. Горленко збирається побути в селі до пізньої осені²⁵⁹.

27 травня у листі до П. Мартиновича В. Горленко просить призначити час, коли було б найкраще знову з'їхатися. Для цієї мети у В. Горленка є фотоапарат. Він хоче і йому *треба* відвідати Миргород і Миргородський повіт, «там багато і кобзарів, поганеньких, і старовини церковної і побутової. Типи є розкішні»²⁶⁰.

У листівці до М. Петрова турбується чи одержав церковно-археологічний музей плащаницю В. Боровиковського, знайдену В. Горленком у Воскресенській миргородській церкві, враховуючи її цінність, просить не реставрувати²⁶¹. Разом із своєю листівкою В. Горленко надсилає й чисту, на якій просить М. Петрова дати відповідь. Чиста листівка зберігається в архіві не відірваною від першої. Значить М. Петров з якихось причин не відповів В. Горленкові.

²⁵⁷ Лист В.Г. до Д.Яворницького від 22 трав. 1888 р. // ДІМ, КП – 70861 / Арх – 13229.

²⁵⁸ Цьому питанню в даній книжці присвячено окремий підрозділ: «В. Горленко знавець і збирач українських старожитностей».

²⁵⁹ Лист В.Г. до Д.Яворницького від 22 трав. 1888 р. // ДІМ, КП – 70861 / Арх – 13229.

²⁶⁰ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 27 трав. 1888 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 43.

²⁶¹ Відкритий лист В.Г. до М.Петрова від 18 черв. 1888 р. // ІР.– Ф. III.– № 7917.

Був у Качанівці, після – у Прилуках на земських зборах, тому й затримався з листом до Д. Яворницького. У той час, коли приїде в Качанівку Д. Яворницький, приїде й В. Горленко для розгляду речей з метою фотографування. «А видання знімків з *достовірних* малоруських речей було б великою послугою і мистецтву, і науці»²⁶². В. Горленко одержав роботу Д. Яворницького «Запорожжє», читає з великим інтересом, «але суєта останніх днів не дала можливості ще далеко просунутися. У вухах дзижчать іще дурниці, яких наслухався на земських зборах у Прилуках. Треба дватри дні, щоб очухатися від земських важких вражень і повернутися до здатності розуміти і відчувати інше»²⁶³.

О. Лашкевичу пише, що на земських зборах у Прилуках бачився з автором книжки «Прилуччина» Маценком (він також друкувався в «Наблюдателе», «Книжной недели» і «запропонував йому написати белетристичну річ для «Киевской старины» із життя малоросійських міських міщан, різночинців, дрібних чиновників – і взагалі прошарків, які стоять близько біля народу»²⁶⁴.

28 червня В. Горленко повідомляє О. Лашкевича, що кілька днів тому в нього у селі був О. Лазаревський²⁶⁵.

П. Мартиновичу висловлює сум з приводу того, що Порфир Денисович цього літа нікуди не збирається їхати. «Збиранню давніх матеріалів і малюнків адже це не шкодить, – пише В. Горленко, – а нові спостереження не завадять і життя забирає з тією ж швидкістю старовину»²⁶⁶. В. Горленко має твердий намір незабаром виїхати і, можливо, побачитися з ним або в Полтаві, або в Константинограді. «Взагалі треба скористатися і двома-трьома тижнями сприятливого часу і фотографічним апаратом, який тепер адже в мене є»²⁶⁷.

²⁶² Лист В.Г. до Д.Яворницького від 21 черв. 1888 р. // ДІМ, КП – 70861 / Арх 13222.

²⁶³ Там само.

²⁶⁴ Лист В.Г. до О.Лашкевича від 21 черв. 1888 р. // IP.– Ф. III. – № 9715.

²⁶⁵ Лист В.Г. до О.Лашкевича від 28 черв. 1888 р. // Там само.– № 9716.

²⁶⁶ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 28 черв. 1888 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 46.

²⁶⁷ Там само.

Одним із найхарактерніших відправлень В. Горленка є лист його до О. Лашкевича, в якому визначається зі слів В. Горленка та міра національної свідомості, якою керується сам Василь Петрович, по відношенню до національної справи. Існування «Киевской старины» завжди було проблематичним. З одного боку цензура, вищі адміністративні органи слідкували за виданням і при порушенні їхніх нормативів нахвально закрили, з іншого боку – матеріальне становище: передплата незначна себе окупити нездатна, доводиться шукати пожертви. Більшість авторів відмовилася від авторського гонорару на користь журналу. Серед таких авторів і ім'я В. Горленка.

Одного разу В. Горленко взяв гроші за статтю. І що з цього сталося? «Мене страшенно переобтяжують і докоряють совісті як підлість – гроші, – пише він О. Лашкевичу, – які я взяв у Вас за статтю. Надсилаю їх назад, з великим проханням не повертати мені, а використати на потреби журналу»²⁶⁸. І далі можна погоджуватися й не погоджуватися з В. Горленком. У чомусь він має рацію, в іншому – припирає до стінки тих, хто чесно працює на національну ідею і хотів би, щоб його праця була винагороджена. «В дійсності – де ж тоді любов до справи, що це за відданість ідеї, якщо все це оплачується грошима? І з якої статі Ви будете витратитися, а ми нібито користуватися цим? Якщо передплата не перекидає витрати – винна публіка, істота далека і не вловима. Але якщо збитки спричиняються з вини людей тієї ж ідеї і тих же переконань, – то нащо ж це схоже?»²⁶⁹.

Беручи вперше в житті гроші, як сам говорить В. Горленко, сподівався, що «не завдасть ніякого збитку», тепер же, знаючи наскільки складне матеріальне становище в журналі, категорично заявляє: «Я не можу і не хочу бути хоч скільки-небудь серед причин цих збитків. Я дуже невисокої думки про себе взагалі, але, – кажу з чистою совістю, – був завжди і безумовно далекий від користі. Нехай хоч цей бік душі моєї залишиться не заплямованим»²⁷⁰. Наостанок

²⁶⁸ Лист В.Г. до О.Лашкевича від 3 лип. 1888 р. // ІР.– Ф. III.– № 9717.

²⁶⁹ Там само.

²⁷⁰ Лист В.Г. до О.Лашкевича від 3 лип. 1888 р. // ІР.– Ф. III.– № 9717.

В. Горленко просить, щоб «це залишилося між нами, оскільки міркування мої можуть, очевидно, шокувати когонебудь із моїх друзів»²⁷¹.

П. Мартиновичу скаржитися В. Горленко на життєві дрібниці, які затримують його ще в селі. Але незабаром він виїде і, можливо, заїде до П. Мартиновича, щоб подивитися на його малюнки. Просить дозволу подивитися на малюнки П. Мартиновича, які тільки в нього й можна побачити: «Мене дуже цікавлять ваші малюнки – ви знаєте, яке значення я їм надаю в справі побудованого на малоросійському ґрунті мистецтва. [...] Зрозуміло з мого боку – це не порожнє зацікавлення і я знаю, що і ви не подумаєте так»²⁷².

Інколи, щоб викликати щиру відвертість, необхідно, щоб трапилося щось трагічне. Помер лікар і етнограф О. Гаврилов, якого В. Горленко, виявляється, знав ще з 1883 р., коли вперше приїхав з Петербурга до Києва. Разом з ним та іншими укладали дитячу хрестоматію, яка потім вийшла у Львові під назвою «Веселка». «Як не здається безсердечним перехід від покійного до життя плінного – але він необхідний, – пише В. Горленко в листі до П. Мартиновича. – Сьогодні помер один, але нам, що залишилися, треба думати про ту ж життєву справу. У нас з вами багато не вирішених питань. Чи може в цьому році відбутися наша спільна поїздка і коли?»²⁷³. В. Горленко пропонує здійснити її з 20 червня по 12 липня. Запрошує відвідати Київ: Ви зробите велику послугу всьому і всім, приїхавши. Як Ви знаєте, в Києві є церковно-археологічний музей, він дуже занедбаний і в великому безпорядку»²⁷⁴.

Обрання В. Горленка членом церковно-археологічного товариства, очевидно, надихнуло його навести порядок у фондах цього музею. За допомогою звертається до П. Мартиновича, як до великого знавця української старовини. «Ми зможемо внести туди чимало змін, систематизувати і

²⁷¹ Лист В.Г. до О.Лашкевича від 3 лип. 1888 р. // ІР.– Ф. III.– № 9717.

²⁷² Лист В.Г. до П.Мартиновича від 4 лип. 1888 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 47.

²⁷³ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 16 черв. 1888 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 44.

²⁷⁴ Там само.

зробити музей дуже цікавим і важливим. Але без вас я не в змозі з цим упоратися, оскільки на кожному кроці зустрічаються спеціальні питання мистецтва»²⁷⁵. Днями музей одержав плащаницю роботи В. Боровиковського із Воскресенської церкви м. Миргорода. З цього приводу В. Горленко написав інформацію до журналу «Киевская старина»²⁷⁶. Турбується, чи одержує П. Мартинович журнали, оскільки О. Лашкевич обіцяв надсилати.

На кілька днів (не більше як на 4 – з 14 по 17 липня) збирається їхати до Києва, щоб поспостерігати за святом тисячоліття хрещення Русі. Разом з цим він хоче знайти квартиру на зиму і навчитися в київського фотографа Пустернака користуватися фотоапаратом. Цілком можливо, що з Києва він і поїде на Полтавщину. Цими днями виповнився рік, як В. Горленко з П. Мартиновичем роз'їхалися в Лісових Будищах²⁷⁷.

Повертаючись із Києва, В. Горленко не зміг заїхати до П. Мартиновича, будучи покликаний домашніми справами. Передбачає приїхати до Константинограда за ним на початку вересня, звідки вони поїхали б до Вереміївки, а звідти – до Миргородського повіту, в інші віддалені місця. Чи погоджується на цей проект П. Мартинович?²⁷⁸

У листі до Панаса Мирного пише, що весь час перебував у рідних палестинах, тільки в липні на кілька днів їздив до Києва. Повідомляє про майже повне укомплектування київського літературного збірника «Лівобережжя», який незабаром буде передано до цензури. «Якщо цензура пропустить – то книжка вийде до кінця осені. Малоросійських книг за цей час ніяких не виходило»²⁷⁹.

У листі до О. Лазаревського висловлює думку, що «треба не говорити, а робити – і тоді справа може показати від чо-

²⁷⁵ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 16 черв. 1888 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 44.

²⁷⁶ В.Г. Новое приобретение церковно-археологического музея // Киевская старина.– 1888.– № 8.– С. 32–33.

²⁷⁷ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 11 лип. 1888 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 45.

²⁷⁸ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 21 лип. 1888 р. // Там само.– № 48.

²⁷⁹ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 12 серп. 1888 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 468.

го може бути більше користі»²⁸⁰. У попередньому листі до О. Лазаревського В. Горленко по своїй балакучості в листах написав чим би він з більшим бажанням займався б «за тих чи інших умов». Проте в творчій діяльності В. Горленка умови відігравали дуже важливу роль. «На жаль, умови мої складаються настільки наперекір до письменства, що до того часу, поки я скільки-небудь їх не переборю, – можу лише зітхати за кабінетними заняттями»²⁸¹. Звичайно, мова йде про господарство. Тут же говорить, що «не хоче випускати з рук роботу про школи, яка мене самого цікавить. Я роблю виписки, звідки можливо, з цього сюжету, щоб орієнтуватися в ньому»²⁸². Прозу писати відмовляється, не хоче це робити так, як це роблять Оглоблін, пані Левицька-Пашенко і «навіть добрий і дуже мною любий» О. Левицький». «У мене в голові невідступно сидять три теми, які здалися мені цікавими. Обмізкований і план більшої частини роботи і до багато чого підібрані й фарби», але «не буду турбувати Вас ніякими літературними передбаченнями до виконання чого-небудь з них»²⁸³.

До Києва збирається приїхати не раніше 1 листопада. В селі займається виключно XVIII століттям. Можливо, щось зможе зробити згодом із цієї теми і для «Киевской старины». «Багато ще роботи тут, – пише він О. Лашкевичу, – та, правду кажучи, я і люблю осінь у селі. Інколи втомливо тільки без людей, близьких, однодумних»²⁸⁴.

Дякує О. Лазаревському за те, що той прийняв під свій «протекторат» списки переяславських бурсаків²⁸⁵. «З Вашими зауваженнями, – пише він, – вони набудуть необхідного відображення, без якого не кажуть належного не озброєному оку. [...] Не дивлячись на повсякчасну невпевненість у собі і на болісні турботи, які є результатом деяких

²⁸⁰ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 23 серп. 1888 р. // ІР.– Ф. І.– № 68000.

²⁸¹ Там само.

²⁸² Там само.

²⁸³ Там само.

²⁸⁴ Лист В.Г. до О.Лашкевича від 4 верес. 1888 р. // ІР.– Ф. III.– № 9500.

²⁸⁵ Йдеться про майбутню публікацію: В.Г. Ученики переяславских славяно-латинских школ в 1744 г. // Киевская старина.– 1888.– № 10.– С. 23–26.

боргів, я не можу все-таки відмовитися зовсім від писання»²⁸⁶. Перед ним на робочому столі лежить 1-й том матеріалів Судієнків, Марковичі, Ханенки, «Історія русів», нариси родин Лазаревського і багато іншого – В. Горленко готує дещо із белетристично-історичного. Сподівається приїхати до Києва не з порожніми руками, але про це нікому не хоче говорити, оскільки часто не виконував своїх обіцянок. Висловлює невдоволення з приводу того, що О. Лашкевич не надсилає журнали В. Горленкові, «мені неприємно, оскільки – це зв'язок, без якого відчуваю себе відірваним від загальної справи»²⁸⁷.

У жовтні місяці В. Горленко планує бути у справах у Полтаві і хотів би побачитися із П. Мартиновичем²⁸⁸.

У селі пробуде до половини жовтня²⁸⁹.

О. Лашкевичу пише, що не знає, коли приїде до Києва, можливо, залишиться в селі і на всю зиму, а буде періодично найжджати, а поки що їхати не збирається. Днями гостював у нього О. Дабіжа, який влітку був у Києві²⁹⁰.

Панасові Мирному пише, що в селі пробуде ще з місяць. Літературних новинок не знає ніяких, бо з Києва не одержує листів. Про літературний збірник також нічого не знає²⁹¹.

У кінці жовтня у справах цілком можливо, що буде в Полтаві, візьме з собою всі рукописи П. Мартиновича. А було б краще, якби під час зустрічі П. Мартинович передав усе, що вважав за потрібне додати до рукопису. До Києва планує перебратися в перших числах листопада (близько 10-го). Квартіри ще не має²⁹².

²⁸⁶ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 13 верес. 1888 р. // ІР.– Ф. І.– № 68001.

²⁸⁷ Там само.

²⁸⁸ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 16 верес. 1888 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 50.

²⁸⁹ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 17 верес. 1888 р. // Там само.– Ф. 5.– № 470.

²⁹⁰ Лист В.Г. до О.Лашкевича від 9 жовт. 1888 р. // ІР.– Ф. III.– № 9502.

²⁹¹ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 11 жовт. 1888 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 471.

²⁹² Лист В.Г. до П.Мартиновича від 21 жовт. 1888 р. // Там само.– Ф. 102.– № 53.

Пробуде в Ярошівці до 6–7 листопада. Листи П. Мартиновича надішле з Києва. «Тепер у вас багато турбот і збірником»²⁹³.

На минулому тижні збирався їхати на недовго до Києва, але не склалося. Тепер залишиться в Ярошівці числа до 20. У селі фірмова зима: три дні завірюха, мороз. «Ми затопили печі і запевняємо себе, що нам ніскільки не сумно в селі»²⁹⁴.

Збирається приїхати до Києва між 15 і 20 листопадом, «якщо Бог допоможе хоч трохи розплутатися в справах і розрахуватися з боргами жидам»²⁹⁵. Сподівається одержати на цьому тижні листа від П. Мартиновича стосовно збірника. «Я дуже замучений своїми справами, нічого не можу писати, ні над чим працювати. Інколи я не знаю – чи живу я ще на світі чи ні. У Києві, очевидно, буду шукати якої-небудь служби, від якої до цього часу в міру можливості я ухилявся»²⁹⁶.

Непевний період, коли приїде В. Горленко до Києва, значає в листі до О. Лашкевича від 8 листопада²⁹⁷. 20 листопада із села знову до О. Лашкевича пише: «Я, на жаль, іще повинен залишитися тут на деякий час»²⁹⁸, який розтягнувся майже до кінця грудня. 23 числа В. Горленко повідомляє П. Мартиновича, що лише вчора приїхав до Києва з Ярошівки. Просить надіслати листа на адресу матері – Рейтарська, 8. Сам же ще квартири не має²⁹⁹. 29 грудня повідомляє адресу П. Мартиновичу – Велика Володимирська, пом. Язева № 22, кв. 38 – біля пам'ятника Ірини, цікавиться складом майбутнього збірника і що вже зробив для нього П. Мартинович³⁰⁰.

²⁹³ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 27 листоп. 1888 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 471.

²⁹⁴ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 1 листоп. 1888 р. // ІР.– Ф. І. № 68002.

²⁹⁵ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 7 листоп. 1888 р. // ІЛ. ф. 102.– № 55.

²⁹⁶ Там само.

²⁹⁷ Лист В.Г. до О.Лашкевича від 8 листоп. 1888 р. // ІР.– Ф. ІІІ. № 9504.

²⁹⁸ Лист В.Г. до О.Лашкевича від 20 листоп. 1888 р. // Там само.– № 7796.

²⁹⁹ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 23 груд. 1888 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 56.

³⁰⁰ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 29 груд. 1888 р. // Там само.– № 57. Йдеться про брата Ф.Г. Лебединцева.

Всі ці затримки з переїздами та виїздами – є яскравим свідченням того, в якому скрутному становищі був В. Горленко як землевласник і наскільки це заважало В. Горленкові-письменникові.

* * *

1889 Переїхавши до Києва, В. Горленко одразу вливається в київське культурне оточення: «Я був учора у Петра Гавриловича і говорив з ним стосовно статті»³⁰¹.

Про відновлення попередніх творчих відносин із київським оточенням йдеться і в листі В. Горленка до Панаса Мирного³⁰².

Проведення минулої зими в пошуках роботи у Петербурзі дало, очевидно, знати, відбившись на взаєминах із київськими науковцями. Однак залишається таємницею, чому В. Горленко не продовжив свого перебування в Петербурзі й цієї зими. Принаймні в листах це питання не відображено. Правда, В. Горленкові Петербург ніколи не подобався і цього разу, припускаючи, В. Горленко просто відтягував переїзд до північної столиці на крайній випадок, упевнившись, що в ній завжди можна знайти для нього творчу роботу.

У своїх листах В. Горленко не досить часто торкався питання подружнього життя. Цьому, як правило, мусило щось передувати, провокувати. В. Горленко довідався, що одружується сорокалітній Панас Мирний. В. Горленкові у цей час виповнилося 36 років. Здавалося, принаймні В. Горленко в цьому був переконаний, що Опанас Якович уже ніколи не відважиться на такий крок. І тепер Василь Петрович розуміє, що одруження повинно відбитися і на взаєминах між ними. «Куди ж пристати, в який бік, що собі робити, якщо твердині, що здавалися незламними, руйнуються на моїх очах? – пише він до Панаса Мирного. – Ви

³⁰¹ Лист В.Г. до О.Лашкевича від 20 січ. 1889 р. // IP.– Ф. III.– № 7789.

³⁰² Лист В.Г. до Панаса Мирного від 28 січ. 1889 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 472.

підтримували і прикладом своїм, і теоретично холостяцькі «принципи»³⁰³.

Для В. Горленка одруження Панаса Мирного розворушило і його парубоцьке життя. «Не здивуйтеся же, якщо я зроблю те ж саме, що й Ви! – продовжує він, – Коли? – Я не кажу цього»³⁰⁴. І, певно, робив спробу. Хоча в листах немає відображення цього, залишилося інше документальне свідчення про особисті стосунки В. Горленка із М. Заньковецькою, а враховуючи їх характер, то просто високі почуття Василя Петровича до славетної артистки, яка не відповіла взаємністю, про що на схилі літ із сумом пошкодувала³⁰⁵.

З Панасом Мирним листувався з Києва. Наступний лист до О. Лашкевича вже написано з села, хоча літній сезон іще не починався. В. Горленко змушений терміново виїжджати з міста, бо виникла загроза майбутньому врожаю: зернові не зійшли³⁰⁶.

Проте 6 травня В. Горленко пише листа до П. Мартиновича вже з Києва, куди приїхав за своїми речами. Перепрошує за свою довгу мовчанку, скаржитися на велику кількість справ, не уточнюючи їх, які відривали його від усього. Справами, безсумнівно, були в Києві творчість, а в селі – господарство, «з яким пов'язане все існування матеріальними тенетами»³⁰⁷.

П. Мартиновичу обіцяє, будучи в 20-х числах травня у справах в Полтаві, особисто привезти листи П. Мартиновича до В. Горленка, а також пошукати у В. Антоновича зошит П. Мартиновича з його етнографічними записами і, якщо вдасться його знайти, привезти також³⁰⁸.

Поїздка до Полтави переноситься на початок червня, тому листи надішле поштою, але просить їх повернути,

³⁰³ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 25 берез. 1889 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 473. Панас Мирний одружився 16 квіт. 1889 р.

³⁰⁴ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 25 берез. 1889 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 473.

³⁰⁵ На це питання проливає світло у своїх спогадах Г. Лазаревський. Див.: *Лазаревський Г.* Київська старовина. Спогади // Українська література, 1943.– № 12.– С. 126–128.

³⁰⁶ Лист В.Г. до О.Лашкевича від 25 квіт. 1889 р. // ІР.– Ф. III.– № 9508.

³⁰⁷ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 21 черв. 1889 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 63.

³⁰⁸ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 6 трав. 1889 р. // Там само.– № 60.

оскільки В. Горленко ними дуже дорожить. Згодом ці листи В. Горленко таки передасть, чим і збереже їх для дослідників³⁰⁹.

Очевидно, В. Горленко планував найжджати до Києва для роботи в журналі і в літній період, тримаючи за собою там квартиру, якщо О. Левицькому пише, що квартира не потрібна і він не буде жити в Києві. У цей час В. Горленко перебував у «великій іпохондрії і занепаді духу»³¹⁰. У зв'язку з цим він більше нікому не пише.

Про свій іпохондрійний стан не пише П. Мартиновичу, щадячи його душевний стан, але пояснює причину його: «У нас нині страшенна засуха, яка знищує хліба і трави, 28 травня був мороз, що знищив тютюн, квасолю, просо і т. і.»³¹¹. Поїздка до Полтави переноситься між 14 і 20 червнем. Хоче побачитися із П. Мартиновичем.

Господарські справи відбиваються і на співробітництві з «Киевской стариной»: разом із листом до Є. Ківлицького хотів щось написати і для журналу, «але нестерпні справи рішуче не дають можливості присісти і зайнятися як треба»³¹².

Поїздка до Полтави та бажання побачитися в Константинограді з П. Мартиновичем все ще залишається в силі, але тепер вона переноситься спочатку на перші числа липня³¹³, а потім – на середину липня³¹⁴.

У першій половині липня В. Горленка в селі відвідує О. Левицький. Цю подію В. Горленко так відзначив у листі до Є. Ківлицького: «В Ярошівці тепер два співробітники «Старины»³¹⁵, маючи на увазі О. Левицького і себе.

Нарешті В. Горленко збирається до Полтави. У листі до Є. Ківлицького від 18 серпня він пише, що завтра відправ-

³⁰⁹ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 17 трав. 1889 р. // Там само.– № 61.

³¹⁰ Лист В.Г. до О.Левицького від 6 черв. 1889 р. // ІР.– Ф. III.– № 53459.

³¹¹ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 7 черв. 1889 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 62.

³¹² Лист В.Г. до Є.Ківлицького від 8 черв. 1889 р. // ІР.– Ф. III.– № 7781.

³¹³ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 21 черв. 1889 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 63.

³¹⁴ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 27 черв. 1889 р. // Там само.– № 64.

³¹⁵ Лист В.Г. до Є.Ківлицького від 10 лип. 1889 р. // ІР.– Ф. III.– № 7782.

ляється і, «користуючись нагодою, хочу трохи копнути ще полтавську церковно-археологічну старовину»³¹⁶.

З Полтави В. Горленко пише листа до П. Мартиновича, повідомляючи, що не зможе заїхати до нього і віддати його листи та два свої фотопортрети. Все це він змушений відправити поштою³¹⁷.

До села вертається через Київ, де «чув багато неприємного, що трапилося за останній час»³¹⁸, маючи насамперед, очевидно, «Киевскую старину» і проблеми зі здоров'ям у О. Лашкевича.

В. Горленко відзначався тим, що практично був позбавлений власних амбіцій щодо незнайомих осіб, з якими хотів познайомитися або розпочати листування. У першому своєму листі до нового адресата, окрім закономірного представлення і того, що його цікавило в справах, В. Горленко так усе це оформляв стилістично, що складалося враження: він писав листа давно і близько знайомому товаришеві.

В. Горленко вже давно чув про Лубенський музей. І йому цікаво було дізнатися про його склад зібрання. Самому заїхати не вдається через зайнятість домашніми справами, тому вирішив про все це дізнатися через пошту. Пише листа хранителю музею, археологу Ф. Камінському і просить його проінформувати про наявні предмети музею, не пояснюючи поки що до пуття, для чого все це йому потрібно, обґрунтовуючи тільки, що він також збирає старожитності, книги, що стосуються української культури, освіти, мистецтва. Можливо, для стимулу надсилає відбиток своєї брошури і твердо обіцяє надіслати «дві народні кобзи»³¹⁹.

³¹⁶ Лист В.Г. до Є.Ківлицького від 18 серп. 1889 р. // Там само.– № 7783. В. Горленко, очевидно, має на увазі його знахідку: плащаницю роботи В. Боровиковського.

³¹⁷ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 23 серп. 1889 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 65.

³¹⁸ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 28 серп. 1889 р. // Там само.– Ф. 5.– № 474.

³¹⁹ Лист В.Г. до Ф.Камінського від 30 серп. 1889 р. // ДАПО.– Ф. 222.– Оп. 1.– Спр. 53.– Арк. 24–25. Зараз важко встановити, відбиток якої праці надіслав В. Горленко, оскільки в ДАПО, у склад якого було передано рукописну і друковану продукцію з Лубенського музею (Ф. 222), виявити такої не вдалося.

В. Горленко все ще продовжував брати участь у засіданнях повітових земських зборів, але, схоже, ця діяльність його завершується. Повернувшись на початку вересня із Прилук з неприємними враженнями, В. Горленко дає «слово відійти від цих мерзенностей подалі і не їздити надалі ніколи на ради нечесних»³²⁰.

Незважаючи на те, що осінь в селі дуже сумна своїми дощами і холодами, В. Горленко знаходив у ній своєрідну привабливість. Тепло і світло в кімнаті контрастує з жахливою і непривабливою осінньою нічтю. Подеколи погожі дні, розмаїття фарб зелені, весілля в селі, відсутність набридливих сусідів, тиша і спокій дому – все це для нього створює атмосферу чарівності, душевної рівноваги і творчого натхнення.

Але це благополуччя охоплює В. Горленка, якщо відсутні негативні фактори: чи буде за що виїхати до Києва бодай на короткий час. Тоді село перетворюється на добровільне ув'язнення, з якого хочеться вирватися чи бодай одержати вісточку від близьких знайомих і дізнатися, що робиться «в маленькому літературному світі»³²¹.

Ф. Камінський задовольнив прохання В. Горленка повідомленням про Лубенський музей. Навзаєм В. Горленко запропонував свої послуги у вигляді знань і досвіду про українські старожитності, організацію консультацій у О. Лазаревського, П. Мартиновича та інших її знавців, робить короткий огляд подібних зібрань на території України, Росії, Польщі, у яких зберігаються матеріали, що «стосуються сторін життя історичного, культурно-творчого і національного»³²², в яких він найбільше обізнаний. В. Горленко також пропонує збирати речі етнографічного змісту. «В моїх очах, – пише він у цьому ж листі, – набагато цінніше добротню упорядковане, зі смаком, вишукано підібране зібрання етнографічних речей з якої-небудь галузі,

³²⁰ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 8 верес. 1889 р. // ІР.– Ф. І.– № 68003.

³²¹ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 8 верес. 1889 р. // ІР.– Ф. І.– № 68003.

³²² Лист В.Г. до Ф.Камінського від 16 верес. 1889 р. // ДАПО.– Ф. 222.– Оп. 1.– Спр. 53.– Арк. 26.

аніж який-небудь старовини раритет чи сумнівна річ»³²³. Звертає увагу Ф. Камінського на орнамент: «Яке багатство творчості, якщо зібрати багаті колекції»³²⁴ писанок, шиття, плахти, дерев'яні вироби з різьбою, гончарні вироби, килими, стародруки південноруських книжок і рукописів з орнаментами, церковний живопис, різьба іконостасів, які нічого спільного не мають із північчю³²⁵. Подає коротку бібліографію книжок із українського мистецтва. Тут видання України, Росії, Польщі, Австрії; журнали, збірники, каталоги³²⁶. За відповідних обставин можливо йому доведеться бути в Лубнах в окружному суді у господарських справах, то неодмінно обіцяє власноручно завітати до Круглика, щоб ознайомитися з колекцією і поговорити про музей³²⁷.

У даному випадку ніяк не можна обійти ту обставину, чому В. Горленко з такою увагою поставився до музею в Круглику. За зізнанням самого В. Горленка організація такого музею – це «благородна справа [...], яка найбільше мене цікавить у житті»³²⁸. В. Горленко вбачав у таких музеях осередки консервації української давнини, її збереження для незнищення самотності нації як такої, нерозчинення її під російським впливом, зберігання від цивілізаційних руйнацій: будівництво залізниць, розбудова міст (багатоповерхових будинків) і т. д.

У листі до П. Мартиновича від 17 вересня (тобто наступного дня) В. Горленко повертається до інформації про музей і благородну його справу, сподівається разом із ним весною (?) побувати там, узявши з собою фотографа Котельникова. У селі збирається пробути ще з місяць, потім поїде до Києва, але не знає, де буде зимувати³²⁹.

³²³ Лист В.Г. до Ф.Камінського від 16 верес. 1889 р. // ДАПО.– Ф. 222.– Оп. 1.– Спр. 53.– Арк. 26..

³²⁴ Там само.– Арк. 27.

³²⁵ Лист В.Г. до Ф.Камінського від 16 верес. 1889 р. // ДАПО.– Ф. 222.– Оп. 1.– Спр. 53.– Арк. 27–28.

³²⁶ Там само.– Арк. 29.

³²⁷ Там само.

³²⁸ Там само.– Арк. 26.

³²⁹ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 17 верес. 1889 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 66.

Опікується проблемністю виїзду із села і в листі до О. Левицького від 28 вересня, відображаючи її значно глибше і драматичніше, ніж до попереднього адресата, як ми й раніше зазначали, шкодуючи його душевний стан. Невизначеність полягає у господарських справах, які не дають і віддаленої перспективи. Як наслідок – абсолютно протилежний настрій і стан та відношення до осені, повна відсутність творчої спроможності. Мати й сестри виїхали до Києва, залишився сам із хлопчиком-наймитом, безперервний дощ, вряди-годи зустрічі із сусідом, інтерес до яких за літній період вичерпався. Залишилася одна відрада: відвідини пана Смирнова, який приїхав із Франції у зв'язку з закінченням оренди землі, яку він віддав селянам. Цей пан остаточно офранцузився, має чудовий голос, грає на гітарі, знає багато оперних арій. «Народна компанія, як товариство, – підсумовує В. Горленко, – важка. Як хочете, а все ж – це зовсім інший світ»³³⁰.

Невизначеність дати виїзду з села залишається і в наступному місяці. Правда, В. Горленко вже не так пригнічуюче дивиться на своє перебування в селі. У листі до О. Левицького від 13 жовтня доходить висновку, «що не треба ніколи робити загальних вироків під впливом тимчасового настрою, щоб не брати потім своїх слів назад»³³¹.

Контрастність настроїв – результат емоційної вразливості В. Горленка, але цей стан ніколи не переходив межі хворобливості. І хоча це впливало на творчу продуктивність, проте не відбивалося на взаєминах із своїми кореспондентами. В. Горленко знав і чітко дотримувався, кому і в якій мірі «вливати» свій настрій, щоб це не відбилося і на його настрої, але й щоб і самому розрядитися.

Переміні настрою на краще цілком вплинула поїздка на два дні до Ромнів. У цей час В. Горленко активно займається дослідженням питання авторства «Історії русів» і пошуками полетиканських паперів³³². Дуже шкодує, що не може

³³⁰ Лист В.Г. до О.Левицького від 28 верес. 1889 р. // ІР.– Ф. III.– № 53461.

³³¹ Там само.

³³² Про це див. у третьому розділі «В. Горленко про авторство «Історії русів»: еволюція поглядів».

зараз перебратися до Києва, планує це зробити на початку листопада. Із задоволенням зможе взяти на себе редагування «Заметок и известий» «Киевской старины». Обурюється появою публікації про свого предка Д. Горленка³³³, в якій за свідченням І. Носа показується Прилуцький полковник занадто жорстокою людиною. В. Горленко пише, що на «такого негідника як Ніс не можна повністю покладатися [...]». Зрадникові, що загубив Батурин, віддавши у жертву звірові Меншикові, я не можу вірити»³³⁴. З іншого боку В. Горленко не ідеалізує і Дмитра, користуючись тим, що під час Полтавської битви був на боці І. Мазепи і з ним же пішов після неї. В. Горленко ставиться до нього досить спокійно як до закономірного явища. Інакше Д. Горленко і не міг зробити. Проте як землевласник, він був таким же, як і всі. «Дмитро, – пише В. Горленко, – був не кращий від інших, але не настільки й гірший»³³⁵.

У листі до Панаса Мирного від 26 жовтня цікавиться трупою М. Кропивницького, в якій у цей час грала М. Заньковецька. Окрім загального інтересу В. Горленка до цієї трупи, нам відомо, був іще й особистий. Цьому підтвердження – також і тон листа: «Де зараз Ваші недавні гості – артисти, кого бентежать і мучать? Коли я стикаюся із цією дивовижною трупою, я і радий, і незадоволений. Я забуваю про всі інші інтереси та справи і повністю віддаюсь їй душею [...]. Хто, як Ви недавно бачили цю трупу в усій її красі, той мене зрозуміє і не осудить»³³⁶. Цінним повідомленням є й те, що В. Горленко зізнається – колись і він разом із цією трупою їздив місяць, пробував грати, але невдало³³⁷. Швидше всього це було на початку 80-х років, коли В. Горленко приїжджав на літнє перебування в село із Петербурга.

Тривалий час В. Горленко займається укладанням збірника, який спочатку мав назву «Лівобережжя», бо прин-

³³³ Один из мазепинцев. (Прилуцкий полковник Дмитрий Горленко) // Киевская старина. – 1889. – № 10. – С. 190–194.

³³⁴ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 15 жовт. 1889 р. // ІР. – Ф. І. – № 68004.

³³⁵ Там само.

³³⁶ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 26 жовт. 1889 р. // ІЛ. – Ф. 5. – № 475.

³³⁷ Там само.

ципово до нього були включені автори і матеріали тільки Лівобережної України, а потім – нейтральну – «Вістка», хоча принцип укладання збережений. Багато зусиль було затрачено на його укладання, але цензура «заборонила весь і без усяких пояснень»³³⁸.

Збирається пробути в селі до середини листопада. Сумнівається, чи їхати на земські збори³³⁹.

Осінь, точніше жовтень, 1889 р. могла б стати для В. Горленка переломною в особистому і творчому житті: О. Лазаревський запропонував йому обійняти посаду редактора журналу «Киевская старина». В. Горленко дає згоду³⁴⁰, бажаючи за це одержати тільки квартиру в Києві. Оскільки питання ще не вирішене остаточно, то В. Горленко просить Олександра Матвійовича за необхідністю написати про приїзд його до Києва і В. Горленко приїде на кілька днів (для остаточного вирішення питання редакторства)³⁴¹.

З листа від 6 листопада до О. Левицького очевидно, що В. Горленко в селі нудиться і його рятує можливість написати відповіді на листи до нього: «Ніколи не усвідомлював так принадності винаходу пошти, як зараз. Жду одержання завжди як манни і завжди виявляю запас газет і листів, що привозиться, недостатнім»³⁴².

Хоча й зазначає В. Горленко в цьому листі про весільний сезон у селі, але уточнює, що через неврожай весіль у цьому році дуже мало, бо, як резюмує він, врожай «має вирішальне значення і впливає на долю люблячих пар», які відкладають весілля на наступний рік³⁴³.

Пропозиція О. Лазаревського запросити В. Горленка на редактора журналу «Киевская старина» не всім сподобалася. Хоча В. Горленко продовжував не відмовлятися від неї, цього було замало, наприклад, для М. Стороженка, який

³³⁸ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 26 жовт. 1889 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 475.

³³⁹ Там само.

³⁴⁰ Детальніше про це див. перший підрозділ даної роботи.

³⁴¹ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 27 жовт. 1889 р. // ІР.– Ф. І.– № 68005.

³⁴² Лист В.Г. до О.Левицького від 6 листоп. 1889 р. // ІР.– Ф. ІІІ.– № 53463.

³⁴³ Там само.

вважав, що В. Горленко не може в достатній мірі відриватися від свого господарства у справах журналу. І хоча В. Горленко дотримувався іншої думки, водночас тут же не міг визначити точної дати виїзду з села до Києва. Це, очевидно, й вирішило його долю як редактора і в цілому подальшу³⁴⁴.

До Києва В. Горленко таки з'їздив, але на короткий час. Повернувшись, пише О. Лазаревському про своє задоволення, що він в селі, «де він незалежний від усього і відчуває себе вільним. Що може бути їх краще?»³⁴⁵, – підсумовує він, маючи на увазі незалежність і свободу.

Повертаючись додому, В. Горленко із подивом спостерігав на вокзалі в Бахмачі, як матері і дружини голосіннями супроводжували новобранців до війська. В. Горленко приходить до висновку, що в цілому військова служба огидна нашому народові тому, що це своєрідна реакція протесту на долю своїх предків, які вимушені були «вічно битися за право існування»³⁴⁶.

У селі В. Горленко залишається на невизначений час³⁴⁷.

На цьогорічний неврожай особисто В. Горленко не скаржиться. Хоча його врожай навряд чи відрізнявся від урожаю односельців, які через це відміняли весілля. Але про те, що йому стало сутужно, свідчить лист до О. Лазаревського від 6 грудня, в якому він просить О. Лазаревського, щоб той звернувся до В. Тарновського з пропозицією придбати у В. Горленка портрет «Гетьман Апостол» за 15 руб. Якщо погодиться, то гроші також щоб залишив у Олександра Матвійовича. Тут же ще просить О. Лазаревського, будучи на Подолі, попросити букініста Симинського зайти до його рідних і забрати ящик книжок. Оцінить хай сам, але так, щоб не особливо образив В. Горленка³⁴⁸.

³⁴⁴ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 7 листоп. 1889 р. Там само.– № 68006.

³⁴⁵ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 27 листоп. 1889 р. // IP.– Ф. I.– № 68007.

³⁴⁶ Там само.

³⁴⁷ Лист В.Г. до Ф.Камінського від 29 листоп. 1889 р. // ДАПО.– Ф. 222.– Оп. 1.– Спр. 53.– Арк. 21.

³⁴⁸ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 6 груд. 1889 р. // IP.– Ф. I.– № 68008.

Розпродаж книжок занепокоїв О. Лазаревського. І в наступному листі В. Горленко пояснює, що це – мотлох або напівмотлох, якого знайдеться ще з ящик, бо заважає іншим книжкам³⁴⁹. Це може бути й так, якщо не брати до уваги збіг розпродажу книжок, картини із неврожаєм, від продажу якого навряд чи зможе В. Горленко спокійно перебути зиму в Києві чи й навіть у селі, не думаючи про хліб насущний, а займаючись хлібом духовним³⁵⁰.

В. Горленко не так уже й часто в листах дає характеристику матеріалам, умічених у журналі «Киевская старина». Листопадова книжка 1889 р. сподобалася матеріалом Б. Познанського³⁵¹ і листами О. Бодянського³⁵²: «Пречудовий Познанський і дуже симпатичні листи Бодянського. Яка прекрасна людина вимальовується в них! І як він детально відповідав на листи...»³⁵³.

Кінець 1889 р. В. Горленко прохворів і тому нікому не писав листи.

* * *

1890 2 січня 1890 р. В. Горленко пише листа до О. Лазаревського, в якому, вітаючи його з Новим роком і десятиліттям, кидає досить побіжний погляд на попереднє, відзначаючи в ньому тільки появу «Киевской старины». В усьому іншому 80-ті роки були схожими на 50-ті як проміжні між 40-ми і 60-ми³⁵⁴.

Якщо дозволять домашні справи, то В. Горленко збирається поїхати до Москви на VIII археологічний з'їзд, на який московські знайомі (очевидно, М. Янчук – редактор журналу «Этнографическое обозрение» – і був у дружніх стосунках із В. Горленком. – І.З.) дістали йому членський

³⁴⁹ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 15 груд. 1889 р. // Там само.– № 68009.

³⁵⁰ Там само.

³⁵¹ Познанский Б. Воспоминания о рекручине по прежнему порядку // Киевская старина.– 1889.– № 11.– С. 225–256.

³⁵² А.Л. Четыре письма О. Бодянского // Там само.– С. 446–450.

³⁵³ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 15 груд. 1889 р. // ІР.– Ф. І.– № 68009.

³⁵⁴ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 2 січ. 1890 р. // ІР.– Ф. І.– № 67970.

квиток, який полегшує проїзд, «а в цьому році, – пише він, – і то благо»³⁵⁵. Нагадує про Симинського, який іще й досі не забрав книжки.

Цього ж дня В. Горленко пише листа і до Є. Ківлицького уже як до редактора журналу «Киевская старина», в якому підтверджує намір поїздки до Москви на археологічний з'їзд і написати для журналу «звіт про реферати, присвячених Малоросії, і про предмети на виставках для неї («Киевской старины». – *І.З.*) цікавих». Правда, запізниться на початок роботи з'їзду³⁵⁶.

Від'їзд до Москви затягується. В. Горленко 5 січня пише листа знову до Ківлицького, але не з села, а з Ромнів, що в Москві він буде не раніше 15 січня, тому про сам з'їзд він уже писати не зможе. Це могли б зробити Д. Багалій, О. Востоков, М. Янчук, В. Ястребов чи хтось інший. А найкраще, «якби погодився прикрасити він (В. Антонович. – *І.З.*) своєю статтею журнал»³⁵⁷. Сам же В. Горленко в кращому разі напише про виставку, яку, можливо, ще застане³⁵⁸.

Перебування в селі не було приємним і бажаним для В. Горленка. У своєму побажанні з Новим роком П. Мартиновичу він насамперед бажає бадьорості, а потім всього іншого, бо саме цього не вистачає йому: «Я багато нудгувався, залишившись один і не маючи звички до постійного усамітнення. Недостатньо я сильний, щоб черпати зміст життя із самого себе, а сільське життя все-таки не задовольняє, хоча воно і хороше, і цікаве у багато в чому»³⁵⁹.

До Москви В. Горленко збирається виїхати з дому біля 20 січня і не з метою, щоб побути на археологічному з'їзді, а в інших справах (у яких саме, в листі не зазначено, але, очевидно, у пошуках роботи). Затримка ж обумовлена частково відсутністю грошей і станом здоров'я³⁶⁰.

³⁵⁵ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 2 січ. 1890 р. // ІР.– Ф. І.– № 67970.

³⁵⁶ Лист В.Г. до Є.Ківлицького від 2 січ. 1890 р. // ІР.– Ф. ІІІ.– № 7787.

³⁵⁷ Лист В.Г. до Є.Ківлицького від 5 січ. 1890 р. // Там само.– № 7797.

³⁵⁸ Там само.

³⁵⁹ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 6 січ. 1890 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 67.

³⁶⁰ Лист В.Г. до Є.Ківлицького від 16 січ. 1890 р. // ІР.– Ф. ІІІ.– № 7788.

Із листів випливає, що до Москви В. Горленко так і не їздив. Принаймні більше про неї згадки немає. На початку лютого він збирається поїхати на кілька днів до Києва. Ця поїздка збігається із 25-річчям наукової діяльності В. Антоновича, ювілей якого мають намір відзначити його друзі і шанувальники. Передбачалося підготувати і видати збірник праць його учнів на пошану свого вчителя³⁶¹. «Я страшенно радий, – пише В. Горленко в листі до П. Мартиновича, – що потраплю до Києва у цей час, щоб приєднатися і в свою чергу до друзів і шанувальників Володимира Бонифатійовича»³⁶².

Ранньою весною В. Горленко збирається бути в Полтаві і мріє побачитися із П. Мартиновичем³⁶³.

До Києва В. Горленко їздив, був на вечорі В. Антоновича, але, прикро, нічого про нього не сказав, окрім факту його відбуття³⁶⁴. У Києві відвідав виставку картин місцевих художників, виділивши серед усіх картину М. Пимоненка «Дяк і Хівря із «Сорочинського ярмарку»: «Знову така ж банальність і убогість [...]. Пейзажі також в'ялі, позбавлені характеру і нудні, як і минулорічні»³⁶⁵.

Переїжджаючи з Ярошівки до Києва, з Києва до Ярошівки, В. Горленко знову простуджується і не може виконати зобов'язання перед журналом «Киевская старина»³⁶⁶.

Цікавиться чи одержує П. Мартинович журнал «Киевская старина», який В. Горленко передплатив йому за влас-

³⁶¹ Цього разу такого збірника видати не вдалося: В. Антонович продовжував працювати в університеті. Такий збірник вийшов у світ 1906 р. з нагоди 35-ліття професорської діяльності історика під назвою: Сын Украины. Сборник статей по южнорусской археологии, истории и истории словесности, поднесенный заслуженному профессору Императорского университета св. Владимира Владимиру Бонифатьевичу Антоновичу. – К., 1906, – 113 с.

³⁶² Лист В.Г. до П.Мартиновича від 30 січ. 1890 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 68.

³⁶³ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 6 січ. 1890 р. // Там само.– № 67;

Лист В.Г. до П.Мартиновича від 30 січ. 1890 р. // Там само.– № 68.

³⁶⁴ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 22 лют. 1890 р. // Там само.– № 69.

³⁶⁵ Там само.

³⁶⁶ Лист В.Г. до Є.Ківлицького від 27 берез. 1890 р. // ІР.– Ф. III.– № 7790.

ні гроші³⁶⁷. Це ж питання порушує В. Горленко і в листі до Є. Ківлицького³⁶⁸.

Нетрадиційно скаржиться В. Горленко П. Мартиновичу на одноманітне й погане життя в селі, що змушений займатися справами, далекими від книжок і творчості, які він майже зовсім занедбав. Схоже, що й обіцяної поїздки до Полтави йому не вдалося здійснити. Тепер В. Горленко планує під кінець літа подорожувати по Полтавській губернії³⁶⁹.

Надсилаючи не так часто, як хотів би, матеріали до редакції журналу, В. Горленко часто нагадував редакторам, що під його роботами не треба ставити ніяких підписів: «А взагалі, – пише він до Є. Ківлицького, – я серджуся на Вас за те, що Ви інколи відкриваєте мій анонім. Я хотів би завжди писати без підпису»³⁷⁰. Така скромність В. Горленка зараз вимагає неабияких зусиль, щоб виявити його публікації в журналі. З іншого боку засвідчує, що їх значно більше, ніж відомо на сьогодні³⁷¹.

У листуванні між В. Горленком і О. Лазаревським стало майже постійно фігурувати прізвище Полетиків. І Василь Петрович, і Олександр Матвійович у цей час активно займалися дослідженням авторства «Історії русів»³⁷², обмінювалися думками, документами. Але кожен з них ішов самостійним шляхом, використовуючи свої методи дослідження, і цілком закономірно дійшли відмінних результатів. Але обидва знайшли авторів у родині Полетиків.

Між 11 і 16 серпнем В. Горленко збирається до Лубен³⁷³, а також із задоволенням хоче побувати в Круглику і озна-

³⁶⁷ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 22 лют. 1890 р. // Там само.– № 69.

³⁶⁸ Лист В.Г. до Є.Ківлицького від 27 берез. 1890 р. // IP.– Ф. III.– № 7790.

³⁶⁹ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 9 черв. 1890 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 70.

³⁷⁰ Лист В.Г. до Є.Ківлицького від 1 верес. 1890 р. // Там само.– № 7794.

³⁷¹ Поки що виявлено 114 публікацій, які належать В. Горленку в журналі «Киевская старина».

³⁷² Про еволюцію гіпотези В. Горленка ми присвятили окремий підрозділ даної роботи.

³⁷³ Лист В.Г. до О.Левицького від 3 серп. 1890 р. // IP.– Ф. III.– № 53463;

Лист В.Г. до О.Левицького від 11 серп. 1890 р. // Там само.– № 53465.

йомитися із зібранням К. Скаржинської³⁷⁴.

Подорож по Полтавській губернії, відвідини Круглика відбулися. Результатом її стало написання об'ємної інформації³⁷⁵. Супроводжуючи її листом, В. Горленко писав редакторові журналу «Киевская старина» Є. Ківлицькому: «Не додавайте нічого до букви Г., що стоїть замість підпису. Я не ставив би і її – адже суєта все це? – але цього разу необхідно – це за умовою роботи»³⁷⁶.

Редакція матеріалом зацікавилася, але В. Горленка занепокоює інше: описуючи зібрання, він зазначав і про досить цінні речі, предмети як духовних, так і матеріальних цінностей, а це може викликати інтерес не лише в науковців. «Якби я не зробив, – пише він, – поганої послуги: щоб не з'явилися до Круглика надто набридливі відвідувачі»³⁷⁷.

Пропозиція В. Горленка надрукувати інформацію про музей у розділі заміток і повідомлень³⁷⁸ викликала в Є. Ківлицького певні сумніви, оскільки матеріали такого обсягу (10 с. друкованого тексту) не годилося уміщувати серед коротких заміток і повідомлень. Хоча за змістом вона більше відповідала описовим матеріалам. В. Горленко мав рацію, коли писав: «Поруч із статтями таких авторів, як Познанський, Рильський і Теличенко воно видається надто невмитим»³⁷⁹. Але редактор все-таки розташував інформацію серед основного складу матеріалів журналу, виділивши, правда, текст В. Горленка дрібнішим шрифтом.

Окрім земської діяльності у вересні обирають В. Горленка і присяжним засідателем, що наклало на нього додаткові навантаження: «Я страждаю тепер присяжним засідателем

³⁷⁴ Лист В.Г. до Ф.Камінського від 5 серп. 1890 р. // ДАПО.– Ф. 222.– Оп. 1.– Спр. 53.– Арк. 1.

³⁷⁵ Г. Лубенский музей Е.Н.Скаржинской // Киевская старина.– 1890.– № 10.– С. 123–134.

³⁷⁶ Лист В.Г. до Є.Ківлицького від 1 верес. 1890 р. // ІР.– Ф. III.– № 7794.

³⁷⁷ Лист В.Г. до Ф.Камінського від 8 верес. 1890 р. // ДАПО.– Ф. 222.– Оп. 1.– Спр. 53.– Арк. 3.

³⁷⁸ Лист В.Г. до Є.Ківлицького від 1 верес. 1890 р. // ІР.– Ф. III.– № 7794.

³⁷⁹ Лист В.Г. до Є.Ківлицького від 15 верес. 1890 р. // Там само.– № 7793.

у Прилуці [...], а з 17 до 22 знову повинен судити ближніх»³⁸⁰. Дещо оригінальніше прокоментував цю подію в листі до Ф. Камінського: «Тут раптом потрапив у присяжні і буквально промучився десять днів у Прилуці»³⁸¹.

У першій половині жовтня відвідує Київ, занепокоюється у черговий раз долею журналу «Киевская старина», долучається до заходів щодо подальшого її існування: через Ф. Камінського передає прохання до К. Скаржинської, щоб вона звернулася до свого дядька О. Апухтіна – попечителя Варшавського навчального округу, – з рекомендацією передплатити журнал у бібліотеках навчальних закладів округу. Окрім того, що це може дати зайвих 50–60 передплатників, В. Горленко серед інших аргументів виокремлює й такий: «Журнал цей присвячений руській народності в Південно-Західному краї, журнал тим самим захищає її інтереси проти елементу польського там, де йому немає місця насправді»³⁸².

Зиму 1890/91 рр. В. Горленко передбачає проводити в селі, що даватиме можливість активніше писати до «Киевской старины», від чого він ніяк не відмовляється, тим паче, що «припущень і сюжетів є тьма»³⁸³.

У листі до О. Лазаревського від 24 жовтня 1890 р. В. Горленко повідомляє, що вже завершує третю замітку для листопадового номера журналу³⁸⁴. «Але це лише квіточки, – ягідки будуть попереду, коли мені скільки-небудь удасться

³⁸⁰ Лист В.Г. до Є.Ківлицького від 1 верес. 1890 р. // ІР.– Ф. III.– № 7793.

³⁸¹ Лист В.Г. до Ф.Камінського від 24 верес. 1890 р. // ДАПО.– Ф. 222.– Оп. 1.– Спр. 53.– Арк. 4.

³⁸² Лист В.Г. до Ф.Камінського від 14 жовт. 1890 р. // ДАПО.– Ф. 222.– Оп. 1.– Спр. 53.– Арк. 6.

³⁸³ Лист В.Г. до Є.Ківлицького від 19 жовт. 1890 р. // ІР.– Ф. III.– № 7795.

³⁸⁴ Незважаючи на те, що не всі зазначені в листах матеріали В. Горленка, підготовлені для журналу «Киевская старина», зрозуміло, без заголовка і означення предмета, вдалося їх встановити: дві з них, супроводжені криптонімами (В.Г. Польские рисунки на украинские темы // Киевская старина.– 1890.– № 11.– С. 323–325; В.Г. Юношеское письмо и портрет Гоголя // Там само.– С. 331–332). Про третю замітку дізнаємося із листа В.Г. до Ф.Камінського від 1 листоп. 1890 р. (ДАПО.– Ф. 222.– Оп. 1.– Спр. 53.– Арк. 9): Судьба просветительских учреждений Киева // Там само.– С. 317–322.

налагодити хоча б тимчасово свої справи»³⁸⁵. Підтверджує думку залишитися дома в селі. Якщо для Є. Ківлицького і О. Лазаревського причина цього перебування була зрозуміла, то для Ф. Камінського В. Горленко уточнює: відсутність грошей³⁸⁶. Припускає, що, можливо, у січні на деякий час поїде до Петербурга, ясна річ, на заробітки. Нагадує своє прохання стосовно передплати журналу «Киевская старина» бібліотекам навчальних закладів Варшавського округу³⁸⁷.

Ф. Камінський передав прохання К. Скаржинській. В. Горленко висловлює вдячність з приводу цього і розповідає в листі, як В. Вельямінов-Зернов, попечитель Київського навчального округу, розіслав розпорядження про заборону передплати журналу «Киевская старина» у його відомстві³⁸⁸.

Перебуваючи в Прилуках, В. Горленко виявив у своїх родичів родинні папери і «портрет Іоасафа Горленка дивовижної краси, гідності, величі і роботи»³⁸⁹. Папери В. Горленко вивіз, а з портретом власниця не хоче розлучатися, «а я сплю й бачу цей портрет», – пише В. Горленко³⁹⁰.

На заваді активного співробітництва з журналом, як планувалося, знову стає господарство: «Справи мої настільки *серйозні*, що в голові не фейлетони, а швидше трагічний настрій»³⁹¹. Але й цього замало. Необхідно їхати до Лубен, Полтави для залагодження справ. Це забере багато часу і невідомо, з яким результатом. Тому просить О. Лазаревського підстрахувати його іншими матеріалами, а він, якщо обставини складуться благополучно, підготує свій до 15 грудня³⁹².

³⁸⁵ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 24 жовт. 1890 р. // ІР.– Ф. І.– № 67976.

³⁸⁶ Лист В.Г. до Ф.Камінського від 1 листоп. 1890 р. // ДАПО.– Ф. 222.– Оп. 1.– Спр. 53.– Арк. 8.

³⁸⁷ Там само.

³⁸⁸ Лист В.Г. до Ф.Камінського від 9 листоп. 1890 р. // Там само.– Арк. 10.

³⁸⁹ Там само.– Арк. 11.

³⁹⁰ Там само.

³⁹¹ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 25 листоп. 1890 р. // ІР.– Ф. І.– № 67977.

³⁹² Там само.

До негараздів із господарством додалося і нездоров'я, яке заважало займатися господарськими і творчими справами, навіть відповідати на листи³⁹³. У цьому ж листі В. Горленко, напевно, відповідаючи на запитання Ф. Камінського про Т. Рильського³⁹⁴, дає йому надзвичайно високу оцінку як спеціалістові у галузі українського народознавства, так і відповідну ж характеристику як людині: «Статті Рильського, – пише В. Горленко, – видатне явище не тільки в «Киевской старине», але й в літературі про народ взагалі. В російській літературі я не знаю нічого подібного»³⁹⁵.

Перебуваючи в Лубнах, В. Горленко, як пише в листі до Ф. Камінського від 19 грудня, «весь день, як навіжений, бігав по нотаріусах, судах і т. п. гидотах, утомився пекельно»³⁹⁶, тому й не може заїхати в Круглик, щоб побачитися із Федором Івановичем. В. Горленко подорожує тиждень: був у Харкові один день (у яких справах, з листа невідомо), у Полтаві, «де захопив і земські збори»³⁹⁷.

Повернувшись з Лубен, В. Горленко застає дома листа від О. Лазаревського, у якому історик, очевидно, пропонує теми, матеріали, щоб їх опрацював В. Горленко для журналу. Серед них листи Т. Шевченка. Їх В. Горленко просить надіслати йому і він постарається зробити з ними, що зможе, і одразу ж поверне³⁹⁸.

В Лубнах у заїжджому дворі від єврея-фактора В. Горленко дізнається про розпродаж бібліотеки Г. Кир'якова, поміщика, колекціонера, археолога-аматора, яку, з розмов,

³⁹³ Лист В.Г. до Ф.Камінського від 6 груд. 1890 р. // ДАПО.– Ф. 222.– Оп. 1.– Спр. 53.– Арк. 12.

³⁹⁴ Інтерес Ф. Камінського до Т. Рильського могли викликати його публікації в журналі «Киевская старина» за цей рік: *Рильский Ф.* К изучению украинского народного мировоззрения // Киевская старина.– 1890.– № 9.– С. 341–372; № 10.– С. 1–26; № 11.– С. 125–232.

³⁹⁵ Лист В.Г. до Ф.Камінського від 6 груд. 1890 р. // ДАПО.– Ф. 222.– Оп. 1.– Спр. 53.– Арк. 12.

³⁹⁶ Лист В.Г. до Ф.Камінського від 19 груд. 1890 р. // ДАПО.– Ф. 222.– Оп. 1.– Спр. 53.– Арк. 14.

³⁹⁷ Там само.

³⁹⁸ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 22 груд. 1890 р. // ІР.– Ф. І.– № 67978.

продано за безцінь. «Яка сумна доля любительських бібліотек! – пише В. Горленко. – Дивишся на це як на поховання, коли відчуваєш, що таке ж чекає і тебе»³⁹⁹. І він не помилився. Після його смерті як бібліотека, так і інші речі матеріальної культури невідомо куди поділися.

Історик С. Білокінь, посилаючись на спогади Г. Лазаревського та спогади кн. М. Жевахова⁴⁰⁰, цитуючи листа М. Стороженка до В. Модзалевського від 19 грудня 1911 року, який подає О. Оглоблин у передмові «З невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка», зазначає, що «Власницею архіву покійного В.П. Горленка є його рідна небога, дружина очного лікаря В.К. Думитрашка, Ольга Ізмайлівна Думитрашко, що мешкає в Києві при Рейтарській вул., в д. ч. 28»⁴⁰¹.

Із листа М. Стороженка зовсім невідомо місце перебування архіву: його забрала небога до Києва чи він залишився в селі. Це досить суттєво, бо, коли б він був перевезений до Києва, то рано чи пізно якась частина його була б оприлюднена. А так, як пише Сергій Іванович: «Текстів ніби обмаль – лише кілька вишуканих книжок»⁴⁰². Тут авторові варто було б дочитати до кінця цитовану ним же виноску, де написано буквально таке: «Але в дійсності Горленків архів знаходився в с. Ярошівці, де й загинув під час революції (1918)»⁴⁰³.

³⁹⁹ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 22 груд. 1890 р. // ІР.– Ф. І.– № 67978.

⁴⁰⁰ Лазаревський Гліб. Київська старовина // Українська література.– [Москва].– 1943.– № 12 (26).– С. 127. Про обставини свого перебування в Києві в роки революції М.Жевахов лишив спогади (див. : *Жевахов Н.Д.* Воспоминания. Том 2. Новый сад, 1928.– С. 26–39, 54–62, 94–103 та ін.). Виноска за : Електронний ресурс // Режим доступу : <http://www.s-bilokin.name/Personalia/Gorlenko.html>

⁴⁰¹ Електронний ресурс // Режим доступу : <http://www.s-bilokin.name/Personalia/Gorlenko.html>; Україна, Париж. – 1952. – Зб. 7.– С. 557.

⁴⁰² Електронний ресурс // Режим доступу : <http://www.s-bilokin.name/Personalia/Gorlenko.html>

⁴⁰³ З невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка / Вступ і примітки проф. О. Оглоблина // Україна, Париж.– 1952.– Зб. 7.– С. 557.

Виходить так, що С. Білокінь цитує стільки, скільки йому вигідно, скільки відповідає його концепції, незважаючи навіть на те, якщо далі в цитаті стверджується протилежне. Зібрані нами спогади в селі засвідчують, що значна частина справді була знищена недбалістю односельців після жовтневого перевороту, якась частина книжок із його бібліотеки розібрана селянами і розгубилася в подальших перебігах подій. Небогу Ольгу Ізмайлівну треба вважати просто спадкоємницею В. Горленка, але, переконані, до творчої спадщини свого дядька вона була абсолютно байдужа, інакше б її участь в останніх роках життя В. Горленка була б відображена в його листах. Її цікавили тільки статки. І це якраз і бачимо в його листах.

* * *

1891 Із листом до О. Лазаревського від 3 січня В. Горленко надсилає два листи Т. Шевченка із короткою його передмовою і просить під нею не ставити ніякого підпису, а також повідомити про київські новини, бо В. Горленко не передплачує навіть київські газети, на які йому шкода тратити гроші⁴⁰⁴, яких, додамо від себе, у нього й немає.

Інформацію про надсилання листів Т. Шевченка до Києва повторює в листі до Є. Ківлицького від 13 січня. Просить вибачення в нього за свою малодіяльність, невиконання багаторазових обіцянок, нарікаючи на те, що він переобтяжений неприємностями у домашніх справах. У недалекому майбутньому розраховує ці справи налагодити македонським способом: розрубати Гордієви вузли і зайнятися творчими справами. У лютому місяці збирається поїхати до Петербурга⁴⁰⁵.

⁴⁰⁴ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 3 січ. 1891 р. // IP.– Ф. I.– № 67979. У журналі «Киевская старина» за 1891 р. (№ 2.– С. 209–214) є публікація без підпису: Два письма Шевченка (1840–1847), яку, за цим листом, необхідно занести до бібліографії В.Горленка.

⁴⁰⁵ Лист В.Г. до Є.Ківлицького від 13 січ. 1891 р. // IP.– Ф. III.– № 9721.

П. Мартиновичу уточнює дату виїзду (близько 10 лютого) і найосновніше – причину (пошуки роботи). Хочє здати землю в оренду чи іншим чином її влаштувати, бо з нинішніми боргами без служби земля не здатна його прогодувати. В. Горленко надає перевагу казенній службі на відміну від приватної чи виборчої: «Для двох останніх, – пише він, – треба бути запопадливим, чого я наразі не вмію робити. Особливо це стосується служби так званої земської, де все робиться кумовським порядком»⁴⁰⁶. Просить П. Мартиновича зробити схематичний план української хати на дві половини (світлицю й комору), яку він планує побудувати в лісі. Щоб інколи усамітнитися в ній. Якщо будуть доручення в Петербурзі, то виконає їх із великим задоволенням⁴⁰⁷.

З доручень і довідок у Публічній бібліотеці, якщо такі треба буде зробити, розпочав свого листа і до Ф. Камінського від 25 січня. В. Горленко вважає, що тільки в Петербурзі він зможе знайти роботу для себе, але, «зрозуміло, де б я не був, – пише він, – і що б не трапилося зі мною, серцем я завжди залишаюся на рідному своєму півдні»⁴⁰⁸. І це не були слова, сказані в момент афектації. Згодом їх В. Горленко підтвердить на практиці. І навіть померши в Петербурзі заповість своє тіло перевезти в село. Де й зараз знаходиться надмогильний пам'ятник, який засвідчує поховання В. Горленка поруч із батьком і матір'ю на козацькому кладовищі своєї Ярошівки.

Звернення В. Горленка через Ф. Камінського про передплату бібліотеками навчальних закладів Варшавського округу одержало позитивний резонанс: таку рекомендацію від попечителя було розіслано на відміну від київського попечителя⁴⁰⁹.

Якщо до весни не поміняються обставини життя, то планує зробити екскурсію по Україні, що означало для

⁴⁰⁶ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 19 січ. 1891 р. // ЛЛ.– Ф. 102.– № 71.

⁴⁰⁷ Там само.

⁴⁰⁸ Лист В.Г. до Ф.Камінського від 25 січ. 1891 р. // ДАПО.– Ф. 222.– Оп. 1.– Спр. 53.– Арк. 16.

⁴⁰⁹ Там само.

В. Горленка пошуки українських старожитностей: записи дум, пісень, збирання інших матеріальних та духовних цінностей. У баченні В. Горленка Ф. Камінський був людиною, яка багато зусиль віддала для збереження національних цінностей, зібравши їх воєдино, яка своїми археологічними розкопками продемонструвала безперервну тяглість української історії із найдавніших часів. Це добре розумів В. Горленко. Тому й шкодує, що Ф. Камінський хворіє і бажає кріпитися в ім'я найвищих інтересів, яким він служив. «Не повірите, – пише Василь Петрович, – як відрадно у наш продажний, підлий час знати і бачити, що є ще ідеалізм, життя для кращих інтересів, безкорислива самопожертва. Мене тільки це примиряє із життям»⁴¹⁰.

Завершує В. Горленко листа списком портретів, які б варто було скопіювати для музею, і зазначає їх місце зберігання. Другий список – назви міст, сіл, хуторів, де є українські старожитності. Третій список – друковані джерела, де є дані про Лубни і Лубенський Мгарський монастир⁴¹¹.

Це був останній лист до Ф. Камінського, на який В. Горленко не одержав відповіді, інакше б написав, але це не була останньою згадкою про організатора Лубенського музею.

З листа В. Горленка до О. Лазаревського від 3 лютого можна зробити висновок, що в цей час Київ ще не був об'єднуючим центром суспільно-культурних подій в Україні. Майже на рівні Києва відповідну роль відігравали регіональні центри: Полтава, Катеринослав, Одеса, Чернігів і т. д. Хоча Києву усе-таки серед цих міст-центрів належало одне з найперших місць завдяки університету⁴¹².

В. Горленка надзвичайно зворушила участь у його долі О. Лазаревського, який не хотів, щоб Василь Петрович заробітками був пов'язаний із Петербургом, а не з Києвом. Це означало насамперед відхід від участі в «Киевской старине», чого не хотів О. Лазаревський як ніхто із київських його

⁴¹⁰ Лист В.Г. до Ф.Камінського від 25 січ. 1891 р. // ДАПО.– Ф. 222.– Оп. 1.– Спр. 53.– Арк. 17.

⁴¹¹ Там само.– Арк. 18.

⁴¹² Лист В.Г. до О.Лазаревського від 3 лют. 1891 р. // ІР.– Ф. І.– № 67980.

друзів, знайомих. Для багатьох із них Полтавщина, Чернігівщина нібито вже органічно були російськими, і В. Горленко своїм від'їздом ще дужче закріплював це уявлення. Як сам лівобережець, О. Лазаревський все це добре розумів. Тому й хвався, що називається, за соломину, аби зберегти В. Горленка в Україні: він запропонував йому бути вчителем французької мови. В. Горленко не мав нічого проти вчителства, але не в Києві, а міг би бути таким у селі. Хоча це його не влаштовує, йому більше до душі творча робота, якої в Петербурзі більший вибір. Просить О. Лазаревського дати йому доручення: навести довідки в Публічній бібліотеці, пошуки необхідних журналів, брошур і т. д.⁴¹³.

Від'їзд до Петербурга затягувався: В. Горленко працював над рецензіями п'ятого тому творів М. Гоголя і четвертим томом творів Г. Квітки-Основ'яненка для «Киевской старины»⁴¹⁴.

У супровідному листі до Є. Ківлицького від 22 лютого В. Горленко виправдовується, що обидві рецензії великі за обсягом, але на такі великі за обсягом книжки і великих авторів він не зміг написати коротших⁴¹⁵.

На руках ще одна робота про своїх предків, яку він хоче запропонувати І. Каманінові для «Чтений в историческом обществе Нестора летописца»⁴¹⁶.

⁴¹³ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 3 лют. 1891 р. // ІР.– Ф. І.– № 67980.

⁴¹⁴ Г. Сочинения Гоголя, изданные под редакцией Тихонравова, V т. Москва, 1889–90 гг. // Киевская старина.– 1891.– № 3.– С. 528–534; Б.п. Повести и рассказы Грицка Основьяненка. Т. IV. Харьков, 1890 г. Стр. 515 // Там само.– С. 534–538.

⁴¹⁵ Лист В.Г. до Є.Ківлицького від 22 лют. 1891 р. // ІР.– Ф. III.– № 7791.

⁴¹⁶ Там само. Йдеться про «Записки Иоасафа Горленка, епископа Белгородского, и старинные заметки о роде Горленковом». Згодом В. Горленко додасть до них і твір Іоасафа Горленка «Брань честных седми добродетелей з седми грехами смертными, в человеце путнику так всегда, яко наипаче в дни с(вя)тия вел(икой) четыредесятницы, резидуочая, по чину седмиц ее имагинациею поэтического и рифмом описанная 1737 года апреля 9 дня». «Записки...» і «Брань...» будуть надруковані в: Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. Книга шестая.– К., 1892.– С. 80–137.

Перед від'їздом за кілька днів В. Горленко ще пише листа до Є. Ківлицького з проханням повідомити його чи дійшли рецензії і матеріали⁴¹⁷.

Повернувшись із Петербурга, В. Горленко планує активно влитися в київське творче життя: написати один чи два фейлетони про авторство «Історії русів», рецензію на оповідання І. Франка та ін. Задоволений тим, що в «Киевской старине» буде уміщено некролог Ф. Камінського, хоча цього не дуже бажала К. Скаржинська, «яка хизується його справою»⁴¹⁸. Схоже, що поїздка до Петербурга дещо налагодила матеріальний стан В. Горленка і він, відчувши себе трохи вільнішим, зможе тепер більше уваги приділяти творчим питанням⁴¹⁹.

Короткий лист до Є. Ківлицького від 18 липня тільки присвячений ненадсиланню редакцією «Киевской старины» журналу до Полтави В. Шереметевському, якому В. Горленко в один із приїздів до Києва передплатив на півроку за свої кошти журнал⁴²⁰.

Лист В. Горленка до М. Скоропадської, матері гетьмана П. Скоропадського, як і всі наступні листи, дещо розкриває взаємостосунки В. Горленка із сусідами. Навряд, щоб так часто Скоропадські бували в Ярошівці у садибі В. Горленка, як він – у Тростянці в палатах Скоропадських. У листах до Скоропадських відображено односторонні візити, тобто В. Горленка до Скоропадських. Так збіглося, що цього разу водночас Василя Петровича було запрошено в Рубанку до Рачинських і в Тростянець – до Скоропадських. В. Горлен-

⁴¹⁷ Лист В.Г. до Є.Ківлицького від 9 берез. 1891 р. // ІР.– Ф. III.– № 9722.

⁴¹⁸ Лист В.Г. до Є.Ківлицького від 3 трав. 1891 р. // Там само.– № 9470. З цієї згадки про Ф. Камінського не можна зробити висновок, що автором некролога є В. Горленко, як припускають Т. Пустовіт і О. Супруненко вважаючи, що «за стилем листа (В. Горленка до Ф. Камінського від 25 січ. 1891 р.) помітна його схожість до тексту некролога Ф. Камінського» (*Федір Камінський /1845–1891/*. Наукова та епістолярна спадщина / Укладачі Пустовіт Т.П., Супруненко О.Б.– Полтава, 1992.– С. 176). Цим листом міг скористатися справжній автор, скажімо.– С. Кулжинський.

⁴¹⁹ Лист В.Г. до Є.Ківлицького від 15 черв. 1891 р. // ІР.– Ф. III.– № 9723.

⁴²⁰ Лист В.Г. до Є.Ківлицького від 18 лип. 1891 р. // Там само.– Ф. III.– № 161.

ко перепрошує у Марії Андріївни і просить його візит перенести на кілька днів, оскільки він раніше дав слово бути в Рубанці⁴²¹.

Зустріч В. Горленка із О. Лазаревським (у листі не уточнюється її місце) дала поштовх до активнішого співробітництва Василя Петровича із журналом «Киевская старина». Він з цим погоджується і вважає, що для журналу можна писати, не будучи в Києві, а, скажімо, в тому ж Петербурзі. Однак, щоб писати після приїзду (чи від'їзду), то він зможе тільки невеликі, цікаві матеріали, які вимагають мало довідок і невеликих зусиль у виконанні. Та в цілому вважає, що ще міг би бути корисним для журналу. Відчувається, що В. Горленко втомлений психологічно: про журнал усе на перспективу, а в даний момент – засуха, яка знищує сходи хліба, а іншому не дає зійти, і «все це так погано, що нічого вже не розбереш»⁴²².

Планує цієї зими бути в Москві та Петербурзі, хоче там попрацювати в архівах⁴²³.

Завершується 1891 р. листом В. Горленка до П. Мартиновича від 7 грудня. У ньому він повідомляє, що різні обставини примушують його виїхати в грудні місяці до Петербурга і запитує, чи не будуть які доручення, які він із задоволенням виконає. Скаржитися, що життя його в Ярошівці важке, складне: багато господарських справ, боргів, з якими він постійно бореться, а це не давало йому займатися справами «вищого і кращого порядку»⁴²⁴, тобто творчістю.

* * *

1892 У кінці 1891 р. або на початку 1892 р. В. Горленко був у Києві, зустрічався щонайменше із О. Лазаревським, про що засвідчує лист В. Горленка до

⁴²¹ Лист В.Г. до М.Скоропадської від 14 верес. 1891 р. // ЦДАУК.– Ф. 1219.– Оп. 2.– Од. зб. 85.– Арк. 6, зв. 7.

⁴²² Лист В.Г. до О.Лазаревського від 3 жовт. 1891 р. // ІР.– Ф. І.– № 67981.

⁴²³ Лист В.Г. до І.Каманіна від 2 листоп. 1891 р. // ІР.– Ф. VIII.– № 3224.

⁴²⁴ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 7 груд. 1891 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 72.

нього від 21 січня. Знову обговорювали подальше життя В. Горленка. Олександр Матвійович наполягав на тому, щоб Василь Петрович улаштувався на службу в Києві. В. Горленко все ж таки залишається при своїй думці, вважаючи, що «звичайний журналізм завжди зможе прогнати мене (якщо цього прагнути)»⁴²⁵. До того ж він не хоче розлучатися з селом. Служба такої можливості не дає.

Не виїхав В. Горленко із села і в лютому місяці, повернувшись із Києва, захворів⁴²⁶.

На початку березня, одужавши, починає готуватися до від'їзду спочатку до Москви, де хоче провести тижнів зо два, щоб вивчити всі друковані джерела про Д. Левицького, і ознайомитися із його картинами в музеях, приватних колекціях. Потім на тиждень поїде до Петербурга, очевидно, з тією ж метою⁴²⁷.

Мабуть, у своєму листі до В. Горленка О. Левицький переконував його, наскільки сімейне життя має переваги над холостяцьким особливо в такі періоди, коли один хтось хворий. В. Горленко в принципі погоджується із цим доводом, є й об'єкт, за ради якого «варто б проміняти дуже реальну незалежність на непевне і досить невірне щастя»⁴²⁸, але переконаний у своїх інтересах, якщо без допомоги дружини піднявся з одра.

23 травня В. Горленко пише листа до О. Левицького з Москви, де він із захопленням ознайомлюється з картинами Д. Левицького. Буває в Рум'янцівському музеї, Третьяковській картинній галереї, у родинних Львових, Жуковських та ін., де є картини художника. Поїде ще на короткий час до Петербурга і потім – у незалежну його серцю Ярошівку. Був на могилі Гоголя, що знаходиться на околиці Москви. Одна берізка із двох всихає, але мідний надмогильний хрест усякий надписами шанувальників. Тут же

⁴²⁵ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 21 січ. 1892 р. // IP.– Ф. I.– № 67982.

⁴²⁶ Відкритий лист В.Г. до О.Левицького від 27 лют. 1892 р. // Там само.– Ф. 81.– № 80.

⁴²⁷ Лист В.Г. до О.Левицького від 5 берез. 1892 р. // Там само.– Ф. III.– № 53466.

⁴²⁸ Там само.

В. Горленко згадує і про свого предка Д. Горленка, який був у засланні під Москвою, можливо, в тому місці, де й він живе в готелі⁴²⁹.

Із Петербурга В. Горленка викликали телеграмою в Ярошівку: захворіла мати, через це й не встиг усе вивчити про Д. Левицького. Відвідував Зимовий палац, галерею Строганових, але цього недостатньо. Північна столиця завжди викликає у В. Горленка негативне враження, в якій для нього не вистачало ні світла, ні тепла, ні повітря, все в ній було штучне, фальшиве й умовне. Хоча в цьому (тільки для Росії) Петербург – зразок працьовитості й діяльності. Як би він хотів, щоб і ми, українці, так працювали, і тоді б, вважає він, ми одержали б над ними, росіянами, велику мирну перемогу, бо в тому вигляді, як є зараз, «у Росії немає майбутнього, і те, що ми бачимо на нашому віку, буде тільки гірше й гірше і не принесе нам відради»⁴³⁰. Що конкретно мав на увазі В. Горленко, ні в цьому, ні в інших листах не уточнює, але, як бачимо, від того часу й понині відради справді як не було, так і не передбачається. І ніби між іншим говорить про засуху в Полтавській і значній частині Чернігівської губернії, а значить знову проблеми із засобами для існування⁴³¹.

Хоче приїхати до П. Куліша в хутір і познайомитися з ним, поговорити⁴³².

П. Куліш відгукнувся на це прохання, однак «нестерпні і безкінечні справи» не дали можливості здійснити його. В другому листі В. Горленко просить дозволити йому відвідати Борзенщину восени⁴³³, що за життя П. Куліша так і не вдалося виконати.

Цьогорічний урожай не приносить В. Горленкові ні морального задоволення, ні матеріального достатку. Нікуди не їздить. Один раз був на півночі Чернігівської губернії 70

⁴²⁹ Лист В.Г. до О.Левицького від 23 трав. 1892 р. // Там само.– № 53467.

⁴³⁰ Лист В.Г. до О.Левицького від 3 черв. 1892 р. // IP.– Ф. III.– № 53468.

⁴³¹ Там само.

⁴³² Лист В.Г. до П.Куліша від 2 серп. 1892 р. // Там само.– Ф. I.– № 29623.

⁴³³ Лист В.Г. до П.Куліша від 16 верес. 1892 р. // IP. ф. I. № 29624.

верст від Брянська. «Сумні місця»⁴³⁴, – з не меншим сумом пише він.

Поки що залишається в селі, потім хоче поїхати до Петербурга. Приїхати до Києва не може: немає за що⁴³⁵.

У листі до Д. Багалія просить допомогти йому знайти збірник казок І. Манжури⁴³⁶, оплату гарантує. І тут же надсилає відбиток матеріалів про свій рід і записи І. Горленка із «Чтений в историческом обществе Нестора-летописца», можливо, не лише для того, щоб Д. Багалій знайшов збірник І. Манжури, а й надіслав його для В. Горленка безкоштовно⁴³⁷.

Хоча й не планував їздити до Києва, але довелося на дуже короткий час, можливо, на день-другий, щоб побачитися із матір'ю, яка все ще хворіє. Нікого із друзів і знайомих не бачив⁴³⁸.

На початку січня 1893 р. збирається знову їхати до Петербурга, як щось з'ясується там стосовно роботи: писати до періодичних видань. Перебування весною в Москві та Петербурзі переконало В. Горленка, що його друкуватимуть там у періодичних виданнях стільки, скільки він писатиме. «З усього мені доступного це незалежніше і пристойніше всього іншого»⁴³⁹.

* * *

1893 Коли саме виїхав В. Горленко до Петербурга, з листів невідомо, цілком можливо, що й у січні, як і планував. Інтенсивність петербурзького життя була занадто вища від ярошівського, де він міг щодня писати по кілька листів. Там, на Півночі, він перебував у вирі творчо-

⁴³⁴ Лист В.Г. до О.Левицького від 20 верес. 1892 р. // Там само.– № 53469.

⁴³⁵ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 6 листоп. 1892 р. // Там само.– Ф. І.– № 67983.

⁴³⁶ *Манжура И.* Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губерниях.– Харьков, 1890.

⁴³⁷ Лист В.Г. до Д.Багалія від 7 листоп. 1892 р. // ІЛ.– Ф. 37.– № 161.

⁴³⁸ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 22 груд. 1892 р. // ІР.– Ф. І.– № 68028.

⁴³⁹ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 22 груд. 1892 р. // ІР.– Ф. І.– № 68028.

го життя, суспільно-культурних подій, які виснажували духовно й фізично. Тоді він намагався втекти до села, щоб відпочити чи не відпочити, і знову їхав на заробітки. Тому й мало листів написано із Петербурга. «Не писав особливо Вам, – пише він до О. Левицького від 14 березня, – через повну відсутність часу, якого для перебування в Петербурзі і взагалі в цивілізованих містах у мене жахливо мало»⁴⁴⁰.

Два короткі листи до О. Пипіна засвідчують дружні стосунки його з В. Горленком і підтверджують його раніше процитовані слова. У першому Василь Петрович просить призначити час, коли він зможе відвідати етнографа, літературознавця⁴⁴¹. У другому вибачається, що не зможе прийти у призначений час, і просить дозволу відвідати його наступного дня о тій же годині⁴⁴².

Заробляючи гроші на Півночі, В. Горленко дбав не лише про це. Він бачив, що у великих столицях, центрах і можливості більші щось зробити корисного для регіонів, зокрема для України. В. Горленко використовував для цього кожен можливість. Показовим є лист його до О. Левицького від 14 березня. Видавнича фірма «Посередник», нахненником якої був Л. Толстой, але книжки якої виходили за рахунок грошей Чернігова⁴⁴³, що функціонувала з 1884 по 1892 р. у Петербурзі, з 1893 по 1935 р. – у Москві, як пише В. Горленко (подаємо в оригіналі) «возымела мысль издать серию малороссийских книжек»⁴⁴⁴, правда,

⁴⁴⁰ Лист В.Г. до О.Левицького від 14 берез. 1893 р. // IP.– Ф. III.– № 53470.

⁴⁴¹ Лист В.Г. до О.Пипіна від 12 берез. 1893 р. // IP.– Ф. X.– № 16949.

⁴⁴² Лист В.Г. до О.Пипіна від 13 берез. 1893 р. // Там само.

⁴⁴³ Інформація В. Горленка про ініціативу заснування «Посередника» Л. Толстим збігається і з друкованими джерелами (див., скажімо, Советский энциклопедический словарь.– М.– С. 1041). Що ж до фінансування Черніговим, то як дане видання замовчує, так нічого взагалі про це видавництво не оказано і в енциклопедичному довіднику «Чернігівщина» (К., 1990). Отже, питання залишається відкритим. Але в нас немає сумнівів щодо фінансування Черніговим петербурзько-московського видавництва, яке до того ж утримувало щонайменше два журнали («Маяк», «Свободное воспитание»), як в той же час «Кевская старина» ледве животіла через фінансову скруту.

⁴⁴⁴ Лист В.Г. до О.Левицького від 14 берез. 1893 р. // IP.– Ф. III.– № 53470.

тираж такий, як і російський. Збираються видавати «Наймичку» Т. Шевченка, «Марусю» Г. Квітки-Основ'яненка, деякі оповідання Марка Вовчка; із нових творів уже подано оповідання Д. Марковича, Б. Грінченка, повісті І. Левицького, збірник українських казок, упорядкованих В. Горленком⁴⁴⁵.

Видавництво іще планує видати збірник оповідань, уривків, віршів українських письменників «Своя хата», у яких описується життя й побут селян; збірник українських пісень як народних, так і літературного походження. Останні дві позиції В. Горленко замовляє О. Левицькому. Передбачається видання географічних (із статистично-економічними та історичними посиланнями) нарисів, у тому числі й про Україну. В. Горленко просить О. Левицького, щоб запропонував цю роботу виконати К. Мельник. «Попит на Україну є, – підсумовує В. Горленко, – робити можна багато що [...]. Нам іще рано складати зброю і поки з'являться кращі, дружніші сили, не можна сидіти, склавши руки [...]⁴⁴⁶. І далі В. Горленко бачить одне з найосновніших завдань перед українською освіченою і передовою інтелігенцією «завоювати у свідомості російського суспільства визнання її самостійних творчих сил. Треба, щоб з нами рахувалися»⁴⁴⁷. В. Горленко закликає до праці і просить О. Левицького дати відповіді з кожної позиції щодо «Посредника» конкретно.

Наступний лист В. Горленка до О. Левицького (без дати, за нашими припущеннями, написаний у квітні 1893 р.) також присвячений уточненню вирішення організаційних питань. В. Горленко просить не зволікати із часом, оскільки «Посредник» за короткий час видав уже серію кни-

⁴⁴⁵ Очевидно, саме з цією метою В. Горленко звертався до Д. Багалія (лист від 7 листоп. 1892 р.) з проханням, щоб той допоміг віднайти збірник казок, упорядкованих І. Манжурою, які він мав намір використати для упорядкування свого збірника для видавництва «Посредник».

⁴⁴⁶ Лист В.Г. до О.Левицького від 14 берез. 1893 р. // ІР.– Ф. III.– № 53470.

⁴⁴⁷ Там само.

жок⁴⁴⁸. Повідомляє, що в Москві бачив два, раніше ним не знані, портрети роботи Д. Левицького⁴⁴⁹.

До цього листа додається рукопис план-проспект «Южнорусская письменность от начала книгопечатания в Южной России до конца XVIII века. (Опыт программы исторической хрестоматии)». Проте в листі жодним словом не обумовлюється В. Горленко про цей план. Сам план складається із трьох розділів: «Отдел I. С конца XV в. до 1630-х годов», «II. Могилынский отдел (1630–1686 гг.)», «Руина». В загальній кількості нараховується 40 позицій, але кожна з них має по кілька підпунктів, яких понад 80. Очевидно, це планувалося багатотомним виданням, інакше, як можна було умістити в одну книжку поміж усіх інших позицій, III позицію I розділу Євангелія: а) Друковані: Федорова, Заблудовське, 1569 р., Острозьке, 1570; б) рукописні: Пересопниця, Житомирське, Віленське Публічної бібліотеки, Хорошевське Рум'янцівського музею (Востокова); в) Псалтир XV в. (Рум'янцівський музей); Апостола XVI в. (Михайлівський монастир, Київ) та інші⁴⁵⁰.

Єдиний лист В. Горленка до В. Тарновського (молодшого) від 18 серпня не скільки засвідчує про листування, як про з'ясування питання предмета і приводу його. У даному випадку мова йде про листа Т. Шевченка, недосланого В. Горленком попереднього разу⁴⁵¹.

В. Горленко порівняно часто зустрічався із В. Тарновським у Качанівці, Києві, Петербурзі як спеціально, так і випадково. Потреби як такої у систематичному листуванні не було, оскільки все те, що треба вирішувалося або безпосередньо під час зустрічей, або опосередковано через когось із своїх кореспондентів. Листування В. Горленка – це фактично продовження або заміна очного спілкування з абонентом, якщо воно було до нього. Таким чином маємо листування з редакторами журналу «Киевская старина»,

⁴⁴⁸ Лист В.Г. до О.Левицького від (квітень 1893 р.) // IP.– Ф. III.– № 53519.

⁴⁴⁹ Там само.

⁴⁵⁰ Там само.

⁴⁵¹ Лист В.Г. до В.Тарновського від 18 серп. 1893 р. // ІЛ.– Ф. I.– № 289.

О. Лазаревським, О. Левицьким, Панасом Мирним, П. Мартиновичем та багатьма іншими.

9 вересня В. Горленко відвідує своїх родичів Дабіж на хуторі Романівщина поблизу м. Ічня⁴⁵². Його брат Олександр Васильович – дипломат, високоосвічена людина – був залучений В. Горленком до співпраці в «Киевской старине»⁴⁵³. І цього разу Василь Петрович звертався до Миколи Івановича з проханням дозволити О. Дабіжі (братові В. Горленка, дипломатові, високоосвіченій людині свого часу) користуватися у творчих інтересах предметами церковно-археологічного музею⁴⁵⁴.

У середині грудня 1893 р. В. Горленко збирається їхати до Москви та Петербурга, просить О. Лазаревського спрямувати його творчі інтереси для «Киевской старины» в Публічній бібліотеці, у якій він збирається займатися часто⁴⁵⁵.

* * *

1894 Зберігся єдиний лист за цей рік. Адресований він П. Мартиновичу, написаний 25 січня. В. Горленко ще в селі, збирається їхати через два-три тижні до Петербурга. Пережив багато неприємностей і невдач, господарство не дає прибутків, шукає службу. Але П. Мартиновичу пропонує свою послугу: клопотання перед Радою

⁴⁵² Борзнянського повіту Чернігівської губернії. Зараз тільки гіпотетично відомо місце перебування цього хутора біля Ічні з боку с. Хаєнки. Ічня – селище міського типу, райцентр Чернігівської обл.

⁴⁵³ У журналі «Киевская старина» О. Дабіжею було уміщено кілька матеріалів, побудованих на архівних документах Росії, європейських державах, де йому доводилося бувати за характером дипломатичної служби (Мазепа – князь и его шляхетский и княжий гербы // Киевская старина. – 1885. – № 12. – С. 715–718; Роспись рода Горленков, составленная по фамильным и поминальным спискам, грамотам и документам Горленковского архива // Там само. – 1886. – № 6. – С. 1–XII; Горленки. (Очерк прилуцкой старины) // Там само. – 1887. – № 2. – С. 237–268; № 10. – С. 199–232; Малороссийская обитель на Афоне // Там само. – 1893. – № 1. – С. 34–40; Дар Мазепы гробу Господнему // Там само. – 1893. – № 11. – С. 317–321; Шпага Карла XII // Там само. – 1896. – № 12. – С. 65–70).

⁴⁵⁴ Лист В.Г. до М.Петрова від 9 верес. 1893 р. // IP. – Ф. III. – № 7919.

⁴⁵⁵ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 2 груд. 1893 р. // IP. – Ф. I. – № 68024.

Академії мистецтв, щоб П. Мартиновичу призначили стипендію як талановитому художникові. Просить дати згоду, В. Горленко впевнений в успіхові, оскільки у Раді знаходяться досить впливові люди, які близькі знайомі В. Горленкові. Влітку минулого року заїжджав у село О. Сластьон і показував фрагменти його альбому світлин із портретів, домашніх речей, будівель тощо. Ідею В. Горленко схвалює, хоча «те, що я бачив готовим, дуже «зализано» і не талановито, але думка хороша»⁴⁵⁶.

* * *

1895 Зиму цього року В. Горленко проводить у селі, перебуває у пригніченому стані, у розпачі: померла мати – Марія Яківна. І хоча це трапилося 5 червня минулого (1894) року, В. Горленко все ще не може себе взяти в руки, залишившись сам на сам з усіма проблемами. «Що може бути жахливішим – як втратити інтерес до життя [...], де знайти цей утрачений рушій усякої житейської діяльності?»⁴⁵⁷.

Цим і обумовлюється відсутність листування за минулий і початок цього року. Інколи писав рецензії, замітки, але більше займався перекладами, оскільки саме ця робота й можлива у такому стані. На осінь має намір залишити село, не плануючи нічого. Звідти його гонять обставини, час надій та ілюзій, як він вважає, для нього минув. Проте хотів би ще раз спробувати «зачепитися за що-небудь рідне»⁴⁵⁸, просить О. Лазаревського спрямувати його, хоча відчуває, що для «Киевской старины» зараз нічого не зможе зробити, оскільки «відбився від малоросійських сюжетів»⁴⁵⁹.

Останнє твердження, як нам здається, суперечливе, оскільки тут же В. Горленко дає характеристику останнім номерам журналу «Киевская старина». Такі зізнання, як

⁴⁵⁶ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 25 січ. 1894 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 84.

⁴⁵⁷ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 30 квіт. 1895 р. // ІР.– Ф. І.– № 67984.

⁴⁵⁸ Там само.

⁴⁵⁹ Там само.

правило, ставали приводом для дослідників творчості В. Горленка Є. Рудинській, М. Грицюті, В. Шевчукові звинувачувати його у відриві від української проблематики і України взагалі. На наше переконання, такі закономірності чи мимовільні, але обов'язково тимчасові, хвилинні послаблення духовного стану, – не можна розцінювати однозначно, виносячи особі остаточний вирок. На це явище завжди необхідно дивитися глибше і дещо, з наукової точки зору, спокійніше. Такі відвертості В. Горленка мають швидше всього не фактичний зміст, а чисто психологічний характер. І тут ніякого практичного відходу немає і ніколи не було й не буде.

У другій половині літа В. Горленко збирається поїздити по Україні перед розлукою з нею⁴⁶⁰.

Цей лист, зізнання В. Горленка, очевидно, глибоко вразило О. Лазаревського і він співчуваюче і з розумінням поставився до проблеми В. Горленка. Особисто для Василя Петровича це мало велике значення, що дало привід критичніше поставитися до своїх скарг і відвертостей. В. Горленко уточнює деякі деталі свого стану. По-перше, господарство. Воно справді не дає ніяких прибутків, але створює багато небажаних проблем. Та це не так трагічно. Відважившись на продаж, можна одержати за нього до тридцяти тисяч, за які можна було б сяк-так прожити. У даний момент В. Горленка «пригнічує втрата віри в яку б то не було корисну діяльність, за яку я міг би зачепитися, – пише він О. Лазаревському, – моя самотність і відчуженість, знищення навколо всього, що я любив і чим цікавився, і виникнення такого, на що не хотілося б і дивитися»⁴⁶¹.

З іншого боку, підсумовуючи, можна запропонувати їй таку причину: вразливість натури В. Горленка, яка досить тонко реагувала на події, що відбувалися навколо нього, і з іншого боку власна беззахисність від цих людей, майже повна бездіяльність, що призводить до концентрації негатив-

⁴⁶⁰ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 30 квіт. 1895 р. // IP.– Ф. I.– № 67984.

⁴⁶¹ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 16 трав. 1895 р. // IP.– Ф. I.– № 67985.

них емоційних нашарувань у самому собі. Це, власне, схоже на консервативний лібералізм, утопічний ідеалізм, який виконував згубні функції на зразок комп'ютерного вірусу. Цим, як бачимо, страждав В. Горленко. Він швидше всього жив за законами природи, не зовсім усвідомлюючи, що й там виживають найсильніші, аніж за законами суспільства.

Відповідаючи на роздуми і пропозиції О. Лазаревського, В. Горленко характеризує і аналізує журналістську діяльність, яка, на його думку, «не може дати морального задоволення»⁴⁶². Щоб можна було достатньо заробляти журналістикою, треба багато писати, а в такому випадку це комуś повинно бути потрібно, значить писати на замовлення. Тоді краще зайнятися службовою діяльністю, в якій менше моральної торгівлі. Заробіток цього року В. Горленка журналістикою і літературною справою склав 400 руб. Цю суму можна потроїти. Але який смисл, який кінцевий результат, коли в житті нічого не стане, окрім роботи і грошей? Літературної роботи скрізь багато, але в Росії це важкий хрест, це каторга, яка висмоктує із найталановитіших (то що вже говорити про інших) людей всі моральні і фізичні сили, щоб прожити за рахунок цієї роботи, якщо немає інших засобів для існування. Творчих людей на світі тримають лише журнали, «але вони переповнені, – пише В. Горленко О. Лазаревському, – протекціонізм і конкуренція в них страшна, і видавці є самовласними розпорядниками долі тих, хто пише. Довіритися всьому цьому і страшно, і небезпечно»⁴⁶³.

Поступово В. Горленко виходить із критичного стану. Читає «Киевскую старину», відгукується на деякі матеріали, уміщені в ній. Він оцінює статті, замітки, рецензії за цей період. Це засвідчує, що він читає все підряд. «Раніше їх було менше, – пише він О. Лазаревському, – але вони давали оцінку книжкам. Тепер їх багато, але вони нічого не говорять»⁴⁶⁴. У листі до цього ж адресата В. Горленко ви-

⁴⁶² Лист В.Г. до О.Лазаревського від 16 трав. 1895 р. // ІР.– Ф. І.– № 67985.

⁴⁶³ Там само.

⁴⁶⁴ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 30 квіт. 1895 р. // ІР.– Ф. І.– № 67984.

словлює великий інтерес до уривків і спогадів батька О. Лазаревського та частини щоденника П. Апостола⁴⁶⁵.

Особливо розраджують В. Горленка листи О. Лазаревського. Це помітно за листами В. Горленка до нього. В кожному з них він все більше активізується, менше пише про себе. Його цікавить рукопис щоденника П. Апостола, оригінал якого знаходиться в Г. Алексеєва, і В. Горленко намагається сам і залучає до цього О. Лазаревського, Г. Милорадовича, П. Скоропадського, Д. Яворницького, щоб одержати його і надрукувати в оригіналі чи в перекладі⁴⁶⁶, пропонуючи свої послуги перекласти їх з французької мови – російською.

В. Горленко переказує пропозицію О. Дабіжи, з яким останнім часом досить активно спілкується, надрукувати в додатку «Киевской старины» уже складений покажчик зібрання М. Маркевича, що зберігається в Рум'янцівському музеї. У цьому ж листі, пишучи про М. Маркевича, упродовж цієї теми В. Горленко згадує, що в качанівському альбомі відвідувачів є текст вірша, присвяченого В. Тарновському, і рукопис музики до нього М. Глинки. Те й те пропонує також надрукувати в журналі⁴⁶⁷.

У листі В. Горленка до О. Лазаревського від 19 жовтня він пише, що відповіді Олександра Матвійовича для нього є єдиним зв'язком із українським науковим світом⁴⁶⁸, просить його й надалі не залишати його. Дає ще раз позитивну характеристику і підтверджує надрукувати текст М. Мар-

⁴⁶⁵ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 16 трав. 1895 р. // Там само.– № 67985.

⁴⁶⁶ Листи В.Г. до О.Лазаревського від 16 трав. 1895 р. // Там само.– № 67985; від 24 серп. 1895 р. // Там само.– № 67986; від 5 жовт. 1895 р. // Там само.– № 67987; від 6 груд. 1895 р. // Там само.– № 68010.

⁴⁶⁷ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 5 жовт. 1895 р. // Там само.– № 67987.

⁴⁶⁸ Дійсно, протягом усього 1895 р. поки що відомо лише два листи В.Г. до М. Стороженка (від 10 січ. і 6 груд.), а всі інші листи написані тільки до О. Лазаревського. В них В. Горленко не згадує про листування ще з кимось (за винятком у листі до Олександра Матвійовича від 24 серп. 1895 р. пише, що його інформує П. Скоропадський про місце перебування Г. Алексеєва і переговори з ним стосовно щоденника П. Апостола (ІР.– Ф. І.– № 67986).

кевича і музику М. Глинки «як факт минулого життя»⁴⁶⁹.

Представляє О. Лазаревському земського діяча Прилуцького повіту П. Новицького як серйозну і знаючу людину, що вивчає питання української генеалогії, зокрема, укладена така з 89 українських родин. У зв'язку з цим В. Горленко запитує в історика, чи варта уваги така праця і де б її можна умістити, скажімо, в «Чтениях в историческом обществе Нестора-летописца», головою яких саме був О. Лазаревський⁴⁷⁰. Позитивно відгукується на пропозицію Олександра Матвійовича підготувати матеріали про народний костюм, а також на статтю про І. Мартоса⁴⁷¹, висловлюючи бажання побільше подати в ній витягів із листів І. Мартоса. Оцінка В. Горленка молодого А. Кримського⁴⁷² стала пророчою: «Яка багатообіцяюча наукова сила Кримського!..»⁴⁷³. Дає також високу оцінку збірникам пісень, зібраних В. Милорадовичем⁴⁷⁴.

Із підготовкою матеріалу про зміни в народному костюмі у В. Горленка нічого не виходить: у даний момент він не розташований до написання його. Обіцяє компенсувати іншою темою, якщо обставини дадуть можливість узятися за перо. По господарству днями повинен їхати до Харкова, Полтави і Лубен, потім – до Прилук. І якщо після цього з'явиться можливість, то поїде на північ, щоб знову ж таки залагоджувати свої господарські справи та засоби для існування. Звідти він і розраховує надіслати що-небудь для «Киевской старины». Те ж саме стосується і нот М. Глинки. У В. Горленка з'явилася інша ідея. До цих матеріалів якби

⁴⁶⁹ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 19 жовт. 1895 р. // ІР.– Ф. І.– № 67988.

⁴⁷⁰ Ні в «Чтениях...», ні в «Киевской старине» матеріалів цього автора надруковано не було.

⁴⁷¹ *Лазаревский Ал.* Иван Романович Мартос (1760–1831) // Киевская старина.– 1895.– № 10.– С. 48–81.

⁴⁷² Викликала таку оцінку публікація А.Кримського в журналі «Киевская старина» матеріалу «Иоанн Вишенский, его жизнь и сочинения» // Там само, 1895.– № 9.– С. 211–247; № 10.– С. 1–47.

⁴⁷³ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 19 жовт. 1895 р. // ФР.– Ф. І.– № 67988.

⁴⁷⁴ Приводом цього відгуку стала публікація В. Милорадовича в журналі «Киевская старина»: Рабочие песни Лубенского уезда, собранны в 1890–93 гг. // Киевская старина.– 1895.– № 10.– С. 10–22.

В. Тарновський зробив кілька фототипій свого маєтку: загальний вигляд будинку, альтанки, дуб Шевченка і т. д., а В. Горленко з свого боку написав би нарис про Качанівку. Все це, після публікації в журналі, видати окремою книжкою, «як дань його качанівській гордині і – на жаль! – можливо, як корисна реклама згодом і для продажу цієї садиби»⁴⁷⁵.

Висловлюючи зацікавлення уривками щоденника В. Ломиковського⁴⁷⁶ як епохою й устремлінням, описаних у ньому, а також географією подій – Миргородщина, – родом з якої його мати і де він проживав у дитинстві, В. Горленко додає й ім'я І. Мартоса. І все це ніби для того, щоб виразніше прозвучало нагадування про щоденникові записи П. Апостола: «Чи не надумали Ви [...] відправити новий ультиматум Алексеєву? Зробіть це, адже справді записи Апостола варті того! Хоча б їх надрукувати просто по-французьки, хоч в «Чтениях», хоч окремо!»⁴⁷⁷.

Завершує В. Горленко цей лист своїм ставленням до переселення земляків до Сибіру, яке, на його думку, не має «поважних причин!»⁴⁷⁸.

О. Лазаревський виявився посередником між В. Тарновським і В. Горленком стосовно публікації нот М. Глинки та вірша М. Маркевича. В. Тарновський, очевидно, не хотів друкувати ні того, ні іншого, посилаючись на приватність матеріалів, їхню, врешті-решт, низьку якість. В. Горленко з цим не погоджується: «Звичайно, вірші ці – гидке підлабузництво, але ж це риса історії, яку виправляти не можна!»⁴⁷⁹.

⁴⁷⁵ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 18 листоп. 1895 р. // ІР.– Ф. І.– № 67989. Садиба дійсно буде продана в 1897 р. відомому мільйонеру, цукрозаводчику Харитоненкові Павлу Івановичу (*Панета С.* Качанівка // Родовід, 1996.– № 14.– С. 33); за іншим джерелом: у 1898 р. великому на той час підприємцю М. Оливу (*Русская художественная культура второй половины XIX века.* Картина мира.– М. : Наука, 1991.– С. 392). Але до цього ми ще будемо повертатися в нашій роботі.

⁴⁷⁶ А. Л. Отрывок из дневника В.Я. Ломиковского // Киевская старина.– 1895.– № 11.– С. 210–243.

⁴⁷⁷ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 18 листоп. 1895 р. // ІР.– Ф. І.– № 67989.

⁴⁷⁸ Там само.

⁴⁷⁹ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 6 груд. 1895 р. // Там само.– № 68010.

Стосовно музики, то В. Горленко також дотримується власної думки: «Це все одно, що невидані вірші Пушкіна. Що про них роздумувати? Які б вони не були, їх інтерес – інтерес історичний»⁴⁸⁰. Написання нариску про Качанівку просить залишити до весни, коли В. Горленко приїде до Києва. Зараз збирається їхати до Харкова, Полтави, Лубен, Прилук, потім до Петербурга. «Якщо ж я залишу свої турботи і почну зараз описувати Качанівку ест, то можу втратити і Ярошівку, яка все-таки поки мене тримає на світі»⁴⁸¹. Інформацію про Г. Алексеєва залишає на Петербург, обзиваючи власника щоденника П. Апостола нерозумною собакою на сні, і пропонує О. Лазаревському зразок можливого його звернення до Г. Алексеєва. До Петербурга збирається від'їжджати на Різдво і просить Олександра Матвійовича підготувати йому необхідні бібліографічні завдання⁴⁸².

* * *

1896 Лист В. Горленка до О. Лазаревського від 18 лютого написаний із Ярошівки. Із тексту незрозуміло – чи був Василь Петрович у Петербурзі, чи ні. Цілком можливо, що ні. Зате приїжджав у справах на два дні до Києва, та, не знаючи режиму О. Лазаревського, не міг відвідати його. З Києва поїхав на Чернігів, де зустрівся із членами архівної комісії, описує приміщення, його інтер'єр. Відвідує букініста і антиквара, в якого, за словами В. Горленка, був «Малоросійський літопис», який забрав губернаторський чиновник Тройницький. В. Горленко пише клопотання губернатору про повернення літопису власникові. Наступного дня (19 лютого) В. Горленко буде знову їхати до Прилук, Лубен та в інші місця для вирішення господарських справ, які не дають йому можливості готувати матеріали для «Киевской старины». «Якби Ви знали мої умови, – пише він, – то погодилися б, що зараз я не

⁴⁸⁰ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 6 груд. 1895 р. // Там само.– № 68010.

⁴⁸¹ Там само.

⁴⁸² Там само.

можу нічого робити»⁴⁸³, але обіцяє підготувати річ значно більшого розміру, ніж до цього.

На початку березня був у Полтаві, відвідує родину Панаса Мирного. Наскільки виснажують В. Горленка його клопоти в господарських справах, демонструє випадок, описаний у цьому листі. Перед від'їздом з Полтави В. Горленко пообіцяв Панасові Яковичу ще раз відвідати і провести вечір у його сімейному товаристві, але після дводенних турбот і «бесіди з Кулябкою, досить сонливої, приліг, даючи клятву, що всього на 5 хвилин – і, на величезний подив! – прокинувся об 11 годині, охоплений жахом, що пропустив поїзд»⁴⁸⁴.

З цього листа дізнаємося, чому В. Горленко, плануючи інколи від'їзд до Москви, Петербурга, насправді не їздив ні на північ, ні у справах будь-куди, і чим займався у селі. «Численні переклади мої [з французької], – пише він Панасові Мирному, надсилаючи відбиток одного з його перекладів, – дають деякі пояснення, як я можу переносити роки селянського усамітнення»⁴⁸⁵.

Чернігівський букініст Ідліс надсилає В. Горленкові копію універсалу І. Мазепи з тим, щоб той запропонував комусь із киян придбати його за 25 руб. В. Горленко, зробивши копію, надсилає її О. Лазаревському, висловлюючи пропозицію, що купця немає і ціна зависока. Що ж до літопису, то клопотання В. Горленка не мало успіху⁴⁸⁶.

До Петербурга В. Горленко не їздив, цьому завадили погані домашні (тобто господарські) справи і завдали цим самим йому великої шкоди, оскільки цього разу була домовленість стосовно служби. Тепер усе відкладається до осені. В. Горленко нарікає на себе, що не може пристосуватися до сучасних умов життя, обставин і людей у них. Творчі роботи, виконувані ним, дуже незручно здійснювати далеко від редакцій, оскільки під час пересилки матеріалів деякі з них

⁴⁸³ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 18 лют. 1896 р. // IP.– Ф. I.– № 68011.

⁴⁸⁴ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 7 берез. 1896 р. // ЛЛ.– Ф. 5.– № 476.

⁴⁸⁵ Там само.

⁴⁸⁶ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 15 берез. 1896 р. // IP.– Ф. I.– № 68012.

губляться по дорозі, важко вирішувати організаційні питання, довго доводиться чекати розрахунків за роботу⁴⁸⁷.

У листі до О. Лазаревського від 21 березня В. Горленко просить свого адресата доручити комусь із чернігівців подивитися на літопис (тут В. Горленко його вже називає «Чернігівським літописом») і якщо він чогось вартий, то «виручте його з кігтів адміністрації»⁴⁸⁸.

У своєму листі до В. Горленка О. Лазаревський, очевидно, запропонував написати нарис про колекцію В. Тарновського. В. Горленко відмовляється з двох причин. Перша: господарські справи вимагають постійної присутності дома, щоб «відбивати «удари долі»⁴⁸⁹. Друга: В. Горленко не хоче писати безплатно, а В. Тарновський не зможе достойно оплатити цю роботу, не знаючи її вартості. До того ж усім тим, кому він щось платив, зараховував їх до своїх слуг, а В. Горленко хоче зберегти свій status quo і залишитися з Василем Васильовичем просто знайомими. Та основне те, що він повністю залежить від домашніх справ. З Петербурга одержав телеграму: необхідно їхати туди на кілька днів, потім – у Полтаву. Почав писати для видання «Жизнь и искусство», але публікації затримуються і платять всього з копійки за рядок⁴⁹⁰.

Лист до К. Скаржинської від 14 квітня засвідчує непрості стосунки між ними, на відміну від стосунків із Ф. Камінським. «Я не міг думати, – пише В. Горленко, – що не маю права писати Вам, оскільки менше, ніж рік тому одержав, разом з іншими, програму музею по збиранню писанок із запрошенням до участі в цій роботі»⁴⁹¹.

У справі їздив до Полтави, Кременчука. Дуже простудився. Незабаром повинен їхати до Лубен. У селі посуха, велика кількість гусені нищить усе листя, все ніби помирає на очах. В. Горленко так переймається цим станом приро-

⁴⁸⁷ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 15 берез. 1896 р. // IP.– Ф. I.– № 68012.

⁴⁸⁸ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 21 берез. 1896 р. // IP.– Ф. I.– № 68013.

⁴⁸⁹ Там само.

⁴⁹⁰ Там само.

⁴⁹¹ Лист В.Г. до К.Скаржинської від 14 квіт. 1896 р. // ДАПО.– Ф. 222.– Оп. 1.– Спр. 53.– Арк. 30.

ди, що в цьому вбачає і власну старість, бо «все мені останнім часом здається гіршим, ніж раніше»⁴⁹². І це для нього певна закономірність у відповідному віці (йому в цей час було тільки 43 роки), хоча закономірність сприймається тільки як особиста, «поки гарненько не відчуєш і не випробуєш сам»⁴⁹³. Ця заплутана філософія В. Горленка явно засвідчує, що він утомлений фізично і виснажений морально постійними залагодженнями господарських справ.

Більша частина листа В. Горленка до Панаса Мирного від 27 червня заповнена літературними справами, серед яких В. Горленко висловлює своє ставлення до перекладацької діяльності Панаса Мирного, порівнюючи її з перекладами П. Куліша. Тут В. Горленко віддає перевагу Панасові Мирному, оскільки в нього чиста, жива народна мова на відміну від довільного поводження українською мовою П. Кулішем⁴⁹⁴.

Не обходить В. Горленко і теми свого господарства, оскільки погода помінялася: йдуть безперервні дощі і літо більше схоже на осінь, що навіює на В. Горленка меланхолію, «якій я підвладний (що має джерело з багатьох нещасть і повні в усьому невдачі)»⁴⁹⁵, бо ця погода згубно впливає на врожай, на який він мав «економічні надії». Але все це може пом'якшати, якщо Панас Мирний, роз'їжд-жаючи з ревізією від Казенної палати, заїде до Ярошівки⁴⁹⁶.

Лист В. Горленка до М. Скоропадської від 29 червня написаний французькою мовою. У ньому В. Горленко надсилає вітання на адресу її сина Павла у день його народження, передає також газети за останні дні і хоче відвідати Тростянець не в цей день, а на наступний у якості «звичайного недільного гостя»⁴⁹⁷.

⁴⁹² Лист В.Г. до Панаса Мирного від 28 трав. 1896 р. // ЛЛ.– Ф. 5.– № 477.

⁴⁹³ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 28 трав. 1896 р. // ЛЛ.– Ф. 5.– № 477.

⁴⁹⁴ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 27 черв. 1896 р. // ЛЛ.– Ф. 5.– № 478.

⁴⁹⁵ Там само.

⁴⁹⁶ Там само.

⁴⁹⁷ Лист В.Г. до М.Скоропадської від 29 черв. 1896 р. // ЦДІАУК.– Ф. 1219.– Оп. 2.– Од. зб. 85.– Арк. 8.

В. Горленко одержує телеграму з Полтави, що йому необхідно бути між 1 і 10 серпням у Полтаві для вирішення справ у банку. У зв'язку з цим В. Горленко пише короткого листа Панасові Мирному від 30 червня з викладом цієї телеграми і просить так запланувати свою поїздку, щоб не розминутися з ним⁴⁹⁸.

Відповідаючи на лист О. Левицького, В. Горленко поспішає повідомити його, що в Ярошівку повинен заїхати Панас Мирний із новими рукописами, щоб Орест Іванович орієнтувався на цей приїзд⁴⁹⁹.

О. Лазаревський, очевидно, позитивно оцінив генеалогічну діяльність П. Новицького, якого В. Горленко представляв йому в листі від 19 жовтня 1895 р., коли історик пообіцяв передати йому свої генеалогічні матеріали. П. Новицький у відповідь на це має намір через В. Горленка передати архів останнього прилуцького полковника О. Якубовича⁵⁰⁰.

П. Скоропадський клопочеться в Петербурзі за В. Горленка, щоб той міг улаштуватися на якусь службу. За це В. Горленко із власної ініціативи долучається до пошуків родинних паперів, які розпочав збирати молодий П. Скоропадський. Проте не скрізь йому це вдається зробити самому, тому просить О. Лазаревського звернутися до осіб, які його добре знають і не відмовлять йому. Моральна залежність для В. Горленка виявляється ще важчою від матеріальної. «Звикши бути залежним, вільним мислителем, я ніяк не думав, що так морально важко бути чим-небудь зобов'язаним»⁵⁰¹.

11 серпня Панас Мирний відвідує В. Горленка в селі. О. Левицький, очевидно, не приїжджав, про це В. Горленко не пише⁵⁰².

⁴⁹⁸ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 30 черв. 1896 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 479.

⁴⁹⁹ Лист В.Г. до О.Левицького від 28 лип. 1896 р. // ІР.– Ф. III.– № 53471.

⁵⁰⁰ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 27 серп. 1896 р. // ІР.– Ф. I.– № 68014.

⁵⁰¹ Там само.

⁵⁰² Лист В.Г. до Панаса Мирного від 11 верес. 1896 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 480.

У Полтаву В. Горленко не їздив, як висловлюється він: «Полтава приїхала до мене» в особі банківського працівника В. Старицького. Але В. Горленкові все одно доведеться їхати до Полтави у цих же справах, оскільки новий урожай не компенсував витрати і питання служби в Петербурзі знову актуальне. В. Горленко позитивно оцінює призначення російським літературним фондом пенсії М. Старицькому, яка стане корисною підтримкою йому, але ще більше – є фактом визнання існування української літератури⁵⁰³.

У листі до О. Левицького від 18 жовтня В. Горленко просить Ореста Івановича по дорозі до гімназії зайти до редакції «Киевлянина» і дізнатися, що з його матеріалами, які там лежать із серпня місяця. Ці матеріали В. Горленко міг би легко умістити в «Биржевых ведомостях», «Русском обзоре», «Русском слове» чи в іншому російському виданні. «Я віддав (матеріали. – І.З.) до «Киевлянина» просто, щоб надалі брати участь в одній із наших місцевих газет...»⁵⁰⁴. Та й гонорар за серпневу публікацію йому ще не виплатили. В. Горленко зізнається, що не займається зовсім літературною справою, оскільки зайнятий розпитуванням господарських справ. Земським начальником йому не бути, бо повітова інтрига призначає людину з п'ятикласною освітою і відсутністю знань з російської граматики. Тому не знає чим буде займатися взимку, але до середини листопада хоче як-небудь заладити домашні справи⁵⁰⁵.

О. Левицький виконав прохання В. Горленка стосовно редакції «Киевлянина», але від цього ніяких змін не відбулося. В. Горленко більше не збирається писати туди і хоче, щоб надрукували надісланий матеріал і на цьому розклалися⁵⁰⁶.

Був у Полтаві у своїх справах, які завершуються. Відвідав родину Рудченків, слухав переклад Панаса Мирного Шекспірівського «Короля Ліра». У земському музеї йому за-мовили

⁵⁰³ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 11 верес. 1896 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 480.

⁵⁰⁴ Лист В.Г. до О.Левицького від 18 жовт. 1896 р. // ІР.– Ф. III.– № 53472.

⁵⁰⁵ Там само.

⁵⁰⁶ Лист В.Г. до О.Левицького від 7 листоп. 1896 р. // Там само.– № 53473.

написати популярний нарис про М. Гоголя, від чого В. Горленко не відмовився: «Розказати полтавцям про видатного їхнього співвітчизника – завдання почесне і приємне – бачить небо, що віднесуся до нього добросовісно...»⁵⁰⁷.

Один день приємно провів у Хорольському повіті. У Полтаві простудився. По відношенню до «Киевской старины» у В. Горленка відбулася переоцінка власних здібностей. Він вважає, що до цього він писав дилетантські замітки, чого не хоче робити зараз. Серйозні роботи вимагають відповідних і зусиль, для яких у селі немає умов, але готує роботу. Часто бачиться з В. Тарновським: два рази в Качанівці, стільки ж у Ярошівці і разів п'ять у Тростянці. Нарікає на нього, що він нічого не робить для журналу. У селі період весіль, але В. Горленко не має ніякого бажання змінити свій холостяцький образ життя. Останнім часом пропадають усілякі бажання виїжджати із села і все більше з'являється «спрага самотності»⁵⁰⁸.

П. Мартинович належав до тих кореспондентів, яким незалежно від того, писали вони до В. Горленка чи ні, Василь Петрович при першій же нагоді писав сам. Цього разу були дві. Перша: зробити проект у староукраїнському стилі будинок для К. Скаржинської, яка його хотіла побудувати в Чернігівській губернії. Друга: В. Горленко пропонує виконати ілюстративні композиції до поеми І. Котляревського «Енеїда», яку розкішно хочуть видати в Києві. В. Горленко категорично не хоче, щоб це зробили художники І. Селезньов і В. Галимський, які виконають це по-ремісницьки. Треба, «щоб ця національна справа була гідна свого завдання»⁵⁰⁹, яке може виконати тільки П. Мартинович. Про себе повідомляє, що переніс багато горя: смерть матері. Господарські проблеми. Займається тільки літературою, непосильну для нього етнографію залишив. Днями збирається їхати до Полтави, пропонує зустрітися⁵¹⁰.

⁵⁰⁷ Лист В.Г. до О.Левецького від 7 листоп. 1896 р. // Там само.– № 53473.

⁵⁰⁸ Там само.

⁵⁰⁹ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 30 листоп. 1896 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 73.

⁵¹⁰ Там само.

Поїздка до Полтави увінчалася успіхом принаймні для науки: В. Горленко вивіз звідти рукопис так званого Чепинського збірника, в якому серед інших матеріалів є «Описание краткое о Малой России или летопись» із додатками пунктів гетьмана Б. Хмельницького, «Хронология митрополитов киевских», списки грамот, листів гетьманів, виписки зі Святого письма, хронологія обрання гетьманів та ін.⁵¹¹ При бажанні О. Лазаревського В. Горленко зможе надіслати або передати збірник okazією. У цього ж власника (В. Горленко не називає його ім'я) він бачив переклад Вольтера «Історія Карла XII, короля шведського» і дві картини (копії): «Петро в палатці у Полтаві» і «Арешт Кочубея». Є малюнки будівель, огорож, воріт, рекомендованих при О. Куракіну та М. Репніну. Цікавиться чи не бачив О. Лазаревський власника паперів Скоропадських. Сумує з приводу смерті П. Лебединцева⁵¹².

* * *

1897 30 січня В. Горленко надсилає фейлетон до редакції журналу «Киевская старина» через Олександра Матвійовича⁵¹³. Обурюється заповненням журналу романом М. Старицького⁵¹⁴, який би В. Горленко читав за важне покарання, оскільки лежить велика відповідальність за правдиве відображення історичних подій, «а тут чоловік схопив швабру і маже «хвигури», «нічто же сумняшеса», – та ще яких осіб!»⁵¹⁵.

Незабаром збирається виїжджати до Петербурга, тому просить О. Лазаревського повідомити, які б книжки він хотів би одержати за папери Скоропадських, щоб їх міг В. Горлен-

⁵¹¹ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 9 груд. 1896 р. // ІР.– Ф. І.– № 68015.

⁵¹² Там само.

⁵¹³ За 1897 р. в журналі «Киевская старина» поки що нічого не вдалося виявити надрукованого В. Горленком.

⁵¹⁴ Йдеться про публікацію в журналі «Киевская старина» роману М. Старицького «Перед бурей. Исторический роман из времен Хмельницыны», який було розпочато друкувати в першому номері і завершено в дванадцятому (за винятком п'ятого).

⁵¹⁵ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 30 січ. 1897 р. // ІР.– Ф. І.– № 68020.

ко надіслати звітти. Значну частину зими провів у Полтаві, яку любить найбільше із губернських міст. Позитивно відгукується про музей при земстві, нарікає, що з нього можна було б зробити справжній музей, якби «в багатих було більше розуму в голові чи трохи краще серце, – або в бідних додалося грошей у кишені»⁵¹⁶, маючи, мабуть, і себе на увазі серед останніх. Оскільки те й те відсутнє, то й немає чого очікувати. Скаржиться на свої матеріальні невдачі. «Якось особливо переслідує мене доля»⁵¹⁷, – пише він. І хоча в Петербурзі достатньо літературної роботи, якою можна заробляти непогані гроші, але вона його не приваблює, краще була б служба.

На початку лютого В. Горленко перебуває ще в Ярошівці, клопочеться паперами П. Дорошенка, П. Скоропадського. До Петербурга планує їхати числа 12 лютого. Відповідаючи на міркування О. Лазаревського щодо господарства В. Горленка, цілком погоджується, що прибуткове господарство – це «здирство і утиски, а я не можу образити собаку»⁵¹⁸. З сумом пише про те, що коли в нього були гроші – ними користувалися всі, а коли їх зменшилося, – то його залишили напризволяще. На даний момент В. Горленко винен за землю тільки перед банком, але земля не дає прибутку, щоб із ним розрахуватися. Та в цій ситуації його менше цікавить земля, «я оплакую даремну загибель моїх лісів»⁵¹⁹, вирубкою яких він розраховується за борги землі. У холодні засніжені зимові дні, коли він відірваний від зовнішнього світу, як пише В. Горленко, «подякуєш за те, що навчений грамоті. Не відриваючись від стола, я понаписував дещо і переказав цілу книжку»⁵²⁰.

* * *

⁵¹⁶ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 30 січ. 1897 р. // IP.– Ф. I.– № 68020.

⁵¹⁷ Там само.

⁵¹⁸ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 4 лют. 1897 р. // Там само.– № 68021.

⁵¹⁹ Там само.

⁵²⁰ Там само. Можливо це дещо є його публікація про свого предка поета Івана Горленка: В. Г-ко. Один из стихотворцев-обывателей начала века // Киевская старина.– 1897.– № 3.– С. 501–508.

«Биржевые ведомости», «Новое время» (петербурзький період)

До 26 лютого 1897 року В. Горленко вже був у Петербурзі. Короткий лист від 26 лютого до М. Скоропадської цікавий із позиції виявлення рівня свідомості частини української інтелігенції в Петербурзі. М. Скоропадська надіслала В. Горленкові запрошення на засідання товариства пам'яті Олександра III, яке збіглося із панахидою по Т. Шевченкові. «Зрозуміло, – пише він, – я й хвилини не вагався і віддав перевагу Шевченка Олександрові»⁵²¹. В. Горленка потішило й те, що і М. Скоропадську «в цей день [...], як завжди, бачив у Казанському соборі»⁵²².

У листі до Б.Грінченка від 27 лютого В. Горленко просить надіслати йому другий том «Этнографических материалов...» для написання ним рецензії⁵²³. Планує пробути в Петербурзі до квітня місяця. Описує вчорашній день у Казанському соборі, в якому служили панахиду не лише по Т. Шевченкові, а й по П. Кулішу і М. Костомарову⁵²⁴. А 12 березня організовується «малоросійський вечір». В. Горленко критично ставиться до цього, через те що тільки раз у рік петербурзькі українці згадують про свою народність. «Але й це краще, – підсумовує він, – ніж нічого»⁵²⁵.

Б. Грінченко надіслав другий том «Этнографических материалов...», В. Горленко обіцяє надіслати відбиток із першою рецензією⁵²⁶.

⁵²¹ Лист В.Г. до М.Скоропадської від 26 лют. 1897 р. // ЦДІАУК.– Ф. 1219.– Оп. 2.– Од. зб. 85.– Арк. 3.

⁵²² Там само.

⁵²³ На перший том, подарований В. Горленкові О. Русовим минулого року в Чернігові, він написав рецензію, яку умістив у журналі «Русское обозрение» за березень місяць минулого року.

⁵²⁴ Можна припустити, що публікація в журналі «Киевская старина» (1897.– № 4.– С. 15–17) «Поминки по Т.Г. Шевченке, Н.И. Костомарове и П.А. Кулише в Петербурге» належить саме В.Горленкові.

⁵²⁵ Лист В.Г. до Б.Грінченка від 27 лют. 1897 р. // ІР.– Ф. III.– № 36132.

⁵²⁶ Лист В.Г. до Б. Грінчека від 18 квіт. 1897 р. // Там само.– № 36133.

21 квітня В. Горленко пише листа до О. Лазаревського вже з Ярошівки. Описує своє перебування в Петербурзі, якого він називає «зловредним мучителем» і «північною блудницею». Два місяці був щоденним «скрибою» у «Биржевых ведомостях». Дуже втомився морально, але у фінансовому відношенні – справа вигідна: можна заробити 300 руб. за місяць, як він і одержав. Хоча ці «триста срібняків» дуже швидко витрачаються, оскільки життя в столиці дороге і довго в ній жити не можна. Тому В. Горленко, не бажаючи розлучитися із селом, хоче жити з півроку в селі і писати з нього.

Дізнавшись про його сільські митарства, петербурзькі знайомі В. Горленка, як пише він, майже в очі називають його дурнем: зайнявшись літературною справою раніше, і десятої долі нещастя би не зазнав він. Але В. Горленко не збирається переробляти себе, усвідомлюючи, що від долі не втечеш. Тому хоче в селі пробути до жовтня і знову їхати на північ, де йому забезпечено робота у двох редакціях (у яких, не пише). Для «Киевской старины» передає замітки (очевидно, одна із них вже згадувана про «Поминки...», а інша невідома). Скаржитись на В. Науменка за те, що той не відповідає на листи і не «внемлет». Дякує за документи Скоропадських, які вже передані Павлові Петровичу, і пропонує свої послуги Олександрові Матвійовичу за це. Дає короткі характеристики кільком особам.

Пророче пише про П. Куліша: «Про нього будуть говорити ще довго і багато, і, нарешті, скажуть правду»⁵²⁷. В. Горленко збирається писати про нього. Пише про реакцію Д. Яворницького на рецензію О. Лазаревського на статтю Д. Яворницького «Главнейшие моменты из истории запорожского козачества»⁵²⁸. «Він не те, що засмучений, – пише В. Горленко, – а прямо вбитий Вашими рецензіями»⁵²⁹.

⁵²⁷ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 21 квіт. 1897 р. // ІР.– Ф. І.– № 68016.

⁵²⁸ А. Л. «Главнейшие моменты из истории запорожского козачества» Д.И.Эварницкого // Киевская старина.– 1897.– № 3.– С. 84–86.

⁵²⁹ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 21 квіт. 1897 р. // ІР.– Ф. І.– № 68016.

Після цього Д. Яворницький скуповує другий том⁵³⁰, щоб знищити його. Прочитавши сам рецензію і лекцію, В. Горленко в цілому погоджується із О. Лазаревським, але не підтримує його тон рецензії. «Звичайно, – пише він, – Ви маєте рацію, але занадто все-таки строго і безпощадно до нього ставитесь»⁵³¹.

На цей час уже вийшов третій том. На щастя, історія не повторилася з другим і третім томом «Історії запорозьких козаків», як із другим томом М. Гоголя «Мертві душі». Але в тому, що Д. Яворницький не написав четвертого тому, тут явна «заслуга» О. Лазаревського⁵³².

У цьому листі В. Горленко, на нашу думку, дещо «провчив» О. Лазаревського, як треба критикувати. Після Д. Яворницького В. Горленко пише про матеріал О. Лазаревського «Поездка в Полтаву»⁵³³, оцінюючи не скільки публікацію позитивно, як саму тему. «Все, що стосується Полтави, – пише він, – близьке моєму серцю»⁵³⁴ і сам думає писати про дорогу йому Полтаву.

Далі він пише про М. Старицького, якого з номера в номер друкує «Киевская старина». «То де ж різниця між ним і Еварницьким?»⁵³⁵ – запитує він, якщо художня фальш та-

⁵³⁰ Д. И. Эварницкий. История запорожских козаков. Том второй. – С.-Петербург, 1895.

⁵³¹ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 21 квіт. 1897 р. // ІР.– Ф. І.– № 68016.

⁵³² Цю думку висловила М. Шубравська ще 1972 р. у праці «Д.І. Яворницький. Життя, фольклорно-етнографічна діяльність» (К., 1972, 253 с.), зробивши короткий огляд історичних праць Д. Яворницького і їх оцінки, вона так писала про це: «Зважаючи на те, що погляди Лазаревського на Запорозьку Січ у багатьох питаннях не збігалися з поглядами Яворницького, більше того, навіть були різко протилежними, стає очевидним, що відгуки Лазаревського на історичні твори Яворницького у багатьох відношеннях несправедливі. А проте вони задавали тон і створювали навколо Яворницького певну суспільну думку як про вченого. Учений вже не вірив у свої сили і, розчарований, не рискнув писати IV том історії запорозьких козаків, матеріал для якого підбирав давно і який повинен був обійняти історію Запорозької Січі від 1734 р. і до кінця її існування. Відтепер історик майже повністю переключався на художні твори, на фольклорно-етнографічну та лексикографічну діяльність» (с. 68–69).

⁵³³ Киевская старина. – 1897. – № 4. – С. 67–77.

⁵³⁴ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 21 квіт. 1897 р. // ІР.– Ф. І.– № 68016.

⁵³⁵ Там само.

кож не сприймається як і наукова. Тут В. Горленко пише, що він знає, як О. Лазаревський ставиться до історичних творів М. Старицького, звинувачуючи «Старину», яка по різному ставиться до однакових людей. Думається, що і В. Горленко, і О. Лазаревський розуміли: в тому, що лєвова частина історичного наукового журналу з номера в номер віддавалась під історичну п'єсу чи історичний роман, була і вина О. Лазаревського.

Знову порушує питання щоденника П. Апостола. Д. Яворницький говорив В. Горленкові, що Г. Алексєєв обіцяв віддати йому для публікації його в оригіналі. Із сумом повідомляє про продаж В. Тарновським Качанівки, турбуючись більше за Василя Васильовича, який зможе не витримати такої втрати⁵³⁶.

Про втому у Петербурзі пише В. Горленко в листі до Панаса Мирного від 29 квітня. Але в селі чекали на нього старі господарські проблеми, які намагається вирішити продажем дерева з лісу, що дуже боляче переживає⁵³⁷.

Порівнює умови творчої роботи в «мебльованій кімнаті», де він повністю належить перу і паперові, і в селі, де його розривають на шматочки, як правило, по дрібниціях. «Звичайно, – пише він, – пояснюється це в значній мірі тим, що я один. Із цього, зрештою, не випливає, що мебльована кімната краща від селянського будинку, о, ні?»⁵³⁸.

В. Горленко хоче проконсультуватися в О. Лазаревського стосовно писемних джерел з історії України XVIII століття, оскільки в нього цього разу одинадцять найрізноманітніших тем, які повинен зробити по можливості, тому хоче побачитися з істориком.

Передбачає поїздку до Полтави для залагодження господарських справ. Вирубка дерев поки що припинена. Втрата лісу для В. Горленка дуже болюча. «Це змінило якось усе моє оточуюче і, разом з усім іншим, закрило для мене все заволокою суму, який ніколи вже не пройде»⁵³⁹.

⁵³⁶ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 21 квіт. 1897 р. // ІР.– Ф. І.– № 68016.

⁵³⁷ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 29 квіт. 1897 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 481.

⁵³⁸ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 28 квіт. 1897 р. // ІР.– Ф. І.– № 68026.

⁵³⁹ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 9 трав. 1897 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 482.

Пише про зустріч із І. Рудченком, братом Панаса Мирного. Ділиться театральними новинами. Пропонує Панасові Мирному віддати його переклад до сцени. Бере участь в обговоренні пам'ятника І. Котляревському в Полтаві⁵⁴⁰.

Пропонує із журналу «Русское обозрение» (травневий номер) передрукувати частину з листів Н. Кохановської до І. Аксакова, в яких ідеться про «Основу» і українофільство. «Нічого розумнішого, – пише він, – і кращого я не читав у житті моєму, що виходило із протилежного табору. Це голос справжнього розуму і справедливості»⁵⁴¹.

Був у Качанівці. Вона продана, укладаються й упаковуються речі. «Качанівка, – пише В. Горленко, – як на зло, представляє із себе тепер райський вигляд»⁵⁴². В. Горленко вважає, що В. Тарновського ошукано, і тепер сумнівається в тому, чи потрібно писати нарис про Качанівку, – «жалко роз'ятрювати рану добрійшого *колишнього* власника!»⁵⁴³.

Не високо оцінює здібності Л. Позена як скульптора, від якого він «не чекає багато, бо він «дилетант і не глибокий»⁵⁴⁴ і не вірить, що Л. Позен може справитися із завданням. Критично ставиться до поетичної творчості І. Котляревського. Пропонує Панасові Мирному щось на історичну тему надіслати до «Киевской старины», скажімо, нарешті «Повію» у повному обсязі. У другій половині липня може буде в Полтаві⁵⁴⁵.

Дякує за другий збірник «Этнографических материалов...», про який буде обов'язково писати, «оскільки збірник Ваш один з найкращих із часів Чубинського»⁵⁴⁶. Високо оцінює всю діяльність Б. Грінченка. Пропонує до третього збірника свої етнографічні записи, а також знайомих, передані йому.

⁵⁴⁰ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 9 трав. 1897 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 482.

⁵⁴¹ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 1 черв. 1897 р. // ІР.– Ф. І.– № 68017.

⁵⁴² Там само.

⁵⁴³ Там само.

⁵⁴⁴ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 21 черв. 1897 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 483.

⁵⁴⁵ Там само.

⁵⁴⁶ Лист В.Г. до Б.Грінченка від 28 черв. 1897 р. // ІР.– Ф. ІІІ.– № 36131.

Повідомляє Панасові Мирному, що написав до «Киевской старины» запит стосовно публікації творів Панаса Мирного. Переклад «Ліра» не відповідає програмі журналу, «Повія» – не завершена, залишається оповідання «Морозенко». Ділиться враженнями від концерту М. Лисенка, який відбувся в Прилуках, куди В. Горленко спеціально їздив гужовим транспортом. Дає загальну оцінку творчості і таланту композитора. Пише про концерт до «Полтавских ведомостей». Скаржиться, що дуже важко писати на українські теми, оскільки треба бути обережним і вишуканим у своїх міркуваннях. Підтверджує намір бути в Полтаві⁵⁴⁷.

Від «Киевской старины» в особі В. Науменка В. Горленко одержав пропозицію надіслати оповідання «Морозенко» якнайшвидше для проходження його через цензуру. В. Горленко рекомендує зробити собі копію. У Полтаві буде обов'язково, має намір остаточно вирішити господарські проблеми, зберігши ліси: «Чого б я не віддав, – пише він, – щоб її [вирубку] зупинити зовсім»⁵⁴⁸.

Тиждень тому їздив до Києва, бачився з В. Антоновичем, М. Лисенком, М. Старицьким, М. Садовським. Важке враження справив на нього Київ: тяжко переносити літню спеку, велике засилля некорінного населення робить Київ нецікавим і викликає в нього «прикре і гірке відчуття»⁵⁴⁹. Незабаром збирається в ділову подорож по Полтавській губернії, щоб як-небудь врятувати його ліси, вирубка яких «кожним ударом сокири попадає, – пише він, – мені в серце»⁵⁵⁰.

Описує перебування в К. Кулябки у с. Кропивному Конопського повіту (нині – село Бахмацького району Чернігівської області), в якого десять днів відзначали, очевидно, 60-річчя. Повідомляє про нові знахідки П. Новицького, серед яких і повний звід літописів Густинського і Мгарського монастирів. У селі збирається бути до початку листопада, а потім поїде до Петербурга. М. Скоропадська пропонувала йо-

⁵⁴⁷ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 10 лип. 1897 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 484.

⁵⁴⁸ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 13 лип. 1897 р. // Там само.– № 485.

⁵⁴⁹ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 16 серп. 1897 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 486.

⁵⁵⁰ Там само.

му поїхати за кордон із її сином Михайлом, але В. Горленко відмовився, бо той страждає падучою хворобою⁵⁵¹.

Просить Олександра Матвійовича розшукати М. Міхновського, через якого було передано для історика два збірники матеріалів. Надсилає копію листа В. Капніста до В. Ломиковського з проханням прокоментувати його. Шкодує, що не поїхав із М. Скоропадським до Парижа. Але прохання рідних залишається в силі. В. Горленко перед вибором: їхати до Парижа чи – до Петербурга, де його чекає робота як у «Биржевих ведомостях», так уже і в «Новом времени». Планує виїхати до Петербурга в середині листопада⁵⁵².

Готується до від'їзду в Петербург. «За прикладом стародавніх, обґрунтовуючи відмову поїздки до Парижа, – я віддав перевагу добродішній бідності так сумнівному до-статку»⁵⁵³.

До Петербурга їде виключно на заробітки. Відмовляється від деяких своїх попередніх висновків стосовно пам'ятника І. Котляревському скульптора Л. Позена, скажімо, на одному барельєфі справді не можна розташувати всіх персонажів із п'єси «Наталки-полтавки» і т. д. Із Києва ще немає інформації про оповідання «Морозенко», але вірить, що цензура дасть дозвіл. Щоб викупити частину свого ж лісу, який вирубують за борги, В. Горленко продає вітряний млин. «Кожний день з нетерпінням чекаю вечора, знаючи, що ввечері припиняються мордування моїх лісів, про яких я інакше не можу думати, як про живих істот»⁵⁵⁴. І він дійсно вважав дерева живими істотами, тільки нижчими.

Дізнавшись із листа Панаса Мирного, що той в середині листопада може виїхати на ревізію, В. Горленко детально розписує розклад руху поїздів по станції Дмитрівка з боку Прилук, Ромнів, Полтави, тільки б Панас Мирний заїхав до Ярошівки. Полемізує з Панасом Мирним стосовно написів

⁵⁵¹ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 9 жовт. 1897 р. // ІР.– Ф. І.– № 68029.

⁵⁵² Лист В.Г. до О.Лазаревського від 27 жовт. 1897 р. // ІР.– Ф. І.– № 68022.

⁵⁵³ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 30 жовт. 1897 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 488.

⁵⁵⁴ Там само.

на барельєфах. Категорично виступає проти слова «кобзареві», яке не відповідає І. Котляревському. Надсилає деякі свої переклади з французької⁵⁵⁵.

В. Горленко глибоко розчаровується тим, що Панас Мирний не може заїхати до нього. Знову обговорює надпис на барельєфі пам'ятника І. Котляревському, наполягаючи на вилученні слова «кобзареві». Очевидно, Панас Мирний висловлював сумнів щодо доцільності публікації оповідання «Морозенко» в «Киевской старине». В. Горленко висловлює своє враження як «про дуже хорошу річ», прекрасні описи, тужливо-поетичний колорит⁵⁵⁶.

Збирається на день-другий поїхати до Києва і разом дізнатися про долю оповідання. У домашніх справах не відбулося ніякого поліпшення. Все це затримує від їзд до Петербурга. «Ось що значить вибитися зовсім із колії, як я... На жаль, на жаль, *коля* дуже потрібна річ на світі»⁵⁵⁷, – багатозначно підсумовує він. Інформує Панаса Мирного про вихід поеми Д. Мордовцева «Козаки і море»⁵⁵⁸, гру театральних труп П. Саксаганського, М. Кропивницького.

Повідомляє Панаса Мирного про літературні новини в журналі «Киевская старина», зокрема про заборону редакційним комітетом роману І. Нечуя-Левицького «Гетьманшляхтич» (Виговський) з причини «повного незнання автором історії»⁵⁵⁹.

Оповідання «Морозенко» знаходиться в Петербурзі на цензуруванні. В. Горленко пише листа з Києва, через те й наповнений книжковими новинами, подіями. У друкарні «Киевской старины» – пожежа. Київські вчені готуються до археологічного з'їзду, що має відбутися в 1899 р. На початку наступного року має вийти його книжка. Через кіль-

⁵⁵⁵ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 8 листоп. 1897 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 489.

⁵⁵⁶ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 18 листоп. 1897 р. // Там само.– № 487.

⁵⁵⁷ Там само.

⁵⁵⁸ Про цю поему В. Горленко написав рецензію: *В. Д. Мордовець. Козаки и море. Поэма.* Спб, 1898 г. // *Киевская старина.*– 1897.– № 12.– С. 92–94.

⁵⁵⁹ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 9 груд. 1897 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 490.

ка днів збирається їхати на зібрання присяжних, що затримує від'їзд до Петербурга. Вважає величезною втратою смерть французького письменника А. Доде, твори якого В. Горленко перекладав⁵⁶⁰.

З приводу своєї участі в археологічному з'їзді В. Горленко пише в листі до О. Лазаревського від 13 грудня, що міг би написати «О южнорусской стихии в русской литературе», а швидше всього представити декілька предметів з українського мистецтва на виставку⁵⁶¹.

Поїздка до Прилук на зібрання присяжних не відбулася у зв'язку з простудою В. Горленка. Тепер його можуть оштрафувати. Пише нариси, рецензію на книжку Ф. Уманця «Гетьман Мазепа» як «надзвичайну книжку і прекрасно написано»⁵⁶². В. Горленко пише, що в Росії це перше правдиве слово про І. Мазепу з часів 1709 р., «я ж давній, інстинктивний і традиційний мазепинець і з радістю зустрічаю фактичні підтвердження своїх симпатій до Мазепи»⁵⁶³. Пропонує Панасові Мирному обов'язково прочитати цю книжку, особливо главу «Шведская инкурсия». Оповідання «Морозенко» заплановане на січневий номер «Киевской старины», якщо до цього повернеться із Петербурга⁵⁶⁴.

Із О. Лазаревським обговорює тематику майбутнього археологічного з'їзду і його участь. Очевидно, О. Лазаревський запропонував йому написати про українських музикантів. В. Горленко висловлює свою концепцію щодо цієї теми, але вважає, про музику повинен писати не лише її любитель, оскільки «техніка її складніша, ніж техніка живопису, в якому духовний бік простіший і випукліший, через це дозволяє говорити про себе і звичайному любителю мистецтва»⁵⁶⁵, яким, виходить, він вважав і себе. У селі збирається пробути не менше, ніж до 10–12 січня наступного року,

⁵⁶⁰ Там само.

⁵⁶¹ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 13 груд. 1897 р. // IP.– Ф. I.– № 68018.

⁵⁶² Лист В.Г. до Панаса Мирного від 21 груд. 1897 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 491.

⁵⁶³ Там само.

⁵⁶⁴ Там само.

⁵⁶⁵ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 29 груд. 1897 р. // IP.– Ф. I.– № 68023.

тому просить О. Лазаревського надіслати до цього часу книжку (не уточнює яку), замітку на яку він зробить⁵⁶⁶.

* * *

1898 Затримку в селі В. Горленко пояснює вирішенням питання здачі землі в оренду і виходом у світ його книжки «Южнорусские очерки и портреты»⁵⁶⁷, частину тиражу якої повинен доставити до Петербурга. Надсилає листи В. Ломиковського і К. Гудовича та скаргу В. Ломиковського, передані В. Горленкові П. Новицьким, який у свою чергу добув усе це у свого дядька В. Новицького. У цього дядька є якийсь «Мгарський літопис», розпорядження Глухівської канцелярії часів Єлизавети. Переписавши їх, бо дядько не віддає, П. Новицький надішле до «Киевской старины». До Петербурга планує виїхати не пізніше 25–26 січня⁵⁶⁸.

Надсилаючи свою книжку Панасові Мирному, В. Горленко просить не дуже суворо критикувати її. Вихід книжки, простуда, господарські справи затримували виїзд до Петербурга. Поїхати «в огидну, холодну і шаблонну столицю»⁵⁶⁹ все-таки планує і цього разу не з метою заробітку, як за допомогою столичного начальства, знайомства «відвоювати гроші, виручені за ліс і пограбовані проклятим банком, який позбавив мене і моєї відряди, і залишив усе-таки з неоплаченим боргом на шії»⁵⁷⁰.

Про долю оповідання «Морозенко» нічого не міг допомогти від В. Науменка. Добре відгукується про публікацію листів П. Куліша до І. Хильчевського⁵⁷¹.

Їздив до Полтави. Заїжджав до П. Мартиновича у Константиноград, де застав художника і етнографа «в жахливому стані духу і справ»⁵⁷², шукає виходу, щоб його витягти

⁵⁶⁶ Такої поки що виявити не вдалося.

⁵⁶⁷ Горленко В. П. Южнорусские очерки и портреты. – К., 1898. – 229 с.

⁵⁶⁸ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 15 січ. 1898 р. // ІР.– Ф. І.– № 68027.

⁵⁶⁹ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 15 лют. 1898 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 492.

⁵⁷⁰ Там само.

⁵⁷¹ Киевская старина. – 1898. – № 1. – С. 84–149.

⁵⁷² Лист В.Г. до Панаса Мирного від 28 лют. 1898 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 494.

із цього стану. «Його записи, малюнки і він сам, – пише В. Горленко, – щось надмірно дорогоцінне, що не думати про це і не бажати цього – не можна»⁵⁷³. Цікавиться, як пройшов Шевченківський вечір у Полтаві. Планує ще пробути в селі з тиждень, бо простуджений⁵⁷⁴.

У листі до П. Мартиновича від 7 березня пише про можливість видання збірника етнографічних записів Порфира Денисовича. Є люди, які готові профінансувати його. Запитує, як завершилася справа із матір'ю⁵⁷⁵. До Петербурга їде через кілька днів і повернеться до Паски⁵⁷⁶.

Приїхав до північної столиці 20 березня увечері. Лист П. Мартиновича вже був тут. В. Горленко співчуває неприємностям Порфирія Денисовича, пов'язаних із матір'ю, і сподівається на краще. Днями буде писати детальніше⁵⁷⁷.

Пробуде в Петербурзі ще днів з десять. Після ярошівської самотності петербурзька суєта важко переноситься психологічно. Перебуває в центрі літературних і художніх гуртків. Часто відвідує театр, оперу. Займається газетною роботою, «завойовуючи собі постійну роботу»⁵⁷⁸. Хоча роль борця не для нього. Журнал «Киевскую старину» в Петербурзі не бачив та й «про саму Малоросію майже ніхто і не згадує!»⁵⁷⁹. Хоче прочитати оповідання «Морозенко», просить надіслати йому відбиток⁵⁸⁰. Пише про успіх своєї книжки⁵⁸¹.

2 травня 1898 р. В. Горленко повертається в Ярошівку, де одразу його зустріли «декількома капостями», про які

⁵⁷³ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 28 лют. 1898 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 494.

⁵⁷⁴ Там само.

⁵⁷⁵ Про це буде далі. Ми хочемо цю проблему показати так, як вона подається в листах В. Горленка.

⁵⁷⁶ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 7 берез. 1898 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 2–3.

⁵⁷⁷ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 24 берез. 1898 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 1.

⁵⁷⁸ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 11 квіт. 1898 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 495.

⁵⁷⁹ Там само.

⁵⁸⁰ *Мьрный П.* Морозенко (повість) // Киевская старина.– 1898 р.– № 3.– С. 366–396.

⁵⁸¹ Детальніше про це див.: *Забіяка І.* Дорога майже в сто років // Горленко В.П. Південноруські образи та портрети.– К., 1993.– С. III–XII. Репринтне відтворення видання 1898 р.

він не хоче писати. За його відсутність зібралось багато справ, які вимагають грошей, тому вже завтра починає писати, бо тільки це його і прогодує, все інше – з'їдає банк. Дає високу оцінку оповіданню «Морозенко»: чудова мова, описи людей, природи. «Після цього не хочеться дивитися на своє мазюкання, – пише він, – але кожен повинен робити, що може!»⁵⁸².

Пише Панасові Мирному, що Ганна Барвінок звернулася до В. Горленка з проханням розшукати в цензурі рукописи П. Куліша. З цього часу в листах В. Горленка до Ганни Барвінок постійно буде присутня дана тема. Одну з них ми відобразили в окремому підрозділі роботи.

Очевидно Панас Мирний по іншому прокоментував слова В. Горленка, що в Петербурзі нібито немає Малоросії⁵⁸³. Насправді українці є, їх навіть багато, але немає там України «у сфері громадській та інтелектуальних інтересів»⁵⁸⁴, тобто ці українці працюють на іншу націю. В. Горленко, очевидно, вимушений бути в травні в Полтаві, хоча віддав би перевагу спокійній творчій роботі в селі.

З великою прикрістю пише до П. Мартиновича в листі від 4 травня, що нічого не міг зробити у справі матері П. Мартиновича, оскільки багато чого в ній незрозуміло, лякає слово лихварство. В. Горленко рекомендує звернутися до хороших адвокатів і написати суть справи. Нагадує про видання збірника етнографічних матеріалів, малюнків до «Енеїди». Все залежить тільки від П. Мартиновича⁵⁸⁵.

Дуже переймається справою матері П. Мартиновича, висловлює свою впевненість, що на неї зведено наклеп, хто в неї позичав гроші, щоб їх не віддати. Сам В. Горленко сидить без грошей: «Справи мої давно дуже кепські, я сяк-так

⁵⁸² Лист В.Г. до Панаса Мирного від 4 трав. 1898 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 496.

⁵⁸³ Насправді було сказано, що «про саму Малоросію майже ніхто не згадує» (лист В.Г. до Панаса Мирного від 11 квіт. 1898 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 495), хоча це суттєвого значення не має на подальші міркування В. Горленка.

⁵⁸⁴ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 4 трав. 1898 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 496.

⁵⁸⁵ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 4 трав. 1898 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 5–6.

перебиваюсь, з усіх сил стараючись утримати за собою свою земельку і будинок»⁵⁸⁶. У цьому допомагають його літературні заробітки, «але це дуже важка справа»⁵⁸⁷.

Цікавиться, чи одержав Панас Мирний лист, у якому В. Горленко писав про оповідання «Морозенко», і чи не збирається він по казначейству із ревізією⁵⁸⁸.

Написав листа до Петербурга своєму родичеві І. Максимовичу у справах матері П. Мартиновича. Сам хворий. Цікавиться, де зараз мати⁵⁸⁹.

Висловлює радість із приводу народження сина в Панааса Мирного, цікавиться, як назвали⁵⁹⁰.

Був у Глухові у П. Дорошенка, який уже десять років просить відвідати Глухівщину. В. Горленко хоче написати про трьох останніх «нікчемних» гетьманів, за винятком Д. Апостола, тому йому треба було ознайомитися із місцевістю, де жили й працювали гетьмани. Також був у Петро-Павлівському монастирі, де писав «Четїї-мінєї» Д. Ростовський, але про нього враження свої склав у пам'яті до «слухного часу»⁵⁹¹.

Продовжив В. Горленко цей лист 5 червня після одержання від Панааса Мирного відповіді з відбитком оповідання «Морозенко». «Немає достатньо душевних слів, щоб сказати, як я ціную його!»⁵⁹², – пише він про це оповідання. В. Горленко знічений підписом Панааса Мирного на авторському відбитку. Пропонує, якщо достатньо зроблено відбитків, віддати в продаж, щоб з ним ознайомилися ті, хто не передплачує журнал «Киевская старина». Висловлює пропозицію випустити збірник творів Панааса Мирно-

⁵⁸⁶ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 13 трав. 1898 р. // Там само.– № 8.

⁵⁸⁷ Там само.

⁵⁸⁸ Лист В.Г. до Панааса Мирного від 20 трав. 1898 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 493.

⁵⁸⁹ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 22 трав. 1898 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 11–12.

⁵⁹⁰ 9 трав. у Панааса Мирного народився син Леонід.

⁵⁹¹ Лист В.Г. до Панааса Мирного від 1 черв. 1898 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 497. Про відвідини Петро-Павлівського монастиря див.: *Горленко В.* В стародавній обителі // *Горленко В.Г.* Украинские были. Описания и заметки.– К., 1899.– С. 5–14.

⁵⁹² Лист В.Г. до Панааса Мирного від 5 черв. 1898 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 497.

го. 12 червня В. Горленко їде до Прилук на земські вибори гласних. Дає негативну характеристику земським справам, особливо – збільшенню податку на землю. Високо оцінює етнографічну діяльність Б. Грінченка⁵⁹³.

Просить вибачення у Б. Грінченка, що пише йому листа російською мовою (очевидно, Б. Грінченко писав свій лист українською мовою), щоб не заплутатися. Дає відповіді стосовно етнографів, матеріали яких ідуть до третього збірника «Етнографических материалов...». Розповідає про свої відвідини П. Лукашевича. Надсилає свої записи пісень і зазначає джерела, де можна знайти цікаві матеріали⁵⁹⁴.

Турбується за П. Мартиновича у справах матері. Пропонує активізуватися їхній родині, оскільки Росія «ще не культурна і не грамотна країна і більшість у нас листам не надають ніякого значення і не відповідають на них»⁵⁹⁵. Просить дозволу відвідувати його знайомим В. Горленка, щоб П. Мартиновичу не було сумно одному. Повідомляє про збірник етнографічних матеріалів Б. Грінченка, зазначаючи, що він ніяк не перегукується із матеріалами П. Мартиновича⁵⁹⁶.

Пропонує, щоб мати П. Мартиновича сама поїхала і розшукала І. Максимовича, який не відповідає на лист В. Горленка, і передала новий лист В. Горленка. На початку липня збирається їхати до Полтави, то заїде до П. Мартиновича й детальніше все обговорить⁵⁹⁷.

У листі до І. Максимовича просить вислухати пред'явницю даного листа і посприяти їй порадами, конкретною допомогою⁵⁹⁸.

Був у Полтаві, відвідав Рудченків, дуже шкодує, що не бачився із Опанасом Яковичем. Олександра Михайлівна,

⁵⁹³ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 5 черв. 1898 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 497.

⁵⁹⁴ Лист В.Г. до Б.Грінченка від 3 черв. 1898 р. // Ф, ІІІ.– № 36130.

⁵⁹⁵ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 16 черв. 1898 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 14.

⁵⁹⁶ Там само.

⁵⁹⁷ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 26 черв. 1898 р. // Там само.– № 18–20.

⁵⁹⁸ Лист В.Г. до І. Максимовича від 26 черв. 1898 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 538.

дружина Панаса Мирного, подарувала відбитки оповідань М. Коцюбинського «Харитя», «Ялинка», «Маленький гришник»⁵⁹⁹. Всім оповіданням В. Горленко дає високу оцінку. Про себе вважає краще не писати. Висловлює кілька зауваг українській драматургічній літературі, порівнюючи окремі твори з російською⁶⁰⁰.

Пише листа з Полтави, куди приїхав «у складних і морочливих справах»⁶⁰¹, тому не обіцяє, що заїде в Константиноград. Господарство в селі залишив майже напризволяще, коли в полі жнива. У дворянському банку дізнався, що справу матері П. Мартиновича відправили на вимогу в сенат. В. Горленко це пов'язує із діяльністю І. Максимовича. Планує ще бути в Полтаві у вересні і тоді заїде до П. Мартиновича⁶⁰².

Заїхати до П. Мартиновича не зміг, бо треба було поспішати до Лубен. У Полтаві ще буде в кінці вересня. Від І. Максимовича новин немає. П. Мартинович не пише. Сам В. Горленко пише також кілька слів, оскільки сам перебуває у поганому настрої і не хоче цим додавати смутку П. Мартиновичу. «Справи дуже погані, – пише він, – не знаю, як улаштується майбутнє, чи служити й де і як, чи зайнятися виключно літературною роботою? Але це найважча і невдячна робота за своїми результатами. А для служби потрібна допомога і протекція, та й занадто пізно вже влаштовуватися мені на службу»⁶⁰³.

В. Горленко дивується з того, що у П. Мартиновича є три будинки, гроші на руках у людей (дані під проценти) і сам Порфирій Денисович живе самотницьким життям, відмовляючи собі навіть у прислузі. Нарешті з'ясовано, де працює І. Максимович. В. Горленко впевнений, що він допоможе у справі матері. Днями у В. Горленка був Панас

⁵⁹⁹ Очевидно, йдеться про чернігівське видання 1895 р.

⁶⁰⁰ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 30 черв. 1898 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 498.

⁶⁰¹ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 9 лип. 1898 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 21.

⁶⁰² Там само.– № 21–23.

⁶⁰³ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 7 серп. 1898 р. // Там само.– № 24.

Мирний. В. Горленко збирається виїжджати до Петербурга числа 20 жовтня⁶⁰⁴.

Сестра П. Мартиновича Олександра Денисівна їздила до Петербурга, зустрічалася із І. Максимовичем, з'ясувала причину його мовчання. В. Горленко з цього приводу з прикрістю відзначає: «Не висловив ні звуку звичайної традиційної ввічливості вдячності за надіслану книжку! Він зазнався і я для нього занадто дрібна сошка»⁶⁰⁵.

Тепер В. Горленко пропонує звернутися до І. Репіна, як до видатного художника, якого знає Микола II і який пам'ятає по академії П. Мартиновича. Дає загальну характеристику стилю малювання І. Репіна. Свою вересневу поїздку до Полтави В. Горленко переносить на жовтень, заїде до П. Мартиновича⁶⁰⁶.

Обставини із господарством В. Горленка стали критичними: 1-го листопада банком призначений продаж його садиби, а 27 – приватною особою, якій В. Горленко винен гроші, яких він не може перепозичити, щоб припинити продаж. «Маєточок же мій, – пише він П. Мартиновичу, – це для мене все: моє минуле, нинішнє, мій, який не є, спокій, всі мої звички і всі прив'язаності»⁶⁰⁷. Тому зараз нічим не може допомогти П. Мартиновичу, бо немає ні часу, ні засобів, ні можливості. Та коли поїде до Петербурга, то дає слово «як перед істинним Богом, спробувати все, що тільки можна для цього»⁶⁰⁸. Але поїде туди не раніше Різдва. В. Горленко заспокоює П. Мартиновича своєю вірою, що не все ще втрачено: після народження спадкоємця буде маніфест, який полегшить участь у тому числі й матері⁶⁰⁹ поданням прохання на ім'я імператора. А зараз В. Горлен-

⁶⁰⁴ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 18 серп. 1898 р. // Там само.– № 27–28.

⁶⁰⁵ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 21 верес. 1898 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 30.

⁶⁰⁶ Там само.– № 30–31.

⁶⁰⁷ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 29 жовт. 1898 р. // Там само.– № 33.

⁶⁰⁸ Там само.– № 33.

⁶⁰⁹ Але цього разу в імператора Миколи II народиться дочка (Марія), бажаний спадкоємець з'явиться тільки 1904 р.

ко радить продати два будинки, найняти слуг (чоловіка і жінку), щоб не возитися самому із дровами та пиччу і було за що жити, а також придбати ковану скриню, щоб можна було замикати в ній свої записи народної творчості, які, як, очевидно, скаржиться П. Мартинович, у нього розкрадають, або це йому здається⁶¹⁰.

В. Горленкові вдається перепозичити гроші і цим самим врятувати свій «масточок» під солом'яною стріхою, майже 300 десятин землі, але за ним залишається 32 тисячі боргу. З сумом і докором пише, що його всі оббирали: селяни й родичі і залишили зараз напризволяще⁶¹¹.

В. Горленко остаточно вирішує питання про позбавлення продажу землі і садиби⁶¹².

Про свої попередні митарства із господарством пише коротко: «Я ледь-ледь не загинув... Але не можу сказати, як я втомився усім випробуванням і фізично і морально. Душа абсолютно порожня»⁶¹³. В. Горленко намагається щось робити у творчому плані, але нічого не вдається: душі потрібний спокій, якщо «вона так нерозумно «чутлива», як моя»⁶¹⁴.

Кілька днів провів у Києві. Зустрічався із В. Науменком, говорив про роман Панаса Мирного «Повія». Редакція з радістю буде друкувати. Відвідав театр, трупу П. Саксаганського. Бачився із М. Старицьким, М. Лисенком, Оленою Пчілкою. Хоче видати нову книжку. В Києві є багато роботи в газетах для В. Горленка, але його пригнічує той стан, що в будь-який момент його можуть відірвати господарськими справами⁶¹⁵.

П. Мартинович не відповів на два останні листи В. Горленка і він цікавиться, що трапилося. В. Горленко в поїзд-

⁶¹⁰ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 29 жовт. 1898 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 33–35.

⁶¹¹ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 21 листоп. 1898 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 37–38.

⁶¹² Лист В.Г. до П.Мартиновича від 26 листоп. 1898 р. // Там само.– № 40.

⁶¹³ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 6 груд. 1898 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 499.

⁶¹⁴ Там само.

⁶¹⁵ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 6 груд. 1898 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 499.

ках простудився. Виявляється, що справа із продажем землі і садиби тільки призупинена, бо В. Горленком ще не всі гроші заплачені. Тому він сидить дома. У Петербург якщо й поїде, то в кінці чи на початку лютого наступного року. Там він і постарається знайти шлях допомогти П. Мартиновичу⁶¹⁶.

Просить вибачення у Ганни Барвінок, що так довго не писав: зараз хворіє. Схвально відгукується про публікацію листів П. Куліша в журналі «Киевская старина»⁶¹⁷, висловлюючи бажання бачити окремих збірник листів П. Куліша. Пише про намір В. Тарновського приписатися до кубанського війська, щоб мати право носити козацький одяг. «Справді, цей романтизм мені значно миліший, чим огидний сучасний практицизм, з яким так скучно жити на світі»⁶¹⁸, – підсумовує він, переживши недавні результати практицизму на власному житті.

Вітає родину Рудченків із Новим роком, надсилає дитячі книжки синові Панаса Мирного Вікторові⁶¹⁹.

* * *

1899 Перед цим (після 10 січня)⁶²⁰ В. Горленко три дні був у Києві. В. Науменко тяжко хворий, відправляють до Каїра, Алжира на лікування. Тимчасово редагує «Киевскую старину» О. Лазаревський – «чистий історик і, навіть більше, – людина документа і сирого матеріалу»⁶²¹, що обов'язково відіб'ється на журналі: В. Горленко пропонує поки що утриматися від надсилання роману «Повія», але просить, щоб обов'язково Панас Мирний завершив ро-

⁶¹⁶ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 15 груд. 1898 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 41–42.

⁶¹⁷ Про це детальніше в підрозділі «В.Горленко і видання «Сочинений и писем П. Кулиша».

⁶¹⁸ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 18 груд. 1898 р. // ЧІМ, Ал 716 – 2.

⁶¹⁹ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 30 груд. 1898 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 500.

⁶²⁰ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 30 січ. 1899 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 44–45.

⁶²¹ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 19 січ. 1899 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 501.

ман, видавець знайдеться. У Петербург іще не знає, коли поїде, «обставини всі висять над головою мечем Дамокла»⁶²². Повідомляє Панасові Мирному київські театральні новини, позитивно відгукується про штундистів. У київського цензора В. Горленко взяв право набору своєї нової книжки по аркушах, бо ще не всі матеріали готові⁶²³.

Місяць активно писав до різних періодичних видань, заробив 150 руб. Господарські справи не розв'язані остаточно: треба ще позичати гроші або продавати 100 (із 297) десятин. Але землю В. Горленко не хоче продавати, «оскільки більше ніколи і нічого в житті, звичайно, я не буду вже наживати»⁶²⁴, – пише він пророчче. Від вирішення цієї справи залежить і від'їзд В. Горленка до Петербурга. Обіцяє свою активну участь у Петербурзі у справі матері П. Мартиновича. Пише про київські новини: завершується будівництво приміщення для музею (проти царського саду), який мають відкрити перед археологічним з'їздом⁶²⁵.

Ганна Барвінок стурбована тим, що зникли рукописи П. Куліша, віддані на збереження В. Тарновському. В. Горленко обіцяє дізнатися в нього, а Ганні Барвінок радить всі рукописи зосередити у себе. В. Горленко скований газетною писаниною. До Петербурга збирається їхати не раніше 28 лютого⁶²⁶.

Запитує в Панаса Мирного чи писати про нього до «Полтавских ведомостей». З нового року він писав туди тижневі замітки по неділях. Але збирається припинити: чотири статті на місяць зробити важко, а грошей за це одержує мало. У Петербурзі можна вигідніше знайти таку ж роботу, хоча В. Горленка в «Полтавских ведомостях» більше приваблює своя публіка і місцева тематика. Виїхати до Петербурга не дозволяють господарські справи і вихід

⁶²² Лист В.Г. до Панаса Мирного від 19 січ. 1899 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 501.

⁶²³ Там само.

⁶²⁴ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 30 січ. 1899 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 44.

⁶²⁵ Там само.

⁶²⁶ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 17 лют. 1899 р. // ЧІМ, Ал 716 – 1/1.

книжки в Києві «Украинские были». Клопочеться про її розповсюдження⁶²⁷.

Пропозиція В. Горленка написати про Панаса Мирного налякала його. В. Горленко пише, що без його дозволу цього ніколи не зробить. А коли Панас Мирний завершить роботу над «Повісю», тоді він уже питатися не буде. У Петербурзі з 7 березня. Одразу ж поринув у вир газетної роботи: пише рецензії на книжки. Оплата блискуча – 15 коп. за рядок (у п'ять разів більша від «Полтавских ведомостей»), «так що, – підсумовує він, – ними можна харчуватися, одягатися і взуватися»⁶²⁸. Відвідує виставки, театри. Пригнічує зима, морози. Душею на півдні.

До М. Скоропадської пише, що до Петербурга приїхав 10 березня не тому, що не пам'ятає, а щоб зменшити свою провину перед Скоропадськими, що їх не відвідав. Багато працює⁶²⁹.

В. Горленко ніби звітується перед Ганною Барвінок про пошуки рукописів П. Куліша, їх улаштування для публікації. Ганні Барвінок хотілося, очевидно, щоб В. Горленко взяв на себе такі функції. Проте він пише: «Видання книжок і рукописів П. О. справа важка, що досягти результатів можна було б, присвятивши себе цьому повністю, на що, на жаль, у мене немає можливості»⁶³⁰. І тут же запитує, що в неї зараз на руках із рукописів П. Куліша, щоб їх спробувати надрукувати в петербурзьких виданнях⁶³¹.

Обурюється, що М. Стороженко надіслав Панасові Мирному 25 примірників книжки В. Горленка «Украинские были» для розповсюдження. Зустрічався в Петербурзі із І. Рудченком. Пише про реакцію на вихід роману Л. Толстого «Воскресеньє»: телеграф повідомляє на весь світ про

⁶²⁷ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 26 лют. 1899 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 502. Книжка вийде цього року (К., 1899. – 170 с.).

⁶²⁸ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 14 берез. 1899 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 503.

⁶²⁹ Лист В.Г. до М.Скоропадської від (після 10, але не пізніше 15–20 берез.) 1899 р. // ЦДІАУК. Ф. 1219.– Оп. 2.– Од. зб. 585.– Арк. 2.

⁶³⁰ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 1 квіт. 1899 р. // ЧІМ, Ал 716 – 3/2.

⁶³¹ Там само.

появу четвертого номера «Нивы», де друкується роман. У Петербурзі пробуде тижнів зо два, точніше – до третього дня Паски. Повідомляє про вихід українських оповідань якогось Григоренка⁶³².

П. Мартиновича повідомляє, що в наступну суботу (24 квітня) збирається виїжджати із Петербурга⁶³³.

У село приїхав 6 травня, простудився, бо 1-го травня в Петербурзі ішов лапатай сніг, то «як її (столицю. – *І.З.*) не ненавидіти»⁶³⁴, називаючи Петербург «болотною столицею». Але обставини так складаються, що без неї не можна обійтися для професійних літературних занять. В. Горленко відважився на кардинальні зміни у своєму житті: продати половину землі, щоб розрахуватися із боргами. Шкодує, що погодився на видання другої книжки⁶³⁵.

Описує П. Мартиновичу, що робив у справі матері: зустрівся із І. Максимовичем і той порадив писати на ім'я імператора. До І. Рєпіна не звертався, оскільки він дав чітку негативну відповідь. В. Горленко все ще не відважується на продаж землі: «Жах бере при думці, – пише він, – що там будуть інші, які, звичайно, зараз же все змінять...»⁶³⁶.

З одного боку земельне питання, з іншого – тиск на В. Горленка, щоб віддавав борги, ще з іншого – намагання заробити гроші літературною роботою виснажують його: «Я страшенно втомлений життям і нерви зовсім мої розбиті»⁶³⁷, зізнається він, виправдовуючи себе, що так мало зробив для П. Мартиновича. У Петербурзі відвідав усі художні виставки. Найгірша була Академії мистецтв. Були й українські твори, але не було в них України⁶³⁸.

⁶³² Лист В.Г. до Панаса Мирного від 2 квіт. 1899 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 504. Мова йде про О.Судовщикова, знану в літературі як Грицько Григоренко і, очевидно, про її збірку оповідань «Наші люди на селі», яка друкувалася, правда, не в Петербурзі, а в Юр'єві (Тарту, Естонія) 1898 р.

⁶³³ Відкритий лист В.Г. до П.Мартиновича від 17 квіт. 1899 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 47.

⁶³⁴ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 20 трав. 1899 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 505.

⁶³⁵ Там само.

⁶³⁶ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 24 трав. 1899 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 48.

⁶³⁷ Там само.

⁶³⁸ Там само.

До Скоропадських в Тростянець В. Горленко хотів приїхати і без запрошення, але після приїзду з Петербурга страшенно простудився. Приїде завтра. Висловлює антипатію до якоїсь особи служителя культури⁶³⁹. Взагалі в листах В. Горленка не зустрічається позитивна оцінка представникам цього кола осіб. З'ясувати причину такого ставлення ні за листами, ні, тим паче, за друкованими матеріалами В. Горленка, не вдається. Можливо, все криється на побутовому рівні, який дуже мало представлений у матеріалах В. Горленка.

Клопочеться своєю книжкою, просить Панаса Мирного продавати її дешевше. Петербург В. Горленка лякає. Йому вже страшно уявляти, що з середини осені знову доведеться їхати туди, і так кожного разу. Хоча без цієї роботи він уже не може. Тим більше, що така робота і заробіток є тільки там. «Що ж зі мною буде через кілька років (якщо вистачить віку) – не знаю»⁶⁴⁰, коли зараз так втомився фізично й морально. Складається враження, що він знав, що буде через кілька років, розумів і усвідомлював свій фатальний кінець, про який боявся зізнатися навіть самому собі.

Багато займається рецензуванням книжок для «Нового времени». Ще не вирішилися всі справи по господарству. Збирається їхати до Києва на археологічний з'їзд⁶⁴¹. Можливо, у вересні буде в Полтаві, то заїде до П. Мартиновича. Повідомляє про смерть В. Тарновського і про те, що його син ледве не привласнив його зібрання, щоб продати, але дочка відстояла. Зібрання переходить за заповітом у власність Чернігівського земства. Цікавиться, що чути від матері; добре, що дочка з нею. Днями буде бачитися із сенатором М. Арсеньєвим, то поцікавиться, що можна зробити у цій справі⁶⁴².

⁶³⁹ Лист В.Г. до М.Скоропадської від 26 трав. 1899 р. // ЦДАУК.– Ф. 1219.– Оп. 2.– Од. зб. 85.– Арк. 9.

⁶⁴⁰ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 27 трав. 1899 р. // ЛЛ.– Ф. 5.– № 506.

⁶⁴¹ З 1 по 20 серпня 1899 р. в Києві проходив 11 археологічний з'їзд.

⁶⁴² Лист В.Г. до П.Мартиновича від 20 черв. 1899 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 53–54.

У листі до Ганни Барвінок нарікає на «Новое время»: відправив 7 рецензій на книжки і його листи лежать не розглянуті, редакція не надсилає грошей на витрати в Києві під час археологічного з'їзду – надсилання телеграм, кореспонденцій і т. д. Описує про виконання усяких доручень, що ще зробить у Києві для Ганни Барвінок. Обіцяє заїхати до Мотронівки⁶⁴³.

Стурбований мовчанням П. Мартиновича, просить писати. Можливо, в середині липня буде в Полтаві, то заїде⁶⁴⁴.

Скаржиться на простуду, яку підхопив ще в Петербурзі і яка й досі не пройшла. Хочє поїхати до Харкова до лікарів, запитує в Панаса Мирного, до кого краще звернутися. У червні був в Умані, їздив по Київщині, яку дуже любить, лише не сам Київ⁶⁴⁵.

У Києві на з'їзді пробув тільки перші чотири дні, написавши одну кореспонденцію. Далі справу передав іншому кореспондентові. Ділиться враженнями від з'їзду. Змушений був вертатися додому, покликаний питаннями продажу землі для покриття боргів. М. Арсенєва ще не бачив, але скоро зустрінеться. У вересні буде в Полтаві, заїде в Константиноград⁶⁴⁶.

У Мотронівку не заїхав, бо з Києва поспішав додому. Звітується про виконання доручень у Києві. З Петербурга новин немає⁶⁴⁷.

Висловлює співчуття М. Скоропадській у зв'язку зі смертю її дочки Єлизавети⁶⁴⁸.

М. Біляшівському пише, що у травні, липні був у Києві, хотів зустрітися і поговорити стосовно музейних справ. В. Горленко пропонує збирати матеріали, що стосуються

⁶⁴³ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 21 черв. 1899 р. // ЧИМ, Ал 716 – 1/19.

⁶⁴⁴ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 26 черв. 1899 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 52.

⁶⁴⁵ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 2 лип. 1899 р. // ІЛ. Ф. 5.– № 507.

⁶⁴⁶ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 7 серп. 1899 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 56–57.

⁶⁴⁷ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 8 серп. 1899 р. // ЧИМ, Ал 716 – 1/21.

⁶⁴⁸ Лист В.Г. до М.Скоропадської від 8 серп. 1899 р. // ЦДІАУК. Ф. 1219.– Оп. 2.– Од. зб. 85.– Арк. 10.

Т. Шевченка. Незважаючи на те, що вже багато зібрано, при бажанні, ще можна знайти в приватних руках багато чого, скажімо, офорти. Варто також збирати колекцію зображень Києва, українських письменників. Надсилає три шевченківських, три київських і шість світлин письменників. Буде й надалі надсилати. Просить післяплатою надіслати цьогорічні номери «Археологической летописи»⁶⁴⁹.

Спеціально приїжджав у с. Полошки (Глухівського повіту), щоб особисто висловити співчуття М. Скоропадській, але не застав. Побачаться восени в Петербурзі⁶⁵⁰.

М. Біляшівському дякує за «Археологическую летопись», обіцяє щось написати для неї. На вересень збирається в Крим, очевидно, на лікування. Дуже просить урятувати іконостас у Трипіллі⁶⁵¹.

Був у справах у Полтаві, але Панаса Мирного не зміг провідати, бо забрали Василя Петровича двоюрідні брати у Нижні Млини. Якщо вдасться залагодити домашні справи, то в кінці жовтня поїде до Петербурга. Просить надіслати його книжки «Украинских былей», які не продані. Ділиться враженнями про археологічний з'їзд, новий музей (про останній позитивно)⁶⁵².

Пише після зустрічі із сенатором М. Арсеньєвим, який дав точні вказівки як і що робити, які треба збирати і подавати документи у справі матері П. Мартиновича. Подає зразки клопотань до Полтавського окружного суду і на ім'я імператора. Сам з усіх власних сил намагається вирішити свої справи, щоб їх улаштувати⁶⁵³.

Надсилає лист М. Арсеньєва до голови Полтавського окружного суду, щоб той посприяв у справі матері П. Мар-

⁶⁴⁹ Лист В.Г. до М.Біляшівського від 18 серп. 1899 р. // ІР.– Ф. XXXI.– № 1.

⁶⁵⁰ Лист В.Г. до М.Скоропадської від 22 серп. 1899 р. // ЦДІАУК.– Ф. 1219.– Оп. 2.– Од. зб. 85.– Арк. 11.

⁶⁵¹ Лист В.Г. до М.Біляшівського від 4 верес. 1899 р. // ІР.– Ф. XXXI.– № 833.

⁶⁵² Лист В.Г. до Панаса Мирного від 11 серп. 1899 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 508.

⁶⁵³ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 17 верес. 1899 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 59–60.

тиновича. Лист В. Горленка наповнений тільки цими проблемами⁶⁵⁴.

Описує Панасові Мирному деякі деталі зустрічі із двоюрідними братами, дякує йому за турботи, пов'язані з його книжкою, вказує на осіб, кому дати по примірнику. Ділиться думками про український театр, драматургію, художників⁶⁵⁵.

Лист В. Горленка до П. Мартиновича від 1 жовтня заповнений питаннями справи матері П. Мартиновича. В. Горленко ще буде писати М. Арсеньєву. Зразки усіх клопотань В. Горленко напише, П. Мартиновичу треба буде тільки переписати їх. Радить точно дотримуватися рекомендацій М. Арсеньєва⁶⁵⁶.

Знову поради, рекомендації та запевнення стосовно справи матері П. Мартиновича. Просить не затримувати підготовку документів до від'їзду В. Горленка і не соромитися давати доручення, він відчуватиме себе щасливим бути йому корисним. У Ярошівці пробуде до 4–5 листопада. Потім поїде до Петербурга. До від'їзду повинен побувати в Лубнах у господарських справах⁶⁵⁷.

Від'їзд до Петербурга затримується до 20 листопада. Відвідати Мотронівку планує на весну. Обіцяє Ганні Барвінок, що все, що від нього залежить, зробить заради пам'яті П. Куліша. Обговорює питання рукописів його в Петербурзі⁶⁵⁸.

П. Мартинович надіслав копію вироку матері для того, щоб В. Горленко написав зразок клопотання на ім'я імператора. Коли він прочитав, за що була осуджена мати, нарешті з'ясувалося, що він зараз залагоджує свою справу із такими ж лихварями, як мати П. Мартиновича, які роз-

⁶⁵⁴ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 21 верес. 1899 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 64.

⁶⁵⁵ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 23 верес. 1899 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 509.

⁶⁵⁶ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 1 жовт. 1899 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 66–67.

⁶⁵⁷ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 8 жовт. 1899 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 69–70.

⁶⁵⁸ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 6 листоп. 1899 р. // ЧІМ, Ал 716 – 3/1.

орюють В. Горленка. «Я ненавиджу і ставлюся з презирством до процентів і віддачу грошей у ріст, – пише він Порфиру Денисовичу, – а тут не два, не три, а десять прикладів цього на найрізноманітніші суми»⁶⁵⁹, та ще й в розмірі не менше 12 процентів річних. І В. Горленко повинен писати клопотання про помилування її до найвищої особи держави. Але це була мати П. Мартиновича і він написав таке клопотання. До Петербурга збирається в кінці 20-х чисел листопада⁶⁶⁰.

У листі до М. Скоропадської від 21 листопада мова йде про пошуки квартири у Петербурзі для В. Горленка, яку обіцяла знайти Марія Андріївна. Виїжджає біля 29 листопада, заїде в Москву до Л. Жемчужникова і в перших числах грудня з'явиться в Петербурзі, де збирається пробути всю зиму, оскільки додалося роботи в «Новом времени»⁶⁶¹.

В листі до К. Скаржинської від 23 листопада В. Горленко цікавиться, яким чином можна одержати фотокопію з гравюри, що зображує «Апофеоз Мазепи», для написання про неї статті до «Исторического вестника». Обіцяє надіслати короткий курс археології В. Антоновича українською мовою⁶⁶², а також дати довідку про фарфор із фабрики А. Миклашевського⁶⁶³.

Пише листа до Панаса Мирного від 2 грудня якраз перед від'їздом до Петербурга. Більше в селі жити не може: несправне опалення, у кімнаті 8–9 градусів тепла. Надси-

⁶⁵⁹ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 18 листоп. 1899 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 72.

⁶⁶⁰ Там само.– № 72–73.

⁶⁶¹ Лист В.Г. до М.Скоропадської від 21 листоп. 1899 р. // ЦДІАУК.– Ф. 1219.– Оп. 2.– Од. зб. 85.– Арк. 18–19.

⁶⁶² Важко встановити, про що йдеться. Можливо, про «Публичные лекции по геологии и истории Киева, читанные профессорами П.Я. Армашевским и Вл.Б. Антоновичем в Историческом обществе Несторалетописца в марте 1896 г. (К., 1897)», але невідомо, щоб ця праця була перекладена українською мовою, як і інша подібна. Принаймні, найбільша бібліографія праць В. Антоновича (К., 1995 р.) не фіксує такої праці в перекладі українською мовою.

⁶⁶³ Лист В.Г. до К.Скаржинської від 23 листоп. 1899 р. // ДАПО.– Ф. 222, оп 1.– Спр. 53.– Арк. 19–20.

лає Панасові Мирному документи на пришивдшення одержання дозволу в дворянському банку на продаж землі В. Горленком і одержання кредиту селянами с. Ярошівка в селянському банку на купівлю цієї землі. У Петербурзі планує пробути до середини квітня. Сподівається, що до цього часу справа вирішиться. Багато писав рецензій, але мріє щось зробити і для душі⁶⁶⁴.

Виїжджає В. Горленко до Петербурга 4 грудня. Цікавиться чи надіслав П. Мартинович клопотання до комісії клопотань. Підтверджує своє ставлення до віддачі грошей у рїст чи в позичку під проценти, але все це не стосується особисто П. Мартиновича і бажає йому успіху⁶⁶⁵.

* * *

1900 К. Скаржинська не відповіла на лист В. Горленка (від 23 листопада 1899 р.), зіславшись на стан здоров'я. За неї це зробив її новий хранитель музею С. Кулжинський, відмовивши в одержанні копії з фото І. Мазепи. У свою чергу В. Горленко повідомляє, що в «Новом времени» за 12 січня йтиметься про зібрання В. Тарновського і К. Скаржинської, в тому числі і про цей портрет І. Мазепи⁶⁶⁶.

В. Горленко готовий зайнятися справою матері П. Мартиновича, тому просить його надсилати документи. Скаржить на велику кількість роботи в газеті. Збирається пробути в Петербурзі до весни⁶⁶⁷.

Дворянський банк затримує вирішення продажу землі і якщо справа затягнеться, то до цього додається ще справа із кредиторами, в яких він позичав гроші під великі проценти. Радить прочитати оповідання М. Горького⁶⁶⁸.

⁶⁶⁴ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 2 груд. 1899 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 510.

⁶⁶⁵ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 4 груд. 1899 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 70.

⁶⁶⁶ Лист В.Г. до С. Кулжинського від 7 січ. 1900 р. // ДАПО.– Ф. 222.– Оп. 1.– Спр. 175.– Арк. 1.

⁶⁶⁷ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 11 січ. 1900 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 81–82.

⁶⁶⁸ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 11 січ. 1900 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 511.

Обговорює банківські справи. Описує Панасові Мирному театральні новини, Шевченківський вечір. Серед людей буває мало, більше з книжками, щоб написати на них рецензії. У селі наймити господарюють у речах В. Горленка⁶⁶⁹.

Зустрічався з М. Арсенєвим у справі матері, із знайомими П. Мартиновича по Академії мистецтв⁶⁷⁰.

До Петербурга збирається приїхати сестра П. Мартиновича Олександра Денисівна. В. Горленко просить спочатку зайти до нього, щоб зорієнтуватися у подальших діях. Висловлює впевненість, що цього разу турботи будуть успішними⁶⁷¹.

Спочатку описує петербурзькі театральні та літературні новини, потім просить Панаса Мирного дізнатися, чому селянський банк затримує вирішення продажу землі селянам, оскільки дворянський банк уже це питання вирішив⁶⁷².

Повідомляє Ганні Барвінок про вихід окремим виданням оповідання П. Куліша «Орися» та Ганни Барвінок «Молодича боротьба»⁶⁷³.

Збирається пробути в Петербурзі до 20 квітня⁶⁷⁴.

Повернувся до села 8 травня. Зима для В. Горленка у Петербурзі була важкою, треба було відгукуватися на тисячі явищ і речей (найчастіше неприємних), а на все це не вистачало ні нервів, ні фізичних сил. Справа з банком не завершилася і мучить його «із вишуканістю інквізиції»⁶⁷⁵. Полтавське відділення банку В. Горленко порівнює хіба що з колишнім третім відділенням. Постійно беруть з нього різні внески, оплату за операції, а справа залишається не вирішеною. Час наближається до повернення кредитів.

⁶⁶⁹ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 2 лют. 1900 р. // Там само.– № 512.

⁶⁷⁰ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 8 лют. 1900 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 84–85.

⁶⁷¹ Лист В.Г. до О. Мартинович від 27 берез. 1900 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 503.

⁶⁷² Лист В.Г. до Панаса Мирного від 2 лют. 1900 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 512.

⁶⁷³ Оповідання Ганни Барвінок «Молодича боротьба» вийшло у світ 1899 р.

⁶⁷⁴ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 8 квіт. 1900 р. // ЧІМ, Ал 716 – 5.

⁶⁷⁵ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 12 трав. 1900 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 514.

Про українські справи обіцяє поговорити під час зустрічі. Особисто для В. Горленка всі плани на майбутнє пов'язані з літературою. Але це загальне поняття, в даному випадку воно охоплює питання національні, моральні і художні. Часто ці питання в одному комплексі взаємознищуються. Тому В. Горленко «хапається» за «рятівний якір» – освіта, «беручи її за керівну нитку і за лозунг»⁶⁷⁶. Обставини, очевидно, примусять приїхати до Полтави, але пізніше: дуже втомився у Петербурзі і хоче відпочити.

Справа з банком затягується. В. Горленко хоче брати нову позичку, тільки вже не у приватної особи. Навчений різними бюрократичними зволіканнями, В. Горленко приходить до думки продати всю землю, окрім садиби. Це позбавило б його стосунків із банками і приватними особами-лихварями. Але він до такого кроку не готовий. У нього зараз багато творчої роботи. Окрім рецензій, оглядів французьких журналів, він ще пише для словника кавалергардів біографії М. Рєпніна і «десяти інших». Все це вимагає спокою, зосередженості, а з колії постійно вибивають господарські справи. Описує літературні, театральні новини: негативно відгукується про переїзд до Полтави В. Короленка, високо оцінює оповідання Л. Яновської, про присутній елемент плагиату у п'єсах І. Карпенка-Карого з польської драматургічної літератури. В кінці травня збирається до Полтави⁶⁷⁷.

Цікавиться у П. Мартиновича справою матері, оскільки ні сестра не приїжджала, ні сам П. Мартинович не писав до В. Горленка. У невідкладних справах був у Полтаві, бачив малюнки П. Мартиновича до поеми І. Котляревського «Енеїда» і «порадів душею», що поема буде проілюстрована малюнками саме ним. Пропонує також скористатися послугами Харківського історико-філологічного товариства для публікації етнографічних записів. Професор М. Суццов готовий до послуг у будь-який момент. Протягом літа і початку осені В. Горленко буде виїжджати із села і, можливо, побачаться⁶⁷⁸.

⁶⁷⁶ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 12 трав. 1900 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 514.

⁶⁷⁷ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 18 трав. 1900 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 515.

⁶⁷⁸ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 3 черв. 1900 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 87–88.

У листі до Ганни Барвінок від 18 червня виправдовується перед нею, чому і як не заїхав до Борзни. Обіцяє написати відгук на історичні драми П. Куліша, хоча нарікає на свій недостатній рівень історичної підготовки. Висловлює нарікання на киян, що мало роблять для увіковічення пам'яті П. Куліша⁶⁷⁹.

В. Горленко хотів би приїхати до Ганни Барвінок на 27 липня, день народження П. Куліша, але вона, за передбаченнями В. Горленка, буде зайнята гостями і він не зможе поговорити з нею. У селі його не затримує господарство, яким він майже не займається, а редакційна робота, оскільки йому регулярно приходять література з Петербурга для рецензування та написання оглядів, тому треба бути завжди напоготові. Обговорює питання публікації рукописів П. Куліша у періодичних виданнях⁶⁸⁰.

У справі матері П. Мартиновича повідомляє його, що на початку жовтня В. Горленко буде в Петербурзі, то хай П. Мартинович напише сестрі, щоб у цей час приїхала до Петербурга і зайнялася справою матері. До її послуг В. Горленко, І. Максимович, М. Арсен'єв. Обмінюється із П. Мартиновичем інформацією про художників. Описує, як працював над матеріалами про В. Боровиковського та Д. Левицького і наскільки після цього виросла їхня популярність. Пояснює, чому залишив займатися етнографією (складається враження, щоб заспокоїти П. Мартиновича). Обговорює можливість обговорення етнографічного збірника П. Мартиновича у Харкові та поеми І. Котляревського «Енеїда» із ілюстраціями П. Мартиновича⁶⁸¹.

Після 1 липня планує поїздити по Полтавській губернії і хоче побачитися із Панасом Мирним. Яка мета поїздки, не пише⁶⁸².

Категорично налаштований на від'їзд до Петербурга 1 жовтня. З цією метою не збирається запалювати печі, а хоче поки що притулитися в маленькій кімнаті, в якій потім

⁶⁷⁹ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 18 черв. 1900 р. // ЧИМ, Ал 716 – 7.

⁶⁸⁰ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 22 черв. 1900 р. // ІЛ.– Ф. XIX.– № 1123.

⁶⁸¹ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 22 черв. 1900 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 90–94.

⁶⁸² Лист В.Г. до Панаса Мирного від 25 черв. 1900 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 517.

залишить два-три вазони з квітами, нещасного мопса і когось із слуг, але ще треба знайти таких – добрих і чесних. Свою поїздку хоче так спланувати, щоб у районі Гадяча зустрілися із Панасом Мирним. Характеризує публікації художніх творів, надрукованих у першому півріччі «Киевской старины»⁶⁸³.

Дуже зайнятий роботою для «Нового времени», яка не пишеться⁶⁸⁴.

Перед цим був два дні в с. Луках Лохвицького повіту, «купався по 4 рази на день і пізнав щастя жити біля річки»⁶⁸⁵.

У кінці липня має можливість приїхати до Гадяча на зустріч із родиною Рудченків, але днів на два, бо обтяжений роботою для «Нового времени» і повинен приїхати представник із банку: В. Горленко хоче взяти додатковий кредит (позичку), щоб розрахуватися із лихварем Случевським⁶⁸⁶.

Несподівано приїхала родичка В. Горленка з метою «змінити прізвище», тобто вийти заміж, і Василь Петрович затримується до 28 липня. Продовжує листа 29 липня. Сторож запив, немає на кого залишити господарство. Чекає нового сторожа. Приїде на Маковія 1 серпня⁶⁸⁷.

У середині серпня збирається приїхати в Мотронівку до Ганни Барвінок і поговорити з нею про видання повного зібрання творів П. Куліша. Нарікає на слуг: сам він не скупий, але, коли виїжджає з дому, в садібі починають розтягувати все підряд і ніяк не можна навести необхідний порядок⁶⁸⁸.

Писав П. Мартиновичу, що в Петербурзі буде з 20 жовтня, але відомо, що писав про 1 жовтня. Очевидно, цей лист не зберігся. Деталізує поїздку до Лохвицького повіту: був на базарі, щоб послухати лірника, милувався давньою церквою Спаса. Таку ж церкву в Луках збираються зносити.

⁶⁸³ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 1 лип. 1900 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 518.

⁶⁸⁴ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 5 лип. 1900 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 95.

⁶⁸⁵ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 19 лип. 1900 р // ІЛ.– Ф. 5.– № 516.

⁶⁸⁶ Там само.

⁶⁸⁷ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 26, 29 лип. 1900 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 519.

⁶⁸⁸ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 31 лип. 1900 р. // Там само.– Ф. XIX.– № 1124.

Підключається до пошуків утрачених деяких записів П. Мартиновича⁶⁸⁹.

Одержав від Б. Грінченка свої записи, які пропонував до третього тому «Этнографических материалов...», шкодує, що мало взято, залишилися ті, які не зустрічалися друком. Запитує чи не буде продовжувати видавати збірник далі. Відгукується про публікації Б. Грінченка, зокрема, в «Киевской старине». Цікавиться станом музею В. Тарновського. Зустрічався з етнографом Ф. Ромашевським, письменником М. Горьким⁶⁹⁰.

Одержав з Уманського саду світлину із колони-пам'ятника «Розбита надія». Таку саму чи подібну Марія Андріївна Скоропадська хоче поставити у Тростянці. До Петербурга виїде між 15–20 жовтня, як справиться із домашніми справами. Тужить за собакою Мікі, як за найвірнішим другом, без якого життя В. Горленка стало ще самотнішим⁶⁹¹.

Перепрошує у Ганни Барвінок, що не зміг приїхати й цього разу, але просить вірити, що хоче приїхати⁶⁹².

У зв'язку з затримкою М. Скоропадської за кордоном через хворобу надсилає їй фотографію колони, щоб, можливо, вона могла замовити таку ж саму собі на зиму. Був у Тростянці, зустрічався із Павлом Петровичем, з іншими сусідами. Планує виїзд на кінець жовтня⁶⁹³.

Надсилає Б. Грінченкові відбиток публікації В. Горленка про В. Тарновського в «Историческом вестнике»⁶⁹⁴, у майбутньому хоче повернутися до цієї теми, оскільки дуже добре знав Василя Васильовича. Шкодує, що зібрання буде

⁶⁸⁹ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 16 серп. 1900 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 97–98.

⁶⁹⁰ Лист В.Г. до Б.Грінченка від 30 серп. 1900 р. // ІР.– Ф. III.– № 36129.

⁶⁹¹ Лист В.Г. до М.Скоропадської від 12 верес. 1900 р. // ЦДІАУК.– Ф. 1219.– Оп. 2.– Од. зб. 85.– Арк. 12–13.

⁶⁹² Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 20 верес. 1900 р. // ЧІМ, Ал 716 – 1/24.

⁶⁹³ Лист В.Г. до М.Скоропадської від 20 верес. 1900 р. // ЦДІАУК.– Ф. 1219.– Оп. 2.– Од. зб. 85.– Арк. 16–17.

⁶⁹⁴ Г-ко В. Памяти В.В.Тарновского // Исторический вестник.– 1899.– № 8.– С. 628–634.

в Чернігові, а не в Києві, де для нього вже є чудове приміщення. Постійно пише про своє зібрання, про передачу якого і в який музей хотів би переговорити під час зустрічі. Добре відгукується про біографічний нарис Б. Грінченка про П. Куліша⁶⁹⁵. Листується із М. Горьким, надсилає йому українські книжки⁶⁹⁶.

Днями був у Полтаві, поїздка важка, тому в Мотронівку вже приїхати не зможе, відкладає до весни. Пропонує свої послуги для вирішення кулішівських справ у Петербурзі, куди виїжджає за кілька днів⁶⁹⁷. Виїжджає до Петербурга 1 листопада. Схвально відгукується на «Каталог музея украинских древностей В. В. Тарновского»⁶⁹⁸ на відміну від каталогу, укладеного самим В. В. Тарновським⁶⁹⁹. Повідомляє, що М. Горькому надіслав твори Г. Квітки-Основ'яненка, Б. Грінченка, Панаса Мирного, М. Коцюбинського, Л. Яновської. Сподівається на зустріч із Б. Грінченком у Ярошівці. Тепло пише про Полтавський земський музей та організацію Полтавської архівної комісії⁷⁰⁰.

Їздив до Полтави у справах, але про них не пише нічого. Після його приїзду до Петербурга просить П. Мартиновича надсилати документи про справу матері⁷⁰¹.

Вирішив остаточно – виїжджає до Петербурга в неділю 5 листопада. Відповідає на запитання П. Мартиновича стосовно своїх справ. Майже повністю розрахувався із приватними лихварями за рахунок збільшення боргу у дворянському банку, де треба платити менше процентів. Прибуток із землі йде на виплату процентів. Собі змушений заробляти каторжною працею, зокрема в «Новом времени». Якби В. Горленко відважився на продаж землі без садиби,

⁶⁹⁵ Грінченко Б. П. А. Кулиш, биографический очерк. – Чернигов, 1899. – 48 с.

⁶⁹⁶ Лист В. Г. до Б. Грінченка від 14 жовт. 1900 р. // ІР. – Ф. III. – № 36128.

⁶⁹⁷ Лист В. Г. до Ганни Барвінок від 28 жовт. 1900 р. // ЧІМ, Ал 716 – 6.

⁶⁹⁸ Каталог музея украинских древностей В. В. Тарновского. Т. II. Составил. Б. Д. Грінченко. – Чернигов, 1900.

⁶⁹⁹ Каталог предметов малорусской старины и редкостей, коллекция В. В. Тарновского. Вып. I. – К., 1893.

⁷⁰⁰ Лист В. Г. до Б. Грінченка від 28 жовт. 1900 р. // ІР. – Ф. III. – № 36126.

⁷⁰¹ Лист В. Г. до П. Мартиновича від 30 жовт. 1900 р. // ІМФЕ. – Ф. 11. – № 100–101.

то повністю б розрахувався із банком і мав би ще тисяч 30. І хоча так, як він живе, жити дуже важко, але з усім так зжився, що не може розлучитися⁷⁰².

Пише з Петербурга. Просить уже надсилати рукописи П. Куліша. Можливо, поїде за кордон від газети «Новое время»⁷⁰³.

До Петербурга приїхав 10 листопада. Просить терміново надсилати папери у справі матері, оскільки В. Горленко дуже обмежений у часі. Починає вести розмову із впливовими людьми⁷⁰⁴.

Описує ситуацію навколо матері. На пропозицію П. Мартиновича піти В. Горленкові на службу, відповідає негативно, оскільки це не дає можливості жити півроку дома, де бідності і незручності віддається перевага «найкращій, але вульгарній і ощадній для мене «квартирі»⁷⁰⁵.

Уточнює деталі справи матері, щоб не нашкодити⁷⁰⁶.

Бандероль із рукописами П. Куліша одержав, по можливості все влаштує якнайкраще. За кордон збирається їхати до Парижа, потім – до Італії. У кінці квітня думає бути в Ярошівці, а в травні приїде до Ганни Барвінок⁷⁰⁷.

Підтримує пропозицію Б. Грінченка написати про каталог, а також про Л. Яновську. Обурюється, що не затвердили призначення дружини Б. Грінченка в музей, можливо, зможе чим-небудь допомогти. Хочє передплатити «Літературно-науковий вісник». Дає характеристику творчості І. Франка, В. Стефаніка, мові М. Грушевського у порівнянні із мовою П. Куліша. Розділяє українську мову на літературну, якою недостатньо сам володіє, і народну, якою володіє добре, але «з цього приводу треба сказати багато, та

⁷⁰² Лист В.Г. до П.Мартиновича від 3 листоп. 1900 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 103–104.

⁷⁰³ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 11 листоп. 1900 р. // ЧІМ, Ал 716 – 8.

⁷⁰⁴ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 12 листоп. 1900 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 106.

⁷⁰⁵ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 15 листоп. 1900 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 108–109.

⁷⁰⁶ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 16 листоп. 1900 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 111.

⁷⁰⁷ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 20 листоп. 1900 р. // ЧІМ, Ал 716 – 9.

немає часу»⁷⁰⁸. Сподівається на влаштування рукописів П. Куліша. Підтримує ідею перевидання першого випуску каталогу зібрання В. Тарновського⁷⁰⁹.

Стурбований тим, що О. Мартинович ще не приїхала до Петербурга вирішувати справу матері. Чому зволікають?⁷¹⁰.

Заспокоює П. Мартиновича: сестра приїхала, ходить по інстанціях. В. Горленко завалений своєю роботою⁷¹¹.

Повідомляє про прилаштування рукописів П. Куліша. Дуже простудився. Все ще думає їхати за кордон⁷¹².

Бере на себе залагодити музейну справу. Буде написана рецензія на каталог і уміщена в «Биржевых ведомостях». Просить надіслати примірник каталогу. За кордон збирається їхати в лютому (де не був 20 років). Завалений роботою в газеті, словниках, великими перекладами. Але гнила Петербурзька погода пригнічує нездоров'ям⁷¹³.

Лист до Ганни Барвінок повністю присвячений вирішенню питання влаштування рукописів П. Куліша⁷¹⁴.

Повідомляє про одержання посилки із каталогом⁷¹⁵.

Пише про публікації портретів П. Куліша. Захоплений його «Щоденником»⁷¹⁶.

Одержав листа від Ганни Барвінок із фотопортретом. Вітає з Новим роком⁷¹⁷.

Вітає Панаса Мирного з Новим роком, днями буде писати⁷¹⁸.

* * *

⁷⁰⁸ Лист В.Г. до Б.Грінченка від 28 листоп. 1900 р. // ІР.– Ф. III.– № 36126.

⁷⁰⁹ Там само.

⁷¹⁰ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 4 груд. 1900 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 114.

⁷¹¹ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 7 груд. 1900 р. // Там само.– № 116–117.

⁷¹² Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 10 груд. 1900 р. // ЧІМ, Ал 716 – 10.

⁷¹³ Лист В.Г. до Б.Грінченка від 10 груд. 1900 р. // ІР.– Ф. III.– № 36125.

⁷¹⁴ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 19 груд. 1900 р. // ІЛ.– Ф. XIX.– № 1125.

⁷¹⁵ Лист В.Г. до Б.Грінченка від 21 груд. 1900 р. // ІР.– Ф. III.– № 36124.

⁷¹⁶ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 22 груд. 1900 р. // ЧІМ, Ал 716 – 4.

⁷¹⁷ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 29 груд. 1900 р. // Там само.– 16.

⁷¹⁸ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 29 груд. 1900 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 520.

1901 Лист до Ганни Барвінок без початку. Виключно про публікацію творів і фотознімків П. Куліша⁷¹⁹.

Навколо питань видання творів П. Куліша і самої його особи⁷²⁰.

У листі до Б.Грінченка калейдоскопічно описує культурно-літературні події, які мають відношення до України: Шевченківський вечір, художні та керамічні вистави, про підготовку Полтавського земського музею до Харківського археологічного з'їзду (інформація від завідуючого Олеховського). Висловлює впевненість у вирішенні музейної справи. У газеті багато роботи, не помічає, як збігає час, бо одна робота наздоганяє іншу. За кордон, мабуть, не поїде, бо на короткий термін їхати не вигідно. Бачився із Л. Жемчужниковим. Спеціально буде зустрічатися ще і відведе «душу в бесіді з ним»⁷²¹.

Музейна справа залагоджена. Пропонує свої послуги й надалі. За кордон не поїде точно. Пише про видання українських книжок у Петербурзі, зокрема, «Чорної ради» П. Куліша. Висловлює своє ставлення до виходу книжок «українська бібліотека». Обурюється виходом низькопробної праці якогось Кузьміна про Т. Шевченка-художника⁷²².

Відгукується на нарис Б. Грінченка про Ганну Барвінок і її книжку «Оповідання з народних уст»⁷²³, даючи високу оцінку нарису, творам Ганни Барвінок і їй особисто. Коротко описує художні виставки в Петербурзі, висловлюючи міркування про українське мистецтво, про панахиду по Т. Шевченкові⁷²⁴.

Про видання спогадів племінниць Ганни Барвінок, статті самої Ганни Барвінок, творів П. Куліша. В Петербурзі за-

⁷¹⁹ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 28 січ. 1901 р. // ЧИМ, Ал 716 – 32.

⁷²⁰ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 29 січ. 1901 р. // Там само.– 15.

⁷²¹ Лист В.Г. до Б.Грінченка від 4 лют. 1901 р. // ІР.– Ф. III.– № 36123.

⁷²² Лист В.Г. до Б.Грінченка від 14 лют. 1901 р. // ІР.– Ф. III.– № 36122.

⁷²³ Йдеться про: *Грінченко Б.Д.* А.М. Кулиш, Ганна Барвінок. Чернівці, 1901 р. та *Ганна Барвінок (О.М. Кулиш)*. Оповідання з народних уст. З портретом авторки й з передмовою Б.Грінченка.– К., 1902, ХХVIII+544 с.

⁷²⁴ Лист В.Г. до Б.Грінченка від 23 лют. 1901 р. // ІР.– Ф. III.– № 36121.

тримається ненадовго, тому вже ніяких доручень виконати не зможе, бо всі ці дні будуть дуже зайняті. Інформує про студентські заворушення, на яких є поранені й убиті⁷²⁵.

Повідомляє про можливий тимчасовий приїзд матері П. Мартиновича додому за станом здоров'я. Все це виклопотала сестра Порфира Денисовича. Знайомі В. Горленка ухилилися від цієї справи. У Петербурзі залишається до 17 квітня⁷²⁶.

Вітає Ганну Барвінок із ювілеєм, очевидно, 40-річчям творчої праці, бажає «довгого служіння батьківщині, пам'яті Вашого великого чоловіка»⁷²⁷. Пише про прилаштування «Щоденника» П. Куліша, статтю про нього Ганни Барвінок, а також про відзначення 40-х роковин Т. Шевченка у Петербурзі. Часто бачиться із Л. Жемчужниковим⁷²⁸.

Надсилає літературу про Т. Шевченка. Ділиться думками з приводу портретів героїв Виговщини, які, на його думку, не всі збереглися. Критично описує Шевченківський вечір, на якому, зрозуміло, сам був. 15 квітня виїжджає з Петербурга, «кожний камінець якого, кожний атом повітря – стали для мене ненависними»⁷²⁹. Оскільки в селі зараз ще холодно, то буде їхати через Варшаву, щоб розтягти час. Пробуде там кілька днів⁷³⁰.

Про видання творів П. Куліша. Підтверджує дату виїзду із Петербурга, відвідування на 4–5 днів Варшави, у якій був колись двічі, але давно. Сумує за домом⁷³¹.

Висловлює припущення, що Олександра Денисівна з матір'ю вже дома. Виїжджає додому 16–17 квітня, «замучений різними дрібницями і писаниною»⁷³².

⁷²⁵ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 7 берез. 1901 р. // ЧІМ, Ал 716 – 11.

⁷²⁶ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 10 берез. 1901 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 119–120.

⁷²⁷ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 15 берез. 1901 р. // ЧІМ, Ал 716 – 12.

⁷²⁸ Там само.

⁷²⁹ Лист В.Г. до Б.Грінченка від 21 берез. 1901 р. // ІР.– Ф. III.– № 36120.

⁷³⁰ Там само.

⁷³¹ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 26 берез. 1901 р. // ЧІМ, Ал 716 – 1/4.

⁷³² Лист В.Г. до П.Мартиновича від 30 берез. 1901 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 122.

Виявляється, що з попереднім листом до Б. Грінченка В. Горленко не відправив літературу про Т. Шевченка, бо треба було йти на пошту, робити бандероль, на що в нього не було часу. Вишле або перед виїздом, або вже з дому. Виїжджає біля 17 квітня. Маршрут той. В останні дні особливо зібралось багато роботи, до того ж простудився. Хоче якомога більше часу проводити тільки не в Петербурзі, надсилаючи в термін свої матеріали. Газетну роботу не поважає, але поки що не може її залишити. З Петербурга відправляє в село ящик книжок, придбаних за цей час⁷³³.

Тільки вчора (3 травня) приїхав додому. У Варшаву не їздив: було багато роботи, хворів. «Тепер, – пише В. Горленко, – на щастя, я знову серед людської природи і людського клімату»⁷³⁴, незважаючи на те, що вдома застав страшенний хаос, який учинили слуги за його відсутності (можна здогадатися, що йдеться тільки про розтягування й так небагато-го добра В. Горленка). Літературу про Т. Шевченка надішле наступного разу. Цікавиться й ділиться літературними новинами. Збирається відвідати Ганну Барвінок, але після того, як заспокоїться і облаштується вдома⁷³⁵.

Розповідає про характер і зміст видання художнього альбому, присвяченого Д. Левицькому. Нарис про художника (російською і французькою мовами) писатиме В. Горленко. З цього приводу він висловлюється: «Те, що хіба тільки через століття зібрався б зробити наш бідний Південь, легко і без труднощів робиться бридкою, але багатою Північчю»⁷³⁶. В. Горленко зробив усе, щоб витягти цього художника, а разом і В. Боровиковського, із забуття. Тепер їхні картини вирости в ціні від 3,5 до 8 тисяч «і мені особисто, – пише В. Горленко, – не бачити їх, як власних вух»⁷³⁷.

⁷³³ Лист В.Г. до Б.Грінченка від 7 квіт. 1901 р. // ІР.– Ф. III.– № 36119.

⁷³⁴ Лист В.Г. до Б.Грінченка від 4 трав. 1901 р. // Та само.– № 36118.

⁷³⁵ Там само.

⁷³⁶ Лист В.Г. до О.Левицького від 5 трав. 1901 р. // ІР.– Ф. III.– № 53474. І на сьогодні, як бачимо, за ці понад сто років зовсім мало що змінилося. Йдеться про альбом: Русская живопись в XVIII веке. Д.Г.Левицкий (1735–1822). Составил С.П.Дягилев, – Петербург, 1902. Де поруч із «составил» треба поставити ще й: «собрал В.П. Горленко».

⁷³⁷ Там само.

Перебування в Петербурзі В. Горленко називає каторгою. Продовжує хворіти, дуже втомлений. Йому вже набридли компроміси із долею, які заповнили все його життя. «А, врешті-решт, – той же надзвичайно простий і загадковий, хоча й не складний, неминучий, кінець!»⁷³⁸.

Всю газетну роботу переніс у село. Хоче так спланувати роботу, щоб можна було виїжджати, скажімо, в Гадяч на зустріч із родиною Рудченків. Переповідає дуже коротко петербурзькі новини, серед них і про існування проекту скасування заборони української мови, тобто Емського указу 1876 р.⁷³⁹.

Надіславши з Петербурга Ганні Барвінок своє фото, В. Горленко описує в листі до неї, як він фотографується з усілякими підставками для голови, щоб не ворушитися і не соватися в момент фотографування, але все даремно. Радіє, що питанням видання Біблії у перекладі П. Куліша, І. Пулюя та І. Нечуй-Левицького зайнялося біблійне товариство, яке обов'язково її видасть. Описує обстановку, яку застав дома, повернувшись із Петербурга, свій стан здоров'я. Літературна робота йому дала прибуток цього разу з тисячі, господарство ж – збиткове. Тому повинен постійно писати. Має твердий намір незабаром побачитися⁷⁴⁰.

Відповідає на запрошення І. Каманіна взяти участь у підготовці спеціального випуску книжки «Чтений в историческом обществе Нестора-летописца», присвяченій пам'яті М. Гоголя⁷⁴¹, уточнює, що, кому, куди і в який термін надсилати. Перераховує, що в нього є з цієї теми, вирішує питання оплати: якщо це, кажучи сучасною мовою, спонсорські гроші, то може погодитися, а коли гроші товариства, то – ні⁷⁴².

Узгоджує питання приїзду Б. Грінченка в село до В. Горленка, розписує маршрут. У Чернігові він ніяк не може

⁷³⁸ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 6 трав. 1901 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 521.

⁷³⁹ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 6 трав. 1901 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 521.

⁷⁴⁰ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 8 трав. 1901 р. // ЧІМ, Ал 716 – 14.

⁷⁴¹ Така книжка побачила світ: Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. Кн. 16. Вып. I–III. Памяти Гоголя / Под. Редакцией Н.П. Дашкевича.– К., 1902.– 642 с.

⁷⁴² Лист В.Г. до І.Каманіна від 9 трав. 1901 р. // ІР.– Ф. VIII.– № 3225.

приїхати: не одужав від петербурзької хвороби, багато роботи, але до Ганни Барвінок приїхати збирається⁷⁴³.

Все навколо творчості художника Д. Левицького⁷⁴⁴.

Просить Ореста Івановича допомогти або зробити самому – перезняти у зібранні Терещенків картини Д. Левицького. Незабаром для «Нового времени» виїжджає в Яновщину для збору матеріалів про М. Гоголя. Передплачує «Киевскую старину»⁷⁴⁵.

Обговорює питання української літератури: видання творів І. Нечуя-Левицького, альманаху «Вік». Чув про кількатомне видання творів Панаса Мирного. Тоді, припускає В. Горленко, «Ви вже зобов'язана будете випустити «Повію», яка занадто довго загостювалася у Ваших обіймах»⁷⁴⁶.

Десь у червні місяці планує приїхати до Полтави. Надсилає своє фото, коментуючи, як він фотографується із підставками⁷⁴⁷.

З листа до Б.Грінченка від 1 червня дізнаємося про перебування його в гостях у В. Горленка в Ярошівці. В. Горленко по-доброму дивується, як Б. Грінченко, не користуючись великими бібліотеками, міг укласти бібліографічний покажчик «Література українського фольклора»⁷⁴⁸.

Скаржитися на втому очей, викликану обов'язковим читанням. З 5 липня збирається в подорож по Полтавській губернії, а з 1 серпня – по Київській: відкриття народного дому в Лохвиці, фотографування гоголівських місць, написання нарису про М. Гоголя та інші заходи. Листується із

⁷⁴³ Лист В.Г. до Б.Грінченка від 12 трав. 1901 р. // Там само.– Ф. III.– № 36117.

⁷⁴⁴ Лист В.Г. до О.Левицького від 12 трав. 1901 р. // Там само.– № 53475.

⁷⁴⁵ Лист В.Г. до О.Левицького від 25 трав. 1901 р. // Там само.– № 53476.

⁷⁴⁶ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 26 трав. 1901 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 522.

⁷⁴⁷ Там само.

⁷⁴⁸ Грінченко Б. Література українського фольклора. 1777–1900, – Чернігов, 1901. Якби В. Горленко побачив особисту бібліотеку Б. Грінченка, то зрозумів би, що не так уже й важко було це зробити. Скажімо, «Каталог фондів», укладений М. Загірнею, уміщує понад 6 тисяч книжок, брошур, періодичних видань і т. д. із книгозбірні Б. Грінченка (Каталог фондів. I. Бібліотечні колекції. Випуск I. Б.Д. Грінченко.– Київ, 1988.– 958 с.).

С. Єфремовим з приводу видання роману А. Свидницького «Люборацькі». Позитивно відгукується про вихід «Літературно-наукового вісника», як незалежного видання, в якому висловлюються вільно думки⁷⁴⁹.

Навколо видання альбому Д. Левицького. С. Дягилев хоче видати все, що стосується художника. В. Горленко звертається до О. Левицького з проханням скористатися всіма іншими можливими паперами для складання родоводу Левицьких. Із захопленням відгукується про публікацію О. Левицького «Очерки народной жизни Малороссии во второй половине XVII в.»⁷⁵⁰, від яких В. Горленко «п'янів» і насолоджувався. «По-моєму, – пише він О. Левицькому, – ці судові книжки дорогоцінні в однаковій мірі як кращі літописи і як народна поезія»⁷⁵¹. Свої подорожі по Яновщині тепер переносить на після 15 червня, під час яких хоче дати відпочинок і своїм утомленим очам⁷⁵².

Скаржитися на очі, через утому яких змушений припинити читання, без якого він уже не може жити. Але до цього В. Горленко встиг ознайомитися із п'ятьма книжками «Киевской старины». Підтверджує майже слово в слово власну оцінку «Очерков...» О. Левицького, вважаючи, що ні літописи, ні офіційні папери не дають про людей кінця XVII ст. такого живого і яскравого змалювання. Позитивно відгукується на біографію П. Куліша роботи В. Шенрока, твори Л. Яновської. Повість Б. Грінченка «Серед темної ночі» прочитає, коли вона буде надрукована повністю. Хочє переглянути свої погляди по відношенню до «Нового времени», відмовившись від відділу рецензій, залишивши тільки відділ журналу, що дасть можливість більше зосередитися на українських сюжетах. Пропонує Б. Грінченкові перекласти для «Літературно-наукового вісника» його нарис «Бабушка Полуботкова». Порущує питання української мови, не висловлюючи конкретних пропозицій⁷⁵³.

⁷⁴⁹ Лист В.Г. до Б.Грінченка від 1 черв. 1901 р. // ІР.– Ф. III.– № 36115.

⁷⁵⁰ Друкувалася в журналі «Киевская старина» з 1 по 12 номери 1901 р.

⁷⁵¹ Лист В.Г. до О.Левицького від 2 черв. 1901 р. // ІР.– Ф. III.– № 53477.

⁷⁵² Там само.

⁷⁵³ Лист В.Г. до Б.Грінченка від 3 черв. 1901 р. // ІР.– Ф. III.– № 36113.

Дякує М. Скоропадській за запрошення. Приїде в Тростянець увечері, коли поліпшиться погода. Скаржитися на очі. Тимчасово не читає і не пише⁷⁵⁴.

Обіцяє бути в Тростянці біля 7-ої години вечора. Прикро вражений хворобою Марії Андріївни. Свою поїздку по Яновщині відкладає на 6 червня⁷⁵⁵.

Описує Панасові Мирному, що має незабаром зробити в Яновщині. Ділиться враженнями від поїздки на відкриття в Лохвиці «Народного дому» та перебуванні в Києві, де не був два роки. Знімав фотографією картини Д. Левицького. Негативно ставиться до технічного прогресу міста, боїться, що він придушить «духовні елементи»⁷⁵⁶.

Просить П. Мартиновича написати йому, чи приїхала його мати й сестра⁷⁵⁷.

На попередній лист В. Горленка Б. Грінченко не відповів, очевидно, образившись на нього за слова про мову, які адресувалися тоді й Борису Дмитровичу. В. Горленко писав: «Питання про мову – питання болюче. Усвідомлюючи важливість розробки мови, я рішуче не можу задовольнятися тим, що видається за малоросійську мову освіченими малоросами, якою розмовляєте і Ви, добрійший Борис Дмитрович, – це жахливе наріччя ріже вуха. Але що робити, що робити в питанні про мову?!»⁷⁵⁸. В. Горленко дуже перепрошує, якщо він цим його образив, чого не хотів. З наступного тижня виїжджає до Полтави і Миргородського повіту, у серпні з І. Каманіним – по Київській губернії. Листується із С. Єфремовим. Цікавиться музейними і творчими справами Б. Грінченка⁷⁵⁹.

Не погоджується із Панасом Мирним, що для українського журналу недостатньо власних сил, які пишуть україн-

⁷⁵⁴ Лист В.Г. до М.Скоропадської від 3 черв. 1901 р. // ЦДІАУК. Ф. 1219.– Оп. 2.– Од. зб. 85.– Арк. 4–5.

⁷⁵⁵ Лист В.Г. до М.Скоропадської від 3 черв. 1901 р. // Там само.– Арк. 21.

⁷⁵⁶ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 14 черв. 1901 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 523.

⁷⁵⁷ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 20 черв. 1901 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 123.

⁷⁵⁸ Лист В.Г. до Б.Грінченка від 3 черв. 1901 р. // ІР.– Ф. III.– № 36113.

⁷⁵⁹ Лист В.Г. до Б.Грінченка від 22 черв. 1901 р. // Там само.– № 36114.

ською мовою. У зв'язку з цим високо оцінює видання (точніше – написання) «Хмельницьчини» П. Куліша⁷⁶⁰ як «зразково написана річ»⁷⁶¹.

Із Петербурга привіз куховарку-домоводку, яка не зжилася із місцевими жителями, і В. Горленко змушений бути посередником, відстоюючи односельців і розважаючи розмовами куховарку⁷⁶².

Допомагає Марії Андріївні у правильності оформлення документів. Передає свіжі газети. Можливо, заїде, але в кінці тижня виїжджає з дому. Читає гоголівські матеріали, щоб бути підготовленим до поїздки і добре виконати доручення «Нового времени»⁷⁶³.

Повідомляє О. Левицького, що фотокопіював портрети Д. Левицького в Києві, Яготині (у Рєпніних), радиться, які ще треба скопіювати портрети. Днями повернувся із Полтави, з інших гоголівських місць. Простудився. Із задоволенням читав продовження «Очерков...» О. Левицького в «Киевской старине»⁷⁶⁴.

У публікації біографії П. Куліша В. Шенрока редакція журналу «Киевская старина» зробила кілька скорочень. Ганна Барвінок нарікає на неї. В. Горленко, захищаючи редакцію, переадресовує нарікання на цензуру. Обговорює питання публікації «Щоденника», «Біблії», повного зібрання творів П. Куліша. Дякує за книжки П. Куліша «Хмельниччина» і «Выговщина»⁷⁶⁵, кажучи, що «це зразкові свого роду речі, зразок наукового викладу можливого й українською мовою»⁷⁶⁶. Шкодує, що не зміг приїхати 27 липня і не

⁷⁶⁰ Хмельныщына, исторычне оповядання П.Кулиша.– К., 1901. Типографія Петра Барського, 114+(2) стр. (видання «Вік»).

⁷⁶¹ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 26 черв. 1901 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 524.

⁷⁶² Там само.

⁷⁶³ Лист В.Г. до М.Скоропадської від кінця черв. – початку липня 1901 р. // ЦДІАУК.– Ф. 1219.– Оп. 2.– Од. зб. 85.– Арк. 1–2.

⁷⁶⁴ Лист В.Г. до О.Левицького від 18 серп. 1901 р. // ІР.– Ф. ІІІ.– № 53478.

⁷⁶⁵ Про першу див. виноску 594. Выговщына, историчне оповядання, напысав П.О.Кулиш. З портретом Выговського.– Благотворительное общество издания общепользных и дешевых книг. № 41. Спб., 1901, типография училища глухонемых, 26 стр.

⁷⁶⁶ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 19 серп. 1901 р. // ЧІМ, Ал 716 – 1/23.

приїде зараз, бо хворий, багато редакційної роботи, а в селі його постійно відривають усякими дрібницями⁷⁶⁷.

Пише про картини Д. Левицького у церковно-археологічному музеї, їх фотокопіювання. У вересні ще збирається поїхати по гоголівських місцях. У Петербург їде 10 жовтня. Радить залучити до співробітництва в «Киевской старине» інспектора церковно-приходських шкіл Київської губернії В. Георгієвського, який часто буває в роз'їздах і може бути корисним⁷⁶⁸.

У листі до М. Дашкевича обговорює питання і характер матеріалів, речей, які може надіслати В. Горленко для спеціального випуску збірника «Чтений в историческом обществе Нестора-летописца», присвяченого М. Гоголю⁷⁶⁹.

Знову їздив по гоголівських місцях. Планує бути в Києві, звідки хоче заїхати і до Ганни Барвінок, там і обговорить усі питання видання окремих рукописів П. Куліша⁷⁷⁰.

По пунктах відповідає на лист Б. Грінченка. Цензурні питання взагалі може вирішити тільки в Петербурзі. Обіцяє забезпечити Б. Грінченка деякими показниками. Повісті «Серед темної ночі» прочитав першу частину, тому може висловити тільки враження Панаса Мирного, який повість хвалив. Не погоджується із Б. Грінченком стосовно літературних творів за народними мотивами. Це різні речі, які не можна видавати за народні. Радить звернутися до П. Мартиновича за фольклорними речами. В. Горленко нічого не міг зробити, щоб їх надрукувати з небажання П. Мартиновича. Пропонує свої прозові записи⁷⁷¹.

Описує О. Левицькому свою поїздку по гоголівських місцях. Обіцяє взяти участь у київській ювілейній виставці, присвяченій М. Гоголю. Ще раз рекомендує В. Георгієвського. Буде читати «Очерки...» О. Левицького. Обурюється негативними відгуками на них в «Историческом вестнике»⁷⁷².

⁷⁶⁷ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 19 серп. 1901 р. // ЧІМ, Ал 716 – 1/23.

⁷⁶⁸ Лист В.Г. до О.Левицького від 29 серп. 1901 р. // ІР.– Ф. III.– № 53479.

⁷⁶⁹ Лист В.Г. до М.Дашкевича від 9 верес. 1901 р. // Там само.– Ф. VIII.– № 3200.

⁷⁷⁰ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 15 верес. 1901 р. // ЧЛІММ, А–3451.

⁷⁷¹ Лист В.Г. до Б.Грінченка від 16 верес. 1901 р. // ІР.– Ф. III.– № 36112.

⁷⁷² Лист В.Г. до О.Левицького від 16 верес. 1901 р. // Там само.– № 53480.

Майже на десять днів виїжджав із дому, в дорозі простудився, багато працював, був зайнятий невідкладними творчими справами, тому просить Марію Андріївну перенести свої відвідини Тростянця на завтрашній день⁷⁷³.

Відповідаючи на запитання Ганни Барвінок, кому краще доручити догляд і охорону могили П. Куліша, В. Горленко вважає краще укласти угоду із церквою. Обговорює видавничі питання. Дома сам. Всі його люди відправилися до церкви (в селі на Покрову храм), а він уникає всякого натовпу людей⁷⁷⁴. Як бачимо, навіть багатолюдне відвідування церкви його дисконфортає психологічно.

Не може знайти покажчиків, щоб надіслати їх Б. Грінченкові. Цікавиться, як благополучно перевезено зібрання В. Тарновського до Чернігова. У селі збирається бути до двадцятих чисел жовтня, потім поїде до Петербурга⁷⁷⁵.

Все ще сподівається навідатися до Ганни Барвінок. Вона хоче відкрити в с. Оленівці при церкві двокласну церковно-приходську школу імені П. Куліша і просить В. Горленка посприяти в одержанні на це дозволу. Він обіцяє зайнятися, коли приїде до Петербурга⁷⁷⁶.

Описує, до кого звернутися за пошуками загублених аркушів П. Мартиновича із фольклорними записами. Близько й боляче сприймає самотність П. Мартиновича і наполегливо рекомендує найняти слуг із грошей оренди будинків⁷⁷⁷.

Перед виїздом на північ зібралоя багато творчої і господарської роботи і В. Горленко цього разу не може приїхати до Ганни Барвінок. У Петербурзі буде говорити із Г. Милорадовичем стосовно школи. Шкодує, що В. Шенрок мало використав листів П. Куліша для написання біографії Пантелеймона Олександровича. Спробує улаштува-

⁷⁷³ Лист В.Г. до М.Скоропадської від 27 верес. 1901 р. // ЦДІАУК. Ф. 1219.– Оп. 2.– Од. зб. 85.– Арк. 14–15.

⁷⁷⁴ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 1 жовт. 1901 р. // ЧІМ, Ал 716 – 1/30.

⁷⁷⁵ Лист В.Г. до Б.Грінченка від 8 жовт. 1901 р. // ІР.– Ф. III.– № 36111.

⁷⁷⁶ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 8 жовт. 1901 р. // ЧІМ, Ал 716 – 1/27.

⁷⁷⁷ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 18 жовт. 1901 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 124–125.

ти «Владимирию» в «Русском вестнике», будучи проїздом у Москві⁷⁷⁸. До Петербурга збирається виїжджати 2 листопада, замість 27–28 жовтня⁷⁷⁹.

Страшенно зайнятий. Повість Л. Яновської «Городянка» сподобалася тільки місцями. Шкодує, що зібрання В. Тарновського не залишилося в Києві, цікавиться станом його в Чернігові. Обіцяє надіслати тексти казок, частину яких уже переписав. Нарікає на журнали, як форму видання, яка поховала в собі велику кількість етнографії⁷⁸⁰.

Повідомляє Ганну Барвінок, що одержав рукопис «Владимирии», читає. Виїжджає з села 2 листопада⁷⁸¹.

Сьогодні (2 листопада) виїжджає з дому, але рукопис «Владимирии» повертає, оскільки він у єдиному примірнику. Для «Русского вестника» вона не пройде, обіцяє постаратися прилаштувати в Петербурзі. Із сумом залишає садибу на ненадійних людей, що означає – напризволяще⁷⁸².

Надсилає Б. Грінченкові свою петербурзьку адресу. Роботою завалений. Сумує з приводу смерті М. Шугурова⁷⁸³.

Повідомляє адресу О. Левицькому, але буде переїжджати: дуже незручна. З радістю пише, що знайдено серію листів Д. Левицького, які будуть використані в роботі над альбомом⁷⁸⁴.

Детально описує, що сам зробив у справі пошуків загублених аркушів із записами П. Мартиновича. Радить ще йому писати листи з метою пошуків. У Петербурзі багато роботи. Змушений так багато робити, поки не продасть землю (без садиби). Побіжно пише про мистецькі справи. Шкодує, що П. Мартинович не бачив М. Заньковецької. «Це геніальна актриса», – пише В. Горленко⁷⁸⁵.

⁷⁷⁸ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 19 жовт. 1901 р. // ЧІМ, Ал 716 – 13.

⁷⁷⁹ Там само.

⁷⁸⁰ Лист В.Г. до Б.Грінченка від 26 жовт. 1901 р. // ІР.– Ф. III.– № 36110.

⁷⁸¹ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 28 жовт. 1901 р. // ІЛ.– Ф. XIX.– № 1126.

⁷⁸² Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 2 листоп. 1901 р. // ЧІМ, Ал 716 – 1/28.

⁷⁸³ Лист В.Г. до Б.Грінченка від 8 листоп. 1901 р. // ІР.– Ф. III.– № 36109.

⁷⁸⁴ Лист В.Г. до О.Левицького від 12 листоп. 1901 р. // Там само. № 53481.

⁷⁸⁵ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 12 листоп. 1901 р. // ІМФЕ.– Ф. 12.– № 127–129.

Цікавиться, чи одержав Б. Грінченко його листа і чому не дає відповіді⁷⁸⁶.

Турбується, чи одержала Ганна Барвінок посилку із рукописом повісті «Владимирии». Пише, що дуже зайнятий роботою⁷⁸⁷.

Шкодує, що В. Тарновський заповів своє зібрання Чернігову, а не Києву. Поки що пише рецензії, огляди. Газетна робота «примушує розкидатися, розмінюватися і залишає в душі не солодкий осадок»⁷⁸⁸, але він може займатися тільки цим. Тепер багато роботи по М. Гоголю. Готується до видання розкішний альбом. Ділиться думками про твори Л. Яновської. Але «що стосується критики українських творів і т. п., то це такі болючі місця, які в даний момент я не в силах і розглядати, бо дуже втомлений душею»⁷⁸⁹.

Альбом «Д. Левицький» друкується, а інших обіцяних документів не вдалося одержати від власника⁷⁹⁰.

Скаржитись П. Мартиновичу на роботу, через яку не може написати великого листа⁷⁹¹.

Вітає Панаса Мирного як і двох попередніх адресатів із майбутніми святами⁷⁹².

Тільки власний підпис на листівці «С Новим годом»⁷⁹³.

Детально описує зміст альбому «Д. Левицький». Найскромніше пише про свою частину роботи – біографію художника, – і між іншим про надання С. Дягилеву всіх матеріалів для написання передмови про картини Д. Левицького. За роботою не помітив, як уже майже завершується другий місяць перебування у Петербурзі. Мало де буває⁷⁹⁴.

* * *

⁷⁸⁶ Лист В.Г. до Б.Грінченка від 3 груд. 1901 р. // ІР.– Ф. III.– № 36108.

⁷⁸⁷ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 19 груд. 1901 р. // ЧИМ, Ал 716 – 17.

⁷⁸⁸ Лист В.Г. до Б.Грінченка від 19 груд. 1901 р. // ІР.– Ф. III.– № 36107.

⁷⁸⁹ Лист В.Г. до Б.Грінченка від 19 груд. 1901 р. // ІР.– Ф. III.– № 36107.

⁷⁹⁰ Лист В.Г. до О.Левицького від 22 груд. 1901 р. // ІР.– Ф. III.– № 53482.

⁷⁹¹ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 22 груд. 1901 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 131.

⁷⁹² Лист В.Г. до Панаса Мирного від 22 груд. 1901 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 525.

⁷⁹³ Відкритий лист В.Г. до Б.Грінченка від 29 груд. 1901 р. // ІР.– Ф. III.– № 40612.

⁷⁹⁴ Лист В.Г. до Д. Левицького від 29 груд. 1901 р. // ІР.– Ф. III.– № 53483.

1902 Святкові дні початку року В. Горленко прохворів. Надсилає Марії Андріївні та Павлові Петровичу Скоропадським новорічні вітання⁷⁹⁵.

Дуже зайнятий роботою. Петербург пригнічує холодом, високими цінами, відсутністю контактів із знайомими через зайнятість у газеті – все це навіює сум на В. Горленка. «Я добровільно запряг себе в тяжке ярмо, яке треба тягти до весни, щоб змінити життя»⁷⁹⁶, – пише він Ганні Барвінок. Тепер Петербург хоче поміняти на «закордон», залишивши за собою село. Інформує про вихід гоголівського альбому і гоголівських номерів «Нового времени», текстові матеріали до яких готував В. Горленко. Далі в листі про видання, що стосуються П. Куліша⁷⁹⁷.

Альбом про Д. Левицького вже частково надрукований. Те, що не ввійде в цей випуск альбому, буде уміщено в наступні випуски, яких так і не побаче світ через неможливість В. Горленком продовжувати цю роботу. Цікавиться чи одержав О. Левицький листа В. Горленка від 29 грудня за минулий рік⁷⁹⁸.

Цікавиться, кому й коли продала Ганна Барвінок хутір. Багато пише про видання рукописів П. Куліша. Ганна Барвінок надсилає нові зошити. Ті ж нарікання на Петербург і плани літо проводити в селі, а зиму за кордоном. Л. Яновську порівнює із Панасом Мирним, ставить її нарівні з ним⁷⁹⁹.

Альбом про Д. Левицького має вийти до лютого місяця. В. Горленко займається редакційними справами на час перебування С. Дягилева за кордоном. Знайдено ще кілька робіт пензля Д. Левицького. Передмови В. Горленка і С. Дягилева разом із десятьма відбитками надіслано до Парижа знайомому В. Горленка Д. Рошу, який за цими матеріалами зробить свій і надрукує в одному із французьких

⁷⁹⁵ Лист В.Г. до М.Скоропадської від 4 січ. 1902 р. // ЦДІАУК.– Ф. 1219.– Оп. 2.– Од. зб. 585.– Арк. 1.

⁷⁹⁶ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 9 січ. 1902 р. // ЧІМ, Ал 716 – 20.

⁷⁹⁷ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 9 січ. 1902 р. // ЧІМ, Ал 716 – 20.

⁷⁹⁸ Лист В.Г. до О.Левицького від 17 січ. 1902 р. // ІР.– Ф. III.– № 53484.

⁷⁹⁹ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 21 січ. 1902 р. // ЧІМ, Ал 716 – 21.

журналів. Просить надіслати «Очерки...» О. Левицького для рецензії і реклами⁸⁰⁰.

Пояснює П. Мартиновичу, що в редакції газети «Новое время» В. Горленко одержує не «жалування», а від рядка, написаного ним. Петербург стає дуже дорогим. Тому все туди і йде. Радить П. Мартиновичу відвідати Київ, а там знайомих, друзів, музеї, щоб розвіятися. Побіжно пише про виставки, художників. Простуджується, шлунок не хоче перетравлювати ресторанный їжу. Все описує хаотично, нашвидку руку, бо дуже зайнятий⁸⁰¹.

Одержав від О. Левицького «Очерки...», буде писати, хоча більшість російських періодичних видань не люблять тем з українських сюжетів. Дуже добре відгукується про Б. Грінченка. Хочє залиши Петербург і зайнятися літературною справою дома, також писати з українських тем. Від «Нового времени» також хоче відмовитися, не відриваючись у цілому від російської преси (почав писати і для «Петербургских ведомостей»), хоча в селі недостатньо умов для літературної роботи. Альбом про Д. Левицького затримується із виходом у світ у зв'язку із затримкою С. Дягилєва за кордоном. Просить «Очерки...» надіслати для продажу в магазині газети «Новое время»⁸⁰².

С. Дягилєв приїхав, днями вийде у світ альбом. Знову пише про продаж книжки О. Левицького «Очерки...»⁸⁰³.

Не хоче писати про все те, що заважає це йому робити: газетна робота, недуга. Від С. Єфремова одержав примірник роману А. Свидницького «Люборацькі». Дуже незадоволений передмовою О. Кониського, що в ній автор акцентує на схильності А. Свидницького до п'янства і жодним словом не обумовлюється про умови життя, коли було написано роман. Коротко про П. Куліша, художні виставки в Петербурзі,

⁸⁰⁰ Лист В.Г. до О.Левицького від 2 лют. 1902 р. // IP.– Ф. III.– № 53485.

⁸⁰¹ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 5 лют. 1902 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 132–135.

⁸⁰² Лист В.Г. до О.Левицького від 17 лют. 1902 р. // IP.– Ф. III.– № 53486.

⁸⁰³ Лист В.Г. до О.Левицького від 1 берез. 1902 р. // Там само.– № 53487.

пам'ятник І. Котляревському (барельєфи Л. Позена). Шкодує, що В. Науменко і В. Доманицький хворіють⁸⁰⁴.

Лист до Ганни Барвінок від 4 березня заповнений питаннями видання творів П. Куліша. Сам В. Горленко то хворіє, то в роботі. Збирається поїхати від газети до Москви на Гоголівські дні⁸⁰⁵.

Вітає поки що заочно із 50-річним ювілеєм творчої праці О. Пиціна. Як трохи звільниться від газети, привітає особисто⁸⁰⁶.

Заклопотаний книжкою О. Левицького «Очерки...», щоб її продати в Петербурзі. Лист написаний на бланку трупи О. Суслова, яка зараз у Петербурзі⁸⁰⁷.

Повідомляє О. Левицького про одержання його «Очерков...» на продаж у книжковому магазині «Нового времени». На наступному тижні буде писати про неї, бо на цьому має три публічні лекції, виставку і термінові рецензії на дві книжки. Вихід альбому про Д. Левицького з невідомих причин затримується. Співчутливо пише про П. Мартиновича. У Петербурзі відкрита виставка історичного портрета, на якій виставлено близько 20 робіт Д. Левицького. Раніше В. Горленко вважав В. Боровиковського талановитішим від Д. Левицького, тепер вважає, що вони однаково талановиті. Хочє писати про гайдамаччину, радиться, які й де можна знайти джерела. Просить нікому про це не говорити. Нарікає на А. Стороженка, що недостатньо бере участі у житті «Киевской старины»⁸⁰⁸.

Дякує О. Левицькому за інформацію про гайдамаччину. Хочє писати не наукове дослідження, а нариси. Із цією метою в травні-червні об'їде всі місця гайдамаччини, запише розповіді, пісні, перекази і напише на зразок його книжок «Южнорусские очерки и портреты», «Украинские были». Альбом про Д. Левицького вийшов тижнів півтора тому,

⁸⁰⁴ Лист В.Г. до Б.Грінченка від 2 берез. 1902 р. // ІР.– Ф. III.– № 36106.

⁸⁰⁵ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 4 берез. 1902 р. // ЧІМ, Ал 716 – 22.

⁸⁰⁶ Лист В.Г. до О. Пиціна від 13 берез. 1902 р. // ІР.– Ф. X.– № 16949.

⁸⁰⁷ Лист В.Г. до О.Левицького від 17 берез. 1902 р. // Там само.– Ф. III.– № 53488.

⁸⁰⁸ Лист В.Г. до О.Левицького від 19 берез. 1902 р. // ІР.– Ф. II.– № 53489.

піднесено царю, великим князям, іншим особам. В. Горленко поки що не одержав навіть авторського примірника. За роботу одержав копійки. Книжка «Очерки...» продається. Рецензії ще не написав⁸⁰⁹.

Тільки нагадує про себе Б. Грінченкові вітанням⁸¹⁰.

Надсилає вітання всій родині Рудченків⁸¹¹.

Незабаром виїжджає із Петербурга (у п'ятницю чи суботу цього тижня). Поїде, очевидно, не одразу додому, редакція дає відрядження на поїздку до Сербії. А вже числа 20 травня буде в селі. Скаржиться на кліматичні умови північної столиці. Обговорює питання видання творів П. Куліша⁸¹².

Продовжує обговорювати питання гайдамаччини. З сумом дізнається про смерть О. Лазаревського. Альбома Д. Левицького ще немає в продажу. В. Горленко обурюється з приводу цього. Очевидно, С. Дягилев субсидію на видання розтринькав і тому немає за що викуповувати тираж у друкарні. Між іншим, Д. Рош уже підготував свій матеріал за надісланими даними В. Горленка і може статися, що в Парижі публікація з'явиться раніше, ніж у Петербурзі уже надрукований альбом. Виставка історичних портретів завершена і деякі портрети Д. Левицького продані за 5–6 тисяч. Із жахом пише про селянські виступи у Полтавській губернії. Це був перший поштовх для сумнівів займатися історією гайдамаків. Стаття про «Очерки...» з'явиться⁸¹³.

Через три-чотири дні виїжджає з Петербурга. Але збирається поїхати не прямо додому, а через Варшаву, де хоче побути два-три дні, відпочити. До 15 травня буде в селі. Пише про видавничі справи рукописів П. Куліша⁸¹⁴.

9 травня виїжджає з Петербурга додому. Але буде їхати через Варшаву. Альбом продається, уже одержав і В. Горленко свій примірник. Продано 30–40 книжок О. Левицького

⁸⁰⁹ Лист В.Г. до О.Левицького від 26 берез. 1902 р. // ІР.– Ф. III.– № 53490.

⁸¹⁰ Лист В.Г. до Б.Грінченка від 11 квіт. 1902 р. // Там само.– № 36105.

⁸¹¹ Лист В.Г. до Панас Мирного від 12 квіт. 1902 р. // ІЛ.– Ф. 5 № 527.

⁸¹² Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 20 квіт. 1902 р. // ЧІМ, Ал 716 – 1/5.

⁸¹³ Лист В.Г. до О.Левицького від 24 квіт. 1902 р. // ІР.– Ф. III.– № 53491.

⁸¹⁴ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 5 трав. 1902 р. // ЧІМ, Ал 716 – 23.

«Очерков...». Від теми гайдамаччини ще не відмовляється⁸¹⁵.

Має намір 14 травня виїжджати із Варшави додому. Просить Б. Грінченка написати В. Горленкові в село. Питає, до якого числа Б. Грінченко буде в Чернігові, бо хоче вислати деякі книжки⁸¹⁶.

Просить О. Левицького приїхати на київський вокзал 15 травня об 11 годині на зустріч із ним, бо В. Горленко не буде заїжджати до Києва⁸¹⁷.

На вокзалі з О. Левицьким не зустрілися, поїхав додому. У Варшаві був із А. Стороженком⁸¹⁸.

Ділиться з Б. Грінченком враженнями про перебування у Варшаві: відвідування там музеїв, опери, свого ставлення (досить критичного) взагалі до поляків. Пише про переміни в петербурзьких цензурних колах. Цікавиться, коли Б. Грінченко переїжджає до Києва. Дома застав сирість і неполадки⁸¹⁹.

Просить О. Левицького деякі документи із гайдамаччини надіслати за його рахунок у село, бо до Києва раніше осені їхати не збирається. Дома смуток і безладдя. Хочє продати польову землю і вже робить перші кроки до цього. Почувається недужим. Цікавиться, чи одержав альбом, інформацію про продаж своїх книжок у Петербурзі. Найближчим часом напише на неї рецензію. Планує поїздити по Київській губернії, а також побувати в Харкові на археологічному з'їзді, де хоче передати О. Левицькому відбиток портрета Г. Левицького⁸²⁰.

Запрошує Б. Грінченка перед від'їздом до Києва приїхати до В. Горленка, що дасть можливість передивитися літературу для Б. Грінченка. Скаржиться на сум, самотність у селі, які дуже контрастують із Петербургом, де йому доводилося

⁸¹⁵ Лист В.Г. до О.Левицького від 9 трав. 1902 р. // ІР.– Ф. III.– № 53492.

⁸¹⁶ Лист В.Г. до Б.Грінченка від 13 трав. 1902 р. // Там само.– Ф. III.– № 36104.

⁸¹⁷ Лист В.Г. до О.Левицького від 13 трав. 1902 р. // Там само.– № 53493.

⁸¹⁸ Лист В.Г. до О.Левицького від 15 трав. 1902 р. // ІР.– Ф. III.– № 53494.

⁸¹⁹ Лист В.Г. до Б.Грінченка від 17 трав. 1902 р. // ІР.– Ф. III.– № 36103.

⁸²⁰ Лист В.Г. до О.Левицького від 23 трав. 1902 р. // Там само.– № 53504.

працювати інтенсивно: «Я писав так, що відправляв листки до друкарні, одразу як були написані: читав коректуру вночі і статтю (яким тиражем!) вранці. Є принадливість у цьому»⁸²¹. Роздумує над власними сільськими проблемами, які після недавніх селянських виступів стали ще небезпечнішими. Але дуже шкодує з усім розлучатися⁸²².

Повідомляє Ганну Барвінок тільки про те, що днями (в середу чи четвер) хоче приїхати до Ганни Барвінок. Додому приїхав 17 травня⁸²³.

Збирається в червні бути в Полтаві, тому висловлює припущення можливості зустрічі із П. Мартиновичем. Пише коротко, бо «замучений справами і турботами»⁸²⁴.

Пише до Ганни Барвінок, що більше тижня не був дома і через кілька днів знову буде виїжджати на три дні. Потім буде дома до Харківського археологічного з'їзду. Шкодує, що нічого не вийшло із слугою Петром. На господарстві так і не має нікого. Найняв за 35 верст діда-повара і тепер може приймати навіть гостей. Перед цим була жінка, яка нічого не вміла приготувати смачно. Незабаром його провідає «любитель літератури, української старовини, книжок і мистецтв»⁸²⁵ Дорошенко, очевидно, Петро Якович. Б. Грінченко з Києва надіслав адресу, але В. Горленко ще не писав. Пише в листі про працю О. Маковей «Панько Олелькович Куліш»⁸²⁶, висловлюючи тільки негативну думку А. Стороженка⁸²⁷.

Радіє, що О. Левицький одержав книжку про Д. Левицького від С. Дягилева. В. Горленко цікавиться враженням, яке на нього справили малюнки Д. Левицького. Один зна-

⁸²¹ Лист В.Г. до Б.Грінченка від 24 трав. 1902 р. // ІР.– Ф. III.– № 36116.

⁸²² Там само.

⁸²³ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 27 трав. 1902 р. // Там само.– Ф. I.– № 30080.

⁸²⁴ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 28 трав. 1902 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 137.

⁸²⁵ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 5 черв. 1902 р. // ІЛ.– Ф. XIX.– № 1131.

⁸²⁶ *Маковей Осип*. Панько Олелькович Куліш (огляд його діяльності).– Л. з друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, стор. 170 (відбитка з «ЛНВ»).

⁸²⁷ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 5 черв. 1902 р. // ІЛ.– Ф. XIX.– № 1131.

йомий В. Горленка у Петербурзі порівняв художника із Леонардо да Вінчі. Пропонує написати не рецензію, а статтю із подібною назвою «Пам'яті предків» для «Киевской старини». Через тиждень виїжджає до Полтави та околиць, щоб зібрати інформацію про сучасних гайдамаків, «Новое время» зацікавилосся цією темою. Ділиться враженнями від перебування у Ганни Барвінок, бачення обстановки, в якій працював П. Куліш, його могили. Пише про продаж своєї польової землі, як про вимушений акт. Натомість Стороженки і Савицькі збільшують свої маєтності. І це трохи обурює В. Горленка. Правда, втрата зору у Савицького викликає в нього співчуття: «Нещасного Савицького я, між тим, жалію, як ураженого страшним нещастям, – втрата зору! Бог з ними – із маєтками!»⁸²⁸.

Перечитуючи «Киевскую старину» за цей рік, незадоволений передруком М. Костомарова «Сорок лет» у цьому журналі. Поруч із цікавими матеріалами «є й мотлох, як 3-ій передрук «Сорока лет» Костомарова і т. п. – пише він. – Це Аліна облагородила, яка не поїхала за засланим молодим. А віддала перевагу партії значно вигіднішій... Але достатньо лихослів'я і всього»⁸²⁹. Помітна велика напруга нервової системи В. Горленка, моральний і духовний дискомфорт.

Наступного тижня В. Горленко збирається їхати до Полтави і на один день хоче заїхати до П. Мартиновича, щоб віддати йому його ж малюнки. В. Горленко просить їх не знищувати. Відгукується на деякі публікації в «Киевской старине», зокрема, на публікацію О. Сластьона «Кравченко Михайло, кобзарь и его думы»⁸³⁰, критично оцінюючи як тексти, так і портрет кобзаря⁸³¹.

⁸²⁸ Лист В.Г. до О.Левицького від 5 черв. 1902 р. // ІР.– Ф. III.– № 53495.

⁸²⁹ Там само. *Костомаров Н.И.* Сорок лет (народная малорос. легенда). Последняя глава прибавлена гр. Л.Н. Толстым // Киевская старина.– 1902.– № 5.– С. 173–207; № 6.– С. 347–391.

⁸³⁰ *Сластьонов А.Г.* Кравченко Михайло, кобзарь, и его думы // Киевская старина.– 1902.– № 5.– С. 303–331.

⁸³¹ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 11 черв. 1902 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 138–139.

Дякує за прийом, увагу, якими він був оточений у Ганни Барвінок. Обговорює питання слуги, якого В. Горленко хоче найняти, щоб вів його господарство. Описує обсяг обов'язків. До Полтави збирається їхати днів на вісім⁸³².

Розтлумачує Ганні Барвінок питання продажу своєї землі: йдеться про 160 десятин польової землі без будь-яких забудов. Продає ярошівським селянам, бо він би й не продав стороннім людям, а селяни і не дозволили б. Користі від цієї землі ніякої, оскільки вона віддана під заставу банкові і всі прибутки йдуть йому. За собою залишає садибу і ліс. Нарікає на своїх племінниць, які також тільки оббирали його, тому він хоче краще залишити садибу і ліс як подарунок ярошівчанам. Продовжує обговорювати питання слуги, сумніваючись у його необхідності. Описує приїзд до В. Горленка сина Аліни Леонтіївни Костомарової, вінчання В. Антоновича із К. Мельник⁸³³.

До П. Мартиновича пише з Полтави. Малюнки привіз, але роботи дуже багато, очевидно, їх надішле поштою. Пропонує малюнки видати альбомом. Запрошує взяти участь у виставці на Харківському археологічному з'їзді. Якщо П. Мартинович дає згоду, то В. Горленко напише до Харкова, щоб йому надіслати запрошення. Повторює своє враження від публікації О. Сластьона⁸³⁴.

Пише Ганні Барвінок про поїздки до Полтави, Лубен у домашніх справах, про зустріч із М. Лисенком, його концерти. Скаржиться, що немає чесною, розумною людини на господарстві, яка б у відсутність В. Горленка заміняла його. У серпні їде до Харкова на археологічний з'їзд від газети «Новое время». У вересні – в Крим за наказом лікаря купатися в морі. Пояснює Ганні Барвінок свою участь у «Новом времени» тільки як здобування засобів на прожиття і що він нічого не пише, що б суперечило його совісті. Обгово-

⁸³² Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 14 черв. 1902 р. // ЧІМ, Ал 716 – 19.

⁸³³ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 16 черв. 1902 р. // Там само, – 1/12.

⁸³⁴ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 26 черв. 1902 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 141–142.

рює питання редакторства видання творів П. Куліша. Просить поклонитися його могилі⁸³⁵.

Будучи в Полтаві, В. Горленко таки заїжджав до П. Мартиновича, очевидно, на один день. П. Мартинович пише про втрату якихось його листів і запитує чи не взяв їх В. Горленко. Василь Петрович відповідає: «Узяти чужі листи – було б підло, а свої – мені не потрібні, бо менше всього на світі я цікавлюся саме собою»⁸³⁶. Зі свого боку В. Горленко радить П. Мартиновичу їхати до Харкова на археологічний з'їзд (розпочинається 15 серпня).

Сам В. Горленко збирається поїхати, але скільки там пробуде, не знає, все залежить від самого з'їзду. Заспокоює П. Мартиновича стосовно втрати окремих аркушів своїх записів. В. Горленко пише, що сам утратив 9/10 із того, що міг би мати в житті. І хоча він за цим тужить, але тугою нічого не вдієш: «Будемо робити, що ще можемо, але не будемо впадати у відчай і засинати: це гірше всього!»⁸³⁷. Тому він знову повертається до того, щоб записи П. Мартиновича надрукувати окремим збірником і тоді все буде збережене і заявлене саме ним. Також пропонує надрукувати альбом малюнків П. Мартиновича. Те, що П. Мартинович подав до «Киевской старины», треба, щоб було випущено й окремим збірником. Це для нього нічого не буде коштувати. До В. Горленка завтра має приїхати П. Дорошенко. Скаржиться на здоров'я. Не працює шлунок, у поганому стані печінка, кишки, постійно простуджується, а лікуватися немає коли. Просить дати адресу сестри П. Мартиновича, яка перебуває зараз біля матері в Олопецьку в ув'язненні⁸³⁸.

⁸³⁵ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 20 лип. 1902 р. // ЧІМ, Ал 716 – 1/13.

⁸³⁶ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 8 серп. 1902 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 144. Варто також зазначити, що завдяки саме цій неувазі до себе з боку В. Горленка збереглися майже всі листи його до тих адресатів, які уважніше ставилися до збереження кореспонденції. До них належав і П.Мартинович, який намагався зберегти кожен свій папірець і багато часу на це тратив, багатьом людям надокучав цим. І те, що на сьогодні фактично відомий весь епістолярний корпус між В.Горленком і П. Мартиновичем, виняткова заслуга полягає тільки П. Мартиновича.

⁸³⁷ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 8 серп. 1902 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 144.

⁸³⁸ Там само.

За день-другий В. Горленко виїжджає до Харкова. Питає в П. Мартиновича чи приїде він⁸³⁹.

Пише з Харкова. Привезений обіцяний портрет Г. Левицького передає через А. Степовича. Шкодує, що більше тижня потратив на з'їзд. Критично оцінює і виставку на ньому, яка хоча й цікава, але організована невдало. До Києва восени не приїде. Писати про гайдамаків не буде: «Важко мені бути співцем убивств і руйнувань, а гайдамаччина вся складається із цього»⁸⁴⁰. Але том актів про гайдамаків із великою вдячністю залишає в себе.

На з'їзді до його завершення В. Горленко не добув: 22 серпня вночі вже був дома. Настійно рекомендує з'їздити до Харкова і подивитися на виставку, яка триватиме до 27 серпня⁸⁴¹.

Нарешті В. Горленко написав рецензію на «Очерки...» О. Левицького. Хвалить його співробітництво в «Киевской старине». Відчуває, що й самому треба б поновити роботу, як в минулому, але зараз не ті обставини. Можливо, незабаром і вдасться це здійснити (коли продасть землю). Докоряє А. Стороженкові, що так мало приділяє уваги журналу «Киевская старина». Просить надрукувати етнографічні матеріали П. Мартиновича. Поїздку по Київській губернії в пошуках переказів про гайдамаччину переносить на наступне літо. А зараз треба їхати лікувати атонію кишки. Радить списатися із Д. Багалієм стосовно матеріалів для журналу із археологічного з'їзду⁸⁴².

Просить О. Левицького, щоб той наполягав на публікації матеріалів П. Мартиновича. Пише про М. Стороженка як про вченого (невисока оцінка) і як про людину: «дуже милий, приємний і, звичайно, досить освічений»⁸⁴³.

Переміни свого життя планує здійснити з наступного літа, якщо відважиться на продаж своєї землі, переборовши сентиментальні міркування. Планує поїздку до Петер-

⁸³⁹ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 10 серп. 1902 р. // Там само.– № 76.

⁸⁴⁰ Лист В.Г. до О.Левицького від 21 серп. 1902 р. // ІР.– Ф. III.– № 53496.

⁸⁴¹ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 24 серп. 1902 р. // ІМФЕ.– Ф. 11.– № 77.

⁸⁴² Лист В.Г. до О.Левицького від 9 верес. 1902 р. // ІР.– Ф. III.– № 53497.

⁸⁴³ Лист В.Г. до О.Левицького від 14 верес. 1902 р. // ІР.– Ф. III.– № 53498.

бурга й на цей сезон. Обіцяє з'ясувати там питання продажу книжок О. Левицького в магазині «Нового времени»⁸⁴⁴.

Ділиться думками з Ганною Барвінок про археологічний з'їзд, висловлюючи своє враження про концерт бандуристів і лірників. В. Горленко вважає, що таке явище як лірники вже вмерло, бо той лірник, який навчився грати з книжки, – не лірник, це довів концерт. «Що робити, – пише він із сумом, – неможливо боротися з часом, зміною умов життя та історією»⁸⁴⁵. Далі йде обговорення різних проектів видання творів П. Куліша, їхніх редакторів. Пропонує свій план. Шкодує, що запросив у слуги Петра. На Кавказ лікуватися, мабуть, не поїде. У середині жовтня треба буде їхати до Петербурга, вимагають у газету⁸⁴⁶.

Просить Ганну Барвінок поки що не відправляти Петра, поки не облаштується йому помешкання і В. Горленко не дасть про це знати⁸⁴⁷.

Петро приїхав і з'ясувалося, що наглядачем він не може бути, а лакеєм його не хоче робити сам В. Горленко. Обговорює питання видання творів П. Куліша. Дома простудився, оскільки із п'яти груб справна тільки одна, в будинку холодно. Поїхати до Петербурга не може, бо ще не всі вирішені справи⁸⁴⁸.

Звертається до А. Степовича за консультацією: Скоропадські хочуть відкрити для дворових дітей свою школу, то що треба для цього. Згадує спільні обіди, бесіди в Харкові на археологічному з'їзді. Завершує справу із землею і числа 15 жовтня їде до Петербурга. На лікування точно не поїде, а, можливо, у лютому чи в березні поїде за кордон. Критикує ідею С. Ламздорфа-Галагана на прилуцьких земських зборах проведення по селах телефонів, «коли немає ні доріг, ні шкіл!»⁸⁴⁹.

⁸⁴⁴ Лист В.Г. до О.Левицького від 14 верес. 1902 р. // ІР.– Ф. III.– № 53498.

⁸⁴⁵ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 15 верес. 1902 р. // ЧІМ, Ал 716 – 18.

⁸⁴⁶ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 15 верес. 1902 р. // ЧІМ, Ал 716 – 18, – 31.

⁸⁴⁷ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 25 верес. 1902 р. // ЧІМ, Ал 716 – 25.

⁸⁴⁸ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 26 верес. 1902 р. // Там само, – 1/25.

⁸⁴⁹ Лист В.Г. до А. Степовича від 30 верес. 1902 р. // ІР.– Ф. 179.– № 132.

Ганні Барвінок описує свої умови: холод, незручності, відсутність людини, на яку можна було б залишити господарство. У будинку живе сам (слуги сидять на кухні майже за кілометр) і без револьвера. «Але це не хоробрість. – пише він, – а фаталізм. Я впевнений, що трапиться те, що суджено трапитися»⁸⁵⁰. Цікавиться творчими справами Ганни Барвінок. Із села поїде після 20-го жовтня.

Дякує А. Степовичу за інформацію, але тростянецька школа вже працює і без диплома в учителя. До Петербурга їде числа 22–23 жовтня. Обіцяє написати рецензію на «Ежегодник» колегії П. Галагана, хоча вже не пише рецензій, бо окрім величезних власних затрат і неприємностей нічого завжди не мав: кожен хоче, щоб його хвалили. Були й погрози від авторів, розладналися стосунки із родиною Капністів. Пише про створення Полтавським губернським земством комісії по збереженню давнини і видання альбому фотографій старовини. «Коли спохватилися! – резюмує він. – Нещасна малоросійська старовина гине й гине на наших очах»⁸⁵¹ і немає кому її рятувати, відновлювати ні серед музикантів, ні архітекторів і тільки один музикант «із милим, але однобічним талантом»⁸⁵², – це вже про М. Лисенка.

Одержав «Ежегодник», переглянув, писати буде. Готується до від'їзду на три місяці до Петербурга, потім на три місяці за кордон і з 15 травня – дома⁸⁵³.

До Петербурга приїхав 7 листопада. Або так пізно виїхав із дому, або їхав через Москву. Роботою завалений, крутиться «як муха в окропі». Дуже побіжно пише про улаштування рукописів П. Куліша, редакторство І. Каманіна⁸⁵⁴.

Все навколо видання повного зібрання творів П. Куліша. Висока оцінка І. Каманінові. Про себе мало: дуже зайнятий, погано себе почуває, але займатися здоров'ям немає коли,

⁸⁵⁰ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 6 жовт. 1902 р. // ЧІМ, Ал 716 – 1/26.

⁸⁵¹ Лист В.Г. до А. Степовича від 10 жовт. 1902 р. // ІР.– Ф. 189.– № 132.

⁸⁵² Там само.

⁸⁵³ Лист В.Г. до А. Степовича від 19 жовт. 1902 р. // Там само.

⁸⁵⁴ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 25 листоп. 1902 р. // ЧІМ, Ал 716 – 24.

бо «все тоді зупиниться. «Є люди. – пише він, – яким усе якось по собі вдається і все у них улаштується. У мене на-впаки, завжди все проти мене і тільки я на мить ослабну, починаються (що і було вже) усякі біди»⁸⁵⁵. Скаржитесь на петербурзьку зиму. Стурбований мовчанням із дому.

Відповідає Ганні Барвінок на два листи. Підтверджує попередню оцінку І. Каманінові. Розмірковує над планом видання повного зібрання творів П. Куліша. Підбиває підсумки, що зроблено за минулий рік по П. Кулішу і як розпочинається наступний. З дому відгукнулися: «Все благополучно», але хвилюється, щоб не було так, як і в минулому році⁸⁵⁶.

Надсилає вітання всій родині Рудченків із Новим роком⁸⁵⁷.

* * *

1903 Днями займеться книжковим магазином, який продавав «Очерки...» О. Левицького. Вражений негативним ставленням О. Левицького до того, що І. Каманін редагуватиме твори П. Куліша. В. Горленко просить його, братів Стороженків вирішити це питання, оскільки в Петербурзі він цього зробити не може. Він може лише в тій чи іншій мірі впливати на Ганну Барвінок. Негативно ставиться до пересувних виставок музейних речей, як, наприклад, костюмів, документів, від яких ці речі псуються (у Петербурзі в цей час була організована виставка костюмів із зібрання В. Тарновського). Пісня М. Глинки в обробці О. Глазунова під фортепіанний акомпанемент буде надруковано⁸⁵⁸.

Зайнятий книжковомагазинними проблемами. Хворіє⁸⁵⁹.

⁸⁵⁵ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 3 груд. 1902 р. // ІЛ.– Ф. XIX.– № 1127.

⁸⁵⁶ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 26 груд. 1902 р. // ЧИМ, Ал 716 – 26.

⁸⁵⁷ Відкритий лист В.Г. до Панаса Мирного від 29 груд. 1902 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 528.

⁸⁵⁸ Лист В.Г. до О.Левицького від 3 січ. 1903 р. // ІР.– Ф. III.– № 53499.

⁸⁵⁹ Лист В.Г. до О.Левицького від 9 січ. 1903 р. // Там само.– № 53500.

Знову магазинні проблеми. Шкодує, що запропонував І. Каманіна на редактора творів П. Куліша. Не погоджується із О. Левицьким, що треба втручатися в кулішівські тексти. Цікавиться матеріалами П. Мартиновича. «Киевскую старину» виписав на Ярошівку⁸⁶⁰.

Вибачається перед О. Левицьким за неприємності із книжковим магазином. Як магазин, так і все місто стали для В. Горленка неможливим. Проведені тут дні вважає утраченими. Але й іншого виходу немає, бо для нього в провінції немає роботи. Це все наштовхує на думку продажу землі (без садиби) і тоді він зможе зайнятися творчістю у своїх інтересах. Виник план видання альбому, присвяченого Україні. Коли продасть землю, обов'язково видасть. Цікавиться справою І. Каманіна. Романс М. Глинки надрукований в газеті «Новое время». Цікавиться київським літературним життям, матеріалами П. Мартиновича, оскільки «Киевскую старину» почитає тільки в травні⁸⁶¹.

Просить вибачення, що рідко пише, але зайнятий роботою (тепер він читає рукописи, які виходять для друку), добиває його нездоров'я, викликане гнилою погодою Петербурга. Задоволений від того, що Ганна Барвінок задоволена І. Каманіним. Пише про публікацію творів П. Куліша в журналах. Зустрічається із Л. Жемчужниковим. Заньковецька в Петербурзі, приїхала з трупою на Шевченківські дні. З Петербурга поїде не раніше травня, щоб не застати в селі холод⁸⁶².

Кається, що ув'язав О. Левицького у продаж його ж книжок, і вийшло багато непередбачених проблем. Пише про успіх М. Заньковецької, яку порівнюють із дуже відомою японською актрисою Сади Яко, в той же час російські газети пишуть про «дитячий малоросійський репертуар». «О підлі, деспотичні кацапи!»⁸⁶³. Про ці вистави буде писати для «Нового времени», чим поставлений у незручне становище, оскільки буде говорити тільки про хороше, натомість у трупі

⁸⁶⁰ Лист В.Г. до О.Левицького від 20 січ. 1903 р. // Там само.– № 53501.

⁸⁶¹ Лист В.Г. до О.Левицького від 14 лют. 1903 р. // Там само.– № 53502.

⁸⁶² Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 24 лют. 1903 р. // ЧІМ, Ал 716 – 1/3.

⁸⁶³ Лист В.Г. до О.Левицького від 26 лют. 1903 р. // ІР.– Ф. III.– № 53503.

О. Суслова є багато проблем: ні репертуару, ні гри, ні тону. Докладає зусиль улаштування п'єси «Антилопи» у перекладі П. Ніщинського із М. Заньковецькою. Саме ця вистава, на думку В. Горленка, заслуговує, щоб на неї приїхати з Києва. Тему бурлакування і сімейного життя не хоче обговорювати в листі, оскільки це велика тема⁸⁶⁴.

Петербурзька цензура погоджується на показ трупю О. Суслова п'єси «Антилопи», затримка тільки за клопотанням. Але справа в тому, що цю п'єсу трупа не може поставити на належному рівні. Учора дивився «Циганку Азу». «Який жах, яка убогість – ця п'єса. Піднятися у враженні можна тільки піднявши репертуар»⁸⁶⁵, але про це він змушений мовчати в пресі.

З великою приємністю повідомляє Ганні Барвінок, що частина «Искателей счастья» П. Куліша надрукована в квітневому номері «Ежемесячных сочинений». До цього часу був страшенно зайнятий, нікому не писав. А зараз, вивільнившись, хотів навіть їхати в село, але там зараз дуже холодно. Поїде не раніше 20 квітня. Цікавиться виданням Каманіна⁸⁶⁶.

Вітає Панаса Мирного з переїздом на нове помешкання. Бачив два рази виставу «Лимерівна», яка проходила з великим успіхом⁸⁶⁷.

Несподівано «Новое время» відряджає В. Горленка до слов'янських країв. Просить Панаса Мирного писати до Белграда. Вертатиметься в село через Одесу. Просить дізнатися у адвоката й журналіста М. Дмитрієва, як справа із лихварем Башмашниковим, який приховав чи украв вексель, і хоче, щоб В. Горленко повторно його оплатив. Чо-мусь М. Дмитрієв не відповідає⁸⁶⁸.

Пише із Белграда. Все йому тут подобається: і місто, і люди, і сонце. Шкодує, що не застав найкращого приятеля. Їде до Константинополя⁸⁶⁹.

⁸⁶⁴ Лист В.Г. до О.Левицького від 26 лют. 1903 р. // ІР.– Ф. III.– № 53503.

⁸⁶⁵ Лист В.Г. до О. Русова від 7 берез. 1903 р. // ІР.– Ф. III.– № 10805.

⁸⁶⁶ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 2 квіт. 1903 р. // ЧІМ, Ал 716 – 28.

⁸⁶⁷ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 3 квіт. 1903 р. // ЛЛ.– Ф. 5.– № 529.

⁸⁶⁸ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 24 квіт. 1903 р. // ЛЛ.– Ф. 5.– № 530.

⁸⁶⁹ Лист В.Г. до А. Степовича від 2/8 трав. 1903 р. // ІР.– Ф. 179.– № 132.

О. Пипіну пише із Софії, вітає його. Дізнаємося з цього листа, що в «Новом времени» В. Горленко свої матеріали підписує В. Черкасин⁸⁷⁰.

Панасові Мирному пише із Пешта. Не подобається місто, що в ньому говорять лише по-угорськи, а він знає тільки чардаш [танець] і Гуніаді-Янос [гірка вода]⁸⁷¹.

Пише з Ярошівки. 27 травня був у Києві, устиг заїхати лише до М. Стороженка. Писати багато не може, очевидно, через господарські справи. У «Полтавском вестнике» читав некролог тестя, просить про все написати⁸⁷².

З листа можна здогадатися: в О. Левицького не дуже добре складаються особисті стосунки в сім'ї, що заважає більше працювати на науку. А В. Горленко хотів би ще мати працю подібну до «Очерков народной жизни Малороссии во второй половине XVII в.». Коротко переказує, в якому місті, скільки був, що бачив. Ця поїздка була важкою для В. Горленка в моральному відношенні. Він побачив різницю між Петербургом і Європою. Із десятка великих статей, надісланих ним, «Новое время» надрукувало тільки чотири, бо друкує тільки те, що вимагається згори. Виникає питання доцільності співробітництва в ній. І якби з'явилося видання із демократичними поглядами, він би пішов туди не задумуючись. Але іншого немає, тільки тут він може заробляти тим, чим може заробляти, – писати, відповідає тільки за свій рядок, а не за всю газету.

З усієї поїздки він «виніс переконання в необхідності спілкування зі слов'янами. Від дружнього розширення слов'янського світу всі ми тільки виграємо. Рамки нашого безглузлого Келоса не витримають, лопнуть і слов'янський світ розіб'ється на свої природні дружні складові частини»⁸⁷³. Повідомляє, що в Парижі у «Gazette des beant art» надруковано біографію Д. Левицького з його портретом і знімками. Дуже хоче і обов'язково влітку займатися украї-

⁸⁷⁰ Лист В.Г. до О. Пипіна від 18 трав. 1903 р. // Там само.– Ф. X.– № 16949.

⁸⁷¹ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 20/7 трав. 1903 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 531.

⁸⁷² Лист В.Г. до О.Левицького від 1 черв. 1903 р. // ІР.– Ф. III.– № 53507.

⁸⁷³ Лист В.Г. до О.Левицького від 19 черв. 1903 р. // ІР.– Ф. III.– № 53518.

нськими темами⁸⁷⁴.

Займається пошуками журналів для Ганни Барвінок, у яких друкувалися твори П. Куліша, переповідає, в якому журналі знаходиться той чи той рукопис. Нарікає на «Новое время», яке загубило 4 його статті (очевидно, із поїздки по Європі), які б міг умістити в іншому виданні. «Киевскую старину» передплатив, але ще не одержав. Село пригнічує. Взагалі «все змінюється до гіршого навколо, я мало бачу хорошого в майбутньому»⁸⁷⁵. Все ще не може знайти порядну людину для свого господарства. Цікавиться, як ідуть справи в Каманіна із виданням творів П. Куліша.

Занепокоєний, чому не пише Ганна Барвінок. Він писав двічі. Їздив до Полтави⁸⁷⁶.

Інформує Панаса Мирного про можливе місце перебування Г. Затиркевич-Карпинської та М. Заньковецької. Передбачається вихід іще 4 книжок В. Горленка, на жаль, поки що невідомих. Лист короткий, поспішає, щоб віддати листоноші⁸⁷⁷.

24 серпня вечором В. Горленко виїжджає до Полтави на велику художню виставку, що відбудеться 29 серпня. Радіє, що там побачить О. Левицького. Спробує щось написати для «Полтавского вестника». До «Нового времени» написав статтю про відкриття пам'ятника І. Котляревському. У Парижі знайдено портрет Д. Левицького, фотокопію якого одержав В. Горленко і надрукує його в «Новом времени»⁸⁷⁸.

Надсилає В. Данилевичу свій кореспондентський квиток на святкування з нагоди відкриття пам'ятника І. Котляревському: у В. Горленка є інший документ – телеграма, в якій забороняється публікація його статті про це свято. Телеграму він віддасть до музею. Після цього написав детальний матеріал⁸⁷⁹.

⁸⁷⁴ Там само.

⁸⁷⁵ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 20 черв. 1903 р. // ЧИМ, Ал 716 – 1/13.

⁸⁷⁶ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 27 черв. 1903 р. // Там само, – 27.

⁸⁷⁷ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 10 лип. 1903 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 532.

⁸⁷⁸ Лист В.Г. до О.Левицького від 22 серп. 1903 р. // ІР.– Ф. III.– № 53506.

⁸⁷⁹ Лист В.Г. до В. Данилевича від 4 верес. 1903 р. // ІР.– Ф. XXIX.– № 1025.

Просить вибачення в Панаса Мирного, що протягом трьох днів перебування у Полтаві не зміг відвідати його. Пише про велике враження, що одержав на святі, від виступів галичан. Питає про закулісні справи. В. Горленко всім задоволений. У селі пробуде ще з місяць, потім поїде до Києва. До Петербурга – в середині чи з 20-х чисел жовтня. Позитивно відгукується на твори Панаса Мирного і неприємно – про Олену Пчілку та Лесю Українку⁸⁸⁰.

У полтавських подіях В. Горленко на боці тих, хто виступив проти заборони виступів на урочистостях українською мовою. Пробудження громадського почуття надихало і його. Він дає згоду писати до «Полтавского вестника». У селі пробуде ще з місяць, займаючись продажем землі, потім поїде до Києва на кілька днів. Негативно ставиться до зняття М. Драгомирова, вважаючи його «розумною і хорошою людиною»⁸⁸¹.

В. Горленко зізнається, що не все, можливо, правильно зрозумів у подіях, пов'язаних із відкриттям пам'ятника І. Котляревському, бо не все бачив. Але добре, що «все так благоприємно пройшло»⁸⁸². Дуже схвально відгукується на твір Панаса Мирного «Лови», зате критично оцінює «Дарочку» Л. Яновської, «яку правильніше було б назвати дурочкою»⁸⁸³. Днями їде на 2–3 дні до Києва, потім – до Петербурга. Зустріч із Панасом Мирним переноситься на 1904 рік⁸⁸⁴.

Пише з Петербурга, куди приїхав 30 жовтня. Завалений роботою. Пише також і до «Полтавского вестника». Днями надішле збірник перекладів В. Горленка. Оригінальні твори також будуть⁸⁸⁵.

Переймається негараздами в Ореста Івановича. Радить не зважати, а більше працювати, писати. Співробітництво

⁸⁸⁰ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 7 верес. 1903 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 533.

⁸⁸¹ Лист В.Г. до О.Левицького від 18 верес. 1903 р. // ІР.– Ф. III.– № 53505.

⁸⁸² Лист В.Г. до Панаса Мирного від 24 верес. 1903 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 534.

⁸⁸³ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 24 верес. 1903 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 534.

⁸⁸⁴ Там само.

⁸⁸⁵ Лист В.Г. до О.Левицького від 3 листоп. 1903 р. // ІР.– Ф. III.– № 53508.

із «Полтавским вестником» не думає залишати, навпаки, готує серйозні речі на предмет пробудження самосвідомості. Після продажу землі хоче поміняти характер занять: стане видавцем «деяких капітальних книжок на предмет Малоросії»⁸⁸⁶. Планує зробити (поки що ідея в загальних рисах) «велике розкішне видання *про Малоросію в розумінні речових і духовних її пам'ятників*»⁸⁸⁷. Хочє залучити кращих фотографів, художників. Припускає, що війни не буде. Просить передати М. Лисенкові, щоб надіслав портрет і біографічні дані, які В. Горленко хоче умістити в газеті «Новое время» з нагоди його ювілею. Також буде надруковано проект Полтавської губернської земської управи В. Кричевського⁸⁸⁸.

Від М. Лисенка одержав деякі матеріали. Йому дав телеграму українською мовою, але латинськими буквами, бо на телеграфі інакше не приймали. Дуже хворів, мріє, коли розлучиться із Петербургом. Планує уміщення кількох українських матеріалів у «Новом времени», в тому числі і про ювілей М. Лисенка також не один. Обурений вчинком С. Русової, яка видала в Харкові брошурку перекладів під власним прізвищем, не переробивши навіть жодного тексту В. Горленка. Але про це він просить не розповсюджуватися⁸⁸⁹.

Пише про видання повісті П. Куліша «Искатели счастья». У Петербурзі не хоче залишатися на всю зиму, дуже сиро в цьому році. Радіє з того, як велично шанує Галичина М. Лисенка. Турбується за село⁸⁹⁰.

* * *

1904 Другий тиждень перебуває в лікарні із плевритом. Стан ненадійний: то краще, то гірше. Дують знати також шлунок, печінка і т. д., «в цілому, – пише

⁸⁸⁶ Лист В.Г. до О.Левицького від 10 листоп. 1903 р. // Там само.– № 53509.

⁸⁸⁷ Там само.

⁸⁸⁸ Там само.

⁸⁸⁹ Лист В.Г. до О.Левицького від 24 листоп. 1903 р. // Там само.– № 53510.

⁸⁹⁰ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 10 груд. 1903 р. // ІЛ.– Ф. XIX.– № 1133.

він, – представляю із себе щось таке жалюгідне»⁸⁹¹. Дуже негативно ставиться до війни. За всіма скучає. Висловлює співчуття П. Житецькому⁸⁹².

Пише про хворобу, ще перебуває в лікарні. Як тільки одужає, поїде з Петербурга⁸⁹³.

Перебуває в Маріїнській лікарні у платному відділенні. Описує історію хвороби: 15 січня захворів, 4 дні страждав у мебльованій кімнаті, 20 січня на поліг на переміщенні його в лікарню. 2–3 дні тому тільки почав підніматися з ліжка, ходити по кімнаті, по коридору. Дуже схуднув. Як тільки видужає, поїде з Петербурга, але не знає куди, бо в село – не можна. Шкодує, що 16 лютого не зможе побувати на концерті М. Лисенка. Осуджує війну. Просить дозволу в Панаса Мирного дещо перекласти французькою мовою разом із Д. Рошем. Просить допомогти улаштувати в Ярошівці у винну лавку дочку місцевого попа І. Петровського. До нього також зверталися монахи Густинського монастиря з проханням виклопотати назад землі, відібрані ще Катериною II⁸⁹⁴.

Плеврит пройшов, турбує печінка. Але ще дуже слабкий і хвилюється, що не зможе бути на концерті М. Лисенка. Можливо, він провідає його. А. Стороженко докоряє, що бурлацьке життя В. Горленка буде далі ще гірше. Кілька міркувань про війну. З Петербурга поїде, але не знає куди⁸⁹⁵.

Був момент, коли В. Горленко хотів уже писати заповіт і призначати Панаса Мирного душеприкажчиком. Потроху одужує, виходить на вулицю. У лікарні залишається ще на тиждень. Після цього виїжджає із Петербурга, але не знає куди. Стурбований війною. Концерт М. Лисенка відбувся 18 лютого, але з листа невідомо, чи був В. Горленко на ньому, чи бачився із М. Лисенком. Театральні новини. Підтримує ідею Панаса Мирного написати статтю про дні І. Котляревського навіть в алегоричній формі. Знову про-

⁸⁹¹ Лист В.Г. до О.Левицького від 31 січ. 1904 р. // ІР.– Ф. III.– № 53512.

⁸⁹² Там само.

⁸⁹³ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 2 лют. 1904 р. // ЧІМ, Ал 716 – 1/2.

⁸⁹⁴ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 10 лют. 1904 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 535.

⁸⁹⁵ Лист В.Г. до О.Левицького від 11 лют. 1904 р. // ІР.– Ф. III.– № 53513.

блеми із банком, із кредитором. Банк надіслав повістку за недоплату процентів. Лихвар Башмашников вимагає повторної оплати векселя⁸⁹⁶.

Ще не вирішив, куди їхати. Ялта дорожча за кордон, Кавказ далеко. Дома – холодно. Полтава, Київ – «все це краще здалеку, ніж поруч»⁸⁹⁷. Думає все-таки про закордон, «де є відрада – побачити небачене і перенестись в життя, яке випередило наше не менше, ніж на двоє століть»⁸⁹⁸. На концерті М. Лисенка таки був. На виставах М. Заньковецької і М. Кропивницького – ні, бо грають дуже далеко. Втомився від кімнатного режиму, за яким провів 44 дні. Випиється в понеділок 1 березня⁸⁹⁹.

Тільки завтра (9 березня) виїжджає з лікарні і поселяється в попередньому помешканні. Дуже дякує Панасові Мирному за довідку про суд. Хочє повторного розгляду його справи із лихварем. У Петербурзі пробуде ще днів 8–10. Був у І. Рудченка. Зі страхом згадує минуле в лікарні, але з більшим острахом, – що чекає попереду⁹⁰⁰.

Справи з банком і лихварем набирають обертів. Збирався їхати до Варшави (не за кордон), але жде результатів з Полтави. М. Дмитрієв, який мав би стежити за всім цим, нічого не зробив. В. Горленко дуже незадоволений ним⁹⁰¹.

У Петербурзі його затримує газета. На початку червня доведеться їхати до Полтави у банківських і лихварських справах. Виявляється, що М. Дмитрієв писав, але перший лист загубився у редакції, а другий надійшов нещодавно. Став себе гірше почувати. Писав про українські вистави в Петербурзі, віддаючи належне М. Заньковецькій та М. Кропивницькому. Влітку друкуватиметься книжка статей В. Горленка⁹⁰². Із Петербурга думає виїжджати через 8–10 днів.

⁸⁹⁶ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 22 лют. 1904 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 536.

⁸⁹⁷ Лист В.Г. до О.Левицького від 25 лют. 1904 р. // ІР.– Ф. ІІІ.– № 53514.

⁸⁹⁸ Там само.

⁸⁹⁹ Там само.

⁹⁰⁰ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 8 берез. 1904 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 537.

⁹⁰¹ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 14 берез. 1904 р. // Там само.– № 538.

⁹⁰² Ця книжка вийде в світ наступного року: *Горленко В.* Отблески. Заметки по словесности и искусству.– С.-Петербург, 1905, 236 с. +4 с.

Поїде на місяць до Варшави і числа до 20 травня буде в селі. Просить у Панаса Мирного вибачення за турботи⁹⁰³.

Пише з Ярошівки. Був у Варшаві, але більше займався відправкою телеграм, щоб орендатори вносили проценти у земельний банк. Із газети не пішов. Війна вже набридла. У селі буде все літо, можливо, з незначними виїздами поблизу. Звітується про справи публікацій творів П. Куліша у Петербурзі і цікавиться, що вже зробив І. Каманін. Повідомляє про колишню наречену Т. Шевченка Лукерію Полусмакову⁹⁰⁴.

Дома з 3 травня. У Варшаві був 10 днів, у Києві – 3, 1 день у Білій Церкві. У справі векселя збирається писати до прилуцького равина і до прокурора. Співпрацює із «Полтавським вестником». Пише про свою книжку, про війну. Заньковецька на своєму бенефісі ставила «Лимерівну» Панаса Мирного. У кінці травня чи червня буде в Полтаві⁹⁰⁵.

Коли був у Києві, не зміг побачитися із О. Левицьким, бо одержав телеграму з дому терміново приїхати. Коротко переповідає свої проблеми. Після Полтави збирається їхати до Єсентуків на лікування⁹⁰⁶.

У попередньому і цьому листі В. Горленко пропонує Панасові Мирному з роману «Повія» зробити п'єсу і запропонувати М. Заньковецькій. Сумує з приводу холоду, який негативно відбивається на врожаї. Редактор газет «Полтавський вісник» Д. Іваненко мовчить, очевидно, не хоче друкувати В. Горленка. Завтра має приїхати юрист, щоб порадитися стосовно улаштування всіх справ⁹⁰⁷.

Просив Ганну Барвінок і писав до І. Каманіна, щоб той надіслав свою брошуру про українські церкви. Через орендарів В. Горленко поки що не може поїхати на лікування. Цікавиться виданням П. Куліша⁹⁰⁸.

⁹⁰³ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 28 берез. 1904 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 539.

⁹⁰⁴ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 8 трав. 1904 р. // ЧЛІММ, А–3449.

⁹⁰⁵ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 10 трав. 1904 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 540.

⁹⁰⁶ Лист В.Г. до О.Левицького від 17 трав. 1904 р. // ІР.– Ф. III.– № 35515.

⁹⁰⁷ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 17 трав. 1904 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 541.

⁹⁰⁸ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 28 трав. 1904 р. // ЧІМ, Ал 716 – 1/8.

На лікування все-таки збирається їхати, незважаючи на неполадки в господарстві. Дома не буде з 15 серпня і до кінця вересня. Обмінялися листами з І. Каманіним. Дуже скучає дома сам на сам із своїм минулим. Обурюється військовою. Не погоджується із думкою Ганни Барвінок стосовно організації музею П. Куліша на хуторі. Все найцінніше краще передати до музеїв Києва, Львова, Чернігова⁹⁰⁹.

Стурбований, що Ганна Барвінок не пише. І. Каманін також мовчить. В. Горленко скоро поїде до Києва, побачиться з ним⁹¹⁰.

Обговорює питання видання повного зібрання творів П. Куліша: тираж, художнє оформлення, рецензії. Сподівається, що днів через 8–10 виїде на місяць до Криму. Повернеться числа 1 жовтня, а в Петербург поїде числа 15 жовтня. Знову обмінялися листами із Каманіним. Останній описав перебування своє 27 липня в Конашівці на днях П. Куліша⁹¹¹.

Оповідання Ганни Барвінок «Удовине гучне подвір'я» навіяло спогади дитинства, «всі подробиці поміщицького селянського життя, яке давало стільки поезії, близькість до народу і природи, всі стародавні звичаї...»⁹¹². Від'їзд відкладає на тиждень-другий. Поїде так, щоб у Бахчисараї бути 1 вересня. Активно листується із І. Каманіним стосовно видання творів П. Куліша. Відповідає на питання Ганни Барвінок стосовно Скоропадських і т. д.⁹¹³.

Описує перебування В. Кричевського в Ярошівці (намалював віньєтку до нової книжки В. Горленка). Просить А. Степовича посприяти в облаштуванні побуту в Лебединці, куди художник їде для вивчення архітектури (будинок Г. Галагана в старосвітському стилі) для проекту будинку земської управи в Полтаві. Консультується стосовно кахлів.

⁹⁰⁹ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 26 черв. 1904 р. // Там само. – 1/16.

⁹¹⁰ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 10 лип. 1904 р. // Там само. – 29.

⁹¹¹ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 13 серп. 1904 р. // ЧЛММ, А–3450.

⁹¹² Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 17 серп. 1904 р. // ЧІМ, Ал 716 – 1/22.

⁹¹³ Там само.

Дуже шкодує, що А. Степович був у Ярошівці тільки кілька годин. Вийжджає до Криму 27 серпня⁹¹⁴.

Але 5 вересня пише ще з Ярошівки. Розмірковує про алегорію, застосовану Панасом Мирним у перекладі «Пісні про Гайавату». Описує перебування В. Кричевського із М. Дмитрієвим. Книжка В. Горленка «Отблески» мала бути надрукована, але видавець цього не зробив. У Крим виїде числа 10. Їхатиме через Полтаву, але в ній не затримається. Просить посприяти у влаштуванні сина місцевого попа в Казенну палату⁹¹⁵.

Дякує Панасові Мирному за вирішення справи з сином попа. На лікування ще не виїхав, вагається, бо недобре себе почуває, боїться переїзду. Вирішує не зимувати в Петербурзі, а поселитися, скажімо, в Миргороді і працюватиме в ньому для газети. Правда, залізниця внесла багато негативних змін у це місто і воно не таке приємне, як колись. Просить вибачення за критику алегорій, але він не прихильник її. «Хай живе *реалізм* у мистецтві!»⁹¹⁶ – вигукує він.

Ні в Крим, ні на Кавказ на лікування не їздив. До кінця жовтня місяця був у Ярошівці. 2 листопада приїхав до Петербурга, а 4-го вже дуже простудився. У котре переконується, що перебування його там неможливе, але не знає, куди поїхати, хоча погляд свій спрямовує за кордон, як тільки видужає і справиться з роботою. Пише про І. Каманіна, який замовк, про А. Стороженка, який видав книжку «Стефан Баторий и казачество»⁹¹⁷. А. Степовичу пише, що до Петербурга приїхав 1 листопада. Про «Ежегодник» обов'язково напише, хоча вже більше не пише рецензій.

Статті про перебування в слов'янських країнах В. Горленко друкував не лише в «Новом времени», а й в журналі «Беседа» і ще в якійсь провінційній газеті. Про зібрання всіх разом статей В. Горленко не думає і цього робити не

⁹¹⁴ Лист В.Г. до А. Степовича 21 серп. 1904 р. // IP.– Ф. 179.– № 132.

⁹¹⁵ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 5 верес. 1904 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 542.

⁹¹⁶ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 9 верес. 1904 р. // Там само.– № 545.

⁹¹⁷ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 16 листоп. 1904 р. // ЧІМ, Ал 716 – 1/29.

буде. «Я дуже схилився на слов'янський бік, але, зрозуміло, не в душі «злиття струмків у російському морі», а в душі вільного союзу»⁹¹⁸.

Пише О. Левицькому про усвідомлення того, що треба залишати Петербург, але його книжка розпочнеться друкуватися тільки в січні наступного року і йому треба побути, принаймні, до початку друку. Потім відкривається портретна виставка, на якій буде представлено більше трьох тисяч портретів, серед них буде багато портретів В. Боровиковського. Про нього В. Горленко хоче писати книжку, але без С. Дягилева, який альбом про Д. Левицького видав як свою працю, за що й одержав премію. Тому хоче виїжджати із Петербурга тільки в січні. Пише про завершення послаблень цензури, «весна» закінчилася. «За що ми все це терпим? З ким завгодно іншим ми були б і освічені і, можливо, щасливі»⁹¹⁹. У жовтні був у Полтаві. Цікавиться новинами в Київському науковому та літературному світі⁹²⁰.

* * *

1905 Пише з Ярошівки, куди приїхав 8 травня, буде до пізньої осені⁹²¹.

Виходу своєї книжки так і не дочекався: вийде через кілька днів. Нічого не пише, як він ставиться до « посиленого биття пульсу » в Петербурзі, але відзначає, що цей пульс поки що не відчутний. Книжка складається із 28 статей, коли написано їх за сім років кілька сотень. Констатує про нарікання на В. Горленка за ці роки іншими. « Між тим, – виправдовується він, – я не написав жодного слова, супротивного моїм переконанням і нечесного »⁹²². Лаяли газету « Новое время », а разом з нею – і його. Просить Панаса

⁹¹⁸ Лист В.Г. до А. Степовича від 16 листоп. 1904 р. // ІР.– Ф. 179.– № 453.

⁹¹⁹ Лист В.Г. до О.Левицького від 9 груд. 1904 р. // Там само.– Ф. III.– № 53516.

⁹²⁰ Там само.

⁹²¹ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 11 трав. 1905 р. // ЛІ.– Ф. XIX.– № 1128.

⁹²² Лист В.Г. до Панаса Мирного від 11 трав. 1905 р. // Там само.– Ф. 5.– № 544.

Мирного висловитися з цього приводу, оскільки він перебуває (вже в котре) на кануні кардинальних рішень⁹²³.

Пояснює Є. Ківлицькому причину свого співробітництва в «Новом времени» і ставлення своє до його політичних поглядів. Пропонує свої послуги для співробітництва у «Киевских откликах», видавцем якої був Є. Ківлицький. Зможе час від часу надсилати на свій вибір фейлетони. В однаковій мірі добросовісно збирається працювати як для «Откликов», так і для «Нового времени». Просить надіслати примірник газети, повідомити умови праці і що хотіла б редакція. У кінці травня збирається бути в Києві, обговорити деталі⁹²⁴.

Радіє заснуванню музею П. Куліша. Переглядає свої книжки і все, що стосується Пантелеймона Олександровича, надішле. Хоча все-таки вважає такий музей краще мати у великому місті. Також свою книгозбірню з часом розподілить у Київ, Полтаву, Чернігів, Катеринослав. Нездоровиться і не може зайнятися собою. Перебуває в загальному пригніченні, викликаним війною між Росією і Японією, яку В. Горленко постійно осуджує. Багато господарських негараздів, обумовлених тривалою відсутністю господаря. Негативний психологічний вплив на В. Горленка великих міст, після яких сільське життя йому здається рослинним. Але буде в селі до початку археологічного з'їзду в Катеринославі. Книжка вийшла, надішле. Цікавиться виданням П. Куліша⁹²⁵.

Є. Ківлицький, очевидно, дав згоду на співробітництво В. Горленка, який у свою чергу обіцяє надіслати статтю про роботу українських обдарованих особистостей на загальну російську культуру «Культурные трагедии»⁹²⁶. Взагалі В. Горленко хоче друкувати в «Отклике» такі статті, які не можуть бути надруковані в «Новом времени» і хоче працювати в українських газетах. Із книжки, яку надішле, видно, що його статті не збігаються із загальною політикою

⁹²³ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 11 трав. 1905 р. // Там само.– Ф. 5.– № 544.

⁹²⁴ Лист В.Г. до Є.Ківлицького від 15 трав. 1905 р. // ІР.– Ф. 71.– № 447.

⁹²⁵ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 21 трав. 1905 р. // ІЛ.– Ф. XIX.– № 1138.

⁹²⁶ Статті з такою назвою в журналі «Киевская старина» немає. – І.З.

газети. Кожен відповідає особисто за себе. Просить дати відгук на його книжку не для нього, а для видання, для реалізації⁹²⁷.

У кінці травня був у Полтаві, повернувся 31 травня. Навколо пропозиції Київської археографічної комісії про видання якоїсь праці П. Куліша та облаштування його музею. Нарікає на І. Каманіна за затримку видання творів П. Куліша. Дома ніяк не може навести порядок після зими. Писанням не займається, хоча треба. Повідомляє про вихід у Львові журналу з мистецтва «Артистичний вісник», але ще його не бачив. Ладен на будь-які умови, тільки б припинилося кровопролиття на Сході⁹²⁸.

Будучи в Полтаві, В. Горленко чув сумніви стосовно проведення археологічного з'їзду у Катеринославі. Просить Д. Яворницького уточнити ці сумніви, оскільки сам хоче приїхати на з'їзд і надіслати деякі свої предмети⁹²⁹.

Навколо окремих творів П. Куліша і повного зібрання. Надсилає Ганні Барвінок «Отблески», розказує про неї, про художнє оформлення. Цікавиться, як переділати «Літературно-науковий вісник» і книжки П. Куліша, що виходять у Львові. Обіцяє влаштувати перепис окремих творів П. Куліша для повного зібрання. Цікавиться, що робить І. Каманін у справі видання творів П. Куліша. Обмінюється думками стосовно схожості сюжету І. Котляревського «Москаля-чарівника» із закордонними творами⁹³⁰.

Був у Полтаві, вирішував у суді питання оплати векселя, який 13 років тому не віддала одна особа, а передала іншій. І ця інша тепер хоче, щоб В. Горленко знову оплатив. Це так розхвилювало його, що не міг провідати Панаса Мирного. «Я абсолютним чином страждаю неврастенією, якщо не нервовим розладом, навряд чи можу відповідати за свої вчинки і потребу поблажливості»⁹³¹.

⁹²⁷ Лист В.Г. до Є.Ківлицького від 1 черв. 1905 р. // ІР.– Ф. III.– № 9912.

⁹²⁸ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 2 черв. 1905 р. // ІЛ.– Ф. XIX.– № 1130.

⁹²⁹ Лист В.Г. до Д.Яворницького від 4 черв. 1905 р. // ДІМ, КП – 70855 / Арх – 13223.

⁹³⁰ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 9 черв. 1905 р. // ЧІМ, Ал 716 – 1/10.

⁹³¹ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 11 черв. 1905 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 545.

Надсилає свою книжку «Отблески». Нічого не пише зараз, втомлений, не пишеться. І в той же час дуже нудьгує. Налагодив співробітництво із газетами, як він пише, із «*крайніми* петербурзькими, такою ж київською («Отклики») і скромною «Полтавщиной»⁹³². Прикро вражає присутність у цих газетах байдужих людей, від яких більше шкоди, аніж користі. Продовжує лист 13 червня. Приїхав В. Кричевський. В одній із кімнат влаштували виставку картин і архітектурних проектів художника «і ми купаємося в найчистішому українському стилі»⁹³³. У кінці липня збирається ще бути в Полтаві і тоді обов'язково побачиться⁹³⁴.

Дякує Ганні Барвінок за консультацію, як можна одержати книжки із Галичини. Сподівається скоро бути в Києві. Відвідає І. Каманіна. На археологічний з'їзд їде сам і надсилає на виставку декілька власних предметів старожитностей. Пригнічений матеріальними неполадками, які дуже впливають на його моральний стан. Негативно відгукується на страйк в Одесі, називаючи страйкарів «босьяками». Це все не дає можливості працювати і писати⁹³⁵.

Просить Д. Яворницького уточнити організаційні питання археологічного з'їзду: готель, членські внески, початок роботи і чи в каталозі речі, запропоновані В. Горленком, із чого випливає, що був іще один лист, у якому він перераховував ці речі. Цього разу В. Горленко передбачає привезти: портрет І. Мазепи, підсвічник 1737 р.; дві гравюри В. Боровиковського; кілька рукописних збірників Київської академії; ода-брошура (з гравюри), піднесена Київською академією О. Розумовському; «Енеїда» І. Котляревського 1798 р. видання. Нерукописні речі привезе (для портрета спеціально замовив раму в українському стилі), але сумнівається щодо рукописних матеріалів, боїться, щоб їх не займали і не шарпали руками. На з'їзді буде як кореспондент від «Нового времени», тому цікавиться, чи немає фотографа, який би

⁹³² Лист В.Г. до Панаса Мирного від 11 черв. 1905 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 545.

⁹³³ Там само.

⁹³⁴ Там само.

⁹³⁵ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 25 черв. 1905 р. // ЧІМ, Ал 716 – 1/15.

міг зробити якісні фотознімки для газети⁹³⁶.

У листі до Ганни Барвінок порушує кілька організаційних моментів щодо копіювання, друкування творів П. Куліша. Сумнівається в тому, що зможе поїхати до Києва: дуже багато проблем із продажем землі: «Я дуже поганий, краще сказати ніякий, господар і, зайнятий писанням, не маю ніякої і можливості займатися господарством»⁹³⁷. Навіть продавши 100 десятин землі, В. Горленко не може все це оформити так, щоб було це вигідно йому. Краще написати статтю, ніж один формальний папірець. Дуже бажав би, щоб знайшлися листи П. Куліша, які були спочатку у Ф. Лебединцева, а потім у його сина. Дуже скромно ставиться до своєї книжки – «це все газетні дрібниці»⁹³⁸.

Організовує копіювання поеми П. Куліша «Україна». Хотів би приїхати на 27 липня в Кулішівку, але не зможе через зайнятість із продажем землі і тяжбою із євреєм за вексель, якому вже виплатив більшу половину із 900 руб., яких В. Горленко не винен. Через ці причини майже нічого не пише для газет. Уже три дні працює над однією рецензією, а думки спрямовані на інше. На з'їзд виїжджає 13–14. Сподівається все-таки бути в Києві. Критично оцінює газету «Полтавщина»⁹³⁹.

Дякує Ганні Барвінок за посилку із її творами, рушником. Назад надішле переписану «Україну», прочитані твори. Першого вересня не зможе приїхати, оскільки 13 серпня виїжджає до Катеринослава на з'їзд, потім у Крим на лікування. Повернеться на початку жовтня, а в кінці – змушений їхати до Петербурга. Із Катеринослава писатиме для «Нового времени» і «Слово». У Петербург змушений їхати, щоб як-небудь залагодити матеріальний стан, обібраний вексельною справою. Дуже радий відкриттям музею П. Куліша⁹⁴⁰.

⁹³⁶ Лист В.Г. до Д.Яворницького від 28 черв. 1905 р. // ДІМ, КП - 70858 / Арх – 13226.

⁹³⁷ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 30 черв. 1905 р. // ЛІ. – Ф. ХІХ. – № 1132.

⁹³⁸ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 30 черв. 1905 р. // ЛІ. – Ф. ХІХ. – № 1132.

⁹³⁹ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 17 лип. 1905 р. // ЛІ. – Ф. ХІХ. – № 1137.

⁹⁴⁰ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 30 лип. 1905 р. // Там само. – № 1132.

Категорично виступає проти того, щоб відмінити проведення з'їзду тільки через те, що на ньому не будуть учені із Галичини, проти змішування науки і мистецтва із політикою. «Обґрунтовані, глибокі наукові пошуки, сильні твори мистецтва залишають великі, більш надійні сліди, ніж маніфестації»⁹⁴¹. У даному випадку В. Горленко не буде підтримувати тих, хто виступатиме проти, але й не буде з ними, до яких, судячи з листа, належав і Панас Мирний⁹⁴².

Надсилає скопійовану поему П. Куліша «Україна», рукописи творів Ганни Барвінок. Приїхати на відкриття будинку П. Куліша (музею) не зможе. Пропонує в цьому музеї збирати листи П. Куліша. Обіцяє написати із Катеринослава⁹⁴³.

Сподівається, що Д. Яворницьким вже одержані речі В. Горленка. Рама для портрета надсилається із Харкова. Думав, що з'їзду не буде, але заспокоїла телеграма. Не з його вини виїжджає 14, буде 16. Просить забронювати світлу кімнату в готелі, щоб можна було писати. Членський квиток його № 53⁹⁴⁴.

Швидше всього через господарські справи приїхати на археологічний з'їзд до Катеринослава не зміг. Просить надіслати каталог виставки і всі брошури, що стосуються з'їзду. Книжку «Родословие Розумовских»⁹⁴⁵ дарує в музей. Все інше просить надіслати в кінці вересня, коли повернеться додому із Криму, куди виїжджає днями. По дорозі назад заїде в Катеринослав, щоб побачити музей⁹⁴⁶.

Приїхав додому, але вертався іншою дорогою, через що й не був у Катеринославі. Просить надіслати картину (як-

⁹⁴¹ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 8 серп. 1905 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 546.

⁹⁴² Там само.

⁹⁴³ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 11 серп. 1905 р. // Там само.– Ф. XIX.– № 1136.

⁹⁴⁴ Лист В.Г. до Д.Яворницького від 12 серп. 1905 р. // ДІМ, КП – 70857 / Арх 13225.

⁹⁴⁵ Швидше всього йдеться про книжку: Васильчиков А.А. Семейство Разумовских.– Спб., 1887.– Т. 4.

⁹⁴⁶ Лист В.Г. до Д.Яворницького від 30 серп. 1905 р. // ДІМ, КП – 70860 / Арх – 13228.

що не за казенний рахунок, то просить назвати суму і він поверне), а також притримати в музеї портрети запорожців, особливо Невінчаного. У селі пробуде ще тижнів зо три, потім поїде до Петербурга⁹⁴⁷.

З Криму повернувся раніше, про що шкодує. Поїде до Петербурга в кінці місяця, коли справиться із домашніми справами. Кримом дуже задоволений, сподобалися і кримські татари («дуже милий народ»), хочуть перекласти йому П. Куліша «Магомета і Хадизу», звичайно, за рекомендацією В. Горленка. Цікавиться відкриттям музею П. Куліша, діяльністю І. Каманіна. Позитивно оцінює спогади І. Пулюя про П. Куліша і Ганну Барвінок⁹⁴⁸ і негативно ставиться до І. Франка⁹⁴⁹.

Перед від'їздом до Петербурга надсилає рукопис Ганни Барвінок. Два тижні (після приїзду з Криму) нікому не писав, не читав газет, дуже нудьгував⁹⁵⁰.

Вже кілька днів дома, але зайнятий господарськими справами, неполадками, які з'явилися під час його відсутності. Цікавиться, як пройшло відкриття музею П. Куліша⁹⁵¹.

Пише з Петербурга. Дуже зайнятий⁹⁵².

Шкодує, що відкриття музею П. Куліша відкладається. У Петербурзі оголошено український журнал і газету. Цікавиться, як передплатити закордонні видання П. Куліша. Дуже зайнятий, пише коротко⁹⁵³.

Кілька днів тому надіслав О. Левицькому свою книжку, влітку не було примірників. Ні на яких мітингах не буває («я далекий від діячів політики»), бо не вірить у те, що там

⁹⁴⁷ Лист В.Г. до Д.Яворницького від 30 верес. 1905 р. // Там само / Арх – 13224.

⁹⁴⁸ Пулюй І. Кілька споминів про Куліша і його дружину Ганну Барвінок. – «Нові і перемінні звізди» третє доповнене видання, накладом автора, з друкарні Адольфа Гольцгаузена у Відні, стор. 45–120.

⁹⁴⁹ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 14 жовт. 1905 р. // ЧЛММ, А–3454.

⁹⁵⁰ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 25 жовт. 1905 р. // ЧІМ, Ал 716 – 31.

⁹⁵¹ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 30 жовт. 1905 р. // ЧЛММ, А–3452.

⁹⁵² Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 2 листоп. 1905 р. // ЧІМ, Ал 716 – 30.

⁹⁵³ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 14 листоп. 1905 р. // ІЛ.– Ф. XIX.– № 1129.

може щось розумне почути. «Наука, книга і мистецтво ще не втратили для мене вартості і чарівності, не дивлячись ні на що...»⁹⁵⁴. Цікавиться подіями в Києві, чи відповідають вони газетним повідомленнями, українською пресою (ніби з нового року з'являється двоє видань – газети чи журнали). «Все це Бог свідок, мені завжди любо і близьке»⁹⁵⁵. У Петербурзі з 1 листопада. Кримом дуже задоволений. Поки виходила книжка, набігло ще статей не менше, можна б видати, та В. Горленко сумнівається, щоб комусь це було потрібно⁹⁵⁶.

Завалений роботою, дорученнями з провінції, страждає нездоров'ям. Обіцяє знайти переписчика «Хуторної філософії» П. Куліша. Запитує у Ганни Барвінок про українські видання з нового року, хто їх буде видавати. Про повне зібрання творів П. Куліша. Про неможливе життя в Петербурзі («різня може розпочатися кожного дня»), у січні хоче виїхати за кордон⁹⁵⁷.

Написати листа до Панаса Мирного не давали залізничні страйки. Відповідає на запрошення співробітничати в «Рідному краї». Дає згоду, але просить уточнити чи має «Рідний край» офіційний дозвіл (газеті й журналу в Києві відмовили). Висловлює певні сумніви: відбився від рідної публіки, сюжетів. Дуже критично ставиться до себе: «Поламаний, скалічений, «понівечений» плід історії, уламок дворянства, з деякими непоганими, але і з багатьма поганими гранями»⁹⁵⁸. Все це В. Горленко добре усвідомлює, але не може змінитися. Його звичайний інформаційно-репортажний журналізм уже не влаштовує, він любить вишукане, естетично досконале. Не зможе також писати українською мовою, а хто його буде перекладати. Панас Мирний зайнятий. Обурюється проти соціалістичної пре-

⁹⁵⁴ Лист В.Г. до О.Левицького від 5 груд. 1905 р. // ІР.– Ф. III.– № 53511.

⁹⁵⁵ Там само.

⁹⁵⁶ Там само.

⁹⁵⁷ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 7 груд. 1905 р. // ІЛ.– Ф. XIX.– № 1134.

⁹⁵⁸ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 23 груд. 1905 р. // Там само.– Ф. 5.– № 547.

си. Цікавиться рішенням «великого з'їзду українців», очевидно, йдеться про об'єднання українських демократичної та радикальної партій в українську радикально-демократичну партію. Скаржитися на життя в Петербурзі. У газетах жахливі і тривожні вісті. З дому ніяких повідомлень, хвилюється⁹⁵⁹.

Обурюється всім новим в Україні, що має соціал-революціонерське начало. «Виставляти дірявий і дешевий червоний прапор, а під нього синій, говорити необдумані, швидкостиглі і напівграмотні дієслова – є божевілля, яке межує з моральним злочином»⁹⁶⁰. Критично оцінює діяльність В. Науменка, Є. Чикаленка. На думку В. Горленка, зараз українська преса повинна бути двох типів: для освіченості верстви населення і для народу. Першого типу преса «повинна стояти на висоті сучасного науково-художнього рівня, застосовуючи його тільки до національного малоросійського ґрунту, висуваючи і розробляючи національні основи»⁹⁶¹. Другий тип преси – це «ділова, повсякденна преса для народу... Чесність і здоровий глузд – все в цій пресі»⁹⁶². До газети «Рідний край» він схиляється і буде співпрацювати, хоча Полтава «все ж «маленьке місто», надто незначний розумовий центр»⁹⁶³.

Дома погані справи: орендатори відмовилися вносити плату жодної копійки до початку Думи, в лісі рубають дерева. Виїхати із Петербурга не може, бо ні за що, живе тільки з літературної праці. У мітингах не бере участі⁹⁶⁴.

* * *

1906 Надіслав Панасові Мирному тільки вітання⁹⁶⁵.
Через тиждень чи днів через десять буде виїж-

⁹⁵⁹ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 23 груд. 1905 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 547.

⁹⁶⁰ Лист В.Г. до О.Левицького від 27 груд. 1905 р. // ІР.– Ф. III.– № 53517.

⁹⁶¹ Там само.

⁹⁶² Там само.

⁹⁶³ Там само.

⁹⁶⁴ Там само.

⁹⁶⁵ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 30 берез. 1906 р. // ІЛ.– Ф. 5.– № 548.

джати з Петербурга. Описує свою ситуацію із частковим продажем 100 десятин землі: селяни відмовилися вносити плату за користування землею і процент до банку. Їде в село, щоб з'ясувати всі проблеми, але не знає, що можуть зробити селяни. В. Горленко дивується, що таке пограбування називають «визвольним рухом», тобто хочуть визволити його від усякого його майна. «Повна невизначеність у всьому, помножена на російську безглуздість, нігілізм і дикість...»⁹⁶⁶. Обурюється бездіяльністю І. Каманіна.

Незабаром перебирається в село без радості у зв'язку з відповідними обставинами⁹⁶⁷.

Проблеми із землею. За селян у банк платять проценти, податки сам. Збирається судитися. Одержує погрози. «Нами керують дикі, напівграмотні люди»⁹⁶⁸. Виходу з цієї ситуації не бачить. Збирається їхати до Києва, зайде до І. Каманіна. У селі більше двох тижнів, дуже нудьгує, все, що відбувається навколо, пригнічує. Одержує «Рідний край» і майже не може читати: погана мова, політизована. «Всі малоросійські видання, до того ж, яскраво соціалістичні. Невже це обов'язково для малоросіянина?»⁹⁶⁹. В. Горленко вважає, що наш народ відстав від історії більше, ніж на 100 років⁹⁷⁰.

Відправив І. Каманіну деякі переписані В. Горленком твори П. Куліша. Хочє приїхати в Кулішівку 27 липня і поговорити про видання. Повідомляє про пошуки і публікацію невідомих творів Т. Шевченка в журналі «Былое». Нічого не з'ясовується із землею і невідомо коли може з'ясуватися⁹⁷¹.

Весь лист до Ганни Барвінок про видання творів П. Куліша⁹⁷².

На короткий термін їздив до Києва. Сподівається приїхати до Ганни Барвінок 27 липня⁹⁷³.

⁹⁶⁶ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 20 квіт. 1906 р. // ЧІМ, Ал 716 – 1/6.

⁹⁶⁷ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 4 трав. 1906 р. // Там само.– 32.

⁹⁶⁸ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 23 трав. 1906 р. // Там само.– 1/7.

⁹⁶⁹ Там само.

⁹⁷⁰ Там само.

⁹⁷¹ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 2 черв. 1906 р. // ІЛ.– Ф. ХІХ.– № 1139.

⁹⁷² Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 3 черв. 1906 р. // ЧІМ, Ал 716 – 1/9.

⁹⁷³ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 10 черв. 1906 р. // Там само.– 1/11.

Пише про видання творів П. Куліша. Дуже простуджений і зайнятий справами. 27-го швидше всього не приїде. Думу розігнали, а справу із землею не вирішили. Все це великими проблемами відіб'ється на В. Горленкові. У роздумах залагодження цього питання⁹⁷⁴.

Їздив до Києва, багато турбується своїми справами, але без позитивних наслідків. Результати думської балаканини вплинули на селян. Нападається В. Горленко на українську пресу: погана мова, обивательський стиль і найбільше, що вся преса соціалістична. Виділяє тільки київську пресу за дотепність. Питання української мови розглядає ширше, сумніваючись у її спроможності в науці і політиці, столітні перерви її розвитку не могли не мати свого наслідку. Це питання повинен вирішувати сам народ і обдаровані особистості, яких зараз майже немає⁹⁷⁵.

Шкодує, що не був 27 липня в Кулішівці. У цей день була сходка селян, яким він продав землю (53 особи). Все літо цим і займався, не писав. Пише до І. Каманіна. Два місяці простуджений. Незабаром від'їжджає до Петербурга⁹⁷⁶.

В. Горленко, очевидно, кудись виїжджав, бо пише, що дома давно. Хворіє гострим ревматизмом. Майже місяць не встає з ліжка. Поїде до Петербурга, як одужає. І. Каманін не надсилає програму видання творів П. Куліша, хоча обіцяв⁹⁷⁷.

Їздив у Крим, але не вилікувався, а підхопив летючий ревматизм і малярію. З 20 вересня по 21 жовтня лежав, не піднімаючись із ліжка. Ще не одужав: то дуже морозить, то кидає в жар. Чекає, щоб трохи одужати і поїхати до Петербурга. Коли хворів, відповідав на лист І. Каманіна з програми видання творів П. Куліша. Коротко переказує її. Відмовляється від написання передмови, посилаючись на те, що недостатньо знає історичні праці П. Куліша і російсько-польські відносини, а загальними фразами він не може писати. Відповідає на питання Ганни Барвінок з приво-

⁹⁷⁴ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 11 і 16 черв. 1906 р. // ЧММ, Ал 716 – 1/17.

⁹⁷⁵ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 21 черв. 1906 р. // Там само, – 1/14.

⁹⁷⁶ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 7 серп. 1906 р. // Там само, – 1/20.

⁹⁷⁷ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 10 жовт. 1906 р. // ЧЛММ, А–3453.

ду портрета кн. Шаховського, який зможе знайти лише в Петербурзі. Стосовно завезення «Біблії» в Росію, яке не дозволяє синод, нападається на нього: «Це зібрання не ханжів навіть, а мерзенних і сухих чиновників у рясах, для яких християнство – справа десята, а найголовніше і найважливіше – власні права і переваги»⁹⁷⁸. Радиться за допомогою звернутися їй чи І. Пулюю до великого князя Костянтина Миколайовича. Не раніше, ніж через десять днів виїде із села. Змучений хворобою, проблемами і творчою бездіяльністю⁹⁷⁹.

Пише з лікарні, «из дому печали», Оленинського інституту. 4-й місяць хворіє. Стан дуже важкий і неприємний⁹⁸⁰.

Місяць як уже в Петербурзі, перебуває в лікарні, оскільки весь час хворіє. Не знає, коли все це закінчиться. Цікавиться виданням творів П. Куліша. Про кн. Шаховського ще нічого не дізнався. Дізнається, повідомить⁹⁸¹.

* * *

1907

В. Горленко тяжко хворіє 4-й місяць, про що неодноразово писав Ганні Барвінок. Перебуває в лікарні. Ніяких петербурзьких новин і радощів. Усі думки спрямовані на одужання, щоб залишити Петербург. Але не впевнений, що може таке статися, що поїде в село. Припускає, що цього не буде ніколи. Дає про себе тільки знати⁹⁸².

Цей лист написано за три дні до смерті і є останнім у його епістолярній спадщині. Помер В. Горленко 12 квітня. Його тіло перевезли, кажуть, за заповітом у Ярошівку і поховали поруч із батьком і матір'ю на козацькому кладовищі. На щастя, доля зберегла пам'ятник, правда, без верхівки, який засвідчує це поховання.

* * *

⁹⁷⁸ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 23 жовт. 1906 р. // ІЛ.– Ф. XIX.– № 1135.

⁹⁷⁹ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 23 жовт. 1906 р. // ІЛ.– Ф. XIX.– № 1135.

⁹⁸⁰ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 28 груд. 1906 р. // Там само. Ф. 5.– № 526.

⁹⁸¹ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 29 груд. 1906 р. // ЧІМ, Ал 716 – 33.

⁹⁸² Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 9 квіт. 1907 р. // ЧЛММ, А–3455.

Таким чином, всю епістолярну спадщину В. Горленка в рамках її автобіографічності варто розглядати як джерело в кількох площинах.

В абсолютному вигляді її автобіографічності, коли авторське Я ідентичне реальному Я. Дана інформація майже стовідсотково не потребує уточнення за іншими джерелами. Якщо такі джерела є, то вони в основному тільки підтверджують автобіографічний факт у листах.

У відносному вигляді її автобіографічності, коли авторське Я виражає дотичність реального Я до того чи іншого історичного факту, події і т. д. У даному випадку така інформація хоча й може бути стовідсотково достовірною, але для впевненості в цьому потребує підтвердження іншими документальними джерелами.

Трансформація авторсько-реального Я через історичні події, факти, виражені в листах, за яких умов це Я набирає форми суспільної особистості, яку необхідно розглядати в контексті того часу і подій, коли жив автор листів, із перегуками сьогодення.

На жаль, не завжди регулярне листування В. Горленка, відсутність у більшості листів відображення творчих питань, про які пише він у своїх матеріалах для публікації, навіть згадування їх, говорить про те, по-перше, що В. Горленко дуже мало уваги приділяє власній персоні, тому в його листах вимальовується насамперед особа В. Горленка, з усіма внутрішніми і зовнішніми вадами і перевагами, яка не претендує на суспільно-політичного діяча, лідера. Навпаки, В. Горленко усіяко уникає публічної діяльності суспільно-політичного характеру. Публічна діяльність його має фольклорно-етнографічний, історико-краєзнавчий зміст, для вираження якого він здійснював неодноразово експедиції (екскурсії) по Київській, Полтавській та Чернігівській губерніях. По-друге, джерелознавчий та історіографічний аналіз листів В. Горленка демонструє, що в даному випадку його листи є важливим першоджерелом, емпіричною базою для написання якомога повнішої біографії В. Горленка, хоча й не може вважатися вичерпною; відображення багатогранної творчої діяльності із залученням епістолярної спадщини самого В. Горленка; всіх кореспондентів, із якими він листувався, до своїх кореспондентів;

якомога повніше залучення друкованих матеріалів В. Горленка в київських, полтавських, московських і петербурзьких періодичних виданнях; відображення цього у порівнянні з публікаціями інших авторів, тематика яких збігається із тематикою В. Горленка. За таких умов можна розглядати В. Горленка як особистість із тими ж її внутрішніми і зовнішніми вадами і перевагами, де незаперечно вимальовується психологічно слабка натура, нерішуча до кардинальних змін в особистому житті, з усталеними консервативними поглядами з одного боку, і з іншого – високоінтелектуальна постать із великими науковими можливостями в різних галузях, які не в повній мірі реалізувалися.

Листи В. Горленка чітко доводять, що духовно він ніколи не поривав відносин з Україною, з її науковим і літературним оточенням, яке зі свого боку підтримувало дані стосунки, – це Ганна Барвінок, Є. Ківлицький, О. Левицький, Панас Мирний, А. Степович, Д. Яворницький, з якими В. Горленко листувався в останні роки свого життя. Фізичний розрив із Україною варто розцінювати як вимушений акт, в якому більше вини не скільки самого В. Горленка, як тодішньої державної системи царської Росії, в якій таким як В. Горленко не було місця для повного розкриття свого таланту. Своїми маловдалими пристосуваннями він шкодив насамперед собі, своєму здоров'ю і всій загальній справі, позбавляючи себе можливості займатися близьким і рідним його духовним потребам: українськими темами.

Уникаючи політики, В. Горленко у своїх листах не зміг уникнути деяких політологічних моментів стосовно державності царсько-імперської Росії, передбачивши її занепад і розпад на національні країни.

Жертвуючи багато чим особистим, В. Горленко навіть на перекір власним переконанням виявляє неабияку наполегливість у допомозі іншим, скажімо, піклується про П. Мартиновича як про малу дитину, захищає його матір-лихварку; всупереч власним творчим інтересам займався творчими справами інших, спонукаючи їх чи то до творчості, чи то до популяризації, увіковічення когось із українських культурних діячів.

Розділ третій

Історико-культурологічні питання епістолярної спадщини В. Горленка: основна проблематика

З попередніх розділів відомо, що тематика і проблематика листів В. Горленка широка і багатогранна. Відобразити її в одній праці, обмеженій порівняно невеликим обсягом, практично неможливо. Одна група тем, як, скажімо, фольклорно-етнографічна, мистецтвознавча, літературознавча, журнал «Киевская старина», – об'ємна і варта спеціального дослідження в контекстovому плані (хоча цілком може бути і самостійною), інша тематична група, значно більша за кількістю тем, але менша за обсягом: оцінка окремих діячів української науки і культури, питання освіти, українська преса, український театр і його репертуар, ставлення до політики царату, українська народна і літературна мова, формування особистих архівів, ставлення до урбанізації і багато інших вимагають від дослідника додаткових джерел, серед яких висловлювання В. Горленка уриваються і виокремлення його ролі буде заслугою потугів автора про дослідника. Ми ж хочемо віддати тільки належне листам В. Горленка, не збіднюючи їхнього значення як джерела і не роблячи незаслужених натяжок. Тому обрали групу питань, які, за його листами, не вимагають особливого залучення інших джерел, щоб бути достатньо відображеними і відповідали обраній темі нашого дослідження.

* * *

В. Горленко у взаєминах з редакцією та редакторами журналу «Киевская старина»: за листами В. Горленка до О. Лазаревського

Серед найактивніших і найсамовідданіших співробітників, які в журналі «Киевская старина» впливали на формування і розвиток української культури, маємо В. Горленка. І тут відсутнє всяке перебільшення, власне, він і розкрився якнайповніше саме в цьому виданні, незважаючи на те, що до цього був уже авторитетним співробітником російських періодичних видань: «Голос», «Отечественные записки», «Новое время» та ін., української російськомовної газети «Труд». У цьому переконують його перші публікації «Бандурист Иван Крюковский. (Текст девяти дум, с биографической заметкой)»⁹⁸³ та «Старинные малороссийские портреты»⁹⁸⁴.

Перші, як і всі наступні фольклористичні матеріали, стали наслідком поїздок В. Горленка по найвіддаленіших куточках Полтавщини, Чернігівщини та Київщини. Збирав народні думи, пісні. Особливого значення надавав псалмам літературного походження. Як фольклорист-збирач і дослідник українського фольклору В. Горленко реалізувався найкраще в цьому журналі⁹⁸⁵.

⁹⁸³ В. Горленко. Бандурист Иван Крюковский. (Текст девяти дум, с биографической заметкой) // Киевская старина.– 1882.– № 12.– С. 481–518.

⁹⁸⁴ В. Горленко. Старинные малороссийские портреты // Там само.– С. 602–606.

⁹⁸⁵ Серед інших фольклорних матеріалів В. Горленка, уміщених у журналі «Киевская старина», маємо: В. Г-ко. Три псалмы // Киевская старина.– 1883.– № 2.– С. 467–471; В. Горленко (Сообщил). Вариант песни о правде // Там само.– № 8.– С. 769–770; В. П. Горленко (В. Горленко). Кобзари и лирники // Там само, 1884.– № 1.– С. 21–50; № 2.– С. 639–657; В. Г. «Труды этнографическо-статистической экспедиции Чубинского в сравнении с другими подобными // Там само.– № 2.– С. 349–351, В. Г-ко. Сто семь лет южной этнографии // Там само.– № 3.– С. 505–507; В. Г. Кобзарь Крюковский. Некролог // Там само, 1885.– №

З середини 80-х рр. В. Горленко активно займається дослідженням малярських творів В. Боровиковського⁹⁸⁶, Т. Шевченка⁹⁸⁷, відстоюючи їх як українських мистців. Подаючи в журналі відомості про картини та місце їх зберігання, знаходження, він сам розшукував і закликав це робити інших, боячись і застерігаючи, щоб не втратити жодної праці національних художників. Особливе ставлення проявлялося до Шевченка-художника.

Цикл праць у журналі «Киевская старина» В. Горленко присвятив загальним питанням розвитку українського малярського, образотворчого мистецтва, гравюрі та іншим видам, жанрам. Всі ці роботи написані в різні роки. Приводом їх написання були виставки, виходи мистецтвознавчих робіт, публікації інших авторів, присвячені даній темі⁹⁸⁸.

8.– С. 740–743; В. Горленко. «Угро-русские народные песни, собранные г. е-Волланом. (Записки императорского географического общества по отделению этнографии, т. XIII, вып. 1). С.-Петербург, 1885 года» // Там само, 1886.– № 1.– С. 168–172; W. «Указатель к изданиям императорского русского географического общества и его отделов с 1846 по 1875 г., Спб., 1886 г.» // Там само.– № 7.– С. 537–542; В. Г. «Малорусская свадьба в Корницком приходе Константиновского уезда Седлецкой губернии. Составил по собранным лично материалам Н. Янчук. Москва, 1886 г.» // Там само.– № 10.– С. 369–372; В. Горленко. Малорусские народные игры окрестностей Переяслава // Там само, 1887.– № 6–7.– С. 451–454; В. Г. Придворный бандурист в бегах // Там само, 1888.– № 10.– С. 21–23 та інші.

⁹⁸⁶ [Горленко В.]. Боровиковский В.Л. Художник (1758 (?)-1825 г.) // Там само, 1884.– № 4.– С. 701–708; Горленко В. Ещё о Боровиковском // Там само.– № 7.– С. 538–541; В. Горленко. Несколько данных о Боровиковском // Там само, 1894.– № 10.– С. 141–145.

⁹⁸⁷ В. Г-ко. Т. Шевченко. Гайдамаки, Издание иллюстрированное художником А.Г. Слассёном. Спб. 1886 // Киевская старина.– 1886.– № 2.– С. 371–375; В. Горленко. Альбомы и рисунки Шевченка в собраниях В.В.Тарновского // Там само.– С. 402–409; В. Г-ко. Иллюстрации Шевченка // Там само, 1888.– № 1–3.– С. 8–11; В. Г. Картины, рисунки и офорты Шевченка // Там само.– № 6.– С. 80–85; В. Г. Альбом офортов Шевченка // Там само, 1891.– № 6.– С. 483–484.

⁹⁸⁸ В. Горленко. Старинные малороссийские портреты // Киевская старина.– 1882.– № 12.– С. 602–606; В. Горленко. Распродажа в Вишневецком замке // Там само, 1884.– № 10.– С. 361–366; W. Выставка картин киевских художников // Там само, 1889.– № 4.– С. 203–205; Г.

Друкуючи в журналі мистецтвознавчі та фольклористичні матеріали, В. Горленко водночас досить активно включається і в літературний процес як критик. Він один із перших відгукнувся на першу частину роману Панаса Мирного «Повія»⁹⁸⁹, на повість І. Франка «Захар Беркут»⁹⁹⁰, драматичні твори І. Карпенка-Карого⁹⁹¹, М. Кропивницького⁹⁹². Розшукував і друкував нові документи, матеріали про І. Котляревського⁹⁹³, П. Куліша⁹⁹⁴. Було задумано робити постійні огляди літератури (і не лише художньої). Так, з'явилися огляди «Малорусские издания 1882 года»⁹⁹⁵, «Малорусские литературные новинки 1885 года»⁹⁹⁶, огляд альманаху «Рада»⁹⁹⁷, концепційна рецензія на працю М. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX столетия»⁹⁹⁸. Багато уваги В. Горленко приділяв на сторінках журналу

Старинная южнорусская гравюра // Там само, 1890.– № 1.– С. 47–59; В. Г. Польские рисунки на украинские темы // Там само.– № 11.– С. 323–325; Г. Рисунки из путешествия имп[ератрицы] Екатерины II в Южную Россию // Там само, 1891.– № 10.– С. 126–127; З. Выставка картин киевских художников // Там само, 1892.– № 2.– С. 331–333.

⁹⁸⁹ В. Г-ко. Повія, роман П. Мирного. Частина перша. («Рада», український альманах. Киев, 1883 г.) // Киевская старина.– 1883.– № 6.– С. 366–370.

⁹⁹⁰ Г. Иван Франко. Захар Беркут. Образ громадского жия Карпатской руси в XIII веце, Львов, 1884 г. // Киевская старина.– 1885.– № 2.– С. 369–376.

⁹⁹¹ Г. Три пьесы Ив. Карого. Херсон. 1886 г. // Киевская старина.– 1887.– № 2.– С. 342–345.

⁹⁹² *Глаголь*. По поводу одной пьесы. («Олеся», драма М.Л.Кропивницького) // Киевская старина.– 1893.– № 3.– С. 560–566.

⁹⁹³ В. Горленко. Из бумаг И.П.Котляревского // Киевская старина.– 1883.– № 5.– С. 146–154.

⁹⁹⁴ *W*. Невышедшая книга // Киевская старина.– 1888.– № 9.– С. 78–80.

⁹⁹⁵ В. Г-ко. Малорусские издания 1882 года // Киевская старина.– 1883.– № 6.– С. 353–370; № 1 1.– С. 484–493.

⁹⁹⁶ *W*. Малорусские литературные новинки 1885 года // Киевская старина.– 1885.– № 12.– С. 699–702.

⁹⁹⁷ Г. Рада, украинский альманах на 1884 год. Киев, 1884 год // Киевская старина.– 1885.– № 1.– С. 174–176.

⁹⁹⁸ Г. Очерки истории украинской литературы XIX столетия Н.И. Петрова. Киев, 1884 г. // Киевская старина.– 1884.– № 4.– С. 664–672.

українській класичній літературі: Т. Шевченкові⁹⁹⁹, М. Гоголю¹⁰⁰⁰, вважаючи його українським письменником, Г. Квітці-Основ'яненкові¹⁰⁰¹, М. Костомарову¹⁰⁰². Критичний погляд В. Горленка падав і на інші літературні твори в оглядах, рецензіях, але так чи інакше він досить тривалий час був у курсі всіх літературних книжкових новин, якщо книжка навіть була й не художньою, а про щось на сільськогосподарську тематику¹⁰⁰³. Недаремно скупий на похвалу історик О. Лазаревський у листі до Г. Милорадовича від 21 травня 1893 р. досить високо і вишукано поцінував В. Горленка: «Це найкращий майстер із нинішніх наших літературних живописців» (виділення автора. – *І.З.*)¹⁰⁰⁴.

⁹⁹⁹ В. Г-ко. Тарас Григорьевич Шевченко. (По книге Чалого и по «Кобзарю») С.Н. Кулябки. Киев, 1884 г. // Киевская старина.– 1883.– № 12.– С. 675–676; В. Г-ко. Т. Шевченко. Гайдамаки, Издание иллюстрированное художником А.Г. Слостёном. Спб. 1886 // Там само, 1886.– № 2.– С. 371–375.

¹⁰⁰⁰ В. Г-ко. Воспоминания г-жи Смирновой о Гоголе // Киевская старина.– 1886.– № 2.– С. 381–387; В. Г. Шенрок. Ученические годы Гоголя. Москва, 1887 г. // Там само, 1887.– № 3.– С. 561–564; В. Г. Юношеское письмо и портрет Гоголя // Там само, 1890.– № 11.– С. 331–332; Г. Сочинения Гоголя, изданные под редакцией Тихонравова. V т. Москва, 1889–90 гг. // Там само, 1891.– № 3.– С. 528–536.

¹⁰⁰¹ В. Г. Сочинения Г.Ф. Квитки, Т. III. Повести и рассказы. Харьков, 1889 г. // Киевская старина.– 1889.– № 10.– С. 207–210; [Горленко В.]. Повести и рассказы Грицка Основьяненка, Т. IV. Харьков, 1890 г. Стр. 515. // Там само, 1891.– № 3.– С. 534–538; *Глаголь*. Памяти Г.Ф. Квитки // 1893.– № 8.– С. 290–293.

¹⁰⁰² В. Г-го. Н. И. Костомаров. Эллины Тавриды. Историческая драма в 5 действиях. Спб. 1884 г. // Киевская старина.– 1884.– № 9.– С. 137–141; В. Горленко. Две поездки с Н.И. Костомаровым // Там само, 1886.– № 1.– С. 111–123.

¹⁰⁰³ Скажімо, відома його рецензія на «Сборник сведений по хозяйственной статистике Полтавской губернии, Том 1. Зеньковецкий уезд, Часть 1 и 2. Полтава, 1882–1883 года» // Киевская старина.– 1883.– № 12.– С. 677–680.

¹⁰⁰⁴ Подається за виданням у нашому перекладі: *Український археографічний збірник*. Том другий.– К., 1927.– С. 361. Переклад українською мовою без авторського виділення і, на наш погляд, з утратою колориту, знаходимо в: *Україна*, Париж. – 1953.– № 10.– С. 857.

Проте, співпрацюючи в історичному журналі, В. Горленко ніколи не забував про основне завдання і характер журналу «Киевская старина»¹⁰⁰⁵. Історія, в розумінні В. Горленка, – поняття досить широке. Воно вбирає всю гаму людської діяльності. Тому майже в кожній своїй роботі відзначав ті або інші моменти, історичне спрямування рецензованого твору, проблеми. «Журнал, – писав він з цього приводу у своєму першому огляді українських видань за 1882 р., – що присвячений історії Південної Росії та її етнографії, не може замовчувати сучасні малоросійські видання, Хоча вони інколи майже не стосуються історії південноросійської, але часто, і за зовнішньою своєю формою і за внутрішнім змістом, представляють розробку історичного матеріалу, яким є в ньому, з одного боку, мова, а з іншого – народні, століттями сформовані погляди на життя і його своєрідні форми. У свою чергу і самі вони, якщо не частково, то в цілому, як явище нинішньої епохи, стають набутком історії, якого ми не повинні залишати без уваги»¹⁰⁰⁶.

Таке обґрунтування необхідності появи в історичному виданні оглядових речей, що, здавалося б, не мають відношення до історії, мали як політичні, так і тактичні мір-

¹⁰⁰⁵ З історичних праць В. Горленка або таких, які безпосередньо торкаються питань історії України, варто зазначити: *В. Горленко. Французский этюд о Мазепе // Киевская старина.*– 1884.– № 12.– С. 703–707; *В. Г-ко. Француз-путешественник на Украине // Там само, 1885.*– № 12.– С. 749–757; *В. Г. «Мазепа» г. Чайковского // Там само, 1886.*– № 12.– С. 759–762; *Г. Лубенский музей Е.Н. Скаржинской // Там само, 1890.*– № 10.– С. 123–134; *В. Горленко. Из истории южнорусского общества начала XIX века. (Письма В.И. Чарныша, А.И. Чепы, В. Г. Полетики и заметки к ним) // Там само, 1893.*– № 1.– С. 41–76; *Сообщ. В. Г. Раздел посполитых в 1774 году // Там само, 1893.*– № 12.– С. 501–502; *З. Полтавский земский музей // Там само, 1894.*– № 11.– С. 307–309; *З. Фабрика фарфора Миклашевского // Там само.*– С. 309–310; *З. Опыт военно-исторического исследования о козачестве. Выпуск 1-й. Полковника М. Нуджевского. Киев, 1896 г. 32 стр. // Там само, 1897.*– № 9.– С. 79–81 та інші статті, рецензії, в яких В. Горленко на фаховому рівні розглядав історичні питання, не будучи за освітою істориком.

¹⁰⁰⁶ *В. Г-ко. Малороссийские издания 1882 года // Киевская старина.*– 1883.– № 6.– С. 353.

кування, які насамперед обумовлювалися заборонаю рідного слова, цензурними утисками і т. д. З іншого боку В. Горленко, як учасник свого часу, епохи цілком тверезо усвідомлював, що будь-який значущий факт: історичний, літературний, мистецький, фольклорний завжди мав у собі історичний зміст, значення, бо, відбувшись і зберігшись, він ставав уже фактом історії, власне, часткою історії. Виходячи з цього, В. Горленка, без перебільшення, можна назвати одним із представників української інтелігенції другої половини XIX – початку XX століття, який активно і самовіддано відстоював об'єктивне минуле свого народу, намагався також створити образ свого часу, цим самим готуючи добротний ґрунт для майбутніх поколінь. Ім'я В. Горленка нерозривно пов'язане з іменами В. Антоновича, М. Драгоманова, М. Лисенка, О. Лазаревського, Панаса Мирного, Б. Грінченка, Д. Яворницького, О. Левицького і багатьох інших суспільно-культурологічних українських діячів. І водночас воно стоїть осібно від них, займаючи окреме місце самостійника в поглядах, способах їх вираження та, до певної міри, способу життя.

Публікації В. Горленка в журналі «Киевская старина» – глибоко патріотичні, наповнені власними авторськими конкретними поглядами, особистим ставленням, науковою системою, теоретичними розробками.

В. Горленко добре знав історію України, її культуру, виходячи з доступних на той час йому джерел, легко орієнтувався в тому чи іншому явищі, в тій чи тій темі, якщо все це не мало політичних комбінацій, яких він органічно не сприймав і не мав найменшого бажання сприймати їх і розуміти.

За всю свою творчу співпрацю в журналі В. Горленко, як і В. Антонович, О. Лазаревський та інші автори, не брав авторської винагороди, незважаючи на те, що майже постійно відчував і переживав матеріальну скруту. В цьому дуже добре переконався читач із попереднього розділу.

Патріотизм В. Горленка щодо журналу проявлявся не лише у відмові від гонорару. Він систематично (навіть піс-

ля остаточного переїзду 1898 р. до Петербурга) стежив за виходом журналу, був багато років консультантом з питань фольклору та етнографії, малярства та художньої літератури, редагував матеріали, які представляли наукову цінність, але були написані не досить вправною рукою. Коли наставали для журналу скрутні часи – падав тираж, не було коштів на оплату за друк, на гонорар та інші витрати – В. Горленко писав листи в інстанції різних установ, до навчальних закладів із проханням, щоб вони замовляли журнал для своїх бібліотек. Шукав нових меценатів, таким чином сприяючи і даючи можливість журналу жити. І це йому до певної міри вдавалося. У тому, що чверть століття журнал виходив, – була заслуга й В. Горленка.

Нами ідентифіковано на сьогодні 114 різних за жанрами публікацій В. Горленка в журналі «Киевская старина»: статті, рецензії, огляди, повідомлення, інформації, публікації, передмови, есе, переклади, більшість із яких і понині не втратили свого наукового та історичного значення і потребують не лише спеціального дослідження, а й підготовки їх до окремого видання.

Цінним джерелом є не лише публікації В. Горленка в журналі «Киевская старина», а й його листування з редакторами, співробітниками цього видання, знайомими, яке й проливає світло на взаємини між Василем Петровичем і оточенням навколо журналу в цілому і особливо з редакторами.

Кількість листів В. Горленка, в яких у тій формі чи мірі фігурує журнал «Киевская старина», складає більшу половину всіх його листів і сягає близько 400 поштових відправлень, з яких 62 одиниці – до О. Лазаревського. Даний комплекс листів В. Горленка містить величезний обсяг інформації, тому зупинимося на його частині, адресованій тільки до О. Лазаревського – одного із засновників журналу «Киевская старина» і найактивнішого її співробітника, організатора його виходу в світ до кінця свого життя¹⁰⁰⁷. Листи самого О. Лазаревського до В. Горленка згоріли разом із сади-

¹⁰⁰⁷ Нагадаємо, що О.М. Лазаревський помер 1902 р.

бою Василя Петровича й інших адресатів, вся рукописна його спадщина, бібліотека та інші цінні матеріали, які зберігалися після його смерті 1907 р. і до подій 1917 р.

У листах до О. Лазаревського В. Горленко постійно обмінюється думками про пошуки нових документальних джерел, що стосуються минулого України, надсилає їх історикові: просить таких у нього, щоб підготувати публікацію; обговорює різнотематичні творчі, суспільно-політичні та приватного змісту й характеру питання, проблеми (як мало кому іншому В. Горленко довіряв найпотаємніші факти, епізоди із власного життя).

Зрозуміло, виняткове місце в листах В. Горленка до О. Лазаревського займає журнал «Киевская старина» і все, що мало до нього відношення і в чому був поінформований В. Горленко. Порівняно з такими співробітниками, як В. Антонович, І. Каманін, особливо О. Лазаревський та іншими, які співпрацювали, здійснювали організаційну роботу протягом усього періоду виходу журналу чи до кінця свого життя, у В. Горленка така активність проявлялася найбільше за час редагування Ф. Лебединцева. Після його смерті стосунки між В. Горленком і наступними редакторами, починаючи буквально з перших днів редагування О. Лашкевичем і закінчуючи В. Науменком, змінилися досить різко. Про те, як таке ставлення відбилося на самому В. Горленкові, найбільше відображено в його листах до О. Лазаревського.

Перший лист В. Горленка до Олександра Матвійовича датований 21 жовтня 1887 р., що до певної міри викликає сумнів, адже 5 років уже виходила «Киевская старина», 5 років інтенсивно (зрозуміло, не в однаковій мірі) друкувалися в ньому як один, так і другий, а листування розпочинається саме цією датою. Можна припустити, що Василь Петрович листувався з Олександром Матвійовичем і раніше, але значно рідше і, можливо, ці листи ще не вдалося виявити або їх також спіткала доля, як і багатьох інших листів. До того ж до 1887 р. душею часопису для В. Горленка був Ф. Лебединцев. Листування з ним у повній мірі задово-

льняло його і знімало всі суперечливі питання. Коли ж Ф. Лебединцев почав порушувати питання про закриття журналу, то серед тих, хто не хотів цього і вбачав у цьому своєрідну катастрофу, був і В. Горленко. «Якщо наш достославний Феофан насправді взяв жажливу думку припинити «Старину», – пише В. Горленко в цьому першому листі до О. Лазаревського, – то я сприйму це дійсно підлим нещастям»¹⁰⁰⁸. Це з морально-соціального боку. З фактичного В. Горленка турбує дещо більше: «Хоча з припиненням «Старини» не припиниться, безперечно, вивчення малоросійського минулого і нинішнього і духовної сутності Малоросії (як думає Феофан), але настане знову велика загибель матеріалів і розбрід сил зацарює знову»¹⁰⁰⁹. Ось чого найбільше боявся і чим занепокоювався В. Горленко. До того ж – це не перший випадок, коли Ф. Лебединцев намагався припинити своє редагування і випуск журналу. Ще в 1885 р. знаходимо в листі В. Горленка до першого редактора заспокійливу тираду із намаганням його не робити цього: «...ні, я не повірю, – писав він до нього, – щоб Ви зробили це! Закликаю і молю Вас повернутися від Вашого вбивчого рішення»¹⁰¹⁰.

Але цього разу, мабуть, вже безглуздо було звертатися з подібним проханням особисто. Тому В. Горленко намагався використати обхідний маневр впливу, звертаючись до О. Лазаревського, який, за переконаннями В. Горленка, має цілковитий і неабиякий вплив на редактора, і щоб той умовив його протримати видання хоча б із рік. «Чи не соромно, – пише він О. Лазаревському, – припиняти історичний журнал у Києві на передодні святкування історичних ювілеїв, на передодні, цілком можливо, відкриття музею. Дійсно, неможливо цього допустити»¹⁰¹¹. Проте, як ми знаємо, доля і журналу, і самого Ф. Лебединцева цього разу знайшла свою розв'язку. Трагічніша вона була для Феофа-

¹⁰⁰⁸ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 21 жовт. 1887 р. // IP.– Ф. I.– № 67990.

¹⁰⁰⁹ Там само.

¹⁰¹⁰ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 9 трав. 1885 р. // IP.– Ф. III.– № 3809.

¹⁰¹¹ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 21 жовт. 1887 р. // IP.– Ф. I.– № 67990.

на Гавриловича: майже через 5 місяців – 12 березня 1888 р. – він помирає.

Смерть Ф. Лебединцева і початок редакторської роботи О. Лашкевича (1888 р.) застають В. Горленка в Петербурзі: він приїхав сюди, щоб знайти собі роботу, якою б міг забезпечити себе матеріально. Перша новина надзвичайно вражає його: «[...] два ці дні (від дня одержання повідомлення про смерть і написання листа О. Лазаревському. – *І.З.*) – я постійно плачу. Я сам не думав, що смерть Феодана Гавриловича приголомшить мене до такої міри і щоб він залишив такий слід у моєму житті», – пише В. Горленко в листі до О. Лазаревського¹⁰¹².

Ф. Лебединцев належав до тих людей, яких В. Горленко «щиро любив» і це було взаємно. Протягом майже 5 років у тій чи іншій мірі тісного спілкування, «але постійно розділяв його турботи і печаль по журналу», «Його немає більше!» – вигукує в листі В. Горленко¹⁰¹³. Просить О. Лазаревського хоча б кількома словами повідомити про останні дні життя Ф. Лебединцева, від якого В. Горленко одержав останнього листа 3 березня, в якому колишній редактор скаржитися на стан здоров'я. 14 березня в Петербурзі у Казанському соборі відправили панахиду, на якій було чоловік десять. «Невже це і все?»¹⁰¹⁴, – стурбовується В. Горленко. Проте він вірить, «що шість років видання журналу зарахуються йому назавжди! У пам'яті залишиться його труд з розвитку історичної самосвідомості південного суспільства. Тільки й тривалого на світі, що ця праця заради

¹⁰¹² Лист В.Г. до О.Лазаревського від 15 берез. 1888 р. // ІР.– Ф. І.– № 67995. Прив'язаність до людей – характерна риса В. Горленка, чим, можливо, тільки і полегшував своє самотницьке життя, коли не приносили морального задоволення муки творчості. Згодом, забігаючи наперед, так само відкрито він буде плакати, дізнавшись про смерть Олександра Матвійовича, як згадує Гліб Лазаревський (син О. Лазаревського) у своїх спогадах «Київська старовина» // Українська література.– 1943.– № 12.– С. 127.

¹⁰¹³ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 14 берез. 1888 р. // ІР.– Ф. І.– № 67995.

¹⁰¹⁴ Там само.

знання, справедливості та істини», – підсумовує В. Горленко в цьому ж листі¹⁰¹⁵.

У попередньому листі до О. Лазаревського (від 10 березня 1888 р.) В. Горленко дуже занепокоюється тим, що в нього не складаються добрі стосунки з новим редактором. «От біда тільки, – пише він, – що ніяк не догоджу Лашкевичу!»¹⁰¹⁶. В. Горленко, правда, й не збирається цього робити, категорично висловлюючись проти О. Лашкевича як редактора, та навіть і як людини. Для цього, очевидно, були ще якісь досить вагомими для В. Горленка причини, які не замикалися, не обмежувалися рамками стилістики, журналістського професіоналізму, а ґрунтувалися на психологічній сумісності, правильніше, несумісності. «Я рішуче не довіряю ні Лашкевичу, ні Міщенкові, – стану під Ваш захист проти їхніх правок»¹⁰¹⁷. Хоча В. Горленко ніколи не виступав проти того, щоб, скажімо, Ф. Лебединцев, О. Лазаревський, О. Левицький вносили певні зміни у його тексти, просив навіть інколи це робити; тут, як бачимо, він протестує зі всією силою своєї можливої категоричності: «[...] від правок Лашкевича та врятує Цариця Небесна»¹⁰¹⁸. Більше того, В. Горленко вважав навіть, що О. Лашкевич не повинен писати «слово» про смерть Ф. Лебединцева, не мав він на це морального права. «Очевидно, сія пара

¹⁰¹⁵ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 14 берез. 1888 р. // ІР.– Ф. І.– № 67995.

¹⁰¹⁶ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 10 берез. 1888 р. // ІР.– Ф. І.– № 67994. Та навряд чи могли б вони скластися добрими, оскільки затвердження О. Лашкевича на посаду редактора-видавця ще тільки обговорювалося, а з боку В. Горленка було повне несприйняття його. В листі до Б. Познанського від 14 груд. 1887 р. (О. Лашкевич офіційно був затверджений з лютого 1888 р.) В. Горленко пише: «Ви, звичайно, знаєте, що «Старина» загинула і в останній момент лише осяйнулася надією нового життя. Затвердження нового видавця редактора має багато шансів. Система правління, якої він обіцяє дотримуватися – конституційна. На жаль, сам він тупий і лінивий, як поміщик, та ще й стародубський.– Але, при дружній допомозі існуючих, можливо, із журналу щось і вийде. Дотеперішній редактор був міністр у порівнянні з цим, хоча безсумнівно був дуже безцеремонний» // ІЛ.– Ф. 23.– № 244.

¹⁰¹⁷ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 15 берез. 1888 р. // ІР.– Ф. І.– № 67995.

¹⁰¹⁸ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 27 берез. 1888 р. // ІР.– Ф. І.– № 67997.

(О. Лашкевич і Ф. Міщенко. – І.З.) проливали крокодилячі сльози на могилі Лебединцева»¹⁰¹⁹.

Майже постійно в листах до О. Лазаревського в тій чи іншій формі В. Горленко, але досить прискіпливо, торкався теми діяльності О. Лашкевича на посаді редактора-видавця, його професійних та організаторських здібностей. Під кінець другого року редагування О. Лашкевича знову постало питання про закриття журналу через відсутність коштів¹⁰²⁰. В. Горленко пропонує, якщо й далі буде редактором-видавцем О. Лашкевич, то треба обговорити «справу витрат на видання», виділивши конкретно певну суму на кожен том, суворо її дотримуючись, зменшити гонорарні ставки, оскільки кращі сили все-таки писали безгонорарно, обмежити до мінімуму обмін особливо з газетами. «У Лашкевича, – підсумовує В. Горленко, – справа велася по-барськи, на жаль, без барських засобів»¹⁰²¹.

Заради справедливості скажемо, своє негативне ставлення, холодок В. Горленко не таїв і від самого О. Лашкевича. Протягом майже двох років В. Горленко написав йому 22 листи, обсяг яких сягає лише 1 друкованого аркуша, – це трохи менше однієї сторінки на кожен лист. Для В. Горленка, який любив писати листи, це не властиво. Хоча зовнішня форма етикету, навіть поваги, збережена так,

¹⁰¹⁹ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 15 берез. 1888 р. // ІР.– Ф. І.– № 67995.

¹⁰²⁰ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 15 берез. 1888 р. // ІР.– Ф. І.– № 67995. Схоже, що це питання ніколи не зникало. В листі до О.Лазаревського від 1 листоп. 1888 р. В. Горленко пише: «Олександр Степанович писав мені про подання ним Делянову (міністр освіти.– І.З.), за бажанням останнього, записки про пропозиції передплатувати «Старину» до фундаментальних бібліотек навчальних закладів. Дай Боже, щоб із цього вийшов толк, це одразу б значно, сотень на 4–5, збільшило б цифру передплатників. Адже клинком зійшлась для нас земля; немає жодної людини, яка могла б десять-дванадцять тисяч на рік давати на різні видання. Такі люди є всюди, не кажучи про Росію, де може здійснитися найфантастичніше літературне заняття, та навіть в убогих державах. А наші багаті засновують колегії і чекають собі за це безсмертної карти» (ІР.– Ф. І.– № 68002), явно натякуючи на відкриття колегії П. Галагана.

¹⁰²¹ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 15 жовт. 1889 р. // ІР.– Ф. І.– № 68004.

як і в усіх листах до інших адресатів, проте їх стиль, характер викладу конкретно відрізняється, скажімо, від листів до О. Лазаревського, а тим паче до Ф. Лебединцева. Холодно, стисло, протокольно про справи, а на початку листування ще й про правки тексту, які припускає В. Горленко тільки при взаємозгоді.

О. Лашкевич, думається, не міг не помітити, не відчувати такого ставлення до нього, тому не особливо цінував працю В. Горленка в журналі як дописувача, не кажучи вже як учасника в редакційних справах, не обтяжував себе і його нагадуваннями, завданнями, як це робив свого часу Ф. Лебединцев і в даний період О. Лазаревський. Задля журналу В. Горленко сам ішов на певні компроміси, пропонуючи матеріали, відмовляючись за це від будь-якої платні окрім тієї, щоб регулярно надсилали авторські примірники «Киевской старины», але й цього О. Лашкевич не дотримувався. «Лашкевич, – пише В. Горленко в листі до О. Лазаревського, – звичайно, з недогляду «Контори», не надіслав мені до цього часу вересневої книжки, що мені неприємно, оскільки це зв'язок, без якого відчуваєш себе відірваним від спільної справи»¹⁰²². Зв'язок здійснювався не через редактора, а в основному – через співробітників. Серед них, через кого здійснювався найтісніший зв'язок із редакційними справами, перше місце належить, після смерті Ф. Лебединцева, О. Лазаревському.

І все-таки негативне ставлення, яке було чи цілком справедливе з одного боку, чи хвилиenne в іншому випадку, не затьмарило у В. Горленка суто людського по відношенню до О. Лашкевича, коли того не стає, хоча й відступає від правила: про померлих треба говорити лише добре, або нічого не говорити: «Його дуже жалько, як справді благородну і чесну людину, жалько сімейства, але як журналіста, як видавця, – будемо говорити правду, – не жалько його»¹⁰²³. Тому й не плакав за О. Лашкевичем, а одразу ж пік-

¹⁰²² Лист В.Г. до О.Лазаревського від 13 верес. 1888 р. // ІР.– Ф. І.– № 68001.

¹⁰²³ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 7 листоп. 1888 р. // ІР.– Ф. І.– № 68006.

лується про журнал: «[...] залишивши мертвих, що думають живі, як доля «Старини»?»¹⁰²⁴.

Очевидно, конкретні, чіткі пропозиції щодо видання «Киевской старны» спонукали О. Лазаревського запропонувати В. Горленкові зайняти місце редактора спільно з В. Тарновським як видавцем. Василь Петрович, з властивою йому нерішучістю, в принципі дає згоду, висловлюючи своє переконання, що за своєю підготовкою він має право «на справжнього редактора», хоча й ненавидить усяку публічність без винятку й появу його імені на обкладинці. Але, знаючи, що йти на це треба в силу необхідності, я відважився б, думаючи, що на фактичному редакторстві все-таки був би не гірше Лашкевича»¹⁰²⁵. Тут же він описує деякі сумніви і перешкоди. Одні з них мали суто психологічний бар'єр (скромність), який він здатний подолати, інший – значно суттєвіший і складніший – господарський.

Складалося так, що за будь-яких обставин В. Горленко не зможе переїхати на помешкання до Києва на тривалий час, окрім осінньо-зимово-весняного періоду, коли впорається з урожаєм, посіє й збере новий. Але він шукає собі таку роботу, яка б була корисна. Редагування «Киевской старини» відповідало всім вимогам: знання місцевого матеріалу, високий професійний рівень у підготовці власних матеріалів, досвід редагування дописів інших авторів і найосновніше – патріотичний настрій В. Горленка відповідає такому ж настрою журналу.

Проте київські друзі – М. Стороженко, П. Житецький – зупинилися на іншій кандидатурі – Є. Ківлицькому. Хоч і з деяким сумом, але В. Горленко приходиться до такого висновку із цього призначення: «Як би там не було, та продовжить Бог віку «Старине», хто б не був її натхненником»¹⁰²⁶. З цього можна зробити висновок, що журнал «Киевская старина» не був ареною боротьби для В. Горленка за осо-

¹⁰²⁴ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 7 листоп. 1888 р. // IP.– Ф. I.– № 68006.

¹⁰²⁵ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 27 жовт. 1889 р. // Там само.– № 68005.

¹⁰²⁶ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 27 листоп. 1889 р. // IP.– Ф. I.– № 68007.

бисті інтереси, задоволення власних амбіцій, а якщо й був, то тільки – боротьби за національне відродження свого краю, життя національної ідеї.

З новим редактором у В. Горленка стосунки хоча й поліпшуються, однак майже з усіх редакційних питань він все ж таки продовжує спілкуватися і звертатися до О. Лазаревського. У кінці 80-х рр. В. Горленко захоплюється «Історією русів», намагається розгадати її автора¹⁰²⁷. До найменших дрібниць все це – в листах до О. Лазаревського. Кожного разу В. Горленко просить вибачення, що пише задовгі листи, якими відволікає історика від своєї роботи, але ж знову продовжує писати такі ж. Листування між В. Горленком та О. Лазаревським з цього приводу, та й з багатьох інших, є блискучим прикладом дружби двох великих людей, взаємоповаги й підтримки, щирості й відвертості, відсутності наукотворчих амбіцій по відношенню одне до одного.

Що цікаво, у листах до Є. Ківлицького за цей період пошуків матеріалів Полетиків, про авторство «Історії русів» написано фрагментарно, епізодично. Це ще раз доводить вищесказане про глибину взаємодобрих стосунків між В. Горленком і О. Лазаревським та зміну взаємостосунків між В. Горленком (після смерті Ф. Лебединцева) і наступними редакторами. Навряд чи відмовився б В. Горленко поінформувати Є. Ківлицького про «Історію русів», коли б той цим як-небудь поцікавився.

Чого також, на превеликий жаль, не скажеш про взаємостосунки між В. Горленком і В. Науменком. Поки що відомо кілька листів Василя Петровича до Володимира Павловича, коли той ще не був редактором.

Обрання на цю посаду В. Науменка В. Горленко зустрів критично¹⁰²⁸. Також досить критично оцінив у цілому «Ки-

¹⁰²⁷ Окремо це питання розглядається в підрозділі «В. Горленко про авторство «Історії русів»: еволюція поглядів».

¹⁰²⁸ Призначення на посаду редакторів О. Лашкевича, Є. Ківлицького, В. Науменка В. Горленко зустрічав і сприймав якщо не критично, то негативно, з чого можна припустити, що й до призначення Ф. Лебединцева він би так само поставився б. Постався трьом останнім редакторам дещо уважніше до В. Горленка хоча б як до співробітника жур-

евскую старину» 90-х рр. «Бачачи книжки, – писав він О. Лазаревському, – я радів існуванню видання, хоча й за характером збірника та за відсутністю об'єднуючого і живого редакторського начала (шановний Володимир Павловича його дати не може)¹⁰²⁹. І далі: «Найгірший відділ рецензій. Раніше їх було менше, але вони давали оцінку книгам. Тепер їх багато, але вони нічого не говорять. Що я міг би написати в «Старину» зараз?»¹⁰³⁰.

Наїжджаючи поки що періодично, – на кілька тижнів, місяців, – до Петербурга, В. Горленко відкриває для себе в Публічній бібліотеці величезні «поклади» чи «залежі» матеріалів, документальних джерел, що «мають відношення до Півдня»¹⁰³¹, знаходить людей, які б постійно чи періодично надсилали їх до редакції, намагається робити це сам, але у відповідь від редактора – уперте мовчання. Єдиний канал зв'язку – все то й же О. Лазаревський. «Прошу Вас передати їх (матеріали. – І.З.) мудрому Науменкові, писати до якого неможливо, оскільки він не відповідає і ні на що не реагує»¹⁰³².

Це ніяк не могло не відбитися на активності В. Горленка в пошуках матеріалів для «Киевской старины». Він не міг безплідно витрачати велику кількість часу, постійно наражаючись на байдужість. Мовчання з боку редактора – це фактичне ігнорування, тихий протест проти участі В. Горленка в творчому співробітництві з журналом. Хто б захотів мати справу з таким редактором і його видання, не маючи засобів для існування у прямому і абсолютно фактичному розумінні цього поняття?

У цей час господарські справи у В. Горленка остаточно розладналися: кілька сотень десятин землі не могли прогдувати одну людину. В. Горленко змушений був зайня-

налу, його критичні оцінки були б тільки першими фразами. М'який, чуйний характер Василя Петровича, його професіоналізм були б спрямовані на активне співробітництво в журналі.

¹⁰²⁹ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 30 квіт. 1895 р. // IP. – Ф. I. – № 67984.

¹⁰³⁰ Там само.

¹⁰³¹ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 21 квіт. 1897 р. // Там само. – № 68016.

¹⁰³² Там само.

тися прибутковою справою: співробітництвом із тим виданням, яке б йому платило достатні гонорари. На Україні такого не було, до того ж, скажімо, у «Киевской старины» він принципово не міг брати гонорари. Цей принцип був справою національної честі. А Ярошівка, маєток під соломою, земля, ліс – усе це так любив В. Горленко – було фатальним для нього. Цей фатум, що навис над ним ще в молоді роки, від якого він не міг звільнитися до останнього дня свого життя, був вирішальним у багатьох творчих планах, їх реалізації, взагалі постійно йшов паралельно з творчістю В. Горленка і поступово робив із нього ремісника, заробітчанина. І він нічого не міг вдіяти, хоча й знав, що треба робити: бути жорстокішим, деспотичнішим, принаймні твердішим і категоричнішим із підлеглими по садибі, з орендарями. Але такі засоби не відповідали моральним і духовним принципам, вихованню В. Горленка. На заміну роду й характеру занять він також не погодився – О. Лазаревський пропонував йому зайнятися в Києві педагогічною діяльністю: викладанням французької мови на рівні гімназії¹⁰³³, – але він умів тільки писати і хотів за будь-яких обставин цим займатися. Надівши одного разу свій хрест, В. Горленко не скидав його за найскладніших умов, усвідомлюючи навіть явну свою передчасну смерть...

До цього йшлося тільки про один бік справи: про бажання В. Горленка працювати в журналі «Киевская старина», бути їй корисним і потрібним, проте цілком закономірно, враховуючи весь комплекс життя В. Горленка, – насичений не лише творчими проблемами, а й господарськими, виникає й інший бік – можливість. Чи міг він працювати на повну силу свого таланту, виконувати, задовольняти всі творчі потреби і вимоги редакторів видання? Листи В. Горленка до О. Лазаревського, в рамках теми, проливають світло і на цю проблему.

Після Ф. Лебединцева ніхто так високо не цінував діяльність В. Горленка в журналі «Киевская старина», як

¹⁰³³ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 3 лют. 1891 р. // IP. – Ф. I. – № 67980.

О. Лазаревський. Читаючи листи, інколи аж дивує терплячість його до засмиканого, загнаного банками, орендарями Василя Петровича. Але, думається, це не терплячість була, а благородство, інтелігентність, глибоке розуміння будь-якої ситуації і бажання допомогти чи хоча б порадити, поспівчувати, але ні в якому разі не промовчати, не відвернутися, не відштовхнутися, не принизити ще дужче. В одних випадках Олександр Матвійович був для Василя Петровича старшим товаришем, в інших – навіть батьком (різниця у віці 19 років).

В. Горленко, відчуваючи це, не соромився бути в такій ролі і сумлінно виконував її. Наїжджаючи до Києва, провідував помешкання О. Лазаревського (одне з таких відвідувань описав син історика Г. Лазаревський у спогадах «Київська старовина»¹⁰³⁴. Зустрічалися в Підлипному (родинний маєток Лазаревських), Качанівці (маєток В. Тарновського), були зустрічі в Ярошівці. «Зустріч із Вами (в Ярошівці. – І.З.) і Ваша щира бесіда розворушила в мені свідомість необхідності в міру можливості працювати для «Киевской старины»¹⁰³⁵.

Проте, враховуючи умови, – стан господарства – В. Горленко може працювати лише над малими речами, які, щоб не були важкими у виконанні; не вимагали великої кількості довідкової літератури, яка не завжди є під рукою; щоб це не була тривала робота в часі; щоб можна було обробляти матеріал творчо – доводиться інколи маскувати власну порожнечу химерністю форми»¹⁰³⁶; щоб це було цікаво для самого себе.

Підсумовуючи сказане вище, спробуємо окреслити кілька ключових моментів.

Не дивлячись на те, що співробітництво В. Горленка в журналі «Киевская старина» розвивалося по спадаючій, йому все-таки належить одне з чільних місць серед найкращих авторів цього видання, до яких належать В. Анто-

¹⁰³⁴ Зазначена праця // Українська література. – 1943. – № 12. – С. 125.

¹⁰³⁵ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 3 жовт. 1891 р. // ІР. – Ф. І. – № 67981.

¹⁰³⁶ Там само.

нович, Д. Багалій, М. Біляшівський, П. Голубовський, В. Доманицький, П. Житецький, І. Каманін, О. Лазаревський, О. Левицький, В. Науменко, І. Павловський, М. Сумцов та багато інших.

Складні стосунки із редакторами О. Лашкевичем, Є. Ківлицьким, В. Науменком хоча й стримували творчу продуктивність В. Горленка, проте він намагався підтримувати стосунки безпосередньо з іншими впливовими співробітниками, зокрема, О. Лазаревським, що дало можливість надрукувати ряд статей, які й нині не втратили наукового значення. Серед таких можна назвати: «Картины, рисунки и офорты Шевченка»¹⁰³⁷, «Старинная южнорусская гравюра»¹⁰³⁸, «Лубенский музей Е. Н. Скаржинской»¹⁰³⁹, «Из истории южнорусского общества начала XIX века. (Письма В. И. Чарныша, А. И. Чепы, В. Г. Полетики и заметки к ним)»¹⁰⁴⁰ та багато інших.

Підтримуючи морально і матеріально (не брав авторської винагороди) видання журналу, В. Горленко керувався кращими духовними інтересами задля культурного розвитку України. Будучи сам зацікавленим у тому, щоб стати редактором «Киевской старины», не розірвав творчих стосунків із редакцією, коли на редактора було призначено іншого, побажавши при цьому довгого віку «Старине», незалежно від того, хто її буде очолювати; продовжував уболювати за журнал, писати для нього статті, рецензії, повідомляти архівні джерела і т. і.

* * *

¹⁰³⁷ В.Г. Картины, рисунки и офорты Шевченка // Киевская старина.– 1888.– № 6.– С. 80–85.

¹⁰³⁸ Г. Старинная южнорусская гравюра // Там само, 1890.– № 1.– С. 47–59.

¹⁰³⁹ Г. Лубенский музей Е. Н. Скаржинской // Там само, 1890.– № 10.– С. 123–134.

¹⁰⁴⁰ В. Горленко. Из истории южнорусского общества начала XIX века. (Письма В.И. Чарныша, А.И. Чепы, В.Г. Полетики и заметки к ним) // Там само, 1893.– № 1.– С. 41–76.

В. Горленко про авторство «Історії русів»: еволюція поглядів

Питання про авторство «Історії русів» ще в минулому столітті набуло дискусійного статусу. Остаточного не вирішена ця проблема й досі. Очевидно, лише залучення до інструментарію науковців-гуманітаріїв, які переважно й намагаються її розв'язати, новітніх технологій допоможе її вирішити¹⁰⁴¹. Кожний дослідник, який шанує себе, у тій чи іншій мірі намагався вирішити проблему авторства «Історії русів», не обходився без імені В. Горленка. З одного боку тому, що з приводу цієї проблеми самостійно висловив свою думку, з іншого – знайшов підтримку серед учених у подальших студіях в особі М. Драгоманова¹⁰⁴² і А. Єршова¹⁰⁴³.

Проте все це – de facto після кількох років дослідження і спостереження В. Горленком архівних документів. Наше завдання полягає в тому, щоб простежити історію вивчення проблеми авторства «Історії русів» В. Горленком за його ж листами, чого не робив іще жодний дослідник, який вивчав це питання. Як взагалі проблема авторства «Історії русів» досліджувалася переважно за друкованими працями попередників, не беручи до уваги листи тих, кого розглядали як авторів самої пам'ятки.

Перші інформативні повідомлення, які опосередковано стосуються «Історії русів», знаходимо в листах В. Горленка

¹⁰⁴¹ Порівн.: *Плохий С.Н., Шварц Л.С.* Из опыта применения лингвистических методов атрибуции текстов («История русов») // Проблемы применения количественных методов анализа и классификации источников по отечественной истории.– Днепропетровск, 1988.– С. 52–57.

¹⁰⁴² *Драгоманов М.* Листи на Наддніпрянську Україну // *Грінченко Б.– Драгоманов М.* Діалоги про українську національну справу.– К., 1994.– С. 155.

¹⁰⁴³ *Єршов А.* До питання про час написання «Истории русов», а почасти про автора її // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського.– К., 1928, т. 1.– С. 280–281.

до Ф. Лебединцева ще за 1886 р. Відвідавши м. Яготин, родину Рєпніних, він описує в листі до Феофана Гавриловича від 16 червня цього року своє враження від міста і від ознайомлення з сімейним архівом Рєпніних, що зберігався у «трьох величезних сундуках, повних паперів»¹⁰⁴⁴. Документів багато, «все це вимагає і вивчення, і розробки, – підсумовує В. Горленко. – Є папери Чепи і Полетики»¹⁰⁴⁵.

Згодом, 25 липня цього року В. Горленко описує Ф. Лебединцеву результати другої поїздки до м. Яготина. Тепер вже папери В. Горленком вивчено детальніше. «Взагалі, – приходять він до висновку, – архів міг би дати матеріалу для «Киевской старны» років на два. В інтересах справи цей матеріал (для опрацювання) варто б розподілити між багатьма особами і залучити до розробки Вас, Лазаревського, Ореста [Левицького] та інших. Дай Боже, щоб це здійснилося»¹⁰⁴⁶.

Проте В. Горленка цікавить насамперед власний предмет, за яким, можливо, він тільки й їздив ще раз до Яготи-на, – це «Історія русів». У цьому архіві він знаходить для себе «найбільшу перлину» – листи В. Полетики та А. Чепи. «Обидва великі патріоти і листуються, із чого майже зрозуміло, що Чєпа є не більше, не менше, як автор «Історії русів»¹⁰⁴⁷ (виділення В. Горленка. – І.З.). Але про це відкриття він просить редактора нікому не говорити, оскільки воно ще не доведене. «Проте застосую, – продовжує В. Горленко, – весь доступний мені аналітичний зусид, щоб встановити сіє більш або менш твердо»¹⁰⁴⁸. Обіцяє надіслати матеріал на жовтень-листопад.

Думається, що саме 1886 р. В. Горленко захопився «Історією русів». І не скільки викликає це захоплення сам текст твору, як те, що в своєму рідному краї можна знайти автора цієї прекрасної, унікальної пам'ятки¹⁰⁴⁹. Тому з

¹⁰⁴⁴ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 16 черв. 1886 р. // ІР.– Ф. III.– № 3818.

¹⁰⁴⁵ Там само.

¹⁰⁴⁶ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 25 лип. 1886 р. // Там само.– № 3820.

¹⁰⁴⁷ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 25 лип. 1886 р. // ІР.– Ф. III.– № 3820.

¹⁰⁴⁸ Там само.

¹⁰⁴⁹ В.Полетика родом із м. Ромен, розташованого 50 верст від с.

першого, можна сказати, неглибокого, поверхового обстеження документальних джерел, що стосуються проблем авторства «Історії русів» В. Горленко доходить такого висновку.

Про те, що А. Чапа не є автором, В. Горленко переконався сам і дуже швидко, детальніше ознайомившись із листуванням цих двох українських патріотів. Правда, в листах ми не знаходимо, як це відбувалося. Та з кола осіб, причетних, на його думку, до авторства, він не виходить. Тепер його погляд зосереджений на Василеві Григоровичу Полетиці. Перечитуючи текст «Історії русів», окрім величезного захоплення змістом, стилем («яке прекрасне літературне явище ця «Історія русів»»), знаходить місце, що підтверджує його здогад. У листі до О. Лазаревського від 13 вересня 1888 р. він вказує на сторінку 213, де описано бідування, які пережили Ромни і роменчани після виходу шведів. «З такою гіркотою і таким болем, – наголошує В. Горленко, – могла писати лише людина, яка чула ці деталі в сім'ї, в дитинстві»¹⁰⁵⁰.

Тут же на доповнення цього і підтвердження власної гіпотези на користь В. Полетиці В. Горленко заперечує авторство Г. Кониського, зазначеного на титулі «Історії русів». Незважаючи на те, що авторство архієпископа білоруського в кінці 80-х рр. було вже остаточно піддано сумніву, В. Горленкові це ім'я, очевидно, психологічно «мулило» під час читання. Тому тільки один раз і говорить в листах про Г. Кониського: «На сторінках, що стосуються Сагайдачного і Київського братського училища, навпаки, зустрічаються такі помилки, які не могли бути зроблені Кониським, одним із членів ученої академічної корпорації»¹⁰⁵¹.

Ярошівки. А. Чапа – з с. Чепурківки (в часи В. Горленка – Сербинівка) Пирятинського повіту – все це рідна Полтавщина. З іншого боку – В. Полетика – син службовця високого рангу, якому доступно було до багатьох джерел; А. Чапа – сам тривалий час служив у канцелярії Рум'янцева.

¹⁰⁵⁰ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 13 верес. 1888 р. // ІР.– Ф. І.– № 60001.

¹⁰⁵¹ Там само.

Зате в своїй статті¹⁰⁵² В. Горленко цьому псевдоавторові присвячує чимало місця, відображаючи еволюцію питання авторства «Історії русів». Що ж до самої особи Г. Кониського, то В. Горленко доходить висновку, що після видання історичних і драматичних творів архієпископа «остаточно підірвано цю впевненість і в даний час в авторство Кониського не вірить ніхто» (с. 59). «Я думаю, – пише В. Горленко в листі до О. Лазаревського від 13 вересня 1888 р., – що матеріали для «Історії русів» збирав ще Григорій Полетика, а син виконав завдання, що заповідав йому батько. Які дві цікаві особистості!»¹⁰⁵³.

Захоплюючись обома Полетиками, В. Горленко все-таки віддає перевагу симпатіям Василеві, вважаючи, що настав час «шановну особистість Полетики вивести із п'їтьми, куди він добровільно заховався. Його благородний талант надає йому право на вічну увагу, а увага його книжки і її заздрісний успіх (найшанованіший з усіх) – розповсюдження в списках – робить її історичною подвійно»¹⁰⁵⁴.

Надіслати статтю в жовтні-листопаді ще 1886 р., як обіцяв В. Горленко, не вдалося¹⁰⁵⁵. Процес вивчення документів затягнувся. Спочатку він сам вивчає листи В. Полетики, потім віддає їх О. Лазаревському для публікації і також вивчення. Над одними й тими ж документами працювали паралельно дві особи, одна з них – історик, інша – культуролог. Зрозуміло, що й підходи у дослідженні однієї й тієї ж теми були різні, оскільки дійшли відмінних висновків¹⁰⁵⁶. В. Горленко ретельно все ще займається в основно-

¹⁰⁵² В. Горленко. Из истории южнорусского общества начала XIX века. (Письма В.И. Чарныша, А.И. Чепы, В.Г. Полетики и заметки к ним) // Киевская старина. – 1893. – № 1. – С. 41–76. Далі, посилаючись на цю статтю, ми будемо користуватися її публікацією в книжці: Горленко В. Южнорусские очерки и портреты, – К., 1898 (репринтне видання 1993 р.), XII+229 с., зазначаючи в тексті лише сторінки.

¹⁰⁵³ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 13 верес. 1888 р. // ІР. – Ф. І. – № 68001.

¹⁰⁵⁴ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 13 верес. 1888 р. // ІР. – Ф. І. – № 68001.

¹⁰⁵⁵ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 25 лип. 1886 р. // ІР. – Ф. І. – № 3820.

¹⁰⁵⁶ О. Лазаревський вважав, що «Історію русів» написав Григорій Полетика. Див.: Лазаревский Ал. Отрывки из фамильного архива Полетик // Киевская старина. – 1891. – № 4. – С. 97–116.

му підбором різних заміток¹⁰⁵⁷, збирається відвідати родовий маєток Полетиків¹⁰⁵⁸, все дужче й дужче впевнюючись у тому, що «Історія русів» належить Василеві Полетиці»¹⁰⁵⁹. Хоча з останніми висновками вже не поспішає. Для нього тепер важливо зважити кожену деталь: просить О. Лазаревського надіслати «Матеріали» Д. Бантиша-Каменського¹⁰⁶⁰, але якщо вони носять офіційний характер, то цього робити не треба¹⁰⁶¹.

2 травня 1890 р. В. Горленко в листі до О. Лазаревського вперше пише про мову книжки. Його вже менше стали цікавити суспільні та історичні погляди Полетиків. Цей шлях з'ясування питання авторства «Історії русів» для нього був не зовсім притаманний і, можливо, заважкий. Адже нещодавно з часу захоплення книжкою пройшло понад чотири роки і до чітко визначеної думки він ще не прийшов. О. Лазаревський пізніше розпочав роботу над полетиканськими документами і встиг уже оприлюднити свої думки. Як людина, яка була ближче до образного слова, його стилю, В. Горленко знаходить інший метод. Хоча ще не було надруковано статті О. Лазаревського про авторство Г. Полетики (вона з'явиться майже через рік), але В. Горленкові вже відомо було думку історика. В. Горленко пише: «Я б готовий також приєднатися до пропозиції Вашої про авторство батька, – але мова книжки! Адже це незаперечно після – карамзинська мова. Так не писали в часи Катерини і Павла. Чи мова підкріплена сином? Чи це їх спільна праця?»¹⁰⁶².

Тепер В. Горленка більше вже цікавлять не думки-роздуми його попередників, таких як Д. Бантиша-Камен-

¹⁰⁵⁷ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 1 листоп. 1888 р. // ІР.– Ф. І.– № 68002.

¹⁰⁵⁸ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 27 листоп. 1889 р. // Там само.– № 68007.

¹⁰⁵⁹ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 1 листоп. 1888 р. // ІР.– Ф. І.– № 68002; Лист В.Г. до О.Лазаревського від 28 листоп. 1888 р. // Там само.– № 68019.

¹⁰⁶⁰ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 15 груд. 1889 р. // Там само.– № 68009.

¹⁰⁶¹ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 2 січ. 1890 р. // Там само.– № 67970.

¹⁰⁶² Лист В.Г. до О.Лазаревського від 2 трав. 1890 р. // ІР.– Ф. І.– № 67973.

ського, М. Маркевича, М. Максимовича. Він хоче заглибитися в тексти Григорія Полетики, висловлюючи цим самим навіть свою невпевненість у попередніх припущеннях, щоб порівняти їх із «Історією русів». «Взагалі моя робота, – пише він О. Лазаревському, – неможлива без звірки з Вашою»¹⁰⁶³. Чи звіряв, чи ні – із листів В. Горленка невідомо. Думається, що все-таки ознайомлення із роботою О. Лазаревського відбулося, оскільки в подальших згадках про Полетиків переважно йдеться про Василя. Стиль Григорія Андрійовича не в повній мірі відповідав стилю «Історії русів». Переповідає О. Лазаревському розповідь одного полтавського старожила, який нібито чув іще в 1852 р. про В. Полетику, «як про автора «Історії русів»¹⁰⁶⁴.

Тепер В. Горленко опрацьовує промови Василя Григоровича. Цей шлях виявився складнішим, адже мова – це не лише аналітична робота, а й особливий дар відчуття мови, стилю, слова, який до того ж здатний і сам творити непересічно. Однак В. Горленко все ще вагається і чесно зізнається, що йому ще багато чого не зрозуміло через відсутність відповідних матеріалів¹⁰⁶⁵. І, мабуть-таки, й не вистачило. Багато питань залишилося не з'ясованих. «Аналітичний зуд» заспокоївся, пафос листів знизився. Після виходу статті О. Лазаревського «Отрывки из фамильного архива Полетик»¹⁰⁶⁶ В. Горленко пише в листі від 3 травня 1891 р. до Є. Ківлицького: «Автор «Історії русів» уже знайдений Олександром Матвійовичем і відповідно повертатися до нього в «Киевской старине» не доводиться. Так що залишається за мною тільки історичний фейлетон, який я і доставляю обов'язково протягом літа – один чи два»¹⁰⁶⁷.

Із зазначеного вище бачимо, по-перше, що В. Горленко погоджується із доводами О. Лазаревського, вважаючи їх саме науково обґрунтованими, тому, по-друге, його точка

¹⁰⁶³ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 2 трав. 1890 р. // IP.– Ф. I.– № 67973.

¹⁰⁶⁴ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 2 серп. 1890 р. Там само.– № 67974.

¹⁰⁶⁵ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 2 серп. 1890 р. Там само.– № 67974.

¹⁰⁶⁶ Зазнач. праця // Киевская старина.– 1891.– № 4.– С. 97–116.

¹⁰⁶⁷ Лист В.Г. до Є. Ківлицького від 3 трав. 1891 р. // IP.– Ф. III.– № 9470.

зору не може претендувати на наукову, а отже, по-третє, йому залишається тільки літературний жанр у плані історичного фейлетону про навколо наукові проблеми, матеріалу про які зібралось достатньо. Ім'я Василя Полетики в листах тепер вживається тільки поруч із його документами. Як можливий автор «Історії русів» він і для В. Горленка перестав існувати. «Роботу про Полетику-Чепу надішлю в «Киевскую старину» зараз, як закінчу»¹⁰⁶⁸. «Я неодмінно (виділення В. Горленка. – І.З.) надішлю цієї осені матеріали і замітки, що стосуються «Історії русів»¹⁰⁶⁹.

Порівнюючи зазначені вище цитати, можна помітити в них різницю. Якщо в першій В. Горленко нейтрально говорить про свій матеріал, то в другій досить відчутно переміну його настрою. Повернувшись до своїх напрацювань, він все ж таки не остаточно втрачає надію на існування і його версії. «Я закінчу в недалекому майбутньому невелику роботу, присвячену В. Полетиці», – пише він О. Лазаревському в листі від 6 листопада 1892 р.¹⁰⁷⁰, очевидно, маючи вже значний доробок у вигляді власного тексту.

Надсилаючи свою статтю «Из истории южнорусского общества начала XIX века [...]»¹⁰⁷¹ до журналу «Киевская старина» через О. Лазаревського, В. Горленко супроводжував її листом, у якому несміливо писав: «Ви будете напевне лаяти мене за замітку про Василя Полетику. Біографію його за наявними паперами, випадковими і фрагментарними, писати нічого було й думати. Що до доводів його авторства «Історії русів», то Ви, звичайно, знайдете їх слабкими. Але раптом хто-небудь виступить із новим і переконливим поясненням із цього предмета. Моя ж данина поваги цим людям буде віддана і душа з цього приводу спокійна»¹⁰⁷².

¹⁰⁶⁸ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 21 січ. 1892 р. // Там само.– Ф. I.– № 67982.

¹⁰⁶⁹ Лист В.Г. до О.Левицького від 20 верес. 1892 р. // IP.– Ф. III.– № 53469.

¹⁰⁷⁰ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 6 листоп. 1892 р. // Там само.– Ф. I.– № 67983.

¹⁰⁷¹ Зазнач. праця // Киевская старина.– 1893.– № 1.– С. 41–76.

¹⁰⁷² Лист В.Г. до О.Лазаревського від 22 груд. 1892 р. // IP.– Ф. I.– № 68028.

Навіть своєю конструкцією заголовка В. Горленко не має наміру акцентувати свою увагу тільки на проблемі авторства, не бажаючи дратувати зовнішнім фактором, мовляв, скільки можна товкти одне й те ж. Його стаття розрахована на вузьке коло читачів, любителів місцевого матеріалу, які читають тексти, а не заголовки. З самого початку своїх заміток до листів він веде мову про місце зберігання їх в архіві князя М. В. Репніна, користування ними Д. Бантишем-Каменським, подає короткі фрагментарні біографічні довідки про В. Чарниша, А. Чепу і В. Полетику. І лише в кінці першої частини своїх заміток перед текстом листів В. Горленко ніби між іншим одразу після справи про малоросійські чини¹⁰⁷³ пише: «Про історичну працю (виділення наше. – І.З.) Василя Полетики можна робити лише припущення на підставі його слів, за загальним спрямуванням його розуму й переконань, згідно з тоном і складу його листів і всього складу його особистості і характеру» (с. 24), покладаючись на те, що запропоноване листування «стане опорою для наших припущень про цю історичну працю» (с. 25), не зазначаючи ні перед цим, ні зараз, про які ж припущення і яку ж історичну працю йдеться.

З такою ж, притаманною лише В. Горленкові, делікатністю розпочинає він свої замітки і після текстів листів В. Чарниша, А. Чепи і В. Полетики, зазначаючи насамперед про те, що дані листи мають непересічне значення «для характеристики часу, спільних питань, якими займалися видатні люди тих часів і самих учасників їх» (с. 47). Проте все це В. Горленко залишає «для більш вправного дослідника» (с. 47), висловлюючи бажання зайнятися тільки одним питанням, що впливає із цього листування, яке навіть не носить науковий характер, а всього-на-всього історико-літературний – це історична праця Василя Григоровича Полетики, знову ж таки не називаючи, про яку ж іде мова. І тільки поставивши сам собі запитання, «Що це

¹⁰⁷³ Йдеться про закон від 20 берез. 1835 р., який остаточно зазначив, які малоросійські чини дають право на дворянство.

за праця?», відповідає: «За цілковитою схожістю з нею тоном листів, за їх духом, за часом появи, за одним і тим же індивідуальним відбитком, ця праця не може бути ніякою іншою, як відомою і загадковою до цього часу «Історією русів» (с. 47–48).

Підсумовуючи сказане вище і виходячи зі статті В. Горленка «Из истории южнорусского общества начала XIX века. [...]», виокремлюємо групу аргументів, які схилили В. Горленка до того, що «Історію русів» написав Василь Полетика.

Непрямі зізнання самого В. Полетики в його листі до Рум'янцева, що «написання якої (історії Малоросії. – І.З.) було його (батька. – І.З.), а нарешті зробилося моєю справою»¹⁰⁷⁴. Ці зізнання, за словами В. Горленка, прямо вказують «на те, що історією Малоросії, яка вийшла з дому Полетиків і яка є «Історією русів», спочатку збирається писати, а потім пише одна з осіб цього дому, Василь Полетика» (с. 63–64).

Збіг одних і тих фактів, посилянь в «Історії русів» і «Записке о малороссийском дворянстве», яку В. Полетика подав А. Чепі, а також перегук тем, ідей із його промов (с. 64–65).

Опис бідувань роменців і покарання лебединців, які (бідування) так може знати лише місцева людина. Це все рідні місця В. Полетики (с. 66–67).

Логічні переконання, за В. Горленком – психологічні. Якби якийсь там варіант тексту «Історії русів» був уже зроблений чи його частина Григорієм Полетикою, то в листуванні між В. Полетикою і А. Чепією це б так чи інакше відбилося. Але з листа В. Полетики дізнаємося, що батьком здійснювалася тільки підготовча робота на рівні збору документів, матеріалів, окремих власних записів. Текст же писав Василь Полетика (с. 67–68).

Мова твору «Історії русів». У своїй статті В. Горленко на це акцентує побіжно, зазначаючи серед інших аргументів

¹⁰⁷⁴ Лазаревский Ал. Отрывки из фамильного архива Полетик // Киевская старина. – 1891. – № 4. – С. 106.

один і той же «індивідуальний відбиток», тобто стиль листів В. Полетики і тексту «Історії русів» (с. 47), що не знайшло в ній подальшого розвитку думки. В. Горленко, можливо, й сам не надавав виняткового значення своєму відкриттю. Тому окремо про це сказав лише в листі до О. Лазаревського від 2 травня 1890 р.¹⁰⁷⁵

Проте ці аргументи були абсолютними тільки для В. Горленка, а не для інших дослідників питання авторства «Історії русів». Надто вже таке тонке в розпізнанні питання, як мова, й те було піддане ревізії¹⁰⁷⁶.

Від часів виступу М. Максимовича¹⁰⁷⁷ і до виходу українського перекладу І. Драчем «Історії русів»¹⁰⁷⁸ з передмовою В. Шевчука, в якій проаналізовано не лише еволюцію пошуків автора «Історії русів», а й висловлено власну гіпотезу¹⁰⁷⁹, склалася вже своєрідна статистика дослідження питання авторства, яку й підготував сам В. Шевчук¹⁰⁸⁰.

Проблема авторства «Історії русів», як і «Слова о полку Ігоревім», непокоїть розум багатьох вчених і не лише з гуманітарних наук. Традиційні методи дослідження вже не завжди приводять до бажаних результатів. Сучасні лінгвістичні методи аналізу текстів передбачають залучення новітніх комп'ютерних технологій, завдяки яким величезні обсяги інформації можна обробити одночасно за багатьма параметрами. У поле зору цих досліджень потрапила й «Історія русів» з проблемою її авторства. Було встановлено, що «єдиним методом визначення авторства «Історії ру-

¹⁰⁷⁵ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 2 трав. 1890 р. // ІР.– Ф. І.– № 67973.

¹⁰⁷⁶ Див. з цього приводу статтю *Яковліва А.* До питання про автора «Історії Русів» // ЗНТШ, Львів, 1937, т. 154.– С. 71–113, в якій автор проаналізував мову О. Безбородька й мову тексту «Історії русів» і знайшов її тотожною.

¹⁰⁷⁷ *Максимович М.А.* Собрание сочинений. Т. 1. Отдел исторический, – К., 1876.– С. 305–306.

¹⁰⁷⁸ *Історія русів* / Пер. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука.– К.: Рад. письменник, 1991, – 318 с.

¹⁰⁷⁹ *В. Шевчук* припускає, що автором «Історії русів» міг би бути Архип Худорба, сотник Шептаківської сотні Новгород-Сіверського повіту // *Історія русів.* – К.: Рад. письменник, 1991.– С. 14–15.

¹⁰⁸⁰ Там само.– С. 15.

сів» є застосування лінгвістичних і кількісних методів аналізу тексту»¹⁰⁸¹. З цією метою було зроблено три вибірки з початку, середини і в кінці тексту «Історії русів» по 500 речень кожна. Дослідження їх показало, що перші дві за стилем схожі, третя відмінна. Таким чином, перший висновок був зроблений такий, що «Історію русів» написав не один автор, не група, а два. Тобто перший розпочав роботу, не встиг її завершити, продовжив і закінчив другий. «Стосовно до існуючих гіпотез про авторство твору, – пишуть С. Плохій і Л. Шварц, – результати лінгвістичного аналізу можуть розглядатися як аргумент на користь гіпотези В. Горленка [...]»¹⁰⁸².

Чи можна на цьому ставити крапку? Цього не роблять автори описаного методу, цього не зробимо й ми (на відміну від інших, хто вважає, що знайшов автора «Історії русів»), хоча як не зацікавлені в тому, щоб гіпотеза В. Горленка стала науковим відкриттям більше, ніж сторічної давності. До того ж відомо, що пізніше М. Грушевський¹⁰⁸³, Д. Майков¹⁰⁸⁴, Є. Онацький¹⁰⁸⁵ висловлювали припущення про спільне авторство батька з сином з роду Полетиків.

Перша спроба науко-технічних методів аналізу тексту «Історії русів» щодо її авторства, можливо, й правильно визначила її авторів і гіпотези, але щоб це ствердно сказати, на нашу думку, таким методом необхідно обстежити всі тексти передбачуваних авторів «Історії русів», порівняти з її текстом. Але цього напевне в недалекому майбутньому чекати не доведеться через матеріальну скруту науки, якій, у зв'язку з цим, коло пріоритетних напрямів досліджень надзвичайно звужено і проблема авторства «Історії русів», таким чином, носить характер розкошу, який сьогодні нау-

¹⁰⁸¹ Плохій С. Н., Шварц Л. С. Зазнач. праця.– С. 55.

¹⁰⁸² Там само.– С. 56.

¹⁰⁸³ Грушевський М. Рецензія на статтю Майкова // ЗНТШ.– 1894.– Т. IV.– С. 188–190.

¹⁰⁸⁴ Майков Д. Рецензія на розвідку В. Горленка // Журнал Министерства народного просвещения.– 1893.– Кн. V.– С. 21.

¹⁰⁸⁵ Онацький Є. Ще раз про автора «Истории Русов» // Наше минуле, 1918.– № 1.– С. 146–148.

ка собі дозволити не може. А натомість вона зможе перерости в політичну проблему і географія авторів розшириться на схід чи на північний схід, як це сталося із «Словом о полку Ігоревім».

Не біда в тому, що В. Горленко навіть після найновіших методів досліджень не зумів переконати, що автором «Історії русів» є син Г. Полетики – Василь, хоча й знайшов нових прихильників його гіпотези. Та, власне, й сам В. Горленко вірив лише у свої припущення, а не довід, сподіваючись, що хтось скаже остаточне слово¹⁰⁸⁶. Врешті-решт ще ніхто не дійшов до якоїсь переконливої думки. Головне ж полягає в тому, що думка В. Горленка ось уже понад століття хоча й заперечується, але, коли розглядається проблема авторства «Історії русів», завжди займає серед інших своє місце поруч із такими визначними істориками як М. Максимович, М. Драгоманов, О. Лазаревський, М. Грушевський та інші.

Отже, під час першого ознайомлення з листуванням В. Полетики і В. Чепи В. Горленко робить попередній висновок, що А. Чапа є автором цієї «Історії русів». Уважніше вивчивши ці джерела, В. Горленко міняє точку зору, перекинувши її від одного адресата до іншого, – В. Полетику, деталізувавши її тим, що розпочав роботу над «Історією русів» Г. Полетика – батько, а завершив – його син Василь. Виходячи з цього, як бачимо з листів В. Горленка, він перший висловив думку, що «Історія русів» вийшла з дому Полетиків¹⁰⁸⁷, яка хоч і піддається періодично сумнівам¹⁰⁸⁸, але з

¹⁰⁸⁶ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 22 груд. [1892 р.] // ІР.– Ф. І.– № 68028.

¹⁰⁸⁷ Дану гіпотезу, правда, припускав ще в 1874 р. В. Иконников (*Иконников В.И. Опыт русской историографии*, – К., 1908.– Т. 2.– Кн. 2.– С. 1621–1623. Із сучасних дослідників, які користуються традиційними методами пошуків автора «Історії русів», варто назвати Я. Дзиру. Він вважає, що автором є В.Полетика («Политика») (*Дзира Я. Підсумки двохсотлітніх пошуків автора «Історії русів»* // *Матеріали Всеукраїнської науково-освітньої конференції «Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця ХХ ст.)*».– К., 1996.– С. 17, 19.

¹⁰⁸⁸ Заперечується авторство В. Полетики М.Горбанем (*Горбань М. Кілька уваг до питання про автора «Історії русів»* // *Червоний шлях*. – 1923.– Ч.

появою нових науково-технічних методів досліджень питання з'ясування авторів давніх текстів стає точкою опори.

Робота В. Горленка над полетиканськими паперами, написання виходячи з них статті, – є зразком глибокого й сумлінного дослідження, тактовного й неупередженого вирішення порушеної проблеми, що безсумнівно має неабияке виховне значення для нових і нових поколінь дослідників. Самі ж листи В. Горленка в розрізі цієї теми яскраво переконують, що на сьогодні ніскільки не втратили свого значення і вартості як джерела.

* * *

В. Горленко – знавець і збирач українських старожитностей

Поняття «старожитності» в сучасному лексичному трактуванні містить у собі деякі неузгодженості. Відкинувши його функції в далеке минуле, «в дуже давні часи»¹⁰⁸⁹, таке тлумачення вилучає можливість називати старожитностями речі і предмети, що були в ужитку в недалекому минулому, що ще перебувають у користуванні окремими людьми, певною категорією людей. До таких речей можна віднести прядки, домашні ткацькі верстати, олійниці, столярний інструмент, господарський і побутовий реманент; також національний одяг, предмети облаштування садиби: рушники, занавіски і багато іншого, що було в активному ко-

6–7.– С. 150). Хоча й категорично заперечує причетність будь-кого з Полетиків до «Історії русів», але, як на нашу думку, не досить аргументовано й переконливо Т. Литвинова (*Литвинова Т. Суспільна думка України другої половини XVIII – першої половини XIX віків: Григорій і Василь Полетики: Автореферат дисертації канд. істор. н. – Дніпропетровськ, 1992.– С. 21*). Цікавіше й ґрунтовніше відстоює свою думку визначний історик О.Оглоблін (*Оглоблін О.П. До питання про автора «Истории Русов» / Вст. ст. В.А. Смолія, О.І. Путро, І.В. Верби; упор. І.В. Верба, О.І. Путро; комент. І.В. Верба, А.М. Федірко. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998.– С. 149*).

¹⁰⁸⁹ Словник української мови. – К.: Наук. думка, 1978. – Т. 9.– С. 660.

ристуванні в наших батьків, дідів і бабусь, що «збереглося до наших днів»¹⁰⁹⁰, і навіть окремі речі знову повертаються до активного використання чи й взагалі не вилучалися, скажімо, домашні ткацькі верстати, столярний інструмент... Хіба не можна віднести до старожитностей, наприклад, керамічні чи пластмасові чорнильниці, дерев'яні ручки з металевими вставними перами, якими користувалося ще наше покоління? На нашу думку, старожитностями можуть бути речі й предмети, що вибули з активного ужитку внаслідок їх заміни іншими, і які «збереглися до наших днів», не беручи до уваги, як давно вони були виготовлені.

Такий вступ обумовлений тим, що В. Горленко поруч із збиранням духовних цінностей українського народу – пісні, думи, псалми – збирав також і матеріальні: музичні інструменти, картини, гравюри та інші, які водночас мають і духовну цінність.

Якщо з першими справа облаштована дещо краще – більша частина все-таки була надрукована – цим і дійшла до наших днів, то відносно матеріальних цінностей виникає багато запитань, які, на превеликий жаль, ніколи вже не одержать своїх відповідей. Тому тут ніяк не обійтися знову без листів В. Горленка, які й допоможуть відобразити, з одного боку, В. Горленка, як збирача українських старожитностей, з іншого – як знавця їх і колекцій інших збирачів.

Варто також одразу зазначити, що обидві ці якості В. Горленка не рівноцінні. І було б не зовсім розумно вимагати паритету, оскільки процес збирання і пізнання старожитностей має багато спільного: причини і мотиви, відбір і вибір необхідного й цінного, – мають і суттєві розбіжності, які насамперед полягають у матеріальному становищі збирача – мало хто цінну й рідкісну річ віддасть за так, навряд чи вдасться організувати будь-яку пошукову експедицію без коштів; а вивчати старожитності можна, маючи кошти не лише на прожиття, і навіть за рахунок власника старожитностей. У В. Горленка найчастіше саме так і було. Йому

¹⁰⁹⁰ Словник української мови. – К.: Наук. думка, 1978. – Т. 9. – С. 660.

часто доводилося, як ми раніше бачили, просиджувати в селі тривалий час, не маючи за що виїхати до Києва, а тим більше в етнографічну експедицію і т. д.

* * *

Інформація про Горленка-збирача українських старожитностей в його ж листах має фрагментарний зміст, а в деяких – навіть випадковий, побіжний характер. У листі до художника й етнографа П. Мартиновича від 5 червня 1885 р. повідомляє після поїздки по Чернігівській губернії, що в одного молодого кобзаря, не зазначаючи його імені, придбав дуже оригінальну, з різьбою і не фарбовану бандуру, відмінну від тих, які трапляються в Полтавській губернії¹⁰⁹¹. Через чотири роки В. Горленко із доповненням повторює цю інформацію в листі від 16 вересня 1889 р. до Ф. Камінського – історика, археолога, музеєзнавця, фундатора музею К. Скаржинської в с. Круглик Лубенського повіту Полтавської губернії¹⁰⁹². На той час у В. Горленка було вже дві бандури: та, що з різьбою із Чернігівської губернії, – тут він уточнює – із Сосниці, а інша – кобзаря Крюковського із Лохвиці, яку В. Горленко придбав після його смерті. «Але обидві незграбні»¹⁰⁹³, – підсумовує він.

У першому листі чернігівську бандуру він називає оригінальною, у другому – незграбною. Наскільки можна зрозуміти таку переоцінку, то, по-перше, він уже й не пам'ятав, що про неї писав чотири роки тому, а, по-друге, за цей час, хоча цього в листах і немає, могло справді змінитися уявлення про цей музичний інструмент під впливом баченого в якійсь колекції справді оригінальний. В. Горленко жив у той час, коли народне кобзарство вимирало. А для тих, хто займався цим ремеслом, зовнішній вигляд інструмента вже не мав належного значення. Для них

¹⁰⁹¹ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 5 черв. 1885 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 2.

¹⁰⁹² Федір Камінський (1845–1891). Наукова та епістолярна спадщина.– Полтава, 1992.– С. 6–16.

¹⁰⁹³ Лист В.Г. до Ф.Камінського від 16 верес. 1889 р. // ДАПО.– Ф. 222.– Оп. І.– Спр. 53.– Арк. 26–29.

був потрібний тільки звуковий супровід, який відігравав допоміжну роль. Акцент робився на слова, бо майже всі кобзарі жебракували.

Себе В. Горленко Ф. Камінському так і відрекомендував: «[...] я сам колекціонер і бібліоман, і займаюся в силу можливості вивчення фактів самотності української культури, освіти і мистецтва»¹⁰⁹⁴. І тут же намагається деталізувати, розширити вище зазначену тезу: «У мене є всього потрошку: рукописи – гетьманські та інші (і Богдана Хмельницького, і Брюховецького, і Мазепи), розкішний «Козак Мамай», найбільший, який я коли-небудь бачив, жіночий портрет роботи Шевченка і офорти¹⁰⁹⁵, малюнки Жемчужникова, шиття, ще декілька дрібниць. Нині розпочав збирати старовинні південноруські гравюри – київські, львівські, чернігівські, новгород-сіверські, почаївські, могиливіські. Бібліотека достатньо велика (тисячі півтори книжок), але з великими прогалинами. Мати своє систематичне зібрання мені не під силу»¹⁰⁹⁶. Доречно буде наголосити, що більшість того, що перераховано в листі, було знищено в період утвердження влади організаторів жовтневого перевороту 1917 р. Старожили с. Ярошівки (нині – Українське) згадували, що підлога садиби В. Горленка в цей час була устелена по коліна книжками, журналами, ілюстраціями та іншими паперами¹⁰⁹⁷. Як зберігся портрет Т. Шевченка, можна припустити, що після смерті Василя Петровича його родичі перевезли до Києва, де вони наймали помешкання.

¹⁰⁹⁴ Лист В.Г. до Ф.Камінського від 30 серп. 1889 р. // ДАПО.– Ф. 222.– Оп. І.– Спр. 54.– Арк. 24.

¹⁰⁹⁵ Йдеться про «Портрет п. Маєвської» (В.Г. Картины, рисунки и офорты Шевченка // Киевская старина.– 1888, июнь.– С. 82), прізвище якої встановив В. Горленко (Шевченківський словник. Том перший.– К., 1978.– С. 373). Про приналежність офортів В. Горленкові в статті не йдеться. Однак у листі до М. Біляшівського від 18 серп. 1899 р. згадує «Версавію» (із Брюллова) та відбиток «Шинок» (ІР.– Ф. XXXI.– № 1).

¹⁰⁹⁶ Лист В.Г. від 16 верес. 1889 р. // ДАПО.– Ф. 222.– Оп. І.– Спр. 53.– Арк. 28.

¹⁰⁹⁷ Записи розповідей старожилів села Українське П. Мухомора, В. Кобзистого // Архів І.М. Забіяки.

Варто також зауважити, що не всі документи, перераховані в листі, зібрані самим В. Горленком. На нашу думку, гетьманські папери, можливо, не всі належали його предкам, а от щодо мистецьких речей, то вони вже зібрані самим В. Горленком. Його цікавило практично все з цього питання і особливо що стосувалося Т. Шевченка, Києва. Коли відкривався в 1899 р. музей Києва, В. Горленко пропонує М. Біляшівському пора і «обов'язково розпочати шевченківське зібрання»¹⁰⁹⁸, хоча й не обґрунтовуючи цієї ідеї, яка й сама по собі зрозуміла, однак на той час В. Тарновський вже був покійний і ніхто так масштабно не займався збиранням шевченківських речей, рукописної та мистецької спадщини як свого часу він. В. Горленко запевняє М. Біляшівського в тому, що при бажанні і старанні можна знайти і зберегти ще багато чого. Для початку він надсилає офорт «Версавію» за фотографією з картини К. Брюллова, коли ж відділ шевченкознавства «стане міцно на ноги», то обіцяє надіслати чудовий відбиток офорту «Шинок»¹⁰⁹⁹. Цього разу до шевченківського зібрання В. Горленко надсилає: рідкісну літографію з натури М. Дмитрієва-Оренбурзького Шевченка в труні; гравюри з малюнків Т. Шевченка Ликери Полусмакової та «Хлопчик-натурщик»; декілька світлин Шевченка різних періодів; краєвид Хрещатика та поштові листівки з зображенням університету св. Володимира і Софійської вулиці; ювілейний номер газети «Новое время» з нагоди 90-річчя від дня народження М. Гоголя із багатьма фотознімками Й. Хмелевського; фотопортрети: П. Куліша (могили, будинку), надмогильний пам'ятник М. Костомарову на Волковому цвинтарі в Петербурзі, кирило-мефодіївця О. Навроцького та ін. «А згодом, – підсумовує він, – «продовження триває», – в міру можливості і нагоди»¹¹⁰⁰.

¹⁰⁹⁸ Лист В.Г. до М.Біляшівського від 18 серп. 1899 р. // ІР.– Ф. XXXI.– Арк 1.

¹⁰⁹⁹ Правильна назва «У шинку». Це другий аркуш із запланованої серії малюнків Т. Шевченка «Притча про блудного сина».

¹¹⁰⁰ Лист В.Г. до М.Біляшівського від 18 серп. 1899 р. // ІР.– Ф. XXXI.– № 1. Проте цього разу надіслати перераховані речі йому не вдалося. Невідомо також, чи взагалі він зміг це зробити. Однак уже цінний сам перелік даних речей, що засвідчувало наявність їх у зібранні В. Горленка.

Як бачимо, навіть з цього короткого переліку можна помітити певну систему і характер збирання українських старожитностей В. Горленком, – це українські краєвиди, зображення на поштових листівках; мистецька спадщина українських художників і про них, матеріали про українських письменників, музичні інструменти. Проте все це, на нашу думку, не можна вважати колекціонуванням. Василь Петрович просто збирав усе те, що потрапляло в його поле зору і мало відношення до України, якщо йому це дозволяли його фінанси. Він не міг дозволити собі купувати картини (за рідкісними винятками), тому й мав відбитки гравюр, офортів, яких, за переказами старожилів села, було багато. Та й сам він зізнавався, що «у мене немає зібрання, але є речі музейної вартісності і великої рідкості на предмет книжок»¹¹⁰¹. Схоже, що й мети зібрати колекцію він не ставив перед собою, оскільки своє життя проводив не постійно в одному місці, усвідомлюючи свої фінансові можливості. Тому й намагався одразу чи в перспективі передати цінні речі до музеїв, як у випадку з бандурами.

* * *

В. Горленко, як літературний критик, також мав багато рідкісних видань українських письменників: у нього були всі видання «Енеїди» І. Котляревського, творів Т. Шевченка (і перше видання «Кобзаря» в тому числі), М. Гоголя (останнього навіть ті, що виходили за кордоном у перекладах різними мовами). «У мене знайдете багато книжкових рідкостей, які раніше збирав наполегливо, – зізнається він Б. Грінченкові. – Тепер приречений на обов'язкову літературу, я морочуся все з новими речами, яких також у мене гори»¹¹⁰². В іншому листі до цього ж адресата він пише, що в нього є такі матеріали про українців, «які не в усякій бібліотеці знайдуться навіть»¹¹⁰³. «Само собою зрозуміло, – пише

¹¹⁰¹ Лист В.Г. до Б.Грінченка від 14 жовт. 1900 р. // ІР.– Ф. III.– № 36128.

¹¹⁰² Лист В.Г. до Б.Грінченка від 12 трав. 1901 р. // ІР.– Ф. III.– № 36117.

¹¹⁰³ Лист В.Г. до Б.Грінченка від 24 трав. 1901 р. // Там само.– № 36116.

він в іншому листі Б. Грінченкові, – що з часом все це разом із бібліотекою повинно перейти в громадські руки і, безперечно, в Малоросії. Я не вирішив іще, як вчинити. Чи поділити між зібранням Києва, Полтави, Харкова і Чернігова, – чи все віддати у Полтаву. Між іншим, наступного літа Ви будете в моїх краях [...]. Разом би подивилися і обговорили це питання»¹¹⁰⁴. І вже 28 жовтня 1900 р. в листі до того ж таки Б. Грінченка, повідомляючи його про відкриття в Полтаві «природно-історичного» музею, пише, що «передав уже туди дещо із бувших у мене речей, які мають найтісніше відношення до Полтавщини, проте краще поки що у мене, оскільки я ними ще користуюся з культурною метою»¹¹⁰⁵. Які саме речі передав В. Горленко, з листа невідомо, але те, як він говорив про етнографію: «В нього (в музей. – І.З.) влилася вже *потужною* хвилею етнографія і *частково* (виділення наше. – І.З.) археологія та історія, звичайно місцеві»¹¹⁰⁶, то можна припустити, що саме речі етнографічного характеру й були передані до музею.

Дещо з друкованої продукції передав В. Горленко і до Чернігова: «Надсилаю Вам зараз: статтю якогось Кузьміна про Шевченка і, якщо поміститься в посилці, новий портрет Шевченка, з акварелі деякого Розвадовського. Книжки, журнали благоволить долучити до Шевченківської колекції музею Тарновського»¹¹⁰⁷.

Долучається В. Горленко і до пропаганди Полтавського музею з єдиною метою – для якомога повнішого поповнення предметами старовини: «Дехто веде кампанію на користь цього музею, – пише він Б. Грінченкові, – і я користуюся своїм знайомством серед полтавського панства, щоб наwerbувати туди побільше предметів»¹¹⁰⁸.

¹¹⁰⁴ Лист В.Г. до Б.Грінченка від 14 жовт. 1900 р. // ІР.– Ф. III.– № 36128.

¹¹⁰⁵ Лист В.Г. до Б.Грінченка від 28 жовт. 1900 р. // Там само.– № 36126.

¹¹⁰⁶ Там само.

¹¹⁰⁷ Лист В.Г. до Б.Грінченка від 21 берез. 1901 р. // ІР.– Ф. III.– № 36120. Проте й цього разу надсилання розтяглося на деякий час.

¹¹⁰⁸ Лист В.Г. до Б.Грінченка від 28 листоп. 1900 р. // Там само.– № 36126.

Збирав В. Горленко речі й побутового характеру, але які мали відношення до конкретної особи з когорта українських діячів. У листі до Ганни Барвінок від 11 листопада 1900 р. запитує, чи немає в неї межигірських тарілок із зображенням П. Куліша на них. «У мене є їх дві, – пише він, – до того ж одна рідкісна, біла, із синьою глазур'ю. Одну з цих тарілок я передам в Чернігівський музей через Грінченка»¹¹⁰⁹. В листах до Бориса Дмитровича про межигірську тарілку не згадується, проте цілком можливо, що й передав її під час зустрічі в Ярошівці, бо більше до цієї теми не повертається.

* * *

Горленко-збирач українських старожитностей за характером мало чим відрізняється від своїх сучасників, беручи до уваги і таких великих збирачів, як В. Тарновський, О. Поль. Кожен, хто вважав чи був насправді патріотом України, не був байдужим до місцевих старожитностей. Це було престижно, популярно, врешті модно і, повторимось, патріотично. Проте кожен збирач виходив із власних матеріальних можливостей. У залежності від того, як вони дозволяли, в такій мірі задовольнялась і духовна потреба. Того, що В. Горленко не міг одержати безкоштовно чи придбати за доступну для нього ціну, він пропонував купити іншим. І це не поодинокий випадок, це грань його життя, яка рівноцінна з будь-якою іншою, хоча й менш помітна, насичена через невиявлення її.

Найбільше, кого він в такий спосіб «експлуатував», – це В. Тарновський, який ніколи не шкодував грошей на збирання старожитностей, особливо що стосувалися української старшини і Т. Шевченка. Таким чином було придбано в Петербурзі молитовник із гербом І. Мазепи, 2 гравюри портрета Б. Хмельницького, гравюру портрета Д. Апостола, новий відбиток з дошки Г.-Ф. Шлідта портрета К. Розумов-

¹¹⁰⁹ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 11 листоп. 1900 р. // ЧІМ, Ал 716, 8.

ського, гравірований Афанасьєвим портрет Д. Левицького, кілька рідкісних книжок¹¹¹⁰.

Шукаючи полетиканські папери, які й допомогли розв'язати в тій чи іншій формі питання авторства «Історії русів», її причетність до родини Полетиків, В. Горленко кілька разів відвідує родинний маєток у селі Коровинцях Роменського повіту. На цей час всього архіву Полетиків він не застає: його забрав О. Маркевич до Одеси, залишилися тільки урочисті грамоти, а там «два ящики повних паперів», – «акти й універсали, загального і родинного характеру, в оригіналах і копіях. Історичні матеріали в перекладі і списані. Але головне я дізнався із розпитувань: – пише В. Горленко О. Лазаревському, – є багато процесів побутового характеру і велике *приватне листування*, де є листи Григорія Полетики до дітей, Рум'янцева до Г. Полетики, Андріана Чепи до Василя Полетики. Останнє для мене в самісіньке око»¹¹¹¹.

Оскільки майже все це знаходилося в Одесі, його треба було виписати звідти, то найбільше В. Горленка тепер цікавили портрети, яких нараховувалося дев'ять і всі мали інтерес, за винятком портрета І. Мазепи – «жалюгідний 1001-й повтор Бекетовсько-Осиповського типу»¹¹¹². Пропонуємо опис цих портретів, який в однаковій мірі може зацікавити істориків і мистецтвознавців: «Андрій Полетика (епохи Скоропадського), зображений у козацькому службовому костюмі. Портрет добре зберігся, але потьмянів. Максим Ілляшенко (приналежність портрета засвідчується списком портретів, що належали Григорію Полетиці), – всі в червоному, з бритою головою і товстим оселедцем, що спадає на лоб. За винятком легких пошкоджень фарби – добре зберігся. Дружина його, вся в білому, вже європейському платті, Григорій Полетика-депутат. Прекрасний тип, інтелігентний. Фарба місцями обсіпалася, але може бути реставрова-

¹¹¹⁰ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 5 квіт. 1888 р. // ІР.– Ф. І.– № 67998.

¹¹¹¹ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 6 груд. 1889 р. // ІР.– Ф. І.– № 68008.

¹¹¹² Там само.

ний з усією точністю. Дружина його – народжена Гамаліївна – яка краса! Мармиза, з якою він, очевидно, одружився з розрахунку, в якійсь там триповерховій зачісці, яка зовсім не личить її вульгарному типу. Ще Андрій Полетика – в червоному камзолі – друг Іронея Фальківського. Гамалія в натуральному паріку. Василь Григорович Полетика – в мундирі маршала Роменського повіту (яким був 35 років, на схилі літ побудував роменську лікарню). Розумне обличчя з важким поглядом, сановність і завжди присутнє «шляхетство»[...]. Дружина його, родом Тихорська. Маленька сепія – Василь Васильович Полетика, секретар місії в Константинополі. Останній із старовинної гілки»¹¹¹³.

Все це разом із архівом молодий І. Полетика хоче продати, проконсультувавшись перед цим через В. Горленка із В. Антоновичем¹¹¹⁴. Сам же В. Горленко також зацікавлений, як і О. Лазаревський, портретами, «але придбати їх всі мені не під силу. Якби довести авторство («Історії русів». – І.З.) Василя Полетики, то для мене найціннішим був би портрет його»¹¹¹⁵.

В іншому листі до О. Лазаревського повторює своє прохання: «Якби, на щастя, портрети розрізнилися і якби мені удалося ясно довести авторство Василя, то молив би Вас залишити портрет його (за тією сумою, яка випаде під час розкладки на всі) для мене. Я б навіть мав тоді на нього маленьке моральне право»¹¹¹⁶.

На думку В. Горленка, В. Антонович порадить молодому Полетиці продати портрети В. Тарновському, до якого він не звернеться, бо, як пише В. Горленко, «хоча й прогорає, та все-таки *пан*, зі всіма характерними рисами цієї породи»¹¹¹⁷. Та й сам Василь Васильович, як характеризує В. Горленко, «з його рідкісною манерою і менше, ніж скромними знаннями, будь-кого здатен здивувати»¹¹¹⁸, у зв'язку з

¹¹¹³ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 6 груд. 1889 р. // IP.– Ф. I.– № 68008.

¹¹¹⁴ Там само.

¹¹¹⁵ Там само.

¹¹¹⁶ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 15 груд. 1889 р. // Там само.– № 68009.

¹¹¹⁷ Там само.

¹¹¹⁸ Там само.

тим, що деякі портрети пошкоджені і не написано слово «малоросійське», може їх не придбати. В. Горленко запитує, чи не варто направити І. Полетику до К. Скаржинської, яка б за 200–250 рублів придбала б усю колекцію. В. Горленко наголошує на цьому. Йому хотілося, щоб усі портрети потрапили в одні руки. «Нещасні, благородні старі Полетики. – пише В. Горленко, – що продаються своїм нащадком (шляхетні кістки Григорія і Василя повинні повернутися в землі, якщо відчують це!) залишаться принаймні нерозлучними і майже в рідних місцях»¹¹¹⁹.

Однак справа почала затягуватися. Листи В. Горленка до І. Полетики не збереглися. Невідомо з цієї ж причини, що відповів і О. Лазаревський. Можна здогадатися, що він не радив звертатися до К. Скаржинської, все ще сподіваючись зберегти портрети якщо не в Києві, то в Чернігівській губернії, до якої хоча й не належав Роменський повіт, але межував поруч.

В. Горленко постійно тримав це питання на контролі, цікавлячись, чи не приїжджав І. Полетика до Києва, чи не надсилав портрети¹¹²⁰. Але справа не набула потрібного розвитку, бо 8 вересня 1890 р. В. Горленко пише листа в с. Круглик Лубенського повіту до Ф. Камінського з пропозицією придбати ці портрети, яких залишилося вже 6 штук (хто купив три інші, В. Горленко не пише): «У нього залишилося ще штук 6 хороших родинних портретів перехідної епохи (Катерининської. Бончукові товариші і їх дами, що наділи камзоли і фіжми). [...] Просіть, щоб надіслав з рамами, якщо зійдетесь. У нього хороші позолочені рами. Можете зіслатися на мою рекомендацію»¹¹²¹. На цьому справа з полетиканськими паперами за листами В. Горленка припинилася. Що відповів Федір Іванович, невідомо через відсутність його листів до В. Горленка.

* * *

¹¹¹⁹ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 15 груд. 1889 р. // Там само.– № 68009.

¹¹²⁰ Листи В.Г. до О.Лазаревського: від 2 січ. та без дати 1890 р. // ІР.– Ф. І.– № № 67970, 68030.

¹¹²¹ Лист В.Г. до Ф.Камінського від 8 верес. 1890 р. // ДАПО.– Ф. 222.– Оп. І.– Спр. 53.– Арк. 2–3.

Як не захоплювався В. Горленко тим чи іншим зібранням, колекцією, проте в нього не було таких, яким він надавав перевагу в пропозиціях придбати чи передати річ, що має відношення до рідного краю. Для В. Горленка було найважливіше те, щоб ця річ залишалася саме в цьому рідному краї. Постійно, буваючи у великих містах, В. Горленко відвідував букіністів, щось купував собі. А ті речі, які не міг придбати, але які мали наукову цінність, намагався запропонувати багатшим національним колекціонерам (у чому ми вже пересвідчувалися вище).

Відвідавши одного разу київського букініста Богданова, В. Горленко виявив там рукопис «Уложений» царя Олексія Михайловича, який був оправлений разом із матеріалами Глухівської малоросійської канцелярії. Проконсультувавшись із О. Лазаревським, який визнав як такий, що «заслугує повної уваги», було вирішено залишити В. Тарновському. Але Василь Васильович поки що не їде до Києва і В. Горленко, щоб рукописи не потрапили в інші, невідомо чії руки або зникли, звертається до Я. Забіли, щоб той запропонував їх придбати в Лубенський музей¹¹²².

Вочевидь не буде перебільшенням, коли скажемо, що В. Горленко знав чи не всі приватні колекції старожитностей на території Лівобережної України і за її межами, які він бачив особисто і рідко дізнавався зі сторонньої інформації.

Колекція, яка найбільше і найглибше справила враження на В. Горленка, до якої він поставився з особливим пієтетом, – це колекція В. Тарновського. Вперше він її побачив у вересні 1885 р., висловивши перед цим у листі до Ф. Лебединцева своє бажання побачити цю колекцію¹¹²³. В. Горленко просив редактора, щоб той домовився із В. Тарновським, коли в нього буде вільний час, щоб можна було приїхати. «Я можу зробити загальний нарис, – пише В. Горленко, – ви-

¹¹²² Лист В.Г. до Я.Забіли від 12 січ. 1889 р. // ДАПО.– Ф. 222.– Оп. І.– Спр. 53.– Арк. 22–23. Тут знову невідомо з листування В. Горленка, хто ж таки придбав цей рукопис.

¹¹²³ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 18 серп. 1885 р. // ІР.– Ф. III.– № 3812.

хопивши враження старовини і напишу легко. Якщо Ви не побачите цими днями Тарновського в Києві, то напишете йому про це в Качанівку. Хай він Вам дасть відповідь, призначивши час, а Ви повідомте мені»¹¹²⁴. Ф. Лебединцев дуже оперативно вирішив питання відвідин В. Горленком Качанівки, бо вже в листі до редактора від 4 вересня 1885 р. Василь Петрович звітується про ці відвідини.

Надзвичайна гостинність, чудовий парк і розкішний палац залишили глибокий слід у пам'яті В. Горленка. «Але не в цьому вся справа! – вигукує В. Горленко. – Справа навіть не в тому, що Василь Васильович дуже дурний, хоча надзвичайно добродушний, а Софія Василівна дуже не дурна. Справа в колекції»¹¹²⁵. Колекція, зі слів В. Горленка, перевершила не лише його очікування, а й все і всіх, хто й що має відношення до неї. «Загальне враження таке: збирав любитель завзятий, але останній дилетант, – пише В. Горленко. – Цей дилетант між іншим зробив усе-таки дуже поважну послугу майбутній науці»¹¹²⁶.

Що з гідністю оцінив В. Горленко в цій колекції, від чого був у найбільшому захопленні, а що, на його думку, не є цінністю в ній? «Серед достатньої кількості мотлоху [...] трапляються речі й предмети дивовижні, прекрасні. Найбагатший відділ домашнього начиння, зброї і костюмів. Від колекції поясів можна знепритомніти, повернутися знову до тями, дивлячись на зібрання дукатів, монет, гудзиків, пряжок, чорнильниць, кухонного срібла і знову втратити розум, оглянувши вишивки. Прийшовши в цей милий стан, можна одягнути зелений штатний кунтуш гетьманші Скоропадської, її ж «кораблик» і черевички і відправитися [...] в залу дивитися портрети»¹¹²⁷.

Тут запал В. Горленка притух, оскільки «немає чим захоплюватися, – пише він, – дивлячись на величезне зібрання копій із мініатюр величківського літопису, відтво-

¹¹²⁴ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 18 серп. 1885 р. // ІР.– Ф. ІІІ.– № 3812.

¹¹²⁵ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 4 верес. 1885 р. // ІР.– Ф. ІІІ.– № 3814.

¹¹²⁶ Там само.

¹¹²⁷ Там само.

рених чарівним пензлем – Василька. Всі на один манер, прилизані, гладенькі, з підписами вони блищать в новеньких, зроблених без смаку рамках. Очі ковзають по них, не знаходячи нічого гідного суворого смаку. Та ось Ви раптом зупинилися. [...] Перед Вами оригінал. Я нарахував їх 12 (усіх портретів біля сотні, якщо не більше)»¹¹²⁸. Проте й ці портрети, оригінали В. Горленко оцінив неоднозначно: «Між ними не всі знову однакової вартості. Але є справжні перлини, перед якими я стояв, скрегогучучи зубами. Такі полковниця Палієва, з двома внуками – Танськими. Чудовий Сава Туптало [...], гадяцький полковник Борохович, чоловік і дружина Полуботки, опішнянський сотник Корицький, з сином, і портрет невідомої особи із козацької старшини [...]. Заради цих перерахованих малюнків – Тарновському можна пробачити багато що»¹¹²⁹. Звертає В. Горленко увагу й на копії портретів, які виконані майстерно з оригіналів і тому мають незаперечну цінність, – це портрети Міклашевського, Свічки, Чарниша, а також на начиння церковних речей, зброї і зброї, серед чого є свої перлини. «Але, – підсумовує В. Горленко, – це вимагає не одного дня і не поверхового огляду, а вивчення»¹¹³⁰.

Ознайомився В. Горленко і з архівом В. Тарновського, який обіцяв його віддати О. Лазаревському. «Дай, Боже, – пише В. Горленко, – щоб це було правдою. Там багато універсалів, листів різних епох і один «Краткий летописец». Особливу увагу звертає на колекцію альбомів малюнків, серед яких «два альбоми і окреме зібрання малюнків Т. Шевченка»¹¹³¹. Це академічний альбом за 1843 рік і альбом малюнків, які він робив під час роботи в археографічній комісії в 1844 році. Цю частину всієї колекції В. Тарновського В. Горленко називає скарбом, до якого належить і автопортрет Т. Шевченка, виконаний олівцем, під час перебування художника в Качанівці: «Він, – пише В. Горлен-

¹¹²⁸ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 4 верес. 1885 р. // ІР.– Ф. III.– № 3814.

¹¹²⁹ Там само.

¹¹³⁰ Там само.

¹¹³¹ Там само.

ко про Кобзаря, – зображений молодим, яким і був тоді. Очі повні думок. Кращого портрета його я не бачив»¹¹³².

Як бачимо, колекція В. Тарновського справила на В. Горленка велике враження багатством українських старожитностей, їх розмаїттям, які не лише мають наукове значення, – це був острів минулого, в якому кохалися кращі представники краю, передова інтелігенція Росії, що прагнула зберегти його не лише для майбутньої науки, а й для майбутніх поколінь, громадян, які ще не розуміються в науці, але повинні відчувати себе невід’ємною частиною свого краю.

Побачивши колекцію, В. Горленко зрозумів, що вона потребує не поверхового емоційно-пізнавального опису, а окремого вивчення, яке б ґрунтувалося на конкретних знаннях. «Я надаю цьому опису (можливо, самовпевнено) великого значення, – пише В. Горленко в листі до Ф. Лебединцева від 3 жовтня 1885 р. вже після другої поїздки до Качанівки. – Я не хочу писати замітки (яку міг би, звичайно, надіслати зараз), але статтю чи дві. Ця справа вимагає великих труднощів. Головна сила зібрання – побутові предмети малоруської старшини»¹¹³³. Тут В. Горленко зіткнувся з тим, що подібних описів, які б відповідали його баченню справи, немає, відповідно відсутня будь-яка методика, яка б допомогла йому розібратися в речах. «А вкажіть мені хоча б одну роботу, – просить він у цьому ж листі Ф. Лебединцева, – яка б навчила чому-небудь з цього боку? Адже Лазаревський пише тільки протоколи»¹¹³⁴. Тому В. Горленко практично сам не знає з чого й починати і перш ніж щось робити, «проганяє» можливу структуру опису колекції спочатку в листі, щоб одержати оцінку редактора, а потім уже братися за виклад. «Треба з цієї колекції, зібраної без знання, але – запевняю Вас – з великим інстинктом минулого, – видобути, що вона може дати для

¹¹³² Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 4 верес. 1885 р. // ІР.– Ф. III.– № 3814.

¹¹³³ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 3 жовт. 1885 р. // ІР.– Ф. III.– № 3816.

¹¹³⁴ Там само.

позитивної інформації, потім класифікувати її хоча б як-небудь в описі, розібратися в тому, що в ній своє місце, що чуже»¹¹³⁵.

Проте для В. Горленка – це лише один бік справи, який, виходячи з його попередніх міркувань, він для себе вже з'ясував. А що далі? Яка основна мета цього опису? Невже тільки інформація заради інформації? Тут В. Горленко цілком слушно порушує питання: на кого повинна бути розрахована ця інформація, який ефект бажано одержати від неї? З цього приводу він ніби аж перекоонує редактора, висловлюючи власне міркування. «Потім, – пише він, – треба говорити мовою, доступною уяві, щоб викликати інтерес до цієї справи, і тут же задзвонити на сполох до збирання колекції громадської»¹¹³⁶.

В цьому ж листі В. Горленко дає коротку характеристику й В. Тарновському, яка обумовлена всім тим, що він говорив перед цим про його колекцію, методику її опису і завдання, яке бачить перед собою, тому що колекція В. Тарновського і він сам – це водночас єдине і відмінне. «Двоє слів про Тарновського. У нього немає знань і він лінується їх набути. Але відчуття – справа велика. Його позбавлені часто великі вчені, оскільки це від природи. Воно в нього є. Що спонукало в дійсності цю людину 25 років збирати давнину? Не пихатість, оскільки вона значно простіше могла бути спрямована на щось інше. Тільки любов до справи, а ця любов, це поривання – відкриває очі і повчає. Отже, заради Бога, не підганяйте мене надсилати опис»¹¹³⁷.

Ставлення В. Горленка до В. Тарновського – це окрема поза нашим дослідженням тема, яка не завжди об'єднана разом із його колекцією. Не завжди в одному ключі говоритиме В. Горленко про нього – і критикуватиме, і іронізуватиме, і глузуватиме, але ніколи не оцінить негативно справу В. Тарновського – збирання ним українських ста-

¹¹³⁵ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 3 жовт. 1885 р. // ІР.– Ф. III.– № 3816.

¹¹³⁶ Там само.

¹¹³⁷ Там само.

рожитностей. Тут В. Горленко з повною відповідальністю розумів, що це національної ваги справа. Через те й просить редактора не підганяти, бо «по-перше, я повинен ще і декілька днів побути в Качанівці (їду на наступному тижні). По-друге, мені для написання необхідна велика кількість довідок і написати я можу тільки, переїхавши на початку листопада до Києва. Я не відважуся друкувати, не давши переглянути Лазаревському»¹¹³⁸.

Отже, колекції В. Тарновського В. Горленко надавав великого наукового і національного значення. Звідси й та відповідальність, яку він з повним усвідомленням відчував. Але це й перший матеріал, за яким повинні бути інші: «За зібранням Тарновського, – підсумовує В. Горленко, – повинні бути описані – зібрання Алексеєва (в Катеринослав), запорізька колекція Скальковського і Еварницького, церковно-археологічний музей, яготинське зібрання Рєпніна, колекція Лазаревського і т. п.»¹¹³⁹.

На наше глибоке переконання – це не була творча заявка В. Горленка редакторові Ф. Лебединцев. Це була програма однієї теми, яку пропонував він редакторові, щоб той організував опис цих колекцій.

Вивчення та опис колекції В. Тарновського почав затягуватися. Спочатку В. Горленко обіцяє надіслати матеріал до січневого 1886 р. номера журналу «Киевская старина»¹¹⁴⁰. А потім і зовсім ця тема зникає в листуванні протягом 1885–1886 років. І лише в жовтні 1887 р. В. Горленко знову повертається до неї. В листах до О. Лазаревського, П. Мартиновича від 4 жовтня (обидва листи написані в один день) він ділиться враженнями від своїх відвідин Качанівки і описує (до П. Мартиновича дуже стисло – про найосновніше), що нового з'явилося за останній час у колекції В. Тарновського. Із «Запорожжя», – пише він у листі до П. Мартиновича, – куди він (Тарновський. – *І.З.*) їздив

¹¹³⁸ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 3 жовт. 1885 р. // *ІР.* – Ф. III. – № 3816.

¹¹³⁹ Там само.

¹¹⁴⁰ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від [11 груд. 1885 р.] // Там само. – № 3843.

із Еварницьким цього літа, він вивіз прапор (Покрова, в нижній частині, за архидияконом Стефанієм, група запорожців). Він в клаптиках, та все-таки цікавий»¹¹⁴¹.

Звідти ж привезено «глиняні водоноси (амфори), черепки яких у великій кількості трапляються на місцях Січей, великі ядра, мідна мортира, цікаве козацьке кресало. Привезли ще два кам'яні надмогильні хрести – о жах! – *Головка і К. Гордієнка*»¹¹⁴². В листі до П. Мартиновича уточнює, що надмогильний хрест К. Гордієнка «поставлений був не на місці поховання, а в пам'ять його»¹¹⁴³. В. Тарновський у себе поставив їх у парку: «Один на гірці, біля круглої лавки, як ставлять круглі дерев'яні столики (Гордієнка), інший – на схилі того ж пагорбка...»¹¹⁴⁴. Поводження В. Тарновського з надмогильними хрестами В. Горленко прокоментував так: «Не дивлячись на ці вибрики, йому багато що можна прощати»¹¹⁴⁵.

Тому й акцентує в цьому плані В. Горленко на пам'ятникові Сіркові: «Пам'ятник Сірка *ще* на Запорожжі, але, здається, приїде сюди ж»¹¹⁴⁶. Окрім всього цього було зроблено багато фотографій. Знімалися «тільки пороги та одне місце на Хортиці»¹¹⁴⁷. Зрозуміло, що майже на всіх світлинах «в мальовничих позах фігурують Еварницький і Тарновський»¹¹⁴⁸. Проте В. Горленко хоча й дозволяє собі поглузувати з В. Тарновського, з його неглибоких знань, романтизму, однак до його збирацької діяльності ставиться дуже серйозно: «І, не дивлячись на все це, – пише він О. Лазаревському, – ставишся до цієї людини м'яко і майже з симпатією. В такому жахливому стані перебуває спра-

¹¹⁴¹ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 4 жовт. 1887 р. // ЛЛ.– Ф. 102.– № 27.

¹¹⁴² Лист В.Г. до О.Лазаревського від 4 жовт. 1887 р. // ІР.– Ф. І.– № 67991.

¹¹⁴³ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 4 жовт. 1887 р. // ЛЛ.– Ф. 102.– № 27.

¹¹⁴⁴ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 4 жовт. 1887 р. // ІР.– Ф. І.– № 67991.

¹¹⁴⁵ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 4 жовт. 1887 р. // ЛЛ.– Ф. 102.– № 27.

¹¹⁴⁶ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 4 жовт. 1887 р. // ІР.– Ф. І.– № 67991.

¹¹⁴⁷ Там само.

¹¹⁴⁸ Там само.

ва врятування і збирання пам'яток минулого життя. Як би там не було, він ганяється за ними і все ж рятує їх!»¹¹⁴⁹.

Мета поїздки до Качанівки все ще обумовлюється виченням її колекції і написання про неї до «Киевской старины». Але обсяг колекції такий великий, що, мабуть, саме з цієї причини й не було його зроблено В. Горленком. Цього ж разу мета була дещо скромніша. Поїздка В. Тарновського з Д. Яворницьким на Запорожжя була відома, очевидно, і О. Лазаревському ще до її здійснення і він разом з В. Горленком хотів ознайомитися з тим, що привезено в Качанівку.

Та О. Лазаревський з якихось причин не приїхав, В. Горленко припускає, що через хворобу, повідомивши телеграмою. Тому детальний опис поїздки В. Тарновського з Д. Яворницьким мусив робити В. Горленко. Але його цікавило не лише очевидне, йому хотілося дізнатися від самого Василя Васильовича й іншого, «та домогтися деталей, даних про знахідки, вражень і т. п. – даремна праця!»¹¹⁵⁰, – скаржиться він О. Лазаревському, оскільки покладатися на господаря безглуздо, тому що він позбавлений усякого теоретичного осмислення своєї надзвичайно корисної праці. «При багатьох його позитивних якостях, – писав В. Горленко Ганні Барвінок з приводу передачі нею рукописів П. Куліша, які потім кудись поділися, – він, до того ж, ніколи не був літературною людиною, нічого не читав і зараз ще навіть плутає «Киевскую старину» з «Киевлянином» [...]. За ним самим треба ходити десятьом чоловіка і *берегти* його самого! [...] У нього немає ніякої пам'яті»¹¹⁵¹. Так що з В. Тарновського справжнього екскурсовода по своїй же колекції не могло бути. Кожен із зацікавлених осіб мусив сам розбиратися, що й до чого. «Ось дещо з того, – пише В. Горленко в листі до О. Лазаревського, – що вдалося самому помітити»¹¹⁵². Реставрований оригінал портрета

¹¹⁴⁹ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 4 жовт. 1887 р. // IP.– Ф. I.– № 67991.

¹¹⁵⁰ Там само.

¹¹⁵¹ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 17 лют. 1889. // ЧИМ. Ал 716, – 1/1.

¹¹⁵² Лист В.Г. до О.Лазаревського від 4 жовт. 1887 р. // IP.– Ф. I.– № 67991.

В. Дуніна-Борковського «буде одним з найкращих в його колекції»¹¹⁵³. Високої оцінки також одержують копії з портретів І. і Я. Новицьких. «Зібранню портретів, – пише В. Горленко, – все-таки багато в чому можна позаздрити. Пересіявши через яке завгодно критичне сито, залишиться штук 15 чудових оригіналів»¹¹⁵⁴.

Інформує В. Горленко О. Лазаревського і про книжкові надходження до колекції В. Тарновського. За останній час із Петербурга привезено 50–75 книжок і брошур (значить В. Горленко знав і попередні надходження, а швидше всього він знав усю книжкову колекцію В. Тарновського), які він переглядав за каталогом і в наявності. «Є речі, – пише він, – дуже цікаві. З великим зворушенням дивився я на чудовий примірник «Досугов кримського судьи», на майже повний підбір малоросійських відбитків із «Чтений», на «Северную пчелу» 1825–35 рр. [...]. Бачив і «Украинские были» Срезневского. Це не більше, як одна із книжок «Запорожской старины» [...]. Усілякої похвали заслуговує спроба його підбору книжок давньої літератури. Є вже штук 30: першодруковані примірники Галятовського, бездарних творінь І. Максимовича і богословські. У придбаних ним у Петербурзі рукописах є досить цікавий збірник копій усякої місцево-української офіційної всячини, яка, можливо, в оригіналі не збереглася. Є ще книжки стародубської полкової канцелярії і величезний in folio статистично-топографічний опис Київської губернії з картами, плакатами і малюнками 1815 р. В усьому цьому господар, зрозуміло, вже рішуче нічого не розуміє і не знає. А збирає все-таки!»¹¹⁵⁵.

Насамкінець даної інформації В. Горленко повідомляє, що М. Макаров, приятель Т. Шевченка, подарував незавершений відбиток художника гравюри «Святе сімейство»¹¹⁵⁶ і

¹¹⁵³ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 4 жовт. 1887 р. // IP.– Ф. І.– № 67991.

¹¹⁵⁴ Там само.

¹¹⁵⁵ Там само.

¹¹⁵⁶ Офорт Т. Шевченка «Свята родина з однойменного ескізу Б.Е. Мурільо в «Шевченківському словнику» не зазначено, щоб один із відбитків належав В.Тарновському. Можливо, свого часу цей примірник в

малюнок Т. Шевченка портрета молодого Куліша, придбаного у Білозерської»¹¹⁵⁷.

Опису всієї качанівської колекції не побачили ні читачі журналу «Киевская старина», ні сам власник цієї колекції. Тільки один сюжет і описаний В. Горленком із цієї колекції, – це зібрання альбомів і малюнків Т. Шевченка¹¹⁵⁸. З листів В. Горленка невідомо, чому він не виконав цього завдання редакції. Ми можемо припустити, що в цей час почало занепадати його господарство, стало не до творчої праці, яка вимагала спеціальних досліджень, вивчення такої ж літератури. На це вже не вистачало часу. І хоча на сторінках журналу «Киевская старина» все ще досить часто можна було зустрітися із матеріалами В. Горленка, проте він надавав перевагу таким, які не потребували дослідницької діяльності, а мали швидше всього описово-спостережницький, інформативно-емоційний характер. Правда, це не зменшує значення і вартісності публікацій В. Горленка і його роль в українській культурі. І понині більшість його публікацій не втратили своєї значимості. Тому ми не маємо ніяких претензій до В. Горленка в тому плані, що він не зробив, і не варто цим займатися взагалі. Необхідно розібратися в тому, що зроблено ним і багатьма іншими вченими, письменниками і т. д.

13 липня 1899 р. В. Тарновський помер. Відчуваючи, певно, борг перед ним, В. Горленко пише короткий матеріал про В. Тарновського, його колекцію і хоче надрукувати в газеті «Новое время». Там він пролежав без руху рік. Тоді В. Горленко доповнив його матеріалом про музей К. Скаржинської і надрукував у журналі «Ежемесячные сочинения»¹¹⁵⁹. В листі до Б.Грінченка від 14 лютого 1901 р. він писав: «В цій же книжці [...] буде моя статейка «Два собра-

радянські часи за сприяннями комуністичної ідеології було передано з колекції В. Тарновського до Державного музею Т.Г. Шевченка // Шевченківський словник. У двох томах. Том другий. – К., 1978. – С. 201–202.

¹¹⁵⁷ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 4 жовт. 1887 р. // IP. – Ф. I. – № 67991.

¹¹⁵⁸ Горленко В. Альбомы и рисунки Шевченка в собрании В.В. Тарновского // Киевская старина. – 1886. – № 2. – С. 402–409.

¹¹⁵⁹ Ежемесячные сочинения. – 1901. – № 3.

ния малороссийских древностей», яка рік пролежала в «Новом времени» і все-таки ним не надрукована»¹¹⁶⁰. Окрему статтю, присвячену пам'яті В. Тарновського, В. Горленко умістив у журналі «Исторический вестник»¹¹⁶¹.

Так закінчилася історія з вивченням качанівської колекції і написання про неї В. Горленком, як він хотів, кількох статей. Доля розпорядилася по-іншому. Те, що бачив В. Горленко в Качанівці і зафіксував у своїх листах, не несе в собі нової інформації: каталог колекції, що перший був укладений самим В. Тарновським, другий – Б. Грінченком, далеко ширше відображають цю інформацію. Тому перелік баченого не має зараз наукового значення. На сьогодні листи В. Горленка з цього питання мають неоціненне значення в іншому плані: психології цієї людини, її місце в тодішньому суспільстві і наскільки ця психологія і місце ретранслюються в сьогоденній час, коли Україна здобула статус незалежної держави і відшукує корені власного духовного живлення. Чи є тут місце В. Горленкові?

Наші спостереження над епістолярною спадщиною Василя Петровича на це питання дають виключно позитивну відповідь. Зараз недоречно говорити за всі листи, але навіть історія з описом качанівської колекції може бути одним із прикладів усвідомлення В. Горленком значення українських старожитностей для «майбутньої науки»¹¹⁶². Адже тут і археологія, і музеєзнавство, і краєзнавство, і джерелознавство і багато ще інших наукових галузей, які тоді для В. Горленка були просто «наука». Слово «майбутньої» не можна сприймати з вуст В. Горленка однозначно. Як прихильник ідеї незалежності України від Росії, він вірив, що Україна матиме власний поступ у розвитку тільки як незалежна держава. Розвиток суспільних наук може розвиватися тільки в незалежній державі (і вивчення старожитностей – також). Якщо сьогодні, в незалежній державі Україна, є по-

¹¹⁶⁰ Лист В.Г. до Б.Грінченка від 14 лют. 1901 р. // IP.– Ф. III.– № 36122.

¹¹⁶¹ В. Г-ко. Памяти В.В. Тарновского // Исторический вестник, 1899.– № 8.– С. 628–634.

¹¹⁶² Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 4 верес. 1885 р. // IP.– Ф. III.– № 3814.

треба говорити про В. Горленка, значить вся його творча діяльність безпосередньо пов'язана із сьогоднішнім днем, значить він працював саме на незалежну Україну.

* * *

У листі до Ф. Лебединцева від 16 червня 1886 р. В. Горленко описує свої відвідини м. Яготин і родини Рєпніних. Перебував він там з 7 по 10 червня – на цьому необхідно наголосити, оскільки буде визначений рівень ознайомленості з архівом, який, як говорить В. Горленко, «поки що бачив я один»¹¹⁶³. Отже, взагалі перший з українських дослідників, який фактично вперше відкриває даний архів для подальших дослідів іншими, що й буде потім зроблено.

Свою розповідь В. Горленко розпочинає із загального враження про місто, яке для нього є єдиним цілим із родиною Рєпніних. «Сам Яготин, – пише він, – який я знаю давно, є зараз тільки залишком колишньої пишності. Палац Розумовського розібраний років 12 тому. Залишилися тільки родинна церква і один із павільйонів палацу. (...) Залишилися також великі старі флігелі! Їх п'ять. В одному з них, перебудованому наново, живе Рєпнін із сім'єю»¹¹⁶⁴.

Про інші флігелі В. Горленко не пише нічого, окрім одного, в якому «розташовується бібліотека в 30 тисяч томів!»¹¹⁶⁵. Тут також В. Горленко майже нічого не конкретизує, обходить тільки загальною характеристикою, описом: «У величезній більшості, – пише він, – вона складається із французьких книжок (енциклопедисти і література XVIII ст.), але багато і руських, і досить рідкісних. Деякі французькі видання є такі, за які зараз в Парижі платять по 2–3 тисячі франків»¹¹⁶⁶. Тут В. Горленко двічі згадує французькі книжки. Для нього, як блискучого знавця французької культури, одного з перших, хто налагоджував взаємостосун-

¹¹⁶³ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 16 черв. 1886 р. // ІР.– Ф. III.– № 3818.

¹¹⁶⁴ Там само.

¹¹⁶⁵ Там само.

¹¹⁶⁶ Там само.

ки між Україною і Францією¹¹⁶⁷, було надзвичайно приємно усвідомлювати, бачити вочевидь існування не скільки багатого клану, а й висококультурного, високоосвіченого. Власне, це поєднання. «Це все сліди великого багатства, – пише В. Горленко, – і дуже великої культурності, якою завжди відзначався цей рід (так само, як і Розумовські)»¹¹⁶⁸. Виходячи з цих слів, можна зробити висновок, що характеристика, дана В. Тарновському, близька до істини.

Тут же, ніби між іншим, В. Горленко кількома словами описує наявність картин у Репніних: «Стосовно картин, є декілька прекрасних – портрети Волконських і Репніних роботи Боровиковського і Левицького, портрет Розумихи, коли вона ще була в Козельці»¹¹⁶⁹. Зрозуміло, що були роботи й інших художників, але маловідомих, не талановитих, які не варті були оцінки справжнього мистецтвознавця. Такий багатий рід не міг не засвідчити пензлем інших його представників. Проте згадка про картини зроблена, щоб не забути, бо далі треба було описувати сам архів, за словами В. Горленка, який «зберігається в кількох місцях». У кабінеті князя Миколи Васильовича Репніна, сучасника В. Горленка, на той час предводителя дворянства Пирятинського повіту Полтавської губернії, зберігалися найцінніші папери – «листи царів і великих княгинь до різних осіб роду. Там же деякі папери, що стосуються Миколи Васильовича Репніна, який був віце-королем у Саксонії»¹¹⁷⁰. У тому флігелі, де знаходилася бібліотека, було ще «три

¹¹⁶⁷ З цього приводу дослідник культурних зв'язків України та Франції у другій половині XIX та на початку XX ст. О. Кураєв про В. Горленка писав: «Він був першим, хто виявив трансформацію підходів у зображенні даної теми протягом XIX ст. від поверхворомантичних до більш об'єктивних, наукових. (...) йому вдалося наглядно показати тенденції у відображенні української теми у різні історичні епохи // *Кураєв О.О.* Культурні зв'язки України та Франції у другій половині XIX та на початку XX ст. (1851–1917 рр.). Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. На правах рукопису. – К., 1992. – С. 4.

¹¹⁶⁸ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 16 черв. 1886 р. // *ІР.– Ф. III.– № 3818.*

¹¹⁶⁹ Там само.

¹¹⁷⁰ Там само.

величезних сундуки, повні паперів»¹¹⁷¹. Перший з них містить папери про історію Яготина. В інших папери М. В. і М.Г. Рєпніних, О. К. Розумовського. Щодо останнього, то В. Горленко уточнює, що «тут велика кількість масонської нісенітниці, оскільки Розумовський був гросмейстером ложі»¹¹⁷². З чого можна зробити припущення, що В. Горленко байдуже ставиться до такого явища як масонство, тобто як до нормально існуючого атрибуту певного кола дворянства, інтелігенції. Далі В. Горленко зазначає папери, якими користувався Д. М. Бантиш-Каменський, коли писав «Историю Малой России», яка була видана за сприяння М. Г. Рєпніна. Велика кількість його записів і проєктів, які стосуються того, як керувати краєм. Багато також паперів і сучасника В. Горленка, М. В. Рєпніна¹¹⁷³. Отже, нічого конкретного в цьому переліку В. Горленко не виокремлює, фіксує переважно загальне враження, оскільки на детальне ознайомлення з такою величезною неопрацьованою ніким кількістю документів необхідно було й відповідну кількість часу, незважаючи на те, що, як пише В. Горленко, «ми сиділи з князем цілий день (окрім часу їжі і вечора), розбираючи папери зв'язками, і все-таки я не можу сказати, що навіть поверхово ознайомився з архівом. Це все вимагає і вивчення, і опрацювання, чого не можна зробити на місці, не замучивши господарів»¹¹⁷⁴. Все та ж делікатність, все та ж вихованість. Проявилася вона і в тому, як він добував для себе матеріали, щоб не обтяжувати господарів, які, судячи з листа, до нього були досить люб'язні. «Вихопив нашвидкуруч, – пише В. Горленко, – «Суевєрия малороссийских поселян», що записані в 1776 році і переписував їх перед сном»¹¹⁷⁵. Виявлені «папери Чепи і Полетики, що можуть бути цікавими»¹¹⁷⁶, В. Горленко, очевидно, залишив скопіювати на потім. У цей час уже цікавився

¹¹⁷¹ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 16 черв. 1886 р. // ІР.– Ф. III.– № 3818.

¹¹⁷² Там само.

¹¹⁷³ Там само.

¹¹⁷⁴ Там само.

¹¹⁷⁵ Там само.

¹¹⁷⁶ Там само.

подібними паперами, займаючись «Історією русів». З господарями про це домовленість була¹¹⁷⁷.

В. Горленко дотримав свого слова. Але цього разу поїхав уже не сам, а з Маленьким (псевдонімом М. Стороженка) і його братом Андрієм. Кожен для себе взяв по пачці «документів і листів»¹¹⁷⁸. Що з собою взяли Стороженки, В. Горленко не пише, лише обіцяючи Ф. Лебединцеву, що Маленький «завалить Вас замітками і повідомленнями з найближчої книжки»¹¹⁷⁹. Так само й про себе пише. Поспішає поділитися побаченим. Цього разу архів, – пише В. Горленко, – «ми розібрали частину дуже добре, а – третину поверхово»¹¹⁸⁰. Проте інформація про склад архіву мало чим відрізняється від інформації в попередньому листі, хіба що деякими уточненнями, висловленими іншими словами, та те, що цього разу було ознайомлено значно глибше з характером документів. «Яготинський архів, – пише В. Горленко, – складається із матеріалів тронного роду. 1) Які відносяться до епохи і особистості Миколи Васильовича Репніна, катерининського фельдмаршала. Значна частина цих паперів видана Історичним товариством за редакцією Костомарова. 2) Які стосуються Миколи Григоровича Репніна, часу його керування Саксонією, Малоросійським генерал-губернаторством і його особистого життя та справ. Цю частину ми розібрали абсолютно всю. Тут маса цікавого. 3) Папери, які відносяться до часу Кирила та Олексія Кириловича Розумовських. Їх багато. Тут багато що відноситься власне до історії Яготина, багато що має суто господарський характер. Але багато що цікаве і для загальної історії, зокрема для історії гетьманства Розумовського, оскільки тут частина паперів його канцелярії. Цей величезний сундук ми розклали тільки за найзагальнішими рубриками. Неможливо зробити з ним що-небудь за 4–5 дні, це справа місяців. Треба знати Вам, що ми не гуляли, а працювали по

¹¹⁷⁷ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 16 черв. 1886 р. // ІР.– Ф. III.– № 3818.

¹¹⁷⁸ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 25 лип. 1886 р. // ІР.– Ф. III.– № 3820.

¹¹⁷⁹ Там само.

¹¹⁸⁰ Там само.

9 годин на день. Щоденник поїздки Єлизавети в той момент не було знайдено. Він знайдеться, оскільки значиться в бібліотеці. Якщо Ви бажаєте ним скористатися, то, очевидно, Репнін дасть його Вам»¹¹⁸¹.

Підсумовуючи сказане про яготинський архів, В. Горленко приходиться до висновку, що «взагалі його архів міг би дати матеріалу для «Киевской старины» років на два. За ради справи цей матеріал (для опрацювання) варто було б поділити між багатьма особами і, не обмежуючись мною та Стороженками, залучити до опрацювання – руки достойніші і вміліші (Вас, Лазаревського, Ореста (Левицького) та ін. Дай, Боже, щоб це здійснилося!»¹¹⁸². Насамкінець пише про самого себе, точніше, що для себе вивіз В. Горленко із Яготина – це, як відомо вже, – «найбільшу перлину того, що я взяв зараз – листування Полетики і Чепи»¹¹⁸³. Те саме листування, яке спочатку привело В. Горленка до думки, що автором «Історії русів» «є не хто інший, як А. Чепи, а потім – В. Полетика», про що детальніше йшлося в окремому підрозділі цієї роботи.

Таким чином, В. Горленко архів родини Репніних у м. Яготині хоча й не описує детально, проте його повідомлення дає достатньо чітке уявлення про зміст і характер його особливо для спеціалістів, що також має джерелознавче значення.

* * *

Важливим і цінним у цьому плані є лист В. Горленка до Ф. Камінського від 16 вересня 1889 р. За обсягом він найбільший від усіх попередніх і наступних листів, сягає понад півдрукованого аркуша. За кількістю інформації – це також найбільший лист. Він є власне ключем, який відкриває нам В. Горленка як знавця українських старожитностей

¹¹⁸¹ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 25 лип. 1886 р. // ІР.– Ф. III.– № 3820.

¹¹⁸² Там само.

¹¹⁸³ Там само.

в цілому, відображає повністю дану грань його творчості, свідомого представника своєї нації.

В 1885 р. під Лубнами в с. Круглику Полтавської губернії в маєтку К. Скаржинської було відкрито музей на базі місцевих знахідок від найдавніших і до сучасних часів – близько 20 тисяч експонатів. До колекції також належав науковий архів, бібліотека із 4 тисяч томів. Дізнавшись про його відкриття, В. Горленко розпочинає листуватися із ініціатором створення цього музею, першим його хранителем Ф. Камінським. Василь Петрович представляється колекціонером і бібліоманом і хоче ознайомитися із зібранням. Просить дати відповіді на такі запитання:

«1) Що входить до колекції музею окрім давнини викопної і доісторичної, в якій я розуміюся дуже мало?

2) Якщо входять речі малоросійської старовини і самотньо культурного життя, то із яких саме груп і галузей?

3) Чи збираються і речі сучасного побуту, які представляють або риси минулого, або риси самостійної творчості?»¹¹⁸⁴. І хоча в цьому ж листі В. Горленко просить дозволу приїхати й ознайомитися з колекцією, не вказуючи мети, висловлює бажання надіслати дві народні кобзи, справжній інтерес до цього музею проявляється в наступному листі до Ф. Камінського від 16 вересня цього року.

Всі інші колекції, зібрання, які знав В. Горленко, вже були фактично сформованими, що лише поповнювалися матеріалами родинного змісту, як колекція Репніних, або періодичними експедиціями, випадковими поповненнями із букністичних магазинів, приватних колекцій, як зібрання В. Тарновського. Але те й інше було в географічному плані віддалене від Полтави, саме цього етнографічного краю, до якого належав і В. Горленко. Саме цим і обумовлюється його живий інтерес, і він хоче допомогти в зібранні, зорієнтувати хранителя, що в якій колекції знаходиться, що де можна придбати і т. д.

¹¹⁸⁴ Лист В.Г. до Ф.Камінського від 30 серп. 1889 р. // ДАПО.– Ф. 222.– Оп. І.– Спр. 53.– Арк. 24–25.

На три запитання, поставлені В. Горленком у попередньому листі, Ф. Камінський дав відповідь, яка ознайомила його з музеєм у загальних рисах¹¹⁸⁵. Але цього разу В. Горленко «хоче поговорити на тему завдань зібрань подібних до Лубенського, яких «в зародковому стані існує кілька», може тільки торкатися частин життя історичного, культурно-творчого і національного»¹¹⁸⁶. Археологічної і природничо-історичної старовини торкатися не буде, оскільки зізнається в тому, що він її погано знає і так же розуміється.

Спочатку В. Горленко робить короткий огляд зібрань де є предмети старовини малоросійські і південноруські. Тут і польські, і київські та львівські зібрання. В російських музеях – це Москва, Петербург: Ермітаж, Академія мистецтв, Публічна бібліотека, Рум'янцівський музей, у якому зберігається великий за обсягом архів історика Маркевича.

В Публічній бібліотеці багато дорогоцінних книжок, рукописів, предметів українського давнього мистецтва: гравюр, портретів і т. д і т. п.

Ермітаж також багатий на українську старовину, особливо в новому відділі, що перевезений з Царського села, – запорізькі прапори, особиста шабля І. Мазепи, акварельні малюнки англійця Гаадрілька про подорож Катерини по Україні і багато іншого. «Але там, – пише В. Горленко, – всі ці предмети потопають у загальній масі і, не будучи відділеними, не досить рельєфно представляють особливості малоросійського творчого духу (не в розумінні «сепаратизму» цікаві ці особливості, а в розумінні самостійності творчості, оригінальності і своєрідності його, тих *своїх*, створених його природою та історією рис, які й дають йому право на місце серед народів, що мають майбутнє»¹¹⁸⁷. В. Горленко вірив у своє майбутнє України.

Далі В. Горленко переходить до огляду зібрань, у яких є українські предмети старовини. Розпочинає з польських зібрань, які знаходяться у Варшаві та Кракові. «Тут величезна

¹¹⁸⁵ Лист В.Г. до Ф.Камінського від 16 верес. 1889 р. // ДАПО.– Ф. 222.– Оп. І.– Спр. 53.– Арк. 26–29.

¹¹⁸⁶ Там само.

¹¹⁸⁷ Там само.

кількість малоруських предметів із так званої Малої Польщі (Волині та Поділля)»¹¹⁸⁸, які сприймаються як польськими предметами, бо були у спільному користуванні на цій території. Тут В. Горленко справедливо наголошує, що такі предмети важко розрізнити, які справді польські, а які – українські. Багато в чому вони досить подібні. Польських зібрань він не бачив, але про них чув. Справжні цінності знаходяться в музеї Красинських у Варшаві, що перейшли від київського збирача Свідзинського, якому за приятелів були М. Максимович, Е. Руліковський, П. Куліш та інші визначні знавці української старовини. В цьому зібранні зберігається «єдиний у світі примірник достовірного портрета Мазепи, зробленого в 1708 р. чернігівським гравером, із справжнього і присвяченого Мазепі»¹¹⁸⁹.

Величезна кількість предметів малоросійської старовини та етнографічних матеріалів є в музеї Краківської академії. Нерозібане велике зібрання рукописів знаходиться у Львівському музеї Ставропії. Звертає В. Горленко увагу Ф. Камінського і на цікавий каталог археологічних та художніх виставок, що кілька разів організовувались у Львові, одну з яких було розкішно видано фототипією із текстом В. Дзедушицького¹¹⁹⁰.

В музеї Київського університету знаходяться, за листом В. Горленка, археологічні предмети княжої доби, знайдені на території міста Києва; величезна кількість книжок, атласів та посібників із вивчення України, зібраних переважно В. Антоновичем¹¹⁹¹.

У центральному міському архіві В. Горленко звертає увагу на 5 тисяч судових «градських» Волинських фоліантів, у яких, – пише він, – «хто б міг подумати? – є дещо цікаве і для мистецтва. Це рукописні «заставки», віньетки і заглавні букви в книжках»¹¹⁹².

¹¹⁸⁸ Лист В.Г. до Ф.Камінського від 16 верес. 1889 р. // ДАПО.– Ф. 222.– Оп. I.– Спр. 53.– Арк. 26–29.

¹¹⁸⁹ Там само.

¹¹⁹⁰ Там само.

¹¹⁹¹ Там само.

¹¹⁹² Там само.

Багатий на південноруські предмети старовини церковно-археологічний музей у м. Києві, яким завідує М. Петров. Стосовно професора, то В. Горленко невисокої про нього думки: «Південноруську старовину він не дуже знає і не особливо любить. У нього дуже мало смаку»¹¹⁹³. Нарікає на безладдя, серед якого є «предмети, які могли б стати прикрасою» музею. Але його треба бачити, «в ньому є справжні дорогоцінності, як речі із давньої Київської академії, як книжки-унікали, невідомі бібліографам, давнього південноруського друку, як козацький прапор, похідний іконостас (в якому тільки жахливому стані!), кахля із зображенням запорожця, зібрання гравірованих антимінсів, подібних яким немає ніде, гравіровані дошки київські та почаївські (остання дошка ніким не досліджена. Навіть Ровінський зовсім і ніде не обумовлюється про неї), величезний рукопис-автограф *невиданих* церковних п'єс Веделя і т. п. і т. п.»¹¹⁹⁴.

Дуже цінна колекція з іконостасу, за деякі ікони старобрядці заплатили б великі гроші. Чудові зразки екванастики (давній живопис восковими фарбами) із монастирів Синаю та Афона. «Щось подібне, – пише В. Горленко, а значить менш вартісне, – є лише в одному Берлінському музеї»¹¹⁹⁵.

В. Горленко мріяв разом із П. Мартиновичем привести все до ладу в церковно-археологічному музеї. «Ми зможемо, – писав він до П. Мартиновича, – зробити там багато змін, систематизувати і зробити музей дуже цікавим і важливим»¹¹⁹⁶. Проте нічого з цього в них не вийшло. Завдяки В. Горленкові цей музей збагатився лише плащаницею, яку малював Д. Боровиковський, знайдену В. Горленком у Воскресенській церкві м. Миргорода¹¹⁹⁷.

¹¹⁹³ Лист В.Г. до Ф.Камінського від 16 верес. 1889 р. // ДАПО.– Ф. 222.– Оп. I.– Спр. 53.– Арк. 26–29.

¹¹⁹⁴ Там само.

¹¹⁹⁵ Там само.

¹¹⁹⁶ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 16 черв. 1888 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 44.

¹¹⁹⁷ Там само.

Із громадських зібрань у листі до Ф. Камінського згадує одеський музей старовини, в якому є кілька хороших речей із Запорожжя¹¹⁹⁸.

Робить огляд у цьому листуванні й приватних колекцій. Особливо на предмети із Запорожжя надзвичайно багатий музей Поля в Катеринославі. Але їх В. Горленко не бачив.

Колекцію гофмейстера Г. Алексеєва він бачив у Петербурзі, але зазначає з неї одну тільки дорогоцінність, якою господар «користується, як собака сіном», – це мемуари сина гетьмана Д. Апостола. «Можна собі уявити, – зазначає В. Горленко, – який інтерес мають записи освіченої людини з того перехідного часу!»¹¹⁹⁹. В. Горленко страшенно обурюється, що власник не хоче ці мемуари видати, поки сам не зробить переклад із французької. З шести книжок ще не закінчено й однієї, але вже дві з них кудись поділися, господар і не знає. «Грошима нічого з цим іродом не можна зробити, – обурюється В. Горленко, – у нього 30 тисяч десятин землі»¹²⁰⁰.

Коротко розповів В. Горленко і про зібрання В. Тарновського, віддавши увагу переважно галереї портретів українських історичних осіб, що складається «із оригінальних портретів (штук до 20), копій із достовірних портретів (декілька) і величезна кількість, що не має ніякої, окрім декоративної, ціни портретів фантастичних (за Бантишем-Каменським, мініатюри з літопису Величка і т. п., по 30 р. з рила»¹²⁰¹. З інших речей зібрання В. Горленко відзначив зброю, прапори, перначі, клейноди, пояси, одяг. Тут він вперше наголосив, що в колекції «є прекрасні речі, хоча більшість не старомалоросійські [...], проте які були предметом вищого франтування і в Україні»¹²⁰². Рукописів мало і немає цінних, бібліотека велика, але хаотична і без ка-

¹¹⁹⁸ Лист В.Г. до Ф.Камінського від 16 верес. 1889 р. // ДАПО.– Ф. 222.– Оп. І.– Спр. 53.– Арк. 26–29.

¹¹⁹⁹ Там само.

¹²⁰⁰ Там само. Ми ще повернемося до цього питання й продемонструємо за листами В. Горленка, як він бореться за ці записи.

¹²⁰¹ Там само.

¹²⁰² Там само.

пітальних речей. Все це обумовлюється дилетантством господаря, який у своїй діяльності більше керується інстинктом, аніж знаннями. Хоча зібрання шевченківських речей В. Горленко відзначає особливо: офорти, малюнки, особисті речі¹²⁰³.

Колекція В. Антоновича складається із книг, рукописів і двох вітрин. У першій «предмети із його розкопок, в іншій предмети козацької епохи»¹²⁰⁴, серед яких дуже цікава похідна записна книжка козака. Є оригінальні портрети Гонти і його дружини із церкви.

Колекція О. Лазаревського справила на В. Горленка глибше враження, ніж колекція В. Антоновича, і відповідно й стиль опису інший. «У Лазаревського, – пише він, – безцінне зібрання рукописів, переважно XVIII століття, зібраних ним по всій Малоросії. Велика кількість дорогоцінного давнього приватного листування. Бібліотека дуже специфічна і свого роду єдина. Особливо чудові збірники, упорядковані із статей про Малоросію, вирваних із періодичних видань. Портретів усіх біля 20, половину оригінали. Дивовижні портрети Ширяєва (3)»¹²⁰⁵. Почав збирати колекцію писанок.

Сказав кілька слів і про себе, як про колекціонера, власників рукописів, портретів, шиття, але про це вже йшлося на початку цього підрозділу.

Підсумовуючи цю частину листа, В. Горленко звертає увагу на те, що українських старожитностей на той час залишилося дуже мало. Дерев'яні будівлі багато разів спалювали, руйнували і знищували. До того ж край у цілому не був багатий в матеріальному відношенні. А ті цінності, які справді мали вартість, зосереджувалися або в старшини, або в церквах. Але старшини немає, її цінності якщо не загинули, то розпорошилися по нащадках. Залишилися тільки церкви. На них і просить В. Горленко звернути увагу, хоча від

¹²⁰³ Лист В.Г. до Ф.Камінського від 16 верес. 1889 р. // ДАПО.– Ф. 222.– Оп. І.– Спр. 53.– Арк. 26–29.

¹²⁰⁴ Там само.

¹²⁰⁵ Там само.

них і важко що-небудь одержати. «Але міцніший і сильніший від пам'ятників і речей – дух народу, – пише В. Горленко. – Сам народ є кращий пам'ятник свого минулого життя. Ось чому в малоросійські історичні зібрання так тісно і неминуче повинен вплітатися етнографічний елемент. У моїх очах значно більше цінніше гарно упорядковане, зі смаком, вишукане за вибором, зібрання етнографічних предметів з якого-небудь відділу, ніж якийсь давній раритет чи сумнівний предмет. Візьміть, наприклад, орнамент. Яке багатство творчості, якщо зібрати багаті колекції таких предметів»¹²⁰⁶, далі називає й описує писанки, шиття, плахти, пояси, різьбу, гончарні вироби, килими, орнаменти стародрукованих південноруських книжок і рукописів.

Про писанки В. Горленко пише: «Я не вірив, поки не побачив очевидячки, наскільки різноманітні і красиві їх малюнки»¹²⁰⁷. Колекція О. Лазаревського нараховує до 200 писанок із різних місць України. Тут В. Горленко зазначає, що малюнки писанок повторюються на всій території України, що характеризує однорідність і однотипність етимології малюнка, незважаючи на незліченне розмаїття його. Сьогоднішні покоління вже звикли до того, що писанки виконуються в західних областях України і не характерне писнекарство – східним, де на Великдень яйця фарбують тільки в лушпинні цибулі чи в інших фарбниках, отже, це не так. Цікавився В. Горленко й тим, як зберігати писанки. В листі О. Лазаревського від 28 березня 1890 р. він просить: «Надішліть мені, Бога ради, рецепт випускання яєць (писанок) і зберігання їх від псування. Я знаю, і чув від Ганни Миколаївни (дружина історика. – І.З.), що у Вас досконально вивчена вже ця премудрість»¹²⁰⁸.

Про шиття: В. Горленко застерігав брати «узори вишивки», які позбавлені оригінальності і розтиражовані у великій кількості. «Треба купувати рушники, сорочки і т. п. –

¹²⁰⁶ Лист В.Г. до Ф.Камінського від 16 верес. 1889 р. // ДАПО.– Ф. 222.– Оп. І.– Спр. 53.– Арк. 26–29.

¹²⁰⁷ Там само.

¹²⁰⁸ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 28 берез. 1890 р. // ІР.– Ф. І.– № 67971.

пише він, – безпосередньо в народі, із вибором найкращого, по місцевостях (оскільки в різних місцях вони дуже різноманітні)»¹²⁰⁹. В. Горленко зазначає, що вишивали шовковими і шерстяними нитками, мережкою і винизуванням. Рекомендував купувати давні вишивки. Багато вишитих рушників можна зустріти в церквах, куди дарувалися парафіянами, і дарувалися найкращі зразки. Цікавим є давнє панське шиття, тобто вишите для панів, «на полотняних і шовкових стихарях (внизу рукава)»¹²¹⁰. Хоча на ньому відбився польський вплив, однак не позбавлене оригінальності. «Але народне шиття, – все-таки приходиться до висновку, – цікавіше, характерніше і «стильніше»¹²¹¹.

Про плахти В. Горленко пише як про велике розмаїття, яке в кожній місцевості має свої типи. Найкращі – давні. Красиві плахти із шовком – накладки. Проте з самого шовку трапляються рідко¹²¹².

Пояси: у церковних різниціях інколи зустрічаються розкішні запорозькі¹²¹³.

Різьба: на ярах, возах, ложках, кобзах; на архітектурних частинах – сволоки, лутки, вікна. Інколи трапляються дуже типові¹²¹⁴.

Гончарні вироби: майже на всіх їх видах можна знайти візерунок – чи це миски, глечики, тарілки, давні кахлі, боклажки і т. п. Тут В. Горленко називає (не зовсім точно) книжку з цього питання «Орнаменты гончарного производства в Малороссии»¹²¹⁵.

Килими: уже й за часів В. Горленка їх ткали чи виготовляли іншим способом ще тільки в Золотоніському повіті Полтавської губернії та українських жіночих монастирях.

¹²⁰⁹ Лист В.Г. до Ф.Камінського від 16 верес. 1889 р. // ДАПО.– Ф. 222.– Оп. I.– Спр. 53.– Арк. 26–29.

¹²¹⁰ Там само.

¹²¹¹ Там само.

¹²¹² Там само.

¹²¹³ Там само.

¹²¹⁴ Там само.

¹²¹⁵ Там само. Очевидно, йдеться про: «Мотивы малороссийского орнамента гончарного производства».– Спб, 1883.– 3 с. : 21 цвет. табл.

Давні килими збереглися переважно в церквах, тобто там, де ними не користувалися¹²¹⁶.

Орнаменти давньодрукованих південноруських книг і рукописів. В. Горленко, не розшифровуючи, зазначає особливість заставок і заставних букв у давніх книжках південноруських типографіях. «В рукописах вони ще вередливіші, – підмічає В. Горленко, нарікаючи на те, що на особливості орнаменту «в нас ніхто не звернув увагу»¹²¹⁷. «Як багата мотивами і змістом була б одна лише кімната музею, – із захопленням і мрійливо пише В. Горленко, – де зібрано було б усе це, добросовісно і всеохоплююче! А різьба іконостасів (я знаю дивної краси зразки), а церковний давній живопис, який нічого не має спільного із північно-руським, а церковна архітектура!»¹²¹⁸. Тут же дає коротку бібліографію книжок із українського мистецтва, в якій автори українські, польські, російські, періодичні видання, які засвідчують широку і глибоку обізнаність В. Горленка у мистецтві рідного краю. Він і сам зізнається: «Та я ніколи не закінчив би, пишучи на ці теми»¹²¹⁹.

У своєму останньому листі до Ф. Камінського від 25 січня 1891 р. В. Горленко ще доповнює інформацію про старожитності, які стосуються Полтавщини і зокрема Лубенщини, і які знаходяться в цьому краї. Пропонує зняти копії з портретів Лубенського полковника Максима Ілляшенка в зібранні В. Тарновського, Ієремії Вишневецького і його дружини Гризельди (з дому – Замойська) – оригінали у Вишневі Кременецького повіту Волинської губернії. Повідомляє В. Горленко, де знаходяться деякі давні речі.

Кременчук: у голови земської управи Раїєвича є журнали, що залишилися після дружини, та українське вбрання.

Миргород: у соборі чи в родині священика Зубковського є рукописне Євангеліє XVI ст.

¹²¹⁶ Лист В.Г. до Ф.Камінського від 16 верес. 1889 р. // ДАПО.– Ф. 222.– Оп. I.– Спр. 53.– Арк. 26–29.

¹²¹⁷ Там само.

¹²¹⁸ Там само.

¹²¹⁹ Там само.

Багачка: в одній із церков є портрет «засновника Багачки» XVI ст.

С. Капустово Кобеляцького повіту: у церкві є дві дерев'яні позолочені статуї на повен зріст Мельхіседека і Ларона.

Поблизу Миргорода в одному із хуторів є портрет, мальований Т. Шевченком у 40-х рр.

У Великих Будищах Зіньківського повіту у Я. Лук'яновича є старовинні портрети.

Після цього переліку дає посторінкові бібліографічні довідки з історичних джерел, у яких є інформація про Лубни і про Лубенський Мгарський монастир¹²²⁰.

На опису колекції Лубенського музею ми не будемо зупинятися, оскільки матеріал про неї було надруковано в журналі «Киевская старина»¹²²¹ і не ставимо за мету аналізувати друквані матеріали В. Горленка. Нас у даному випадку більше цікавить закулісна інформація навколо цього матеріалу.

В листі до Ф. Камінського від 8 вересня 1890 р. В. Горленко повідомляє свого адресата, що замітку редакція одержала, «близькі люди зацікавилися дуже Лубенським музеєм»¹²²². Але В. Горленка цікавило до занепокоєння інше: «Коли з'явиться друком, то, звичайно, іще більша кількість виявиться зацікавлених. Як би я не зробив поганой послуги: щоб не з'явилися в Круглик занадто неспокійні відвідувачі»¹²²³, малося на увазі, мабуть, любителів старожитностей, які обкрадали музеї, церкви, особисті колекції і перепродували їх іншим колекціонерам.

Спочатку замітка мала з'явитися у вересневому номері журналу. Але виникло питання: де її розташувати – у 1-му

¹²²⁰ Лист В.Г. до Ф.Камінського від 25 січ. 1891 р. // ДАПО.– Ф. 222.– Оп. І.– Спр. 53.– Арк. 16–18.

¹²²¹ Г. Лубенский музей Е.Н.Скаржинской // Киевская старина.– 1890.– № 10.– С. 123–134.

¹²²² Лист В.Г. до Ф.Камінського від 8 верес. 1890 р. // ДАПО.– Ф. 222.– Оп. І.– Спр. 53.– Арк. 2–3.

¹²²³ Лист В.Г. до Ф.Камінського від 8 верес. 1890 р. // ДАПО.– Ф. 222.– Оп. І.– Спр. 53.– Арк. 2–3.

відділі як статтю чи в «Замітках» як замітку. Редакція наполягала на першому, а В. Горленко – на «Замітках», «оскільки для статті не вважав її достатньо опрацьованою, – пише він в листі до Ф. Камінського від 24 вересня 1890 р. – Ось так і трапилася ця прикра затримка на місяць»¹²²⁴.

В. Горленко постійно інформує Ф. Камінського про стан появи статті: «Стаття про музей вийде днями, разом із жовтневою книжкою, тобто в ній, а відбитки підуть до Вас окремо»¹²²⁵.

Стаття Федорові Івановичу, очевидно, сподобалася, яка була надрукована і не в «Замітках», але й не статейним шрифтом, і він висловив це почуття В. Горленкові. Останній одразу ж відгукнувся листом, у якому писав: «Дуже радий, що зробив Вам задоволення своєю заміткою, яка, – знову повторюю – стільки ж моя, скільки і Ваша, оскільки значну частину матеріалу повідомили мені Ви. Я надто мало часу був у Круглику, щоб детальніше обстежити різні предмети музею, та в більшості із них, – наприклад, в усьому доісторичному відділі – я, як говорив Вам, – профан [...]. Тільки за одним я шкодую – це те, що, кажучи про Вашу роботу, я, за Вашою вказівкою, нічого не посмів сказати про Вас»¹²²⁶.

Чи не найбільше саме в цьому мав рацію В. Горленко. Після смерті Ф. Камінського його ім'я надовго залишилося маловідомим. А ще довше не вдавалося з'ясувати прізвище Камінського за листами В. Горленка до нього, оскільки листи Федора Івановича загинули разом з іншими в садибі В. Горленка. Не сприяв цьому й некролог у журналі «Киевская старина» Ф. Камінському, оскільки тільки за припущеннями його писав В. Горленко¹²²⁷. Лише поява книжки «Федір Камінський (1845–1891). Наукова та епістолярна спадщина», в якій, окрім інших матеріалів, опубліковані й

¹²²⁴ Лист В.Г. до Ф.Камінського від 24 верес. 1890 р. // ДАПО.– Ф. 222.– Оп. I.– Спр. 53.– Арк 4–5.

¹²²⁵ Лист В.Г. до Ф.Камінського від 14 жовт. 1890 р. // Там само.– Арк. 5–6.

¹²²⁶ Лист В.Г. до Ф.Камінського від 1 листоп. 1890 р. // Там само.– Арк 8–9.

¹²²⁷ Каминский Ф.И. // Киевская старина.– 1891.– № 5.– С. 313–314.

листи В. Горленка, дала змогу з'ясувати прізвище Федора Івановича, ознайомитися із його життєвим і творчим шляхом, науковою спадщиною¹²²⁸.

* * *

Щоденник гетьманича П. Апостола, сина гетьмана Д. Апостола, став, до певної міри, притчею во язицех у листах В. Горленка до різних кореспондентів на багато років і навіть після того, коли текст щоденника буде надрукований зусиллями О. Лазаревського на сторінках журналу «Киевская старина»¹²²⁹, В. Горленко не переставав клопатися про видання його в оригіналі.

Із листів В. Горленка невідомо, як він дізнався про існування оригіналу щоденника. Але можна припустити, що, як земляк і далекий родич по Апостольській лінії Г. Алексеєва, В. Горленко був у його петербурзькому помешканню і той похвалився, що має таку цінність. Проте ні земляцтво, ні тим більше далекі родинні зв'язки не могли сприяти тому, щоб щоденник був переданий у руки В. Горленка для публікації (важко повірити в те, що такої спроби не було з боку Василя Петровича). Цьому могло послужити, можливо, те, що в особі В. Горленка, як збіднілого дворянина, який заробляв лише журналістською творчістю на своє прожиття, людини не впливової в суспільстві посадовим становищем, не викликала в дійсного таємного радника, обер-гофмейстера, людини з великими маєтностями відповідного довір'я. А, можливо, значно простіше – амбіції Г. Алексеєва не дозволяли цього зробити і він хотів сам виступити в ролі публікатора тексту, відповідно у власному перекладі. Так чи інакше, а В. Горленкові довелося підбурювати всіх тих, хто

¹²²⁸ Федір Камінський (1845–1891). Наукова та епістолярна спадщина / Укладачі Пустовіт Т.П., Супруненко О.Б. – Полтава, 1992. – 180 с.

¹²²⁹ А. М. Дневник гетманича Апостола // Киевская старина. – 1894. – № 11. – С. 300–303; Апостола Петра Даниловича (сына гетмана) дневник (май 1725 – май 1727) (с предисл. А.Л.) // Там само. – 1895. – № 6–8. – С. 100–155.

міг впливати на власника щоденника. Боротьба за одержання щоденника, швидше всього, розпочалася раніше, ніж стала предметом обговорення в листах.

Перший, на кого В. Горленко покладав надію, що одержить від Г. Алексеєва щоденник П. Апостола для публікації, – був Д. Яворницький, який на той час постійно мешкав у Петербурзі, і міг би значно частіше контролювати це питання. У листі до Д. Яворницького від 10 квітня 1888 р. В. Горленко просить написати «бодай двоє слів – чи бачили Ви в Алексеєва записки Апостола?»¹²³⁰, що могло б означати: чи пішов Г. Алексеєв на контакт. Якщо так, то можна продовжувати атакувати його. Коли ж ні, то довелося б шукати інші шляхи, інших, можливо, людей. Д. Яворницький дав позитивну відповідь¹²³¹.

Така швидка перемога викликала у В. Горленка не повну довіру. В листі до О. Лазаревського від 21 травня цього року він пише: «Я одержав листа від Еварницького, що стосується записок гетьманича. Запевняє, нібито Алексеєв дав йому знову надрукувати їх протягом цього року. Не зовсім я цьому вірю. І той, і інший великі брехуни»¹²³². Важко віритися в те, щоб щоденник потрапив до рук Д. Яворницького і він не скористався моментом його надрукувати, як і важко зрозуміти, чому він саме так написав.

Наступного дня, 22 травня, В. Горленко пише Д. Яворницькому: «Стосовно записок Петра Даниловича Апостола можна тільки тужити й тужити. Погано віриться, знаючи Алексеєва, щоб він дотримав слово і обнародував їх. А

¹²³⁰ Лист В.Г. до Д.Яворницького від 10 квіт. 1888 р. // ДІМ, КП – 70859 / Арх – 13227.

¹²³¹ Шкода, що Абросимова С.В., Ченцова Н.В. лише задекларували у своїй статті «Володимир Антонович і Дмитро Яворницький: до історії наукових і особистих взаємин» про те, що українське наукове товариство «саме Яворницькому доручило [...] здобути у Алексеєва мемуари П. Апостола» (Епістолярна спадщина Д.І. Яворницького. – Вип. 1. – Д., 1997. – С. 116), не зазначивши, коли саме і хто звертався. Це нам дає підставу говорити про те, що В. Горленко раніше від товариства звернувся до історика.

¹²³² Лист В.Г. до О.Лазаревського від 21 трав. 1888 р. // ІР.– Ф. І.– № 67999.

втрата трьох книжок цього безцінного матеріалу чого варта?»¹²³³.

В описі приватних осіб у листі до Ф. Камінського від 16 вересня 1889 р., тобто більше, ніж через рік, пригадуємо, що В. Горленко говорив про можливу втрату двох (виділення наше. – І.З.) середніх книжок¹²³⁴. Де тут має рацію В. Горленко? Можливо, сам у чомусь помилився? Якщо так, то швидше всього в кількості, а не в самому факті. Та В. Горленко турбується й про інше: «Страшно також, – продовжує він у листі до Д. Яворницького, щоб він не зіпсував його зовсім своїм, безперечно, бездарним перекладом. Заради всього святого, дійте на нього в тому розумінні, щоб він скоріше видав *оригінал*, французький. Антонович був глибоко стурбований, коли я переповів йому сцену нашого відвідування Алексеєва. Дійте на нього, дійте чим можна!»¹²³⁵.

В. Горленко все ще «напосідає» на Д. Яворницького, атакуючи його нагадуваннями. В листі від 21 червня 1888 р. він, переповнений емоціями, звертається до Дмитра Івановича: «Де Алексеєв? Заради всіх святих, не випускайте його з поля зору і не забувайте, що Україна вся надіється тільки на Вас, щоб вирвати в цього звіра і *надрукувати в оригіналі* записки Петра Апостола. Пишіть йому про це чи дружині його, якщо останнє доцільніше. Ради Бога!»¹²³⁶.

На цьому листування В. Горленка із Д. Яворницьким обривається, а з ним і тема щоденника. Поновлюється листування 1905 р. у зв'язку з археологічним з'їздом у Катеринославі, але ні про щоденник, ні про Г. Алексеєва не обмовлено жодним словом. Дивно, але й до інших адресатів В. Горленко не пише про ці записи.

¹²³³ Лист В.Г. до Д.Яворницького від 22 трав. 1888 р. // ДІМ, КП – 70861 / Арх – 13229.

¹²³⁴ Лист В.Г. до Ф.Камінського від 16 верес. 1889 р. // ДАПО.– Ф. 222.– Оп. І.– Спр. 53.– Арк. 28.

¹²³⁵ Лист В.Г. до Д.Яворницького від 22 трав. 1888 р. // ДІМ, КП – 70861 / Арх – 13229.

¹²³⁶ Лист В.Г. до Д.Яворницького від 21 черв. 1888 р. // Там само, Арх – 13222.

В 1895 р. у журналі «Киевская старина» зусиллями, як ми уже згадували, О. Лазаревського з'являються записи П. Апостола. В. Горленко одразу пише до публікатора: «Яку це частину щоденника Петра Дан(иловича) Апостола Ви дістали і де?»¹²³⁷. Алексеєв не дає ніякої відповіді про «Записки». Я просив Милорадовича нагадати йому про це в Петербурзі, та нічого з цього не вийшло»¹²³⁸.

Притухли емоції у В. Горленка, але не згасла надія. Він не заспокоюється на невдачах Д. Яворницького і розпочав залучати інших впливових осіб, але, як бачимо, для В. Горленка ця справа тягнеться вже сім років без практичних наслідків для нього особисто.

Після того, як він ознайомився із опублікованим текстом, очевидно, вперше висловлює О. Лазаревському зацікавлення щоденником як таким, що «дещо відрізняється від коротких щоденників цього типу»¹²³⁹. Тут же користується можливістю в черговий раз висловити своє ставлення і дії по відношенню Г. Алексеєва: «Абсолютно незрозуміла поведінка Алексеєва у справі «Записок Апостола». Я доручив з одного боку Павлові Скоропадському¹²⁴⁰ домагатися відповіді Алексеєва в Петербурзі, – з іншої – у Владимирі просив навести довідки в дочки Алексеєва княгиню Урусову. Скоропадський пише мені, що Алексеєв іще на дачі під Петербургом (маючи прекрасні маєтності на пів-

¹²³⁷ У листі О.Лазаревського від 22 жовтня 1894 р. до Г.Милорадовича він пише: «Серед паперів Судієнків я знайшов, між іншим, щоденник за три роки сина гетьмана Апостола *французькою мовою*. В листопадовій книжці «К[иевской] с[тарини]» побачите уривки» (Український археографічний збірник. Том другий.– К., 1927.– С. 348). Чи відповідь на запитання В. Горленка О. Лазаревський, сказати важко через відсутність листів історика. Але, якщо й припустити, що відповідь так само, то, зрозуміло, Судієнків список – копія.

¹²³⁸ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 16 трав. 1895 р. // IP.– Ф. I.– № 67985.

¹²³⁹ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 24 серп. 1895 р. // IP.– Ф. I.– № 67986.

¹²⁴⁰ Майбутній гетьман України. Їх об'єднувало глибоке взаєморозуміння. У своїх «Спогадах», написаних через багато років після смерті В. Горленка, він з великою симпатією відгукнеться як про людину, так і про свого ідейного вчителя (*Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918.– К., Філадельфія, 1995.– С. 48).

дні!) – але він атакуватиме його, як тільки той повернеться в місто»¹²⁴¹.

Д. Яворницький, Г. Милорадович, П. Скоропадський, В. Урусова, очевидно, і сам В. Горленко, як бачимо, не можуть переконати Г. Алексеєва в тому, щоб надрукувати щоденник в оригіналі. Тепер В. Горленко звертається до О. Лазаревського, як до голови історичного товариства Нестора-літописця, яким він був обраний 1895 р., «зробити нову офіційну спробу вилучення «Записок гетьманича Апостола» у Алексеєва»¹²⁴², дає його петербурзьку адресу, яку перед цим повідомив І. Каманінові з метою залучити і його, «який зможе розказати Вам (О. Лазаревському. – І.З.) історію першої спроби звернення до Алексеєва»¹²⁴³. На випадок одержання щоденника і публікації його в перекладі російською мовою, мав би її здійснити В. Горленко. Це було погоджено із О. Лазаревським. «Від перекладу, – пише В. Горленко, – я як і раніше не відмовлюся»¹²⁴⁴.

У листопадовій книжці 1895 р. «Киевской старины» О. Лазаревський друкує уривок із щоденника В. Ломиковського¹²⁴⁵. В. Горленко одразу ж відгукується на цю публікацію листом від 18 листопада: «Мене зацікавив уривок щоденника Ломиковського, як цікавить усе, що стосується тієї епохи, тих поривань, а також, як все, що стосується Миргородщини, батьківщини мого серця [...]»¹²⁴⁶. Схоже, що В. Горленко ладний написати про що завгодно, лиш би знайти привід для зайвого нагадування в даному разі про щоденник П. Апостола. «А, до речі, про щоденник, – вигукує він у цьому листі. – Чи не надумалися Ви, уже в якості презуса з Нестора, надіслати новий ультиматум Алексеєву?

¹²⁴¹ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 24 серп. 1895 р. // IP.– Ф. I.– № 67986.

¹²⁴² Лист В.Г. до О.Лазаревського від 5 жовт. 1895 р. // Там само.– № 67987.

¹²⁴³ Там само.

¹²⁴⁴ Там само.

¹²⁴⁵ А. Л. Отрывок из дневника В.Я.Ломиковского // Киевская старина.– 1895.– № 11.– С. 210–243.

¹²⁴⁶ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 18 листоп. 1895 р. // IP.– Ф. I.– № 67989.

Зробіть це, адже справді записки Апостола варті того! Хоча б їх надрукувати просто французькою мовою хоч в «Чтениях», хоч окремо!»¹²⁴⁷.

Тепер, як бачимо, В. Горленко спілкується стосовно щоденника гетьманича тільки з О. Лазаревським. Він уже не настільки просить історика, як інформує його про те, що відбувається навколо щоденника. В листі до О. Лазаревського від 6 грудня 1895 р. він пише перед виїздом у північну столицю: «Про Алексеєва я повідомлю Вам із Петербурга [...]. Це не лише собака, що лежить на сні, але собака дурна і зла. І Гр. Ол. Милорадович, і один із Скоропадських, за моїм проханням, нагадували йому про записи. А він все відмовчується. Милорадовичу він проте обіцяв все-таки передати їх товариству Нестора. Під час нового нагадування, можливо, йому і ніяк буде ухилитися. Протест такий, що послане вже прохання, очевидно, не знайшло його і що товариство знову звертається до нього з проханням у наукових інтересах повідомити хоч на час записи, гарантуючи ретельність видання і збереження рукопису своїм солідним авторитетом ест»¹²⁴⁸.

І знову майже на півтора роки інформація про щоденник гетьманича у листах В. Горленка зникає. Як прореагував О. Лазаревський на останню пропозицію В. Горленка, – невідомо. Проте термін перебування О. Лазаревського на посаді голови товариства закінчився і В. Горленко перестав просити звертатися до Алексеєва. Але чому до цієї справи не залучив нового голову – В. Антоновича, – залишається загадкою, можливо, тому, що відомо лише один лист В. Горленка до історика від 17 січня 1889 р., коли це питання ще не порушувалося. Тому в листах В. Горленка роль О. Лазаревському тепер відводилася слухача, правильніше, читача. 21 квітня 1897 р. В. Горленко пише історикові: «Знову робив запит я про них (записок. – *І.З.*). Еварницький казав мені, що він (Алексеєв. – *І.З.*) обіцяв йому

¹²⁴⁷ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 18 листоп. 1895 р. // *ІР.* – Ф. І. – № 67989.

¹²⁴⁸ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 6 груд. 1895 р. // *ІР.* – Ф. І. – № 6810.

віддати для надрукування в оригіналі записок, коли він заїде до нього цього літа. Переконала його в цьому історія якогось Мартоса в Москві, який помер у минулому році і який мав, кажуть, чудове зібрання малоросійських історичних паперів. Він помер і папери зникли безслідно»¹²⁴⁹.

Дев'ять повних років тривала справа надрукування в оригіналі щоденника П. Апостола. Розпочалася вона з іменем Д. Яворницького, з ним і закінчилася. Доля рукопису щоденника (отих 9 рукописних книжечок) до недавнього часу була невідома¹²⁵⁰, але треба подякувати О. Лазаревському, що він надрукував судієнківський примірник. Хто його знає, скільки б ще пройшло часу, поки він би був перекладений.

* * *

¹²⁴⁹ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 21 квіт. 1897 р. // IP.– Ф. I.– № 68016.

¹²⁵⁰ Принаймні, до такого висновку можна дійти, ознайомившись із інформацією з довідкових джерел, в яких ідеться про щоденник П. Апостола. В «Радянській енциклопедії історії України» йдеться так: «3 травня 1725 по травень 1727 А[постол] вів франц[узською] мовою щоденник, перекладений рос. мовою О.М. Лазаревським». (Т. 1.– К., 1969.– С. 70). Аналогічну інформацію читаємо і в УРЕС (Т. 1.– К., 1986.– С. 86). Подібна інформація і в енциклопедичному довіднику «Чернігівщина» (К., 1990.– С. 40). І лише в енциклопедичному довіднику «Полтавщина» читаємо, що року «1894 «Щоденник» потрапив до числа рукописів бібліотеки Київ. ун-ту від спадкоємців збирача давніх пам'яток О.М. Судієнка. (...) Оригінал зберігається в рукописному відділі Цент. наук. б-ки ім. В.І.Вернадського АН України» (К., 1992.– С. 995). З цього приводу виникає кілька запитань. Чи справді це оригінал тих записів П. Апостола, яких так домагався В. Горленко, щоб надрукувати їх в оригіналі чи перекладі? І як сталося, що стільки років В. Горленко сам і, залучаючи багатьох впливових осіб для одержання рукопису щоденника, намагався, але не міг його отримати, а був переданий чи проданий О. Судієнкові? Очевидно, хоча б у загальних рисах про історію щоденника П. Апостола нарешті розставлено крапки в новій «Енциклопедії історії України». Проте замість однієї, їх стало дві – нерозставлені. Тут уже йдеться про те, що П. Апостол «писав франц[узською] і рос[ійською] (?) мовами свій «Щоденник»» (*Дзира Я.І. Апостоли // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. – Т. 1 : А–В. – К. : Наук. думка, 2003. – С. 113*). Що тут можна додати чи сказати? Хіба що усміхнутися й розвести руками.

Отже, перед собою в розрізі питання українських старожитностей маємо В. Горленка як знавця, збирача їх, але чи не найосновніше – людину, яка страшенно була закохана в українські старожитності і доклала максимум власних зусиль, спонукала до цього інших, щоб якомога більше зберегти їх. В. Горленко збирав матеріальні й духовні старожитності. Але все-таки, бачимо, віддавав перевагу духовним насамперед тому, що вони менш знищенніші і, найосновніше, набагато змістовніші, глибинніші цим змістом. Багато чого В. Горленкові не вдалося. Але це не означає, що він цим не займався. Можливо, завдяки саме йому стало відомо іншим про ті ж записи П. Апостола і цим самим були врятовані хай і не Горленком. Це як для історії і для самого В. Горленка ніколи не мало значення. Основне, щоб ці записи дійшли до наступних поколінь, завдяки чому ланцюг історії став пошматований менше.

* * *

Дослідження Василем Горленком північної частини Чернігівщини

Незважаючи на те, що В. Горленко відверто зізнавався у своїх найкращих почуттях до Київщини і Полтавщини, часто відвідував ці регіони, чому засвідчують як друковані його праці¹²⁵¹, так і величезна кількість свідчень, збережених у його листах, він час від часу вирушає в подорожі і до північної частини Чернігівщини. Ці екскурсії хоча були й не такі часті і продуктивні, як по Полтавщині, але дають можливість зробити висновки, що Горленка-фольклориста в даному випадку цікавили залишки народних дум, які до цього були записані його попередниками М. Костомаровим, П. Кулішем та ін., їх варіанти, школи кобзарів і лірників, про існування яких робив висновок із однакових варіа-

¹²⁵¹ Бандурист Иван Крюковский // Киевская старина.– 1882.– № 12.– С. 481–518; Кобзари и лирники // Там само.– 1884.– № 1.– С. 21–50, № 12.– С. 639–657; Две поездки с Н.И. Костомаровым // Там само.– 1886.– № 1.– С. 111–123; С дороги // Там само.– 1889.– № 4.– С. 206–207.

нтів дум, записаних від різних кобзарів і лірників із різних місць і навіть регіонів. Власне В. Горленко намагався відвідати з одного боку всі ті місця, де бував і записував П. Куліш, з іншого – виправити похибки Пантелеймона Олександровича, який не проникав у етнографічні закутки, де В. Горленко вважав, що можна знайти дуже цікаві й оригінальні сюжети.

Із листів В. Горленка очевидно, що він у північній частині Чернігівщини був, зокрема, в Сосниці і її повіті щонайменше двічі. Першого разу в самій Сосниці в кінці травня на початку червня 1885 р. в період ярмарку на десяту п'ятницю, коли в ярмаркові дні найвірогідніше можна відшукати кобзарів чи лірників. Другого разу – у першій половині серпня 1886 р.

Під час першого відвідування Сосниці В. Горленкові вдалося зустріти двох кобзарів. Першого, вже немолодого, без бандури, Олексія Рака, від якого В. Горленко записав думу «Про козака Летягу» (або Голоту) і «Олексій Попович». Іншого – молодого (прізвище В. Горленко не зазначає), який дум не знає, а співає лише жартівливі пісні. І це в нього виходить добре. В останнього В. Горленко придбав бандуру «дуже оригінальну, не таку, які бувають у Полтавській губернії, а не фарбовану і з різьбою»¹²⁵². В повіті В. Горленкові було названо ще двох кобзарів. Один з них співає думу про Хмельницького, але він учень кобзаря А. Шута, отже, й репертуар у нього схожий і відомий.

Після цього перебування в Сосниці, ознайомлення із репертуаром місцевих кобзарів, В. Горленко приходять до висновку, «що в тих місцях, де думи вже збирали і де були відомі в давнину кобзарі, знайти що-небудь нове неможливо... Треба шукати кобзарів у тих місцях, де їх іще не шукали»¹²⁵³. Що ж до дум про Б. Хмельницького, то В. Горленко був переконаний, що «вони існували і співалися ще не так давно, але, за дивним збігом умов, які ми не можемо ще пояснити, не знаючи в достатній мірі долі історичних пісень, вони трималися тільки на півночі, в Чернігівській

¹²⁵² Лист В.Г. до П.Мартинювича від 5 черв. 1885 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 2.

¹²⁵³ Там само.

губернії»¹²⁵⁴. Хоча кобзарі цього регіону В. Горленкові не дуже подобалися¹²⁵⁵.

Фольклорно-етнографічний феномен півночі Чернігівщини (чи його відсутність через втрату завдяки «цивілізаційним» процесам за роки більшовицької влади) потребує на сьогоднішній день уважнішого вивчення, оскільки, на наше переконання, ще й нині він найбільш законсервований порівняно з іншими областями, скажімо, з тією ж Полтавською чи Київською, в яких свого часу В. Горленко, П. Мартинович здійснили багато записів.

Під час другої поїздки до Сосницького повіту В. Горленко познайомився з кобзарем Думченком (Лука Дума), який вже майже не ходить з кобзою. Від нього В. Горленко записав одну-єдину думу, яку він знає, «Про Азовських братів». Вона виявилася не зовсім оригінальною. «Дивовижно, – пише В. Горленко, – як в одній і ті ж місцевості завжди варіанти подібні!»¹²⁵⁶, але, додамо від себе, не ідентичні абсолютно, оскільки учні вносили свої правки в тексти або через свою забудькуватість, або підходячи до текстів творчо. Останнє найвірогідніше. Від цього кобзаря В. Горленко ще записав варіант «Правди», текст якої він чомусь не надрукував¹²⁵⁷. Псалмів записувати не захотів, хоча кобзар їх знав біля 40. З лірником Левком Синчеком В. Горленкові зустрітися не вдалося, оскільки того не застав дома (в Мєні). Цей лірник, за словами Л. Думи, знає одну чи дві думи про Хмельницького, що й викликало інтерес у В. Горленка.

Підсумовуючи свою другу поїздку, В. Горленко пише: «Відносно взагалі сосницьких старців – повідомлення не втішні. Кажуть, що кобзарів, окрім Думи і Рака (я обох знаю), скільки-небудь непоганих немає. Я приходжу до того висновку, що ми повинні шукати лише в тих місцях, де

¹²⁵⁴ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 12 черв. 1885 р. // Там само.– № 3.

¹²⁵⁵ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 4 лип. 1886 р. // Там само.– № 10.

¹²⁵⁶ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 14 серп. 1886 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 12.

¹²⁵⁷ Один із таких варіантів, записаного від лірника в Роменському повіті Полтавської губернії, В. Горленком було повідомлено в журналі «Киевская старина» (1883.– № 8.– С. 769–770).

ще ніхто не записував і де ніхто не був»¹²⁵⁸. До таких місць в Чернігівській губернії належали Новгород-Сіверський, Глухівський і Кролевецький повіти.

В кінці серпня 1886 р. В. Горленко повідомляє П. Мартиновичу, що в Л. Синченка ще не був, але висловлює сумнів з приводу того, що йому вдасться записати від нього щось нове, оскільки цей лірник вчився в учня А. Шута Оліфиренка бабського. Школа А. Шута, про яку треба справді говорити, як про школу, недостатньо вивчена у плані варіантів дум його і його учнів. Самі кобзарі і дослідники текстів дум у минулому столітті до них ставилися досить серйозно. Варто було б і сьогодні це зробити вже новому поколінню дослідників.

У плані дослідження Чернігівщини В. Горленко зробив зовсім небагато тому, що він тоді жив у Полтавській губернії, і своя сорочка була ближче до тіла. Однак цей начерк не є вичерпним у рамках даної теми і бажаючи ще немало можуть знайти різного роду й характеру інформації і висновків В. Горленка в його листах.

Свого часу величезний вклад у вивчення Чернігівщини зробив Б. Грінченко своїми «Етнографическими матеріалами». Було б цікаво, якби нове покоління фольклористів пройшлося по тих же самих місцях і з'ясувало, що ж збереглося до сьогоднішнього часу, що з'явилося нового. Процеси вивчення і творчості не можуть завмирати надовго. Вони подібні до хвиль великих і неспокійних океанів.

* * *

Збірники «Лівобережжя» та «Вістка»: історія підготовки до видання

Кожне видання в Україні, заявлене чи підготовлене до друку в ХІХ – на поч. ХХ ст. – чи це журнал, газета, альманах, збірник – було приречене на невихід у світ або на ко-

¹²⁵⁸ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 14 серп. 1886 р. // ЛЛ.– Ф. 102.– № 12.

роткий період існування, тобто, кажучи словами В. Горленка, «приречене на альманахи і збірники»¹²⁵⁹. Альманахи «Лівобережжя» та «Вістка», підготовлені до видання протягом 1885–1889 рр. українським етнографом, фольклористом, літературним критиком, мистецтвознавцем, а просто журналістом-професіоналом В. Горленком, належать до тієї дивізії нездійснених видань в Україні, якій не довелося побачити світ через цензурні заборони¹²⁶⁰. Архівні джерела, зокрема листи самого В. Горленка, дають можливість простежити фактично від задуму і до остаточної підготовки рукописів альманахів. Правда, в цих же листах проглядається ще багато невідомих організаційних моментів, які були вирішені в усному спілкуванні серед київської творчої інтелігенції. Їх, на жаль, вже не вдасться відновити.

Є ще один досить суттєвий момент: чи варто досліджувати те, що не мало бажаного позитивного результату? Що не стало, не ввійшло в обіг культурного середовища? Вивчення будь-якого періодичного видання (зреалізоване воно чи ні), на нашу думку, необхідно розглядати як частину культури, історії в цілому того народу, де виходило це видання, чи якому воно адресувалося (якщо мова йде про зарубіжне видання). Тому потреба в такому вивченні є. Вона показує, як тривали науково-творчі поривання української наукової інтелігенції. Наскільки вона намагалася ідентифікуватися етнографічно, бути складовою частиною свого народу, його історії; бути її літописцем, навіть оберегами нації.

Цілком імовірно, що з самого початку В. Горленко хотів укласти тільки збірник етнографічних матеріалів, зібраних ним самим і українським етнографом, художником П. Мартиновичем. В. Горленко писав: «З усього нашого листування для мене з'ясовується те, що найкраще, що ми можемо зробити – це видати збірник удвох. Хоча в мене набагато менше матеріалу, хоча в порівнянні з вами, я всьо-

¹²⁵⁹ Лист В.Г. до Б.Познанського від 20 трав. 1887 р. // ВР ІЛ.– Ф. 23.– № 243.

¹²⁶⁰ Історія української літератури у восьми томах. Т. 4. Кн. 1.– К., 1969.– С. 130.

го-на-всього лінивий дилетант, але багато що з мого – доповнює ваше і навпаки. В цілому може вийти досить чудове зібрання, де буде багато абсолютно нового»¹²⁶¹.

На цю думку його наштотувало те багатство українських творів, зібраних не стільки В. Горленком, як П. Мартиновичем. Все це треба було видати, оскільки такі матеріали не завжди можна було надрукувати в журналі «Киевская старина». Її редактор Феофан Лебединцев вимагав до них коментарів, які не просто можна була написати, тому що потребували неабиякої теоретичної підготовки, скажімо, як про обряди кобзарів (лірників) відклинщини¹²⁶² та визволки¹²⁶³. А без теоретичних дослідів такі матеріали можна умістити лише в збірнику, який адресуватиметься спеціалістам і любителям народної творчості, яким не потрібні тлумачення, скажімо, цих же обрядів.

Більше, ніж півроку В. Горленко в листах до П. Мартиновича йдеться тільки про спільний збірник. На початку травня 1887 р. він пише П. Мартиновичу вже про збірник у двох томах, очевидно, після консультацій із київськими знайомими: «Повинен вийти збірник у двох томах, із яких перший том буде присвячений етнографії. У ньому будуть зібрані матеріали із польських збірників новішого часу (у Кракові, при академії, видається журнал, де поляки Київської, Волинської і Подільської губерній друкують польським алфавітом малоросійські народні пісні, перекази, думи і т. п. З усіх цих збірників буде вибрано все краще і повернено назад малоруським письмом) і також записів декількох людей»¹²⁶⁴. Останнє, зрозуміло, прозвучало не на такому високому рівні, щоб могло викликати захоплення у П. Мартиновича. Навпаки, можна зрозуміти, що спільний збірник тепер уже знятий з порядку денного. Але до цих «декількох

¹²⁶¹ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 9 жовт. 1885 р. // ВР ІЛ.– Ф. 102.– № 7.

¹²⁶² Виручання // Словарь української мови. Т.І / Упор. Б.Грінченко. Репринтне видання.– К., 1996.– С. 159.

¹²⁶³ Прощальний бенкет з нагоди виходу учня від майстра-кобзаря // Словарь української мови. Т. І / Упор. Б.Грінченко. Репринтне видання.– К., 1996.– С. 215.

¹²⁶⁴ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 4 трав. 1887 р. // ВР ІЛ.– Ф. 102.– № 15.

людей» В. Горленко зараховує і П. Мартиновича. Просить дозволу за його підписом умістити зібрані ним матеріали.

Про другий том дізнаємося із листа В. Горленка до українського етнографа, письменника Б. Познанського. В. Горленко тепер уже розширює коло осіб, причетних до збірника, але не в ролі укладачів, а в ролі авторів, оскільки 2-ий том буде присвячений літературним творам «кращих наших письменників»¹²⁶⁵: «У другому, літературному томі, – пише В. Горленко, – передбачаються тільки белетристичні речі, що відповідають дуже строгим літературним вимогам»¹²⁶⁶. Загальний обсяг двотомника мав би зайняти 15–16 аркушів. На кожен том відводилася однакова кількість аркушів. Передбачається залучити не більше шести авторів.

Лист В. Горленка до Б. Познанського можна вважати програмним у плані підготовки збірника, оскільки В. Горленко досить детально описує мету, завдання, структуру його. Все це викликає деякий подив тому, що цей лист перший у листуванні між ними та й особисто до цього вони не були знайомими і раптом така довіра, відвертість, ніби В. Горленко хоче сподобатися йому. Навіщо? Але, думаємо, це не зовсім так. Він просто демонструє свою обізнаність творчості Б. Познанського (його публікації в «Зорі», «Киевской старине»), дає їй високу оцінку, схоже, цілком відверто, оскільки в інших листах від неї не відмовляється. В. Горленко хоче викликати до себе довір'я нового автора з тим, щоб той погодився на співпрацю, бо Б. Познанський більше подобається В. Горленкові етнографізмом своєї творчості, який також сповідує й він, оскільки в ньому більше реалізму, ніж у чисто художніх творах. Робить це дипломатично, професійно і щиро: «Деякий прихильник української писемності дає кошти на видання збірника і запросив мене зібрати та упорядкувати необхідний матеріал. Головною відмінністю від альманахів, що вийшли недавно, я запропонував повну відсутність мотлоху і баласту, жорстоке гоніння на вірші про

¹²⁶⁵ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 24 трав. 1887 р. // ВР ІЛ.– Ф. 102.– № 17.

¹²⁶⁶ Лист В.Г. до Б. Познанського від 20 трав. 1887 р. // ВР ІЛ.– Ф. 23.– 243.

долю та інші улюблені матерії і переважання чисто народного елемента»¹²⁶⁷. Оскільки фінансове питання фактично було вирішено, то передбачалася навіть виплата гонорару після виходу в світ збірника – 25 руб. за аркуш. До речі, більше ні з ким гонорарне питання в листах В. Горленка не обговорюється. Цілковито, що це було предметом розмови під час зустрічей із авторами.

Вийти мав би збірник там, де найліберальніша цензура, можливо, навіть і в Петербурзі. Правопис передбачався «общерусский», але Б. Познанський щодо правопису має визначитися сам. І нарешті для того, щоб Б. Познанський активізувався, зрозумів, що це досить серйозно, В. Горленко перераховує авторів, чії твори вже знаходяться в редакційному «портфелі»: Панас Мирний «День у дорозі», поема однієї київської поетеси, 4 вірші Я. Щоголева, ще буде одна безтенденційна проза П. Куліша, можливо, нарис Номиса. «Як ви бачили із перерахованого змісту, – підсумовує Горленко, – майже половина авторів збірника належать до старшого покоління малоруських письменників. Окрім київської поетеси, із нових – тільки Мирний. [...] Та річ, яку він надіслав для збірника, особливо дихає сумним почуттям. Твір Вашої, що сміливо дивиться в очі життя, музи міг би бути протиположною суму нашого великого полтавця»¹²⁶⁸. І схоже, що заявлені твори вже справді були в «портфелі».

У листі до П. Мартиновича від 24 травня 1887 р. В. Горленко просить дозволу на уміщення наявних у нього матеріалів П. Мартиновича, а саме: 1) Кобзарські обряди. 2) Розповіді про запорожців. 3) Дещо з дум і 4) Словник сліпців. Але все це не остаточно, оскільки хоче поїхати із П. Мартиновичем в етнографічну поїздку і, можливо, їм вдасться знайти ще матеріал як для цього збірника, так і для інших. Незабаром планує підготувати план і зміст збірника¹²⁶⁹.

¹²⁶⁷ Лист В.Г. до Б. Познанського від 20 трав. 1887 р. // ВР ІЛ.– Ф. 23.– 243.

¹²⁶⁸ Там само.

¹²⁶⁹ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 24 трав. 1887 р. // ВР ІЛ.– Ф. 102.– № 17.

Справді, зміст збірника вже через тиждень був надісланий П. Мартиновичу. Перший том складався із X розділів і додатку. Тут переважали матеріали, зібрані П. Мартиновичем. Мав він уже й назву: «Лівобережжя», суть якої полягала в тому, що характеризувала склад альманаху – бралися до уваги лише ті твори, які написані лівобережцями або записані на Лівобережжі. До другого тому увійшло ще кілька творів інших авторів, у тому числі й Івана Карпенка-Карого. З програми було видно, що над альманахом В. Горленко працював активно, намагався справді зробити його оригінальним, позбавленим дрібнотем'я і програма на цей момент мала такий вигляд (подаємо так, як це зафіксовано в листі В. Горленка):

«Т. І.

Вступлення.

I. Кобзари Лівобережжя (очерк).

II. Думи: Козак Голота (от Алексея Рака). Самарские братья. Коновченко (2 варианта Сокура и из книги Руликовского). ? Мыхий. Сирченки (из статьи Костомарова).

III. Предания и легенды: Видьмач. Харцыз. Два рассказа о святом Николае.

IV. Рассказы об исторических событиях и лицах: Татарский набег. Палий и Мазепа. Разорение Сечи. Анекдоты о запорожцах (10). Запорожцы у Екатерины II (рассказ священника).

V. Исторические песни: О Мазепе и Палие. Запорожская песня (из бумаж П. Лукашевича). Руина Сечи и Галаган. Обращение козаков в драгуны (Лазаревский). Запорожцы под Измаиловым. Яретепы. Бондаренко (Руликовский).

VI. Крепостное право: Рассказы, записанные в Ольшаной (мой). Воспоминания наймычки. Песня из времен крепостного права. Убиение помещика Сильвановича (песня). (Записанная мной).

VII. Рекрутские песни. (Ваши и 1 моя).

VIII. Из современной жизни: Письмо солдатки к мужу. Молитва. Чаплинское исповедание веры. (Подлинник).

Дума об азовских братьях в переказе молодого лирника (моя). Наймыт (песня). (Мной записанная).

IX. Весна в украинском сели. Очерки Бориса Познанского.

X. Из прошлого: Записная книга Глинской церкви. Договор прихожан с. Хитцей с священником. Из частной переписки XVIII в. (Письма Безбородков). ? Стихи, приписываемые Котляревскому.

Приложение: Малорусско-польская этнографическая библиография. Словарь условного языка слепцов-нищих.

Т. II.

П. Мирный. У дорози.

Щоголев. Запорожец над конем. Чайчины дары. Дарунок. Опизнявся.

Б. Познанский. Рассказ.

О. Хмара. Сватання Мороза.

И. Карый. Сцены»¹²⁷⁰.

Влітку 1887 р. В. Горленко й П. Мартинович здійснили спільну етнографічну, як вони говорили, екскурсію з метою пошуків і записів нових творів. Тепер кожен із етнографів мав можливість спостерігати один за одним у плані методики збирання. Виявилось, що в кожного з них вона своя¹²⁷¹.

Зрозуміло, це був початок кінця, але до даного альманаху це не стосувалося, оскільки він формувався матеріалами багатьох осіб і тому об'єднання різних тем, прийомів і всього іншого можливе¹²⁷².

Тепер В. Горленко із П. Мартиновичем обговорюють тільки етнографічні матеріали. В кожному листі обмінюються думками, уточнюються варіанти, списки того чи іншого твору. Але вже абсолютно йдеться про збірник, що

¹²⁷⁰ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 19 лип. 1887 р. // ВР ІЛ.– Ф. 102.– № 21.

¹²⁷¹ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 10 лип. 1887 р. // Там само.– № 20.

¹²⁷² Там само.

має укласти тільки П. Мартинович: «Пакунком супроводжую вам свої списки від кобзарів, лірників. Дозвольте дати їм притулок у вас. Якщо облаштується видання вашого власного збірника, то де-небудь в додатку, можливо, з метою повноти, умістити ці варіанти або лише відмінні в них місця. Те саме і з псалмами, яких у мене небагато»¹²⁷³.

В. Горленко повертає всі надіслані П. Мартиновичем матеріали, даючи повну свободу укладачеві у відборі матеріалів, їх редагуванні і редакцій, повноту збірника, залишаючи за собою всю організацію нетворчого характеру. І успіхи тут були неабиякі: пропонувалося випускати дані етнографічні матеріали у додатку до журналу «Киевская старина» окремими ловрелонами (друкованими аркушами), а потім видати окремою книжкою кількістю 400 примірників¹²⁷⁴. Новий редактор журналу – О. Лашкевич одразу дав згоду на це. Після того, коли П. Мартинович втратив цю можливість, В. Горленко знайшов особу, яка виділила 200 руб. для видання збірника П. Мартиновича в Москві у Товаристві антропології, етнографії і природознавства. Там всі організаційні питання мав би вирішувати Микола Янчук¹²⁷⁵. Практично в кожному листі В. Горленко якщо не пропонував вигоди чи розтлумачував значення матеріалів, так просто нагадував про збірник, цікавився його долею. П. Мартинович все працював, висуваючи різні пропозиції: то поміняти структуру, то внести до збірника всі його матеріали, то просто мовчав.

Треба віддати належне терпцю В. Горленка: «Що ви робите весь цей час, – писав він, – як ваші праці, ваші чудові етнографічні зібрання? Чому ви тримаєте все це без руху, коли це – чисте золото і прекрасна праця вашого життя. Напишіть, хоча б, яке воно у вас зараз, в якому стані? Мо-

¹²⁷³ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 19 лип. 1887 р. // Там само.– № 21.

¹²⁷⁴ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 14, 15 січ. 1888 р. // ВР ІЛ.– Ф. 102.– № 34.

¹²⁷⁵ Листи В.Г. до П.Мартиновича від 7 січ. 1889 р. // Там само.– № 89; від 22 січ. 1889 р. // Там само.– № 59; 17 трав. 1889 р. // Там само.– № 61; 7 черв. 1889 р. // Там само.– № 62.

жливо зробити запит у Петербурзі в Географічному товаристві про видання вашого збірника?»¹²⁷⁶.

Минуло ще трохи більше десяти років і матеріали П. Мартиновича були уміщені все-таки в журналі «Киевская старина» за 1904 р.¹²⁷⁷. Так закінчилася етнографічна епопея зі збірником П. Мартиновича. Кого тут вважати винним, сказати важко однозначно. З одного боку всі керувалися, здавалося б, благородними намірами, з іншого – протягом цих майже двох десятків років можна було видати кілька таких збірників, але це з нашого погляду. Добре, що хоч таким чином ці матеріали побачили світ принаймні за життя В. Горленка.

Частину цього задуму виконала Катерина Грушевська, підготувавши до видання корпус дум¹²⁷⁸, використавши насамперед етнографічну спадщину П. Мартиновича і В. Горленка та написавши одну з найкращих теоретичних праць про цих двох, у даному випадку, етнографів.

Після того, як В. Горленко відійшов від спільного із П. Мартиновичем збірника, він продовжував працювати над альманахом «Лівобережжя». А свій відхід П. Мартиновичу він пояснив так: «Сам я зосереджусь на літературній писанині. Справді, буде краще, якщо всякий робитиме тільки те, що може як-небудь вправно робити»¹²⁷⁹.

Надіслану В. Горленком програму альманаху П. Мартинович схвалив. Для цього було більше, ніж достатньо підстав: перший том складався переважно із його матеріалів. І незважаючи на те, що початкова робота над альманахом «Лівобережжя» породила ще один збірник, що багато в чому повторював тематику, В. Горленко у звичному режимі продовжував працювати над формуванням етнографічних матеріалів у першому томі все ж таки з П. Мартиновичем. І знову уточнення списків етнографічних творів, про-

¹²⁷⁶ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 7 груд. 1891 р. Там само.– № 72.

¹²⁷⁷ Киевская старина.– 1904.– Февраль-октябрь.

¹²⁷⁸ Українські народні думи. Корпус I–II.– К., 1927–1937.

¹²⁷⁹ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 19 лип. 1887 р. // ВР ІЛ.– Ф. 102.– № 21.

позиції щодо нових знахідок, раніше взагалі невідомих¹²⁸⁰. Навколо деяких ідуть навіть суперечки, як, скажімо, навколо списків поезій, які нібито належать І. Котляревському, і передбачається видати їх в іншому малоросійському літературному збірнику, який із збірником Горленка-Мартиновича, не має нічого спільного. Про цей літературний збірник, що має вийти в Києві, В. Горленко в листі до П. Мартиновича від 11 грудня 1887 р. небагато пише конкретно. Окрім того, що в нього мають увійти списки І. Котляревського, думи «Іван Богуславець», «Самійло Кішка» «Сірченки» і все. Хто займається його укладанням, хто з літературних авторів залучений до збірника – все це поки що таємниця, швидше всього, тільки для П. Мартиновича.

З листа В. Горленка до Б. Познанського стає зрозуміло, що упорядником київського літературного збірника, саме така робоча назва фігурує в листах В. Горленка, є хтось із киян, але з попереднього листа до П. Мартиновича зрозуміло, що й до нього він має якесь відношення. «Можливо, – пише В. Горленко, – Ви одержали вже запрошення на участь у збірнику, що передбачається до видання «киянами»? Хоча мені, як читачеві, однаково приємна поява Ваших робіт, де б не було, але (на випадок завершення передбачуваного для мого збірника оповідання) я прошу не забути про моє «право давності». Обидва збірники переслідують однакову мету, обидва безмежно далекі якому б то не було спекулятивному розрахунку, звідси, тут немає ні суперництва для видавців, ні переваги для учасників»¹²⁸¹.

Нарешті в листі В. Горленка до Мартиновича від 18 лютого 1888 р., написаного із Петербурга, стає очевидно, що альманах «Лівобережжя» набрав форми рукопису, який цілком можна подавати до цензури: «Всі рукописи я при-

¹²⁸⁰ «В Києві додалася гарненька новинка, – пише В. Горленко в листі до П. Мартиновича від 11 груд. 1887 р.: – пісня із цукрового заводу у Веприці Гадяцького повіту. Це буде перша фабрична пісня, записана на лівому березі. Записав Орест Іванович Левицький» // ВР ІЛ.– Ф. 102.– № 33.

¹²⁸¹ Лист В.Г. до Б.Познанського від 14 груд. 1887 р. // ВР ІЛ.– Ф. 23.– № 244.

віз тепер до Петербурга і днями передам до цензури. Звідси, нічого не змінилося ні на волосинку проти попередніх намірів і пропозицій¹²⁸². Збірник, у такому вигляді, як мною представлена була Вам програма, буде відданий до цензури (з доданням трьох дуже цікавих пісень, надісланих Гавриловим)»¹²⁸³.

Підтвердження тому, що В. Горленко дійсно хоче здати альманах до цензури в Петербурзі, знаходимо і в листі до Панаса Мирного від 25 лютого 1888 р.: «Збірник, з Вашою річчю на чолі, я тут представляю до цензури»¹²⁸⁴.

Насправді В. Горленко до цензури віддав тільки половину рукопису, зізнаючись у власній вині: він не встиг написати статті про кобзарів, випадково забувши приготовлені матеріали в Києві. Але здав альманах із правом доповнювати, оскільки малоросійські матеріали цензуються дуже повільно, тому за ці кілька місяців він встигне їх додати: «...взагалі малоросійські речі цензуються дуже повільно і наш збірник не може вийти із цензури раніше кількох місяців. [...] Все одно збірник восени вийде із цензури і з'явиться в такому стані, в якому вона його випустить»¹²⁸⁵. Але про все це В. Горленко пише досить спокійно і впевнено. Навіть більше того, на випадок відмови першого видавця, уже є пропозиція від другого.

Проте подальша доля рукопису альманаху «Лівобережжя» невідома. Чи додавав щось до нього чи ні – відомостей немає. Можна припустити, що рукопис був забраний і склав основу нового збірника, тому що нарис Панаса Мирного «День у дорозі», що планувався до «Лівобережжя», опиняється в іншому збірнику.

Повернувшись із Петербурга, В. Горленко займається укладанням так званого київського збірника, принаймні

¹²⁸² Йдеться про публікацію етнографічних матеріалів у додатку до журналу «Киевская старина».

¹²⁸³ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 18 лют. 1888 р. // ВР ІЛ.– Ф. 102.– № 35.

¹²⁸⁴ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 10 берез. 1888 р. // ВР ІЛ.– Ф. 5.– № 467.

¹²⁸⁵ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 2 квіт. 1888 р. // ВР ІЛ.– Ф. 102.– № 38.

його причетність до цього очевидна: «Мені треба знати, – пише він 10 травня 1888 р. до Панаса Мирного, – чи дозволите Ви передати Ваш нарис «День у дорозі», що знаходиться в мене, для київського збірника, який готується»¹²⁸⁶. Б. Познаський «підкузьмив остаточно» і обіцяної роботи не надіслав: у нього виникли проблеми у зв'язку з тим, що він, як адвокат, на судах захищав селян. Тому В. Горленко не може так швидко знайти рівноцінної роботи і просить Панаса Мирного до осені дати його роботу. «В будь-якому разі, – пише В. Горленко, – мій збірник (підкреслення наше. – *І.З.*) ніколи не вийде без Вас і Ваша відмова рівнозначна буде невиходу книжки ніколи»¹²⁸⁷. В такому ультиматумі не було ніякої потреби, якщо це не було своєрідне кокетування із автором відносно осені, тому що, за словами того ж В. Горленка, збірник має бути сформованим до липня місяця і тут же переданий до цензури¹²⁸⁸. У складі збірника будуть твори М. Янчука, М. Кропивницького, Ганни Барвінок, Д. Марковича і «ще декого». Незважаючи на те, що цензура заборонила 2-й том альманаху «Степ», В. Горленко все-таки сподівається на випуск київського збірника. В «Степу» були переклади, інші речі, які в цензуру не варто давати, знаючи наперед, що вони її не пройдуть¹²⁸⁹. Отже, В. Горленко повинен врахувати недоліки своїх попередників і дати такі твори, які влаштують цензуру («новий цензор – Ромер, – кажуть, поблажливіший від старого»¹²⁹⁰), а сам збірник відповідав задуманим намірам: бути оригінальним, позбавленим дрібнотем'я і т. п. Наскільки можливо було це поєднати в тих умовах?

Станом на 12 серпня 1888 р. київський збірник майже був укладений і незабаром мав би піти до цензури. Складався він все одно із двох частин. Тільки тепер перша – літературна (нарис Панаса Мирного, оповідання Д. Мар-

¹²⁸⁶ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 10 трав. 1888 р. // ВР ІЛ.– Ф. 5.– № 468.

¹²⁸⁷ Там само.

¹²⁸⁸ Там само.

¹²⁸⁹ Там само.

¹²⁹⁰ Там само.

ковича, «Весна в українському селі» Б. Познанського, «Enfant terrible» [«Нестерпна дитина»], Д. Мордовцева, Ганни Барвінок, комедія М. Янчука «Пилип Музика», екулубрації Дніпрової Чайки, вірші Я. Щоголева, Одарки Хмари, І. Манджури) і друга – 10 дум, записаних І. Котляревським, українські вірші, зібрані із журналів у проміжку часу між І. Котляревським і Т. Шевченком та ще зібрання деяких віршів. Деякі сумнівні міркування В. Горленка засвідчують, що йому допомагав хтось із киян укладати київський збірник. В. Горленко висловлює не цілковиту впевненість у появі цього збірника: «Якщо цензура пропустить – то книжка вийде в кінці осені»¹²⁹¹. До того ж слово *в кінці* було вже дописане згодом.

Проте ще 17 вересня цього року В. Горленко Панасові Мирному нічого втішного не може повідомити: «Про київський збірник немає поки що ніяких повідомлень. Кияни настільки повільні, настільки апатичні інколи, що, боюся, справа затягнеться, хоча всі рукописи збірника вже наявні. Про назву його нічого не знаю»¹²⁹². Ця ж сама ситуація і через два тижні: «Кияни не пишуть жодного слова про долю збірника, повідомити Вам нічого не можу»¹²⁹³. Тільки 28 січня 1889 р. В. Горленко пише до Панаса Мирного, що «київський альманах нарешті майже зібраний»¹²⁹⁴. Це *майже* означало відсутність двох речей, які повинні бути в додатку, і альбомів Т. Шевченка, з яких хочуть зробити копії малюнків, що «надасть збірнику оригінальність і певний спеціальний інтерес»¹²⁹⁵. Майже всі рукописи знаходяться у В. Горленка, оскільки на нього покладається особлива місія – передавати збірник до цензури і вести переговори щодо його виходу у світ. Користуючись цією перевагою, В. Горленко звертається із проханням до Панаса Мирного, щоб той додав до збірника третю частину роману

¹²⁹¹ Лист до Панаса Мирного від 12 серп. 1888 р. // ВР ІЛ.– Ф. 5.– № 469.

¹²⁹² Лист В.Г. до Панаса Мирного від 17 верес. 1888 р. // Там само.– № 470.

¹²⁹³ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 1 жовт. 1888 р. Там само.– № 471.

¹²⁹⁴ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 28 січ. 1889 р. // Там само.– № 472.

¹²⁹⁵ Там само.

«Повія»: «Я молю Вам надіслати для збірника третю частину «Повії». Не можете собі уявити, як публіка засмучена тим, що цей твір залишається без кінця. [...] Поява 3-ї частини надасть інтерес збірнику, об'єднає його із двома «Радами» і надасть нібито характер періодичності і головне – примусить Вас завершити роман. Я не кажу вже, звичайно, про внутрішній інтерес твору (що йде, зрозуміло, понад усе) як речі, що розширює сферу зображуваних повсякчас у малоросійській літературі явищ життя і виробляє художню мову... Та Ви ж не можете не відчувати самі, як це потрібно і важливо зараз!»¹²⁹⁶. На крайній випадок В. Горленко пропонував надіслати новий твір про шлюб чи сімейне життя. Він навіть переписує зміст збірника з тим, щоб довести, наскільки збірник бідний на розповідний жанр. Цього разу зміст мав такий характер: «*Мирный* «День у дорозі». *Щоголев* Пять пьес. *Маркович* «У наймы» (рассказ). *Манджура* «Ренегат» (баллада). *Мордовцев* «Ни соби, ни людям» (казочка). *Янчук* «Пилип Музика» (комедия). *Хмара* «Сватанье Мороза» (стих). *Познанский* «Весна в украинском сели». *Днипрова Чайка* (увы!) «Христонос» (рассказ) и три «Стихотворения в прозе» (гадость). *Самойленко*. Три стихотворения. *Познанский* «Enfant terrible» (рассказец). *Приложение*: Исторические думы, записанные в 1810 г. Старинные малороссийские стихи (1807-1840 - между Котляревским и Шевченком). Фототипии с рисунков Шевченка»¹²⁹⁷.

25 березня 1889 р. В. Горленко повідомляє Панаса Мирного про літературні новини, як це він завжди робив, і досить коротко про збірник: «Збірник з «Днем у дорозі» пішов у цензуру»¹²⁹⁸. Таким чином дату підготовки альманаху (тепер уже) «Вістка» треба вважати не 1886 р.¹²⁹⁹, а 1889 р., тоді, коли рукопис був повністю готовий і поданий до цензури.

¹²⁹⁶ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 28 січ. 1889 р. // ВР ІЛ.– Ф 5.– № 472.

¹²⁹⁷ Там само.

¹²⁹⁸ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 25 берез. 1889 р. // Там само.– № 473.

¹²⁹⁹ Історія української літератури у восьми томах. Т. 4. Кн. 1.– К., 1969.– С. 130.

Рукопис пролежав у цензурі майже сім місяців і був заборонений. З цього приводу В. Горленко пише так до Панаса Мирного: «Поспішаю повідомити сумну новину: цензура заборонила збірник «Вістку», поданий мною кийському цензору у квітні. Заборонила весь і без усяких пояснень – всі статті, додатки і 17 фотографій, що знаходилися при ньому і відтворювали малюнки із подорожніх альбомів Шевченка, також і його портрет, ним у молодості мальований»¹³⁰⁰. Остаточний варіант збірника був такий: «Ваш очерк. Четыре стихотворения - Щоголева. «У наймы» - Марковича. «Весна в украинском сели» - Познанского. «Ни соби, ни людям» - казка Мордовцева. Стихи О. Хмары («Сватання Мороза», маленькая поэма и 2 лирических). Нисинитныця - Днипровой Чайки, против моей воли включенная. «Enfant terriole» - Познанского. «Пилип Музыка» - комедия Янчука. Приложение: Думы народные по списку 1810 г. (Предполагается И. П. Котляревского). Стихотворения 1807-1840 г. между Котляревским и Шевченком (из журналов). Фототипии с рисунков Шевченка и его портрет»¹³⁰¹.

В. Горленко з розпачем пише: «Все це загинуло, тобто для друку, оскільки в списках взята була обережність все залишити»¹³⁰². Намагання Василя Петровича з'ясувати причини, переконати в протилежному залишилися без уваги.

Так закінчилася тепер уже літературна епопея з укладанням альманаху «Вістка», яка тривала протягом майже 4 років. За цей час фактично було підготовлено три збірники: два літературно-етнографічних, третій – етнографічний. І жоден з них не був надрукований. Однак ми бачили, що українська творча інтелігенція не сиділа, склавши руки, а намагалася використовувати кожен можливість заявляти про свій народ, його культуру. Знаходилися навіть кошти,

¹³⁰⁰ Лист В.Г. до Панаса Мирного від 26 жовт. 1889 р. // ВР ІЛ.– Ф 5.– № 475.

¹³⁰¹ Там само.

¹³⁰² Там само.

що досить часто ставало причиною зникнення видань. Але найчастіше причиною була заборона всього українського. Це завжди мало і має й зараз свої негативні наслідки: одні притушують свою активність, інші взагалі перестають займатися і шукають можливості реалізації в інших сферах. В цілому це негативно впливало на всю культуру, збіднювало її, робило її друго-третьосортною, малопрезентабельною серед інших культур і неконкурентноздатною.

* * *

Горленки і Скоропадські. До питання про взаємостосунки між українськими дворянськими родами

Питанню взаємостосунків між староукраїнськими дворянськими родами історична наука уваги приділяла і приділяє значно менше, ніж відображенню їх між окремими представниками, які зробили значний внесок в українську науку, культуру. Була, правда, спроба понад сто років тому О. Лазаревського зробити огляди у вигляді «Очерки старейших дворянских родов в Черниговской губернии», «Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII–XVIII вв.», «Люди старой Малороссии», в яких він, не применшуючи значення цієї праці в цілому, обмежився родовідним деревом та короткою характеристикою його.

Неоціненний вклад у розробку даної теми внесли також Г. Милорадович, В. Модзалевський, О. Оглоблін, із сучасників С. Білокінь та інші. Втіленням у життя взаємозв'язків між родами в основному було заслугою чоловічої та жіночої статі їх на рівні сімейних шлюбів та в небагатьох випадках формування родинних архівів, світ яких побачив дуже мало.

Роди Горленків та Скоропадських – давні українські козацькі роди, і мешкали вони один від одного недалеко: Тростянець – Прилуки – Ярошівка і ще багато інших насе-

лених пунктів, які не були осередками культурологічного, дендрологічного та іншого значення, – можна сказати один географічний куш. Правда, в Скоропадських він був значно рясніший, що характеризує їх як кращих господарів своєї землі, маєтностей і осіб, основою діяльності яких була не суто духовна сфера. Вершина цієї риси – гетьманування Павла Скоропадського. Та й характер занять багато в чому збігався: військова справа – спочатку козацтво, а потім – на службі в царя-батюшки чи матушки.

Це зовнішні ознаки, які мало чим відрізнялися від інших родів (хіба що відзнаками на погонах та грудях). А були – й не могли не бути – і внутрішні, які виокремлювали роди з-поміж інших, які ставили їх на особне (інколи на особливе) місце в тому далекому для нас суспільстві і, з плином часу, вже в нашому. До того ж важко сказати, в якому з них той чи інший рід займає чи займав винятковіше значення. Тільки зараз можна з певною чіткістю дати оцінку айсбергам, які полишали нам ці роди (дивно, в позаминулому, наприклад, столітті не сприймалося і характеризувалося, до певної міри, як розвага, втіха, добрим жестом, честю для роду, обов'язком перед народом), при умові, якщо ці айсберги збереглися: Скоропадські – Тростянецький дендропарк, Тарновські – старожитності, Горленки – духовну спадщину... Зрозуміло, в цьому переліку охоплено лише той пласт, що лежить на самій поверхні, і список дуже обмежений. Для детальнішого аналізу недостатньо навіть одного життя одного дослідника.

Одним, можливо, з найперших актів неабиякої послуги треба вважати той момент, коли синові Дмитра Горленка Андрію було повернуто, згідно з універсалом гетьмана І. Скоропадського, маєтності, забрані після Полтавської поразки, коли він залишився з І. Мазепою: «Дубовий Гай, Сергіївку, Білошапки, Яблуновицю, Хаєнки, Дейманівку, Ярошівку, Ковтунівку і хутори, побудовані батьком на придбаних ґрунтах»¹³⁰³.

¹³⁰³ Модзалевський В. Л. Малороссийский родословник. – К., 1908. – С. 306.

Постійними, навіть можна сказати дружніми, теплими взаємостосунками стають між Василем Петровичем Горленком і Скоропадськими – це вже кінець позаминулого – початок минулого століття. До того ж ця дружба мала взаємовигідний характер, який проявлявся у благородстві і повазі один до одного з обох боків.

Утримуючи велику кількість обслуговуючого персоналу в Тростянці, Скоропадські дбали не лише про фактичний порядок, обумовлений фізичною працею селян, а й намагалися в цей ґрунт людей занести певні промені освіти, насамперед дітям. Ось як про це пише В. Горленко в листі до А. Степовича: «Сусіди мої Скоропадські зібралися відкрити у себе в садибі для своїх дворових людей школу. Дітей у дворі в них більше сорока, і коли звернеш увагу на всю цю кашу, то люди одноголосно і наївно відповідають, що «це їхня єдина розвага!» Скоропадські, – пише далі В. Горленко, – хотіли б, щоб ця школа не була ні земською, ні церковною, а просто *приватною*, домашньою. Чи можливо це і які формальності треба виконати для законного її відкриття? Кому заявляти про це, до кого звертатися? Рекомендована їм для викладання вчителька, що вже приїхала, дворянка Чернігівської губернії Авсеєнко, не має ніякого диплома – вона так званої домашньої освіти, – учительський екзамен вона складає протягом чи в кінці навчального року, що вже почав. Чи може вона викладати до його складання? Ось запитання, які треба вирішити, і Ви дуже зобов'яжете мене, давши на них точні відповіді»¹³⁰⁴.

Стільки запитань, поставлених у своєму листі В. Горленком, спрямованих лише на одне: щоб школа працювала, щоб «єдиною розвагою» стало навчання. І в цьому В. Горленко послідовний, навіть наполегливий.

Через десять днів він знову пише листа до А. Степовича: «Дякую Вам за повідомлені довідки. Скоропадські вже поїхали за кордон, але я повідомлю їм дані туди. Школа вже відкрита і діє без усяких дозволів і без диплома в учительки»¹³⁰⁵.

¹³⁰⁴ Лист В.Г. до А.Степовича від 30 верес. 1902 р. // ІР.– Ф. 179.– № 132.

¹³⁰⁵ Лист В.Г. до А.Степовича від 10 жовт. 1902 р. // Там само.

Ніби й смуток проглядається в цих словах, що турбота, піклування не знадобилися, що Скоропадські, не дочекавшись інформації і не довівши справу до кінця, поїхали за кордон. Нам невідомо істинної причини такого вчинку. Можливо, це було викликано хворобою когось із членів родини (Михайло тяжко страждав падучою, сифілісом і потребував частих відвідин закордонних лікарів). Та й, зрозуміло, відкриття школи – не самоціль всього життя господарів – це жест інтелігентності, гуманного ставлення до простих людей, розуміння значення освіти, – це рівень культури, який не розмитий, не відмежований між народною і елітною, але й не вінегретний. І тільки об'єднуючими рисами в даному випадку якраз і виступає ця школа – не земська, не церковна, а своя – Скоропадська.

Для В. Горленка, здається, статус школи взагалі не має значення. Він до цього ставиться толерантно. Для Скоропадських же школа може бути і питанням престижу поміж рівних собі, певної демонстрації демократичних поглядів, підкреслення їх і т. д., що в цілому приносило і загальну користь, і конкретну, – вони могли собі дозволити таке, маючи великі матеріальні достатки завдяки вмілому веденню господарства, чим у певній, щоб не сказати у повній, мірі відрізнявся В. Горленко. Але не це для нього найважливіше, головне – щоб школа функціонувала, а тим більше для дітей простого народу, – він був так вихований, і матеріальний рівень тут не мав ніякого значення.

Проте не все гаразд було зі школою. І тут вже В. Горленко у своєму обуренні до кінця щирий, відвертий до категоричності: «Був би порядний у тій парафії піп, то все б, звичайно, могло продовжуватися мирно до кінця року. Але піп там – страшенний мерзотник, як більша частина із них, між іншим, – треба попередити Скоропадських, щоб їхній добрий намір не зазнав прикрої загибелі»¹³⁰⁶.

Треба, на наш погляд, відзначити лібералізм Скоропадських. Коли б вони мали деспотичний характер, то ні в

¹³⁰⁶ Лист В.Г. до А.Степовича від 10 жовт. 1902 р. // IP.– Ф. 179.– № 132. У відомих листах В. Горленка до Скоропадських немає інформації про попердження їх стосовно попа.

якому б разі ніякий піп не посмів би виступити проти, навіть якби й претендував, наприклад, на посаду вчителя у цій школі чи ще якийсь мав меркантильний намір. Горленкова характеристика безкомпромісна. В даному, як і в будь-якому іншому разі мова йде не просто про поняття «навчально-освітній осередок», а про «добрий намір», який пов'язаний з дітьми, з їхнім майбутнім. Недаремно поет і критик М. Зеров писав про В. Горленка як людину, яка вірила, що на рідній «ріллі ще проростуть науки винні грона»¹³⁰⁷. В. Горленко свято вірив у майбутнє через дітей, які тягнуться до освіти. І тут погляди його і Скоропадських збігаються...

У минулому столітті, особливо в кінці другої половини, почалося активне збирання документів і матеріалів, що стосуються того чи іншого роду.

Ніби відчуваючи за кілька десятиліть уперед гігантську катастрофу у суспільстві, яка пожерла неймовірно велику кількість духовних і матеріальних цінностей, – справді, більшовицький запал найчастіше перетворювався в реальний вогонь, підпалений напівграмотними ентузіастами «нового життя», залишаючи після себе попелища та руїни, – формувалися сімейні архіви. Деякі з них побачили світ у друкованому вигляді: Ханенків, Стороженків. Більша ж частина залишилася в первісному стані. Архіви тих родин, які зробили внесок у збагачення, а матеріали та документи, що представляють для історичної науки цінність, – необхідно опублікувати.

Схоже, що саме Павло Скоропадський, той-таки майбутній гетьман України, а тоді кавалергард, і займався формуванням родинного архіву. В. Горленко ж, як людина, що провела багато часу в архіво-, книгосховищах мала знайомих серед букіністів, архівістів, дослідників минулого, сама зналася на старовині, зрозуміло, була корисною для П. Скоропадського у його занятті. Але була й інша причина. «Скоропадський посилено клопочеться за мене в Петербурзі, – пише В. Горленко в листі до О. Лазаревського,

¹³⁰⁷ Зеров М. Твори в двох томах. Том 1. Поезії. Переклади.– К.: Дніпро, 1990.– С. 33.

маючи, певно, на увазі пошуки служби, – клопочеться зовсім безкорисливо і досить делікатно, і я хотів хоча б чим-небудь йому віддячити, а він пристрасно збирає свої родинні папери»¹³⁰⁸. Отже, з'ясовується, В. Горленко сам навіть виявив бажання допомогти своєму сусідові.

Однак це не так просто було зробити. Розпорошеність документів, складні характери їхніх власників не завжди сприяли успіхові. Тому застосовувалися різні обхідні маневри, залучалися знайомі, впливові особи. «Мені сказала пані Сологуб, із Гайворона, уродженка Скоропадських, – пише В. Горленко в цьому ж листі, – що в її матері і тестя Фененка, які живуть, здається, в с. Хижках поблизу Конотопа є папери Скоропадських. Якщо прохання про передачу або повідомлення їх буде виходити від пасинків чи падчерки, – то цього достатньо, щоб папери видані не були. Будь-якій сторонній особі – папери не видані будуть через амбіції. Фененко швидше всього видав би папери Вам, поважаючи дуже Вас. Якщо це не буде зухвальством, то я просив би Вас написати йому про це. Папери бажано чи 1) (краще всього) придбати через купівлю, чи 2) одержати на деякий час, чи 3) одержати хоча б для зняття копії. На всяку не надмірну умову покупець цей – кавалергард Павло Скоропадський»¹³⁰⁹.

З іншого боку, пише В. Горленко: «Якби я знав, що можу здобути у Фененка папери сам, то сам би до нього і звернувся, не турбуючи Вас. Але, кажуть, від цього нічого не вийде, ось чому я прошу Вас про це, якщо можна»¹³¹⁰. О. Лазаревський, очевидно, дав згоду звернутися до Фененка, бо тоді як зрозуміти, що через деякий час В. Горленко знову нагадує О. Лазаревському: «Повідомте, будь ласка, чи бачили Ви в Конотопі Фененка, що він сказав про папери Скоропадських і чи є надія їх у нього дістати»¹³¹¹.

«Надія» завершилася успішним фіналом. 21 квітня 1897 р. В. Горленко пише до О. Лазаревського: «Дані мені Вами

¹³⁰⁸ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 27 серп. 1896 р. // IP.– Ф. I.– № 68014.

¹³⁰⁹ Там само.

¹³¹⁰ Там само.

¹³¹¹ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 9 груд. 1896 р. // IP.– Ф. I.– № 68015.

документи Скоропадських передані мною Павлові Скоропадському. Що і як можу я надіслати Вам на обмін за них?»¹³¹².

Пауза між попередньою і останньою датою, наведеною інформацією складає близько 4,5 місяця. Трансформувавши цю тривалість часу на сьогоднішній день, відмітимо: події не так уже стрімко розвивалися. Треба було і терпіння, і такт. Та все-таки основне полягає в тому, що папери одержано, передано новому господареві і той, хто допомагав, – Горленко – виявляє задоволення і готовий взяти на себе нові зобов'язання. Це вже така його риса, навіть тип характеру. Він страждає від того, що «звикнувши бути незалежним, вільним мислителем, я ніяк не думав, що так морально важко бути чим-небудь зобов'язаним»¹³¹³, але страждає в той момент, коли справа не вдається, з'являються перешкоди, які важко перебороти, коли створюється ситуація, що він особисто не може виконати прохання, зобов'язання, а змушений звертатися за допомогою до інших. І цим самим він не проявляє безпорадність, жалюгідність, а говорить широко, чесно. І ця відвертість набирає філософського змісту, а великодушність – постійності, безперервності.

Ознайомившись із описом фонду Скоропадських, що зберігаються в ЦДІА України, м. Київ (ф. 1219), не може не виникнути і подив, і захоплення: як багато зібрано, ретельно збережено... У цьому можна припустити до певної міри навіть родинний егоїзм, але, коли осмислити роль цієї родини в історії України, то хочеться сказати, що в даному випадку цей егоїзм реалізовано не до кінця. Багато відсутньо офіційних документів: універсалів, указів, листів самих Скоропадських, які хай залишаються на совісті адресатів і найбільше на совісті, якщо таке поняття там було, у більшовицької влади, куди треба адресувати і родинний маєток та церкву, скажімо, в Тростянці з усім їхнім багатством: меблями, живописом і т. д., розграбовані жителями навко-

¹³¹² Лист В.Г. до О.Лазаревського від 21 квіт. 1897 р. // IP.– Ф. I.– № 68016.

¹³¹³ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 27 серп. 1896 р. // IP.– Ф. I.– № 68014.

лишніх сіл та спалених, які б на сьогоднішній день разом із парком (яке щастя, що дерева та кущі мають властивість відростати!) створили б ансамбль, рівний якому б знайти було важко. Важко про це говорити, як і не може не викликати подив, що зібраний архів уже скільки років хай і не мертвим вантажем, але й не є арсеналом, який би сприяв у розбудові незалежної держави України¹³¹⁴.

Думається, що листування Скоропадських, вийшовши друком, стало б не лише прибутковим у матеріальному відношенні, а й величезним культурним здобутком. Та чи проаналізовано господарську справу роду, яке, здається, ніколи не була збитковою для нього, що давало можливість проводити велику благодійну діяльність його представниками. Що ми про це знаємо?!... Життєпис роду має бути написаний за документами не лише правдиво, чесно, а й цікаво, захоплююче, щоб його прочитав з неабияким інтересом кожний, хто візьме в руки книжку. Зрозуміло, що російський вплив не міг не відбитися і на характері, і на моралі багатьох членів роду. Однак не все суто українське, національне було витравлене з нього. Корені залишилися міцними, животворними, випускаючи час від часу повні сили паростки... Через багато років, пройшовши через складні перипетії долі, пишучи свої «Спогади», П. Скоропадський з теплотою згадує всіх тих, хто спонукав його займатися історією України, любити її людей, поля, клімат, минуле, був, власне, його ідейним натхненником. І серед цих людей – ім'я В. П. Горленка, яке, на відміну від інших, написане повністю¹³¹⁵.

Ще один приклад, який підтверджує сказане вище, і який знову поєднує Горленків, в особі Василя Петровича, і Скоропадських.

Мати майбутнього гетьмана – Марія Андріївна, з якою В. Горленко багато років листувався і дещо з цієї кореспон-

¹³¹⁴ Першою серйозною спробою осмислення архіву Скоропадських можна вважати працю Г. Папакіна. Див.: Папакін Г.В. Архів Скоропадських: Фамільні архіви української родової еліти другої половини XVII–XX ст. та архівна спадщина роду Скоропадських.– К., 2004.–420 с.

¹³¹⁵ Скоропадський П. Спогади.– К., Філадельфія, 1995.– С. 48.

нденції збереглося, – звернулася до нього з проханням, щоб знайшов художника, який би знав давню українську архітектуру. В. Горленко одразу ж кинувся до свого доброго знайомого, чудового художника й етнографа П. Мартиновича, який справді знав цей предмет і міг виконати замовлення, тим більше, що й не безкоштовно. «Пишу вам кілька слів у справі і прошу вас *негайно дати відповідь мені*, – пише В. Горленко. – Вам пропонується скласти малюнок чи два (скільки треба, щоб архітектор зрозумів добре всі форми й деталі) староукраїнського будинку (кімнат на 8–9. Внутрішнє їхнє розташування може бути лише *зазначено* вами на окремому невеликому плані для архітектора). Всі деталі: вікна, двері, різьба ґанків *est* бажано найархаїчніші, але в цілому красиві. Дім цей думає будувати в Чернігівській губернії пані Скоропадська, але ніде не може знайти художника, який би володів справжнім знанням малоросійського стилю і смаку. За цей малюнок із невеликим планом пропонується від 100 до 150 руб. Спілкування або через мене, або прямо за адресою замовниці – С.-Петербург, Воскресенська Набережна, б. № 30, її превосходительству Марії Андріївні Скоропадській»¹³¹⁶.

Шкода, що небагатий, але талановитий П. Мартинович не зміг виконати цього прохання. Його реалізував інший не менш талановитий український художник. В. Горленко про це пише так у листі до О. Лазаревського: «Після довгих пошуків іншого художника, я звернувся за проханням М. А. Скоропадської до Сластьона для складання проекту будинку в малоросійському стилі, що має будуватися в маєтку її Курабівці (Глухівського повіту). Сластьон зробив малюнок і будинок буде будуватися за ним. Я не бачив, але Скоропадська в захопленні»¹³¹⁷.

Отже, можна окремо говорити про ту увагу і відповідальність, з якими В. Горленко намагався виконати те чи те прохання, допомогти, адже кожна справа, за яку він брався, торкалася його духовного стану, сфери, навіть у якійсь

¹³¹⁶ Лист В.Г. до П.Мартиновича від 30 листоп. 1896 р. // ІЛ.– Ф. 102.– № 73.

¹³¹⁷ Лист В.Г. до О.Лазаревського від 1 черв. 1897 р. // ІР.– Ф. І.– № 68017.

мірі була в його високих, а не меркантильних інтересах. Ці короткі ескізи не є самостійними по відношенню до особистості В. Горленка. Вони лише доповнюють загальну картину, конкретизують її, врешті сприяють її створенню.

Навчання дітей простого народу. В. Горленко завжди був прихильником того, що освіта є основою прогресу суспільства, і ніс ці знання людям. М. Зеров говорив про нього як про людину, що «звістує світло хуторам»¹³¹⁸. І це було сказано не лише правильно, а й символічно, бо в цей час нависала реальна загроза над українськими хуторами, в які й Г. Сковорода свого часу «звістував» світло розуму і мудрості...

Побудувати хату в староукраїнському стилі. Горленко плекав усе, що стосувалося старовини і мало національну цінність: слово, річ, предмет, бо на його очах – і з яким болем він це спостерігав – відбувалося тихе, але активне руйнування місцевого, українського колориту, характеру. Тому найменшу можливість зберегти усе це для майбутнього В. Горленко намагався з найбільшою активністю, скільки ставало його власної сили, ініціативи...

Збирання родинних архівів. В. Горленко вітав це заняття. І сам, як бачимо, допомагав, виступав із повідомленням про такі та інші зібрання в періодичних виданнях, відгукувався в листах (музей К. Скаржинської в Лубнах, В. Тарновського в Качанівці та ін.). Був архів і родини Горленків, але й понині немає відомостей про його знаходження. Більшість знавців творчості В. Горленка і ми в тому числі схильні думати, що у 18-му році минулого століття він згорів разом із садибою – це в той же час, коли було спалено маєток Скоропадських у Тростянці. Тільки й збереглися окремі свідчення про збирання самим Василем Петровичем предметів, що стосуються його роду, наприклад, як він говорив про власницю портрета Іоасафа Горленка, свого предка, звертаючись до О. Лазаревського, щоб той переказав його власниці, як тільки з'являться гроші в Горленка, він вирве з її рук цей предмет. Аж не віриться, щоб він міг бути таким ка-

¹³¹⁸ Зером М. Твори в двох томах. Том 1. Поезії. Переклади. – К.: Дніпро, 1990. – С. 44.

тегоричним, але факт. Можливо, саме завдяки такому темпераменту збирача і відомо українській культурі образ цієї дивовижної, святої в прямому відношенні людини...

Не всі роди в народній пам'яті залишили не злий спогад. Сьогодні народ пам'ятає рід Горленків і рід Скоропадських (зрозуміло, мова йде про тих людей, де були маєтки та садиби Горленка й Скоропадських). Автор цих рядків був свідком, як нинішні старожили уже не хутора Тростяця з любов'ю зверталися до пані Олени Павлівни Скоропадської і говорили, що Скоропадський був добрий пан. Так відфільтрувала народна пам'ять минуле і передає з покоління в покоління про цей рід. Хоча безумовно багато в чому вона фальшивить, не усвідомлюючи того, що бажане видає за дійсне. Про експлуатацію селян треба говорити окремо, але й без документальних джерел ми є свідками, як народ швидко забув серію голодоморів, репресій, ідеологічних експериментів, національних геноцидів, колгоспного рабства і намагається довести, що саме тоді їм жилося добре... І тільки в одному можна погодитися про геніальність народної пам'яті, що вона не зла.

Ось ще одна – комічна і мудра розповідь, що теж збереглася в народній пам'яті.

Запросив Скоропадський Горленка на банкет. Гості зібралися, пора б і розпочинати торжество, а господар не запрошує до столу.

Питають:

– Чому не сідаємо?

– Горленка чекаємо, – відповідає господар.

А час іде. Горленка немає. Виглядає господар, виглядають і гості. Всі хвилюються.

Аж ось помічають: далеко-далеко в полі щось дуже повільно рухається. Довго ще чекали. Коли ж підвода підїхала, і з неї зліз Горленко. То гості були здивовані, щоб не сказати ображені: коні, якими приїхав Горленко, – одна коняка була сліпа на одне око, інша шкутильгала.

Майнова різниця між Горленком і Скоропадським була велика, та повага останнього до першого була незрозуміла гостям.

– Зате в нього розуму на півсвіту, – сказав Скоропадський.

Про якого Скоропадського йде мова, домогтися від розповідачів не можна, бо не знають. Але в цьому не варто вбачати брак народної пам'яті, тому що в цій розповіді не лише зафіксований епізод із життя Василя Петровича та Павла Петровича чи його батька, брата, дядька чи ще когось із Скоропадських, а маємо вже збірний образ кожного окремого з родів, із їхніми недоліками і перевагами, бачимо стиль їхнього життя. Власне, це вже зразок фольклорного сюжету, на які багата народна пам'ять. Тільки не всім їм вдається потрапити на сторінки друкованого аркуша.

* * *

**В. Антонович
в оцінці В. Горленка:
за листами В. Горленка
до Ф. Лебединцева**

Сьогодні історична наука багато уваги приділяє вивченню персоналій, які залишили помітний слід в науці, але які були маловивчені, малознані через ідеологічні бар'єри більшовизму, через них же фальсифіковані. Питання політичних поглядів того чи іншого науковця, громадського діяча має не лише спеціальне фахове значення, а насамперед національно-державницький характер. Ось чому так мало відпускалося інформації про українсько-малоросійських істориків, культурних діячів. Та й то все подавалося у викривленому вигляді.

Вивчення персоналій – завжди перспективний шлях і метод у створенні фундаментальних досліджень. Чим яскравіша, глобальніша постать, тим більше навколо неї може «обростати» проблем, тем, які з фундаментального погляду є дрібними, хоча виступають його невід'ємними частинами, компонентами чи «будівельним матеріалом».

Звідси також ніяк не обійтися без вивчення творчособистісних контактів, які з погляду науки вже виходять

за рамки особистих, амбіційних почуттів, настроїв. А якщо вони присутні, то ніяк не можуть не впливати на науку, на справу в цілому. На нашу думку, саме ці творчо-особистісні контакти багато в чому визначають прогрес, подальший розвиток теми чи навіть усїєї галузі. Від «з ким поведешся, того й наберешся» до «з ким поведешся, від того й відшто-вхнешся» – саме так можна поставити кут зору на цю проблему, що дасть можливість значно ширше побачити й зрозуміти багато причин, явищ і наслідків...

Ми зумисне поставили перед собою таке вузьке завдання, яке б, з нашої точки зору, дало можливість прокоментувати не лише факти, а й психологічні настрої, моменти, вихопивши їх тільки з листів В. Горленка до Ф. Лебединцева.

Вперше ім'я В. Антоновича В. Горленко згадує в листі до Феофана Гавриловича від 22 лютого 1883 р., коли рекомендує редакторові залучити до співробітництва в журналі «Киевская старина» «неподржаемого» М. Кропивницького з його великим етнографічним матеріалом через В. Антоновича. «Вам неважко влаштувати його співробітництво через Антоновича, – пише В. Горленко, даючи цим зрозуміти, що між Антоновичем і Кропивницьким настільки добрі стосунки, що «він (Кропивницький) зі свого боку напевне відгукнеться на поклик, як тільки в нього знайдеться вільний час від його сценічних тріумфів»¹³¹⁹. З цих слів можна також припустити й те, що В. Горленко був близький знайомий як з В. Антоновичем, так і з М. Кропивницьким. Інакше звідки йому відомо про «великий етнографічний матеріал» М. Кропивницького і та рішучість, з якою рекомендується звернутися до професора?

Але це не викликає сумнівів, коли взяти до уваги факти біографії В. Горленка і згадати, як він їздив із трупою М. Кропивницького, писав не стільки про неї, як про чарівну М. Заньковецьку. І додати до цього той відрізок часу, коли В. Горленко порівняно активно співробітничав у газеті «Труд», де можна знайти матеріали і самого В. Антоновича. Отже, корені стосунків між В. Горленком і В. Антоновичем

¹³¹⁹ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 22 лют. 1883 р. // ІР.– Ф. III.– № 3798.

чи початок знайомства треба шукати і в редакції газети «Труд» та журналу «Киевская старина». Хоча про цей період треба говорити, можливо, як про заочне знайомство.

Те, що засвідчують листи В. Горленка, носить характер фрагментарності, епізодичності і лише сприяє здогадам, що ці сторінки обумовлювалися почуттями взаємоповаги і взаєморозуміння.

У тих випадках, коли В. Горленко затримував обіцяний матеріал надіслати до редакції журналу «Киевская старина», а цим грішили багато хто із співробітників, ішла довга синтаксична конструкція. Її можна назвати стилістично-синтаксичним букетом виправдовувань, пояснень, у які влітається чи не найосновніше ім'я, ім'я В. Антоновича як аргумент, як захист самого себе від того, що й цей автор грішить цим самим і, мабуть, систематично. Навіть за для цього він створив теорію «трьох днів», які служать рятивним островом можливості донадіслати творчі борги. «Занурений у глибокодумні роздуми про те, – пише В. Горленко, – «що треба сіяти за загонами» чи який товар треба гнати на ярмарок у Срібне, я починаю вже забувати, що сьогодні 15–16, – був як правило строк представлення рецензій і що цей строк, в силу міркувань про відомі «три дні», розтягувався по можливості далі, проте внутрішня тривога починала опановувати лінивим Вашим співробітником і перо його бралось в лихоманці дряпати альбомний папір... Хто набридає Вам своєю неакуратністю нині? Чи не той, з кого ми беремо приклад всі, – глибокошанований, дорогий Володимир Боніфатійович, він, що придумав заспокійливу теорію про три дні і який так блискуче застосував її до «Мазепи», «Богдана Хмельницького» і т. п. і т. п.»¹³²⁰.

Цей гумористично-жартівливий фрагмент із листа розкриває нам дружні взаємини між трьома особами (в даному разі), один з яких, користуючись прихильністю редактора, дозволяє необразливе кепкування, будучи наділений почуттям гумору, в адресу третьої особи, в даному випадку – В. Антоновича.

¹³²⁰ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 14 квіт. 1884 р. // IP. – Ф. III. – № 3803.

Зовсім же інакше будується і нагромаджується словниковий ряд, коли над небосхилами цих людей з'являються хмари. Тут уже виливається те, можливо, що насправді мучить автора і є його якщо не абсолютним, то певним переконанням або принципом «підтримати розмову співбесідника», де жартам і кепкуванням немає місця. Така роздвоєність, навіть розтроєність, притаманна не лише В. Горленкові. І хоча вона не є визначальною рисою, а лише носить побутовий характер, рівень, однак дає можливість судити про кулуарний зміст розмови, листування. «Мене вкрай засмутило те, – пише В. Горленко, правильніше, відповідає на лист Ф. Лебединцева, – що Ви повідомляєте про негарний і грубий вчинок Антоновича. Хоча я схильний найбільшу частину вини віддати на долю кращої із жінок, але виправдовувань ніяких Володимирові Боніфатійовичу не знаходжу»¹³²¹.

Так ніби розганяючись і розминаючись розпочинає В. Горленко висловлювати своє ставлення до того, у що абсолютно повірив Ф. Лебединцеву у його ж слова. І спочатку нібито намагається, як кажуть, звести питання до пошуків жінки, що найчастіше стоїть на найтоншому відрізку між гумором і трагедією. Проте, певно, слова Ф. Лебединцева були настільки емоційно насиченими, що викликали у В. Горленка повну відвертість: «Для мене завжди помітна була деяка сухість і гурткова вузькість, – пише В. Горленко,

¹³²¹ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 9 трав. 1885 р. // ІР.– Ф. III.– № 3809. З'ясувати причину цього конфлікту остаточно не вдалося. Про що може йтися? З публікації Савченка Ф. «В.Б. Антонович і перша редакція «Київської Старини» (Листи В.Б. Антоновича до Ф.Г. Лебединцева.– Ф.Г. Лебединцева до М.І. Петрова // Україна.– 1928.– Кн. 6(31).– С. 83–96) можна дійти висновку, що розходження відбулося на тому, в чий руках перебуває журнал «Киевская старина»: Ф. Лебединцева чи колективних – представників Старої громади. Ф. Лебединцев вважав себе незаперечним господарем і незалежним від колективного керування, пригадуємо, В. Горленко назвав його міністром. Старогромадівці були іншої, протилежної думки. Цей же настрій, правда, в листах невиразно, але проходить і в цитатах В. Горленка, можливо, навіть і в супереч власним переконанням. Хоча чіткого вираження щодо цього ми не знаходимо.

– що відрізняла його. Це не наслідок яких-небудь міркувань чи недоброброзичливості, а натури. Є речі, які йому недоступні зовсім – довід, що одного розуму, хоча б і великого, як у нього, ще недостатньо, не заважає мати ще трошки й серця»¹³²².

Здається, В. Горленко вже забувся про слова Ф. Лебединцева, захопившись складанням характеристики. Висловлюючи вже суто особисте ставлення до великого історика, аж ніяк не применшуючи його розум. Навпаки, побіжно високо оцінюючи його, він знаходить той протилежний берег особистості, якого, на думку В. Горленка, якраз і не вистачає В. Антоновичу, – серце: значить доброти, можливо, гуманності, а кажучи сьогоденнім терміном, толерантності. Зрозуміло, що для переконливішого доведення такої оцінки треба б багато говорити про самого В. Антоновича. Але В. Горленко йде іншим шляхом, ніби не бажаючи брати на себе відповідальності за власну характеристику: методом порівняння він знаходить історика не меншого за В. Антоновича, достойного в порівнянні, – М. Костомарова.

Ще дуже свіжі враження, не вщух біль утрати такої близької людини. І В. Горленко пише: «Ось де різниця між ним і покійним Костомаровим, немає в нього цієї всеохоплюючості, цієї велелюбної, живої душі поета, яка є основною привабливою рисою особистості Костомарова, яким одухотворяє все, що він писав. При великому розумі і вченості, при непохитній стійкості переконань, при безумовній чесності Володимира Боніфатійовича, – якого, звичайно, я глибоко поважаю, – позбавлений того, що вульгарно називають священним вогнем. Звідси різниця і в творах того й іншого. Твори Антоновича розумні, дотепні, добросовісні, точні, – але неживі, теоретичні, сухі. Те ж і в своєму характері і вчинках»¹³²³.

Останнє речення цитати звучить як висновок, як своєрідний вирок, після якого має вже йти інша тема. Проте вона не вичерпана. Нам, звичайно ж, цікава порівняльна харак-

¹³²² Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від від 9 трав. 1885 р. // ІР.– Ф. III.– № 3809.

¹³²³ Там само.

теристика двох видатних істориків, характеристика концепційного окреслення. В. Горленко ніби й шукав можливості, приводу, щоб висловитися з цієї нагоди. І він це зробив за всіма композиційними компонентами. Але ми до цього ще не врахували емоційно-психологічне навантаження слів і В. Горленка. Невже все ним було сказано тільки заради відповіді як такої на лист, заради підтримки розмови з адресатом, висловивши при цьому суто особисту точку зору? З'ясовується, що не тільки. Весь цей композиційний комплект є не що інше, як пролог до основного: заспокоїти Ф. Лебединцева, переконати його самого в протилежному того, до чого він прийшов після образи його Антоновичем, – залишити журнал, точніше, припинити його видання. «Якщо Ви не так зав'язуєте галстук і молитесь не в той куток, – Ви не наш, – пише В. Горленко. – Потреби немає, що так чи інакше може зав'язати галстук усякий і що є значно суттєвіші риси і основи, які повинні зближувати людей для діяльності»¹³²⁴.

Процитовані слова нібито вже прямого відношення не мають до попередньої проблеми і виступають загальниками, які спрямовані на заспокоєння, розслаблення адресата чи просто пофілософствувати. Не відкидаючи всього цього, вищезазначені слова є насправді прологом вже до нового композиційного комплексу в сюжеті конфлікту між В. Антоновичем і Ф. Лебединцевим. Але в центрі уваги тепер уже стоїть не В. Антонович, а Ф. Лебединцев. На нього всі свої стріли тепер спрямовує В. Горленко, хоча предмет відповіді залишається той самий. «Я кажу все це більше для себе, – пише В. Горленко, – бажаючи зрозуміти самому цей факт, який мені важкий тими висновками, які Ви з нього робите»¹³²⁵.

В. Горленко хоче сказати, що не один Ф. Лебединцев був у подібній ситуації, що він не самотній у своєму становищі. В. Горленко також переживав щось таке і його не дивує гру-

¹³²⁴ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 9 трав. 1885 р. // ІР.– Ф. III.– № 3809.

¹³²⁵ Там само.

бість В. Антоновича чи ще когось, – важливо не це, основне те, до яких висновків унаслідок цього доходить одна із сторін. І саме це В. Горленка якраз найбільше й турбує, непокоїть, створює крайній морально-етичний дискомфорт.

Наголосимо, що В. Горленко тут бачить основну проблему в тому, щоб зберегти редактора журналу і, зрозуміло, сам журнал. Тому він використовує весь свій емоційно-стилістичний запал, до якого, як йому здається, підготував адресата і сам готовий уже виприснути весь запас переконань на користь справи. «Сподіваюся, дорогий Феофане Гавриловичу, – пише він, – що Ви говорили почасти під впливом хвилинного і цілком зрозумілого роздратування, але що рішення Ваше не остаточне. Інакше ряд подібних рішень міг би цілком убити всяке бажання до діяльності і всяку віру в майбутнє. Адже вище людей, вище їх особистих слабостей і недоліків є справа, є святі наміри, ради яких ми живемо і по мірі можливості, діємо. Такі справи не здійснюються раптом і кожний крок позиції здобувається тільки багатьма зусиллями. Можу запевнити Вас, що Ваша діяльність уже дає плоди. Тут, у селі, у глухомані, від неосвічених людей, від тих, хто лише дещо понюхав у науці, я чую тільки про розробку південноросійської історії, про ту чи іншу статтю «Старини», [...] пробуджується думка про особливості нашого минулого, про наше минуле життя, зовсім не спільне, як учили шкільні підручники, а яке складалося інакше, на інших народних началах, в іншому дусі. Ви скажете, що всього цього небагато, – але де ж у нас і що робиться швидко і широко? Ви зробили те, що не зробила «Основа» і окремо історичні праці з південноросійської історії. Ви заявили і пробудили почуття свого минулого, в багатьох питаннях показали зв'язок з минулим, оживили вивчення його. Кинути вже це напризволяще заради тимчасових людських недоліків, – ні, я не вірю, щоб Ви зробили це! Заклинаю Вас і молю Вас повернутися від Вашого вбивчого рішення»¹³²⁶.

¹³²⁶ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 9 трав. 1885 р. // ІР.– Ф. III.– № 3809.

Не вдаючись до детального аналізу цього складного тексту, який безсумнівно має значення для характеристики діяльності Ф. Лебединцева, журналу в цілому, національної ідеї і тим паче стосовно сільського населення у площині бачення В. Горленка, усвідомлення, на відміну від офіційних педагогічно-ідеологічних положень, того, що історія українського і російського народу ніколи не мала і не має свого спільного, що так могло б тісно їх об'єднувати, як зараз об'єднані, В. Горленко схильний думати, що саме ця відповідь зберегла на посаді першого редактора Ф. Лебединцева. А якщо й ні, якщо хтось чи щось інше відіграло визначальну роль, зберігши цим самим ще на кілька років Ф. Лебединцева на посаді редактора, то переконливість, розуміння ситуації, співчуття, надзвичайно тактовні повчальність і моралізування – досить тонкі, делікатні і вишукані, – ці риси і особливості В. Горленка не могли не вплинути на Ф. Лебединцева так, щоб він, принаймні, завагався в остаточному кроці...

Зрозуміло, що В. Горленко до В. Антоновича не ставився і не міг ставитися однозначно, як і до будь-кого з істориків-сучасників: він його не обожнював і не гудив крайніми словами. Серед великої кількості його близьких знайомих такої характеристики, майже абсолютно позитивної, заслуговували принаймні дві особи: український письменник Панас Мирний та український художник і етнограф П. Мартинович саме за їхню українську, а не малоросійську творчість. Цю різницю В. Горленко бачив і знав.

В. Горленко володів непоганою рисою: знаходити в людині позитивне. В Антоновича, скажімо, окрім того, що відзначалося, ще й прекрасне знання архівних джерел. В якому стилі він їх використовував, – це вже інша справа. «Як хотілося б, – пише В. Горленко в листі до Ф. Лебединцева, – змайструвати мені самому яку-небудь історичну повістинку. Ах, якби я сидів в архівах і знав хоча б 10-ту частину того, що знає Володимир Боніфатійович, – я б не задумався. Але тепер...»¹³²⁷.

¹³²⁷ Лист В.Г. до Ф.Лебединцева від 10 лип. 1885 р. // IP.– Ф. III.– № 3810.

Докір, адресований самому собі, такий же справедливий і можливий, як і такий, що тільки бажаний і навіть ностальгічний, але ніколи нездійснений. В. Горленко не лише розумів інших художників, а й сам був художником слова. Та він був надто залежний від обставин і тому не зміг примусити себе залишити бодай одну солідну за обсягом художню чи наукову історичну річ.

Звичайно, все найкраще, найповніше пізнається в порівнянні. Проте, на нашу думку, цей метод, незважаючи на свою діалектність, таїть у собі багато небезпек, які обов'язково негативно впливатимуть, навіть дискредитуватимуть одного із порівнювальних і підноситимуть, восхвалятимуть іншого. В. Горленко вдався до порівняльного методу. І хай він не помилився в характеристиці окремої взятої особи, точно визначивши загальний настрій духовного світу, стану кожної з них. Хай він це зробив заради самого Ф. Лебединцева. Проте він це робив не задля чистого порівняння, щоб розставити кожного з них на своє місце по вертикалі чи по горизонталі. Порівняльною характеристикою він намагався розрядити конфліктну ситуацію. Як і сам В. Горленко, так тим більше і М. Костомаров, В. Антонович, і, врешті-решт, Ф. Лебединцев і десятки-сотні інших постатей мають засвітитися насамперед кожен окремо своїми найрізноманітнішими гранями творчості, особистого життя, почуттів і поривань.

* * *

Василь Горленко і ріднокраївці Панас Мирний та М. Дмитрієв

Кожне періодичне видання, яке бодай одним номером побачило світ, має свою історію. І досить часто ця історія не має явного прямого відношення до цього видання, тому що стосується безпосередньо людей, що готували його до виходу в світ, історію формування їхнього світогляду, особистості в цілому. На місці цього видання могло б бути будь-яке інше. І тут уже нібито й заслуга часу, обставин і т. ін.

Щось подібне стосується і часопису «Рідний край», який взяли редагувати, здавалося б, діаметрально протилежні люди: перший – відомий письменник, для якого письменство не було основним як фізичним, так і інтелектуально-творчим заняттям, щоб утримувати сім'ю, давало цивільні (чи військові) звання; другий – також письменник, художник, ніяк не пов'язаний із державною службою, а третій – юрист. Однак в них було щось вагомніше, могутніше, що об'єднувало і привело їх спочатку до думки, ідеї видавати часопис, давши йому одну з найкращих і ємніших в історії української журналістики назву – «Рідний край». Близьких по духу, патріотів рідного краю – саме таких людей вони й шукали для співробітництва у своєму дітищі.

Одним із таких перспективних співробітників і був В. Горленко – полтавець як за проживанням (с. Ярошівка Прилуцького повіту Полтавської губернії), так і за духом (найбільше публікацій присвячено саме цьому краю, його людям).

Близьке знайомство В. Горленка із Панасом Мирним сягає майже чверть столітньої давності до виходу журналу «Рідний край». До Панаса Мирного була спрямована особлива любов В. Горленка. Це переконливо доводять його рецензії на першу частину роману «Повія», відгуки на ряд творів письменника і чи не найбільше – його листи, що побачили світ завдяки зусиллям Є. Рудинської в 1928 р.

Глибока й самовіддана, ця любов, проте, не давала підстав сумніватися в щирості й правдивості Горленкових характеристик творів (були й негативні оцінки); в його ставленні до митця не було ніякого запобігання чи упередженості. В. Горленко вважав, що Панас Мирний – великий український, суто національний письменник, якому підвладні масштабні полотна з глибоким і правдивим розкриттям, мистецьким зображенням картин життя народу. І видрукувавши рецензію на першу частину «Повія», В. Горленко невтомно умовляв Панаса Мирного, закликав, нагадував, переконував, щоб він продовжував писати цей твір, подавав до друку наступні частини роману. Вельми цікавий і повчальний сюжет із життя двох творчих особис-

тостей, він вартий окремого вивчення – уважного, не запобігливого, щирого.

Думається, що саме Панас Мирний і познайомив В. Горленка з М. Дмитрієвим (чи навпаки). Стосунки між ними склалися щонайкращими. Це досить виразно і прозоро помітно із листування Василя Горленка до Панаса Мирного. В окремих листах автор абсолютно відвертий як у своїх компліментах, так і гніві. Панас Мирний для В. Горленка був досить близькою в духовному плані людина, і тому йому довірялося більше, ніж будь-кому іншому.

Домовляючись на зустріч із Панасом Мирним у Вельбівських лісах, «і бесідувати про прекрасні справи, забувши, якщо вдасться, про кепські», В. Горленко хоче, щоб ця зустріч відбувалася за участю М. Дмитрієва, бо «Якщо Дмитрієв підїде до того часу, то бесіди наші будуть іще жвавішими»¹³²⁸.

Це перша згадка про Миколу Дмитрієва (Є. Рудинська помилково назвала його Михайлом) в листах Василя Горленка до Панаса Мирного від 19 липня 1900 року. Хоча з процитованих слів зрозуміло, що він його знав і раніше, неодноразово зустрічалися, принаймні, В. Горленко від цих зустрічей мав приємні враження і задоволення як від співбесідника, так і від людини.

Думається, тільки цим і пояснюється той факт, що В. Горленко звернувся саме до М. Дмитрієва за юридичною послугою в досить брудній справі із лихварями, в яких В. Горленко більше десяти років тому позичив гроші, оплатив вексель, а вони його або вкрали, або приховали, щоб знову із В. Горленка стягнути повернуті їм гроші. У зв'язку з цим В. Горленка позивають до суду. Він через Панаса Мирного в листі від 24 квітня 1903 року дуже просить «запитати у М.А. Дмитрієва, в якому стані моя справа, тобто позов...»¹³²⁹ оскільки «я послав йому доручення і писав

¹³²⁸ Рудинська Є. Листи Василя Горленка до Панаса Мирного. 1883–1905.– К., 1928.– С. 78.

¹³²⁹ Рудинська Є. Листи Василя Горленка до Панаса Мирного. 1883–1905.– К., 1928.– С. 85.

два рази. Не одержав жодного слова відповіді»¹³³⁰. В. Горленко змушений був турбувати Панаса Мирного тому, що редакція газети «Новое время» несподівано і для Василя Петровича дала відрядження для поїздки по слов'янських землях, яка триватиме більше місяця. Тому всілякі затримки в судовій справі відбиватимуться на фінансовому, не кажучи вже на моральному, становищі В. Горленка.

Майже рік у листах В. Горленка ця проблема не відображається, так само як і не згадується ім'я М. Дмитрієва. Чи була це перемога, чи перемир'я, чи тактична пауза – із листів невідомо. Але навесні 1904 року справу відновлено. І хоча В. Горленко чекав цього, все одно повідомлення суду приголомшило його. Зрозуміло, обурення, незадоволення роботою юриста: «Ніякого листа від Дмитрієва, – пише В. Горленко в листі до Панаса Мирного від 14 березня 1904 року, – я не одержував (хоча всі листи доходять справно). Прости мене, Боже, але я думаю, що його не було! Він сказав, щоб виправдатися. Для Дмитрієва я поганий і докучливий клієнт. Якщо я помиляюся, то прости мене, Боже!»¹³³¹.

Цілком можливо, що В. Горленко був незручним клієнтом, оскільки, враховуючи попередні дружні стосунки, мабуть же, М. Дмитрієв не брав гонорару за послуги і не досить регулярно відстежував до того ж неперспективну справу. Хоча можна припустити й таке: якщо лихварі здатні були на такий вчинок, то чому засідання не могло б відбутися без присутності М. Дмитрієва. «Дмитрієв обіцяв стежити за нею [справою – І.З.] в суді, та, звичайно, не стежив, – продовжував В. Горленко. – Розгляд відбувся і він не знав і не повідомив мене. [...] Я знаю, що не можна довести оплачуваність векселя, моя мета під час прохання про новий розгляд справи, затягти час хоча б до літа, поперше, щоб зібратися з грошима, по-друге, дещо зробити в

¹³³⁰ Там само.

¹³³¹ Рудинська Є. Листи Василя Горленка до Панаса Мирного. 1883–1905.– К., 1928.– С. 92.

цей проміжок. Так засмучений, що не можу ні про що інше писати»¹³³².

Підтвердженням того, що В. Горленко справді засмучений, хвилюється говорить і те, що лист написано емоційно, не зовсім складно. Тому вже після вітання дружині, завершення листа постскриптумом знову звертається до цієї теми і висловлює негативне відношення до М. Дмитрієва: «У зв'язку з таким ставленням до справи Дмитрієва, я б, звичайно, зараз звільнив його від цих клопотів, але не встигну тепер... Зрозуміло, що я готовий зараз же заплатити гонорар, який він призначить»¹³³³. І просить Панаса Мирного передати М. Дмитрієву, «щоб він підтримував найенергійнішими заходами в суді моє прохання про призначення нового розгляду справи»¹³³⁴. І знову на полі листа – на вздогін – про Дмитрієва, що вже сприймається як відчай, крайній емоційний стан В. Горленка: «Хотів би помилитися у фальшивості Дмитрієва, але думаю, на жаль, що й Ви в ній коли-небудь переконаєтеся»¹³³⁵. Виявляється, що М. Дмитрієв писав, але перший лист загубився у редакції, а другий надійшов нещодавно.

Відверто кажучи, нам, як авторіві, все-таки прикро писати і цитувати ці слова, як і прикро було переживати В. Горленкові свою ошуканість, за яку змушений був таки заплатити повторно свій борг по векселю. Можливо, що це був прикрий епізод і в житті М. Дмитрієва. Можливо. Поки що говориться, використовуються думки однієї сторони, – жертви. І якби знав В. Горленко, що колись його обурення, негативні емоції будуть доступними кожному, хто прочитає його листи до Панаса Мирного, то ні за яких обставин не дозволив би собі так негативно висловлюватися на адресу тієї людини, про яку він був високої думки. В. Горленко не стримувався тільки з однієї причини – Панас Мир-

¹³³² Рудинська Є. Листи Василя Горленка до Панаса Мирного. 1883–1905.– К., 1928.– С. 92–93.

¹³³³ Там само.– С. 93.

¹³³⁴ Там само.

¹³³⁵ Там само.

ний був однією з найдовіреніших осіб у житті В. Горленка, якій він довіряв більше, ніж будь-кому іншому із своїх кореспондентів, хоча серед яких були також досить близькі люди: О. Лазаревський, Ф. Лебединцев, О. Левицький, П. Мартинович. Справа полягає лише в тому, чи доходили ці емоції до М. Дмитрієва. Думається, що ні.

Згодом стосунки між В. Горленком і М. Дмитрієвим налагодилися, відновилися, можливо, й не в такій мірі, як раніше, але... У листі від 5 вересня 1904 р. до Панаса Мирного В. Горленко пише про відвідування його в Ярошівці М. Дмитрієвим і В. Кричевським: «Ви, можливо, чули від М. Дмитрієва чи Кричевського про люб'язне відвідування мого кутка»¹³³⁶. Як відомо, В. Кричевський і М. Дмитрієв цікавилися будинками, що відповідають українському архітектурному стилю, їздили по селах, ознайомлювалися і вивчали ці споруди, які дозволяло собі побудувати, зрозуміло, не селянство. Один із таких будинків був побудований у селі Лебединці родиною Скоропадських. «На жаль, – пише далі В. Горленко, – мені не можна було їх везти до Лебединця для огляду «будинку», бо Лебединець знаходиться від мене 45 верст дуже поганого сполучення.

Поморщились-поморщились вони і повинні були задовольнятися тільки мною, оскільки гречність не дозволяла ж сказати їм, що їх цікавив зовсім не я, а «будинок»! Ми провели час у бесідах, для мене *досить приємних* [виділення наше. – І.З.]»¹³³⁷.

1905 рік для В. Горленка, як і для багатьох українських патріотів, які левову частину свого життя віддали публікаціям у періодиці, був неоднозначним. Заграва свободи так і не прояснилася яскравим сонцем, а так і залишилася червоною. Але для багатьох вона стала не лише кольором крові. У В. Горленка виходила (і вийшла) в цілому третя, а в Петербурзі перша книжка із українським орнаментом у виконанні художника В. Кричевського. Забігаючи наперед,

¹³³⁶ Рудинська Є. Листи Василя Горленка до Панаса Мирного. 1883–1905.– К., 1928.– С. 97.

¹³³⁷ Там сао.– С. 97–98.

скажемо, що книжка чесна, професійного майстра пера. Вона була перевидана одразу після смерті автора 1907 року (книжка вийшла 1908 р., але вже без орнаменту В. Кричевського). З приводу виходу книги В. Горленко пише до Панаса Мирного у листі від 11 травня 1905 року: «Настирно домагався виходу при собі в Петербурзі книжки своєї «Отблески», та так і не дочекався. Вона вийде днями, уже без мене. Як тільки мені її надішлють, вишлю її Вам, у Казенну палату. В ній зібрано 28 статей із сотень (абсолютно), написаних мною в «Новом времени» за сім років роботи. На цю роботу я був вимушений обставинами [матеріальним становищем. – І.З.]. Скільки нарікань, наклепів зазнав я за неї! А між тим я не написав жодного рядка, який би суперечив моїм переконанням і [був] нечесний. Йдеться про те, де я пишу. Як дивитися на це, скажіть прямо? Я напередодні дуже конкретних рішень»¹³³⁸.

Про яке рішення йдеться, сказати важко, оскільки його так і не відбулося. В цей період В. Горленко часто хворіє і, очевидно, просто не встигає його прийняти. Але про одне нарікання він все-таки написав у цьому ж листі і пов'язане воно, як це не дивно, але з тим же М. Дмитрієвим. Знову, як кажуть, шаблі схрестилися, але вже зовсім з іншої причини. Зрозуміло, що В. Горленкові боляче чути критику на свою адресу за співробітництво з російськими виданнями, відчуваючи і бути переконаним у той же час у власній чесності і духовній чистоті перед рідним краєм. Справді тут його шкода і, мабуть, треба було мати велику мудрість і обізнаність творів В. Горленка, щоб не ранити його тонку натуру, воістину патріота свого народу і землі. Але так буває нечасто. Не всім таланти на повне порозуміння і розуміння як при житті, так і після смерті. Адже ще й понині дехто з українських аналітиків не може вибачити В. Горленкові співробітництво із газетою «Новое время». І в цьому також є своя закономірність і частково справедливність, хоча як не погодитися із думкою С. Білоконя: «Плямувати

¹³³⁸ Рудинська Є. Листи Василя Горленка до Панаса Мирного. 1883–1905.– К., 1928.– С. 100.

Горленкове ім'я за те одне, що він друкувався в «Новом часі», – гріх»¹³³⁹. «Нападав на мене за це, між іншим, і М. А. Дмитрієв, – пише В. Горленко. – Не зрозумію я його! Я поцінував цілком його енергію, відданість справі і т. п. [очевидно, гонораром за юридичні послуги. – І.З.], радий був поставитися до нього цілком душевно і він, очевидно, став до мене відноситися так же. Перед від'їздом із Петербурга бачу доктора Пелехіна, стару і досить поважну людину, яка не каже неправду. Виявляється, що, під час свого приїзду до Петербурга, бачившись із Пелехіним вперше, М. А. (який бував тоді ж у мене і здавався розташованим до мене) лаяв йому мене. О малоросійська хитрість і провінційна озлобленість, де тобі межа! Це не завадить, між тим, мені поважати М. А. за його хороші якості»¹³⁴⁰.

Нарешті про «Рідний край». У грудні 1905 року Панас Мирний запросив до співпраці і В. Горленка. Василь Петрович у листі від 23 грудня цього року сприйняв цю пропозицію схвально: «Звичайно, я готовий приєднатися до «Рідного краю»¹³⁴¹. Але В. Горленкові хотілося одержати відповіді від Панаса Мирного на кілька питань, які засвідчували деяку нерішучість і невпевненість автора листа. В. Горленко був обізнаним про те, що не всі українські видання одержали дозвіл від влади, то «чи має вже такий дозвіл Маркевич, чи буде дійсно виходити «Рідний край» і з якого часу?»¹³⁴².

Якщо це питання не вимагало особливих зусиль, щоб дати конкретну відповідь, то наступне могло б поставити в не зовсім зручне становище Панаса Мирного, якби між ним і В. Горленком не були такі дружні стосунки. «Якщо ця справа здійсненна, то порадьте мені, ради Бога, якого характеру статті чи статтю міг би я йому [журналу. – І.З.] дати? Ви знаєте коло моїх занять і робіт. Дайте мені просто

¹³³⁹ Білокінь С. Борг перед Василем Горленком // Слово і час.– 1993.– № 1.– С. 14.

¹³⁴⁰ Рудинська Є. Листи Василя Горленка до Панаса Мирного. 1883–1905.– К., 1928.– С. 100.

¹³⁴¹ Там само.– С. 103.

¹³⁴² Там само.

декілька (не дуже складних) тем на вибір»¹³⁴³. І далі В. Горленко пише про те, що й ставало і стає приводом нарікань з боку дослідників його творчості про відрив його від України, її проблем. Але, думається, не варто поспішно робити висновки. Це кожен може переконатися на тому, якщо від чогось відлучується навіть на досить короткий час, скажімо, їде у відрядження, тим паче у відпустку і то на деякий час відчуває певний дискомфорт. А тут треба мати на увазі, що В. Горленко був журналіст високого, не побоїмося навіть сказати, елітарного класу, який надзвичайно тонко, як професійний музикант відчував тональності, ноти, так він відчував свого читача і не хотів його зраджувати, особливо, коли йдеться про українського читача.

В. Горленко спочатку цілком справедливо пише: «Я відбився від нашої публіки, – та й не знаю, яка вона буде в газеті (боюсь, щоб не була виключно своя, гурткова), – а далі ніби й для Панаса Мирного, але, думається, це стосувалося більше самого В. Горленка. – Думаю, що виходячи із загадковості і народу нинішнього та суспільства, газета повинна найбільше ганятися за фактичним матеріалом, взятим із життя, який відображав би і те й інше»¹³⁴⁴.

І, нарешті, наступні слова також не хотілося, щоб розумілися буквально. Часті хвороби, отже, слабкий загальний фізичний стан; постійні непорозуміння то по господарству, то фінансові проблеми, які треба було надолжувати журналістською творчістю, виснажували його нервову систему, втомлювали морально і фізично. Та й взагалі, чи може людина інколи дозволити собі розслабитися, покритикувати саму себе, то невже, виходячи з цього, варто робити остаточні негативні висновки, виносити вироки, нещадно критикувати? До того ж, В. Горленко більше нікому не відкривався так, як Панасові Мирному, і цей факт, переконані, варто враховувати. «Взагалі, – пише він далі у цьому ж листі, – я – поламаний, покалічений, «понівечений» плід іс-

¹³⁴³ Рудинська Є. Листи Василя Горленка до Панаса Мирного. 1883–1905.– К., 1928. – С. 103.

¹³⁴⁴ Там само.

торії, уламок дворянства, з деякими терпимими і з багатьма нетерпимими його якостями. Я трагічно усвідомлюю все це, але не можу уже змінитися. В Петербурзі я також *люблю витончене, вишукане* [виділення наше. – І.З.]. А для популярної літератури досить здорове, просте... Та все ж спробую постаратися, – але проблеми на цьому не закінчилися, ще одна. – Тільки, як бути з мовою? Хто ж зробить переклад статті? Ваш час надто дорогий, і, якщо є совість, не треба й думати про це. А Маркевич – не письменник. Дайте ж мені теми, спробую написати що-небудь»¹³⁴⁵.

Співробітництво В. Горленка із журналом «Рідний край» не склалося. Звичайно, можна пошкодувати, можна передбачити, що В. Горленко «вписався б» у місцеву проблематику, багато хто з читачів зрозумів би його, знайшлося б кому перекласти його твори, багато чим би він був незадоволений, насамперед, що стосувалося самого його і т. д. і т. п. Але факти є фактами. І не дивлячись на певну урочистість, думається, вони не стали ложкою дьогтю. Що було, те було. Переконані, що в будь-якій ситуації не варто уникати різних точок зору, фактів, які торкаються тієї чи іншої теми. Це було життя. І його нам треба вивчати хоча б для того, щоб зараз менше помилятися, не повторювати ті ж самі помилки хоча б у довірі, повазі один до одного. А це, думається, не так уже й мало.

* * *

В. Горленко та видання «Сочинений и писем П.А. Кулиша»

1908 р. в Києві, у друкарні Т.Г. Мейнандера, вийшов у світ перший том «Сочинения и письма П.А. Кулиша» виданням О.М. Куліш за редакцією І.М. Каманіна¹³⁴⁶. Від-

¹³⁴⁵ Рудинська Є. Листи Василя Горленка до Панаса Мирного. 1883–1905.– К., 1928. – С. 103.

¹³⁴⁶ Сочинения и письма П.А. Кулиша. Том 1-й. Издание А.М. Кулиш. Под редакцией И. Каманина.– К., Типография Т.Г. Мейнандера,

кривався цей том присвятою-зверненням¹³⁴⁷ Олександри Кулішової (Ганни Барвінок) надзвичайно зворушливими і теплими словами: «Дорога і незабутня дружина моя... Ти бажав побачити повен збір своїх стихотворів за своє життя, – та не судилось тому справдитись. Справдити твоє заповітне бажання я поставила метою мого вдовиного після тебе віку»¹³⁴⁸. А далі – переднє слово «Від редакції», написане наспіх, поверхово, з обіцянками все надолужити потім, що так і не вдасться через припинення видання насамперед. І в кінці тексту, останній абзац, присвячений В. Горленкові (подаємо в оригіналі): «Очень многие лица оказали нам, при издании сочинений и писем П. А. Кулиша, любезное содействие. Приносим им самую искреннюю и глубокую благодарность за оказанное содействие, о котором, как и об именах их, скажем впоследствии. Считаем лишь необходимым помянуть здесь добрым словом память незабвенного Василия Петровича Горленко, недавно почившего и принимавшего самое горячее участие в нашем деле советами и сообщениями. Мир праху его. И. Каманин»¹³⁴⁹. Був би живий, зрозуміло, на час видання першого тому, то й не було б згадано багаторічні клопоти і старання «незабутнього Василя Петровича». Така вже суворя дійсність нашого відповідного рівня культури життя.

У даному підрозділі ми не ставимо за мету відобразити всю гаму взаємостосунків між В. Горленком і Кулішами. Це велика тема, яка потребує окремого дослідження. Ми спробуємо проаналізувати один тільки аспект: участь В. Горленка у підготовці до видання творів П. Куліша після його смерті.

Пушкинская улица. – № 20, 1908. – VIII+4/+396+4/+133+3+6 с.

¹³⁴⁷ Для знавців душевних захоплень П. Куліша ця присвята може видатися досить зворушливою, як і іронічною. Проте мало кому з науковців чи просто творчим людям пощастило на таку любов після їхньої смерті: «Присвячую це видання пам'яті найдорожшій для мене людині, моїй вірній дружині Пантелеймону Олександровичу Кулішу. Олександра Кулішова» («Сочинения», без сторінки), – писала вона абсолютно щиро.

¹³⁴⁸ Зазначена праця. Без сторінки.

¹³⁴⁹ «Сочинения». – С. VIII.

Одразу після смерті П. Куліша досить помітно зріс інтерес насамперед до його епістолярної спадщини, що є цілком закономірним явищем щодо визначних постатей: хочеться «заглянути» в думки автора, адресовані одній людині. У журналі «Киевская старина» протягом перших двох років було надруковано його листи до О. Бодяньського¹³⁵⁰, І. Хильчевського¹³⁵¹, Т. Шевченка¹³⁵², Д. Каменецького¹³⁵³, В. Барвінського¹³⁵⁴, В. Тарновського (старшого)¹³⁵⁵. В цей же час було надруковано лист до О. Вересая в «Правді»¹³⁵⁶, з листування П. Куліша з галичанами за 1870–1871 рр. у «Записках наукового товариства імені Шевченка»¹³⁵⁷. Такий інтерес до листів (і до творів також) П. Куліша продовжувався і в наступні роки переважно до року смерті його дружини О. Куліш, у літературному світі знану як Ганну Барвінок¹³⁵⁸.

На деякі з перших публікацій листів В. Горленко відгукується в листах до Ганни Барвінок. Дає високу оцінку листам до В. Тарновського (старшого), Д. Каменського. Цікавиться працею В. Шенрока, коли й де вона буде надрукована¹³⁵⁹. «Дуже шкода, – пише В. Горленко в листі до Ганни Барвінок від 18 грудня 1898 р., – що він (Шенрок. – І.З.)

¹³⁵⁰ Киевская старина. – 1897. – № 9. – С. 394–408; № 10. – С. 27–45; № 11. – С. 242–280; № 12. – С. 449–472; 1898. – № 2. – С. 283–313.

¹³⁵¹ Киевская старина. – 1898. – № 1. – С. 84–149.

¹³⁵² Киевская старина. – 1898. – № 2. – С. 229–239.

¹³⁵³ Киевская старина. – 1898. – № 5. – С. 222–244; № 6. – С. 366–394; № 7–8. – С. 132–144; № 12. – С. 345–350.

¹³⁵⁴ Киевская старина. – 1898. – № 10. – С. 84–117.

¹³⁵⁵ Киевская старина. – 1898. – № 4. – С. 107–131; № 12. – С. 353–366.

¹³⁵⁶ Правда, 1897. – № 7.

¹³⁵⁷ Записки наукового товариства імені Шевченка, 1898, т. XXVI. – С. 6–16.

¹³⁵⁸ Див. детальніше про це: *Кирилюк Є.* Бібліографія праць П.О. Куліша та писань про нього. – К., 1929. – С. 59–72.

¹³⁵⁹ Ця праця з'явиться в журналі «Киевская старина» 1901 р.: *Шенрок В.* П.А. Кулиш. Биографический очерк // Киевская старина. – 1901. – № 2. – С. 153–179; № 3. – С. 461–492; № 4. – С. 126–152; № 5. – С. 183–213; № 6. – С. 344–382; № 7–8. – С. 96–102; № 9. – С. 304–330; № 10. – С. 18–44. У цьому ж році дана публікація вийшла окремим відбитком: К., 1901. – С. /2/+255.

буде друкувати листи, без сумніву, тільки у витягах (і тим прикрашувати свою в'ялу прозу)¹³⁶⁰. Я особисто сто разів надав би перевагу просто збірнику листів Пантелеймона Олександровича, який все сказав би сам за себе»¹³⁶¹. Така власне оцінка-пропозиція не була, переконані, справді пропозицією. Її можна назвати стандартною, буденною на такому рівні взаємостосунків, тим невеликим камінчиком на вершині гори, який викликав лавину каміння.

Зараз важко сказати, кому першому належить думка спочатку видати рукописи російсько- та україномовних творів П. Куліша, які за його життя з тих чи інших причин не побачили світ: чи самій О. Куліш, чи В. Горленкові, але очевидно, що він до цієї ідеї причетний як і причетний до її реалізації.

Усвідомлюючи складність видання рукописних творів покійного письменника, хай і великого, В. Горленко розуміє, що на це необхідно, насамперед, багато часу. В листі до О. Куліш від 1 квітня 1899 р. з Петербурга він пише: «Взагалі безсумнівно, що видання книг і рукописів Пантелеймона Олександровича справа така складна, що досягти результатів можна було б, присвятивши себе цьому усіяко, на що, на жаль, у мене немає можливості»¹³⁶². Він делікатно це пропонує зробити Олександрі Михайлівні, аж ніскільки не перекладаючи з своїх плечей на її такий тягар. Навпаки, з одного боку це цілком нормально, що дружина сама, як творча особистість, безпосередньо займеться спадщиною свого чоловіка – письменника, науковця, з іншого – це почесно, що аж ніяк не принизить власної гідності Ганни Барвінок.

Такий організаційний момент В. Горленкові треба було

¹³⁶⁰ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 18 груд. 1898 р. // ЧИМ.– Ал 716 – 2. Правда, після виходу нарису В. Горленко поміняв свою точку зору: «Біографія Шенрока значно краща, ніж я чекав, – пише він у листі до Ганни Барвінок від 19 серп. 1901 р.– Вона справляє свій вплив і всі читають її з великим інтересом» (ЧИМ, Ал 716 – 1/23).

¹³⁶¹ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 18 груд. 1898 р. // Там само, 3/2.

¹³⁶² Лист В.Г. до О.Куліш від 1 квіт. 1899 р. // ЧИМ, Ал 716 – 3/2.

зробити. В цей час він уже був у Петербурзі, заробляв там собі на прожиття. А допомогти порадою, словом, зробити іншу послугу (як переконаємося далі) в ім'я П. Куліша він завжди буде готовий і радий. І ось перша порада: «Якщо зможу порадижити Вам, вельмишановно Олександро Михайлівно, то, думаю, що насамперед – Вам треба *все рукописне і невидане забрати назад до себе*. Ви вчинили дуже ризиковано, роздавши рукописи в різні місця»¹³⁶³. (...) Тільки маючи їх, можна придумати, як розподілити їх і де краще надрукувати. Де з чого треба зняти копії»¹³⁶⁴. І тут же запитує, що є зараз на руках із російських рукописів¹³⁶⁵. Це вже для того, щоб запропонувати їх петербурзьким періодичним виданням. «Якби рукописи Пантелеймона Олександровича були у Вас зібрані дома, то, завдяки певному досвіду у журналістській справі, я міг би, думаю, майже безпомилково сказати, де, що могло б бути уміщено в журналах»¹³⁶⁶.

В. Горленко висловлює впевненість, що російські твори П. Куліша можна надрукувати, особливо ті, що завершені. Набагато складніше із україномовними текстами. Їх надрукувати в Петербурзі чи Москві буде значно складніше, краще це зробити в Києві, Харкові, Одесі чи Чернігові¹³⁶⁷.

Згодом до рукописів П. Куліша Ганна Барвінок почала давати власні спогади про свого чоловіка, спогади племінниць¹³⁶⁸. Забігаючи дещо наперед, В. Горленко в листі до Б. Грінченка від 4 травня 1901 р. пише: «Вона завалила мене в Петербурзі дорученнями, із яких тільки дещо, на жаль, мені вдалося влаштувати»¹³⁶⁹. Із того, що не вдалося

¹³⁶³ Зокрема, частину рукописів П. Куліша перекладів драм В. Шенрока було віддано на збереження В.Тарновському.

¹³⁶⁴ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 18 груд. 1899 р. // ЧИМ, Ал 716 – 2.

¹³⁶⁵ Там само.

¹³⁶⁶ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 8 серп. 1899 р. // Там само, 1/21.

¹³⁶⁷ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 4 трав. 1901 р. // Там само, 3/1.

¹³⁶⁸ Згодом спогади племінниць будуть надруковані, але вже, здається, без сприяння В.Горленка (*Леся. Галя. Воспоминания детства о дяде П.А. Кулише* // Киевская старина. – 1905. – № 2. – С. 342–348).

¹³⁶⁹ Лист В.Г. до Б.Грінченка від 4 трав. 1901 р. // ІР. – Ф. III. – № 36118.

влаштувати, були незавершені рукописи або ті, які хоч частково були де-небудь і коли-небудь надруковані.

Серед творів, якими найбільше опікувався В. Горленко у Петербурзі, – це «Щоденник» П. Куліша, його прозові твори «Искатели счастья» і «Владимирия».

Попередньо «Щоденник» В. Горленко планував запропонувати в журнал «Исторический вестник»¹³⁷⁰. Та з листа до Ганни Барвінок від 22 червня 1900 р. дізнаємося, що його має намір придбати інший журнал, – «Ежемесячные сочинения», який редагує І. Ясинський, родом із Чернігівської губернії (Борзнянський повіт, с. Комаровка)¹³⁷¹. Але в іншому листі від 28 жовтня 1900 р. В. Горленко чомусь знову повертається до попередньої думки – журналу «Исторический вестник». «Якщо Ви вирішили надрукувати його, можна умістити в «Историческом вестнике»¹³⁷². До того ж із листа помітно таку впевненість В. Горленка, що він улаштує рукописи якнайвигідніше, а Ганна Барвінок тільки буде одержувати гонорар¹³⁷³.

До 10 грудня 1900 р. Ганна Барвінок надсилає рукопис «Щоденника», очевидно, в копії, як і просив В. Горленко¹³⁷⁴. В цьому листі В. Горленко інформує Ганну Барвінок про одержання рукопису і знову припускає про надрукування його в «Историческом вестнике». Буквально з наступного абзацу він у цій думці вже сумнівається, мабуть, тому, що, написавши першу частину листа про одержання пакунка з рукописом і висловленням припущення, В. Гор-

¹³⁷⁰ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 6 листоп. 1899 р. // ЧІМ, Ал 716 – 3/1. Ще рік тому (в 1898 р.) Ганна Барвінок надіслала «Щоденник» до Петербурга О. Суворіну з метою його надрукування у зв'язку з столітнім ювілеєм О. Пушкіна, про якого в «Щоденнику» багато хороших спогадів, зафіксованих П. Кулішем зі слів П. Плетньова. Проте О. Суворін рукопис повернув без будь-яких пропозицій (ІР.– Ф. І. – № № 30512, 30604; Кіржаєв С.М. Від упорядника // Пантелеймон Куліш. Щоденник.– К., 1993.– С. 6.

¹³⁷¹ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 22 черв. 1900 р. // ІЛ.– Ф. ХІХ.– № 1123.

¹³⁷² Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 28 жовт. 1900 р. // ЧІМ, Ал 716 – 6.

¹³⁷³ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 28 жовт. 1900 р. // ЧІМ, Ал 716 – 6.

¹³⁷⁴ Там само.

ленко мав намір більше не писати. Почав читати «Щоденник», побачив його інтерес і продовжив лист. «Стосовно «Исторического вестника» ще не знаю»¹³⁷⁵, – підсумував він. Через 9 днів, 19 грудня 1900 р., В. Горленко пише Ганні Барвінок, що «Щоденник» буде надруковано таки у виданні С. Шубинського «Исторический вестник» відповідно з чергою прийнятих раніше матеріалів. В. Горленко написав переднє слово і примітки до «Щоденника», висловив жаль, що П. Куліш мало писав його і більше не повертався до нього. Запропонував додати і портрет Пантелеймона Олександровича. Цього ж дня обіцяє передати рукопис С. Шубинському¹³⁷⁶.

22 грудня 1900 р. В. Горленко відкритим листом поміж іншої інформації говорить про «Щоденник»: «Читання його захопило мене абсолютно. Пошкодують ті, в кого він був у руках і хто ним не скористався»¹³⁷⁷, – зазначає він. Це захоплення помітно було і в попередньому листі.

В. Горленко дотримав свого слова: передав «Щоденник» С. Шубинському. Той його взяв, пообіцяв надрукувати, але запитав у Василя Петровича, чи не був рукопис у В. Шенрока. «Звичайно, – підсумовує В. Горленко з усією делікатністю, але й не без застереження, – не так важливо, якщо був, та Шенрок, мабуть, зробив із нього величезні витяги»¹³⁷⁸. Це й стало першою основною причиною сумнівів і невпевненості, а ще незручності, коли ці витяги з'являться раніше в біографії П. Куліша В. Шенрока в журналі «Киевская старина». Сподівання тільки на те, що С. Шубинський цих витягів не помітить¹³⁷⁹.

С. Шубинський остаточно приймає рішення друкувати «Щоденник», правда, хоче робити деякі скорочення. Але В. Горленко переконує його в протилежному і в кінці літа чи на початку осені «Щоденник» має з'явитися повністю.

¹³⁷⁵ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 10 груд. 1900 р. // ЧІМ, Ал 716 – 10.

¹³⁷⁶ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 19 груд. 1900 р. // ЛЛ.– Ф. ХІХ.– № 1125.

¹³⁷⁷ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 22 груд. 1900 р. // ЧІМ, Ал 716 – 4.

¹³⁷⁸ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 29 січ. 1901 р. // Там само.– 15.

¹³⁷⁹ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 7 берез. 1901 р. // Там само.– 12.

Підрахований обсяг (близько 1 друкованого аркуша), гонорар (не менше 100 руб.), будуть зроблені відбитки (25 чи й більше). Днями В. Горленко віднесе своє переднє слово до «Щоденника»¹³⁸⁰.

Після перших публікацій біографії П. Куліша в журналі «Киевская старина»¹³⁸¹ і виявлення в цій частині використання «Щоденника», С. Шубинський відмовляється від свого попереднього рішення. В. Горленко в листі до Ганни Барвінок від 26 березня 1901 р. це так пояснює: «Питання про «Щоденник» для Шубинського – питання не грошей, оскільки редакція має великі кошти, а справа в тому, що Шенрок, своїми витягами, позбавив цю річ літературної новини»¹³⁸², що суперечило принципам редакції «Исторического вестника». В. Горленко, таким чином, пропонує поки що припинити справу із «Щоденником» до того часу, поки остаточно не з'ясується, що саме і в якому обсязі В. Шенрок узяв із «Щоденника» для своєї роботи.

Судячи з цих міркувань В. Горленка, С. Шубинський остаточно тепер відмовив у публікації «Щоденника» у будь-якому вигляді: повному, скороченому. В. Горленко припускає, що, можливо, І. Ясинський надрукує те, що не ввійшло в біографію П. Куліша, в «Ежемесячных сочинениях», а, можливо, незважаючи на витяги, у повному обсязі надрукує журнал «Север». Але це тільки припущення, які треба уточнювати В. Горленком, обговоривши особисто з редакторами¹³⁸³.

З'ясувалося, що В. Шенрок не так уже й багато взяв із «Щоденника». Найцікавіше, скажімо, про О. Пушкіна, П. Плетньова залишилося на місці, однак справа із С. Шубинським вирішена. «Север» також відмовив. В. Горленко пропонує подати Ганні Барвінок «Щоденник» тепер вже до «Киевской старины» в додаток, що схоже на відчай і

¹³⁸⁰ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 15 берез. 1901 р. // ЧІМ, Ал 716 – 12.

¹³⁸¹ Біографія П.Куліша В. Шенрока почала з'являтися з лютого місяця 1901 р. і тривала до жовтня ц. р. Див. нашу виноску 1354.

¹³⁸² Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 26 берез. 1901 р. // ЧІМ, Ал 716 – 1/4.

¹³⁸³ Там само.

крайній випадок. З І. Ясинським справа незрозуміла: рукопис поки що в нього, але не повертає, очевидно, через зайнятість¹³⁸⁴.

У листі до Ганни Барвінок від 1 жовтня 1901 р. В. Горленко в кінці листа P.S-ом висуває іншу пропозицію: «Щоденник» у повному обсязі, думаю, надрукував би Бартенев («Русский архив»), але він, здається, нічого не платить за рукописи. Чи залиште до повного зібрання творів»¹³⁸⁵. Відчувається, що В. Горленко вже втратив той перший інтерес і ентузіазм до «Щоденника», аби Ганна Барвінок все ще сподівалася його надрукувати в гонорарному виданні. Принаймні ще в січні 1902 р. рукопис «Щоденника» знаходився в І. Ясинського¹³⁸⁶.

Більше в листах В. Горленка ні до Ганни Барвінок, ні до інших осіб (за полем зору залишаються листи В. Горленка, що знаходяться в петербурзьких та московських архівах через відсутність фінансової можливості їх одержати) ніякої інформації про «Щоденник» П. Куліша не зустрічаємо. З усього очевидно тільки те, що в петербурзьких виданнях протягом цього періоду і кількох наступних років «Щоденник» ні в якому вигляді – повному, скороченому – не був надрукований.

Ганна Барвінок зі свого боку також утратила активність щодо «Щоденника», незважаючи на постійний інтерес до публікації творів П. Куліша. З одного боку, очевидно, була впевнена, що «Щоденник» з'явиться у повному зібранні творів, з іншого – їй усе-таки хотілося надрукувати його окремим виданням. Чим, швидше всього, й обумовлюється делікатне звернення до І. Каманіна аж через рік після останнього листа В. Горленка до неї з цього приводу: «Не знаю, куди б умістити «Щоденник» Пантелеймона Олександровича? На великоросійській мові»¹³⁸⁷.

¹³⁸⁴ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 19 серп. 1901 р. // ЧІМ, Ал 716 – 1/23.

¹³⁸⁵ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 1 жовт. 1901 р. // Там само. – 1/30.

¹³⁸⁶ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 21 січ. 1902 р. // ЧІМ, Ал 716 – 21.

¹³⁸⁷ Лист Ганни Барвінок до І.Каманіна від 27 січ. 1903 р. // ІЛ.– Ф.

На цьому історія з публікацією «Щоденника» П. Куліша й закінчилася. Можна припустити, що її справді залишили до повного видання творів Пантелеймона Олександровича, як і пропонував В. Горленко.

Багато зусиль було затрачено В. Горленком, щоб цей рукопис ще в позаминулому столітті чи в перших роках минулого з'явився друком. Цікаво було б прочитати передмову і примітки до нього В. Горленка. Але все це, якщо не загинуло, то, можливо, випадково десь зберігається у малодоступних сьогодні петербурзьких архівах. Та найбільше зусиль до публікації творів П. Куліша докладала сама Ганна Барвінок. Що стосується «Щоденника», то, нам здається, вона перестаралася. Давши його В. Шенроку цілком логічно для використання у написанні біографії П. Куліша, цим самим, незважаючи на незначне використання, зняла новизну цієї праці і загубила взагалі інтерес до «Щоденника» видавців¹³⁸⁸.

Висвітлення нами історії наміру надрукувати «Щоденник» П. Куліша в останніх роках позаминулого і перших роках минулого століття дещо спростовує припущення С. Єфремова, чому «Щоденник» не був надрукований за життя Ганни Барвінок: «Дружина Кулішева, Олександра Михайлівна, що стояла на стороні його культу, очевидно, і не могла того допустити, вважаючи на деякі інтимні в його сторінки», – писав академік С. Єфремов у кінці 20-х рр. У своїй передмові до тексту «Щоденника»¹³⁸⁹. Як бачимо, вона не лише припускала цю можливість, а й докладала до цього неабияких (і чи не надмірних) зусиль.

Висвітлення участі В. Горленка у видавничих перипетіях з іншими художніми творами – це завдання істориків літератури, яке й залишаємо їм. Нас у даному випадку більше цікавить роль В. Горленка у підготовці до видання

XIX.– № 192.

¹³⁸⁸ Про підготовку до видання рукопису «Щоденника» П. Куліша на початку 20-х рр. Українськими дослідниками див.: Кіржаєв С.М. Від упорядника // Пантелеймон Куліш. Щоденник.– К., 1993.– С. 5–9.

¹³⁸⁹ Єфремов С. Кулішів щоденник (1845–1848) // Пантелеймон Куліш. Щоденник.– К., 1993.– С. 10–11.

повного зібрання творів П. Куліша, яке, на наш погляд, має як археографічне, джерелознавче, так і історико-культурологічне значення.

З самого початку виникнення ідеї підготовки повного зібрання творів П. Куліша і їх видання В. Горленко не мав наміру відігравати в цій кампанії першу роль ні як організатора, ні як виконавця. Єдине, що зможемо відзначити, що В. Горленко відстоював чи не власну ідею видання саме повного, кажучи вже сучасною мовою, академічного видання творів П. Куліша. І здійснився воно так, як планував В. Горленко, – це було б видання, яке б відповідало і сьогоднішнім академічним вимогам щонайвищого ґатунку. Правда, й тоді для цього необхідні були неабиякі фінансові можливості і відповідного рівня фахівці. Ні того, ні іншого не вистачало у повній мірі. Одні не могли цього зробити через власний жебрацький стан, як В. Горленко, а брати гроші у Ганни Барвінок було вище власної гідності, інші із кон'юнктурних міркувань не могли цього зробити, бо пропонували підготувати не повне зібрання творів і з втручанням у кулішівські тексти (Б. Грінченко), треті, взявшись за цю справу, як додаток до основної, розтягли її на багато років, не змогли реалізувати і половину намічених планів (І. Каманін).

Розглядаючи в даному випадку В. Горленка як найкращого виконавця ідеї видання повного зібрання творів П. Куліша, – це значить відходити від реальної його участі у цій ідеї, від міри фактичного внеску його в її реалізацію. Цим самим можна явно зменшити значення його ролі саме в цьому виданні.

В. Горленко дуже любив П. Куліша, надавав йому виняткового значення в історії української культури, через що й не міг нічого поганого, ні половинчастого запропонувати Ганні Барвінок щодо творчої спадщини її чоловіка. Він не менше Ганни Барвінок був зацікавлений у тому, щоб твори П. Куліша були видані і радів кожній його публікації, мало того, якщо Ганна Барвінок керувалася більше особистісними мотивами, амбіціями, то В. Горленко – окрім особистісних ще й суспільними: «І я приєднуюсь до захоплення,

– писав він Ганні Барвінок 31 липня 1900 р., – яке викликає в усіх прихильників діяльність і талант Пантелеймона Олександровича. Ваша невтомна турбота про видання його праць і постійна поява то того, то іншого з них, не дивлячись на обмеженість засобів для нього»¹³⁹⁰. У цей час окремі твори П. Куліша видавалися в Харкові, Одесі, Петербурзі, Львові та Києві. Потреба в творах була велика. Необхідність у повному зібранні назріла. Цього не могли не відчувати українські діячі Києва та Львова.

У серпні 1900 р. В. Горленко збирався відвідати Мотронівку з тим, щоб поговорити із Ганною Барвінок про влаштування кампанії по виданню повного зібрання творів П. Куліша. У листі від 31 липня 1900 р. він це пропонував таким чином: всі, хто бажатиме взяти участь, робитимуть внесок у сумі 25 руб. Коли збереться 40 чоловік, – а це 1000 руб., які й дадуть можливість розпочати справу. А далі видання рухатиме само себе. Повною власницею і розпорядником буде Ганна Барвінок, а учасники одержать лише по примірнику творів. В. Горленко без зусиль обіцяє залучити 10 учасників. Що ж до самого видання, то він пропонує спочатку зробити якнайточнішу бібліографію всіх творів П. Куліша, включаючи «статті і статейки». Свого часу це робив А. Стороженко, але в Києві недостатньо інформації, необхідно працювати в Петербурзі в Публічній бібліотеці. В. Горленко пропонує знайти таку людину, яка б змогла доопрацювати бібліографію. «Без неї (бібліографії. – І.З.), – пише він, – при великій кількості праць Пантелеймона Олександровича, – всякий видавець буде як у лісі, не знаючи буквально всього ним зробленого. А твори необхідно видавати в *хронологічному порядку* їх виходу в світ»¹³⁹¹. Ті твори, які свого часу не були допущені до друку цензурою, можна видавати окремими томами за кордоном¹³⁹².

З проханням укласти бібліографію творів П. Куліша Ганна Барвінок звернулася до Б.Грінченка, який погоджу-

¹³⁹⁰ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 31 лип. 1900 р. // ІЛ.– Ф. XIX.– № 1124.

¹³⁹¹ Там само.

¹³⁹² Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 31 лип. 1900 р. // ІЛ.– Ф. XIX.– № 1124.

ється «скласти *показчик того українського матеріалу П. О., який треба передрукувати*»¹³⁹³. Звернемо увагу на те, що Б. Грінченко очевидно проти повного видання творів П. Куліша. Цьому ще далі ми знайдемо підтвердження.

Події навколо повного зібрання творів П. Куліша розгортаються ще повільно. Між В. Горленком і Ганною Барвінок іде жваве листування, але в ньому обговорюються питання видання окремих творів П. Куліша, що не були надруковані в повному обсязі («Искатели счастья») чи взагалі («Владимирия») та інші. Більше року минуло (щоб бути точним – 15 місяців), коли В. Горленко знову висловлює свою думку, але дуже поверхово (невідомо, як саме Ганна Барвінок ставила питання чи висловлювала своє прохання). В. Горленко пише: «Про видання повного зібрання творів П. О. можна багато б сказати, але в листі й не уміститься. Звичайно, про це треба завжди думати і буде це найкращий йому пам'ятник»¹³⁹⁴.

Ще майже півроку триває процес активного листування з приводу можливого і неможливого улаштування окремих творів П. Куліша в петербурзьких періодичних виданнях. Про незавершені рукописи В. Горленко пише: «Місце їм – у повному виданні творів Пантелеймона Олександровича, про яке найбільше варто потурбуватися»¹³⁹⁵.

Ганна Барвінок відреагувала на це міркування. Цій реакції посприяло й те (відзначимо заради справедливості), що неможливо було надрукувати незавершені рукописи П. Куліша в періодичних виданнях, тому пропозиція здійснити це у повному виданні була як ніколи слушною і доречною.

Відповідь цього разу В. Горленка на запитання Ганни Барвінок була досить конкретною, хоч і з деякими інтерпретаціями власних думок, їх обґрунтуваннями. Насамперед він ще раз наголошує, що «видання творів П. О. – справа найнагальніша і найбільш особлива відносно його

¹³⁹³ Лист Б.Грінченка до Ганни Барвінок від 14 серп. 1900 р. // Там само.– № 1140.

¹³⁹⁴ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 1 жовт. 1901 р. // ЧИМ, Ал 716 – 1/30.

¹³⁹⁵ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 21 січ. 1902 р. // Там само.– 21.

пам'яті, важливіше школи¹³⁹⁶ і всього іншого»¹³⁹⁷. В. Горленко радить, кому можна «доручити з повною відповідальністю в успіхові і безумовно – чесному виконанні його, – Б. Грінченкові»¹³⁹⁸. Після того, коли В. Горленко восени переселиться до Києва, йому там будуть допомагати знавці літератури і прихильники П. Куліша А. Стороженко, О. Левицький та ін. Проте В. Горленко нагадує, що в творах не треба робити ніяких виправлень, про що необхідно досить делікатно сказати Б. Грінченкові. З свого боку В. Горленко обіцяє допомогу в тому, що він знає про П. Куліша і його твори і все, що зможе стосовно цієї справи. Погоджується з думкою Ганни Барвінок (частково вона була висловлена В. Горленком), що видання варто розділити на дві серії: одну друкувати в Росії (цензурні твори), іншу (нецензурну) – в Австрії. І тут би могли стати у нагоді М. Павлик чи О. Маковей. В. Горленко ще раз наголошує на бібліографії, оскільки видання повне, то треба спочатку зібрати дані про всі надруковані праці про П. Куліша. В. Горленко впевнений, що видання ще й з матеріального боку себе виправдає, якщо його зробити добротним і продавати недорого¹³⁹⁹.

Маємо можливість продемонструвати реакцію Ганни Барвінок на підтримку думки В. Горленка про видання однієї із серій творів П. Куліша за кордоном. У листі від 22 травня 1902 р. Ганна Барвінок звертається до О. Маковей за підтримкою, що вона хоче «друкувати в товаристві Шевченка усі твори моєї дружини, то хотіла б зробити видання формату Федьковича»¹⁴⁰⁰. У листі заручається чомусь підтримкою не В. Горленка, а І. Пулюя, який нібито й по-

¹³⁹⁶ Ганна Барвінок захотіла відкрити двокласну церковну приходську школу, давши їй ім'я П. Куліша, і звернулася до В. Горленка, щоб він фактично організував їй дозвіл у Петербурзі. В. Горленко усіяко підтримував цей захід, допомагав, але, судячи з листів В. Горленка, такого дозволу одержати не вдалося.

¹³⁹⁷ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 4 берез. 1902 р. // ЧІМ, Ал 716 – 22.

¹³⁹⁸ Там само.

¹³⁹⁹ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 4 берез. 1902 р. // ЧІМ, Ал 716 – 22.

¹⁴⁰⁰ Лист Ганни Барвінок до О.Маковей від 22 трав. 1902 р. // ІЛ.– Ф. 59.– № 1439.

радив звернутися до О. Маковея¹⁴⁰¹.

Зрозуміло, що В. Горленко не знав про ці зносини Ганни Барвінок із О. Маковеем. Із ним В. Горленко не листувався, принаймні, поки що таких даних немає, що десь є листи до нього В. Горленка, хоча ім'я О. Маковея в його листах зустрічається. Ганна Барвінок не писала В. Горленкові тому, що, очевидно, за цей час О. Маковей не відповів їй на її листа. Тому В. Горленко цілком самостійно і вже традиційно порушує тему повного видання творів П. Куліша. Він висловлює припущення, що коли справиться Б. Грінченко зі словником, зможе взятися за видання. Тут же висловлює іншу думку: а не міг би цю роботу зробити В. Шенрок у Москві, а нецензурну частину все той же О. Маковей. «Дійсно, – пише В. Горленко, – це були б два прекрасні редактори видань»¹⁴⁰².

Щодо В. Шенрока, то Ганна Барвінок цієї пропозиції не підтримала. Вона мала надію, що все-таки Б. Грінченко згодом після словника зможе взятися за видання. Б. Грінченко, зі свого боку, незважаючи на величезну зайнятість словником, висловив свої міркування Ганні Барвінок про видання творів П. Куліша. Ці міркування вона надіслала В. Горленкові, щоб той їх проаналізував. В. Горленко обурився: «Проект Грінченка мені не подобається, я зовсім не те чекав від нього. Чи може по-справжньому освічена людина говорити про видання письменника *за вибором* редактора видання? Адже це кричуще було б насилля над людиною, яка вже не може себе захистити. Звичайно, треба видати (якщо видання називається *повним*) *все написане*. Ця одна умова, поставлена перед Грінченком, демонструє мені, що він, на мій жаль і подив, не стоїть у такому випадку на висоті, дорученого йому завдання»¹⁴⁰³.

Кандидатуру Б. Грінченка В. Горленко відхиляє, але поки що не може запропонувати іншу людину, яка б за опла-

¹⁴⁰¹ Там само.

¹⁴⁰² Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 20 лип. 1902 р. // ЧІМ, Ал 716 – 1/18.

¹⁴⁰³ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 15 верес. 1902 р. // ЧІМ, Ал 716 – 18.

ту могла узятися за роботу. «Та є, – пише В. Горленко в цьому ж листі, – особа ідеальна за всіма даними своєї освіти, добросовісності, знань взагалі і знань Куліша і розуміння його праць; особа, багата, яка, *можливо*, (я сподіваюся трохи) візьме на себе безплатно цю роботу. Ця особа – Андрій Володимирович Стороженко»¹⁴⁰⁴. В. Горленко просить написати йому листа, описавши все детально, посилаючись на нього (тільки не писати про його багатство та мастки), можливо, він, як людина, зі слів В. Горленка, «абсолютно вільна», «не відмовиться від роботи над автором, якого він (Стороженко А. – *І.З.*) дуже любить і якому (Кулішеві. – *І.З.*), за власними словами, багато зобов'язаний»¹⁴⁰⁵. Зі свого боку В. Горленко бере на себе всі довідки по виданню, які треба буде зробити в Публічній бібліотеці, замовлення рукописних копій із творів, яких не можна дістати в друкованому вигляді»¹⁴⁰⁶.

До всього цього В. Горленко додає план видання творів П. Куліша з підзаголовком: «Міркування і запитання». У цьому плані він систематизує раніше зазначені положення: розподіл видання на дві групи (російську і закордонну); складання повної бібліографії його творів, особливу увагу звертає на журнали, в яких друкувався П. Куліш, значну частину перераховує їх; обидві серії видати за хронологічним принципом. Подає зразок змісту першого тому. Все це не викликає сумнівів. Але В. Горленка ставлять у безвихідь обидві редакції «Записок о жизни Н. В. Гоголя», в яких автором багато залучено листів М. Гоголя, спогадів різних осіб про нього. Коли друкувати цю працю, В. Горленко в цьому не сумнівається, то всі цитати треба набирати іншим шрифтом, – петитом. Також вимагає спільних роздумів та окремої розмови і другий том «Записок о Южной Руси», в якому надруковано багато матеріалів, що не належать П. Кулішеві.

Вперше ставить питання про публікацію в цьому виданні зібрання листів П. Куліша. Слова В. Горленка «їх треба

¹⁴⁰⁴ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 15 верес. 1902 р. // ЧІМ, Ал 716 – 18.

¹⁴⁰⁵ Там само.

¹⁴⁰⁶ Там само.

друкувати, принаймні, окремо від творів, зібравши іще багато»¹⁴⁰⁷, треба розуміти як публікацію листів у цьому ж виданні, тільки відвівши для цього окремі томи. Згодом Ганна Барвінок врахувала цю пропозицію і видання назвала «Сочинения и письма П. А. Кулиша». Видати твори пропонує В. Горленко томами, а не все одразу, так, на його думку, швидше будуть розходитися книжки. Можна оголосити передплату. На жаль, саме цей лист дуже пошкоджений і багато ще цікавих думок і цінних порад залишилися не розшифрованими.

Замість А. Стороженка з'являється ім'я Каманіна. Поки що невідомо, за чією порадою В. Горленко звернувся до А. Стороженка, щоб той дав йому характеристику. «Про Каманіна, як редактора зібрання творів Куліша, А. В. Стороженко мені ще не відповів»¹⁴⁰⁸. В. Горленко збирається ще раз писати.

Ім'я І. Каманіна в листах В. Горленка з'явилося, правда, трохи раніше і пов'язане з укладанням бібліографії творів П. Куліша, яка була надрукована в альманасі «Дубове листя»¹⁴⁰⁹, яку він зможе доповнити.

Нарешті А. Стороженко дає відповідь і разом з тим прекрасну характеристику І. Каманінові, який до того ж «погоджується завідувати виданням творів П. Ол.»¹⁴¹⁰. Виходячи із характеристики А. Стороженка, В. Горленко пише: «По-моєму, якщо Ви не залишили думку про видання, Каманін – ідеальний редактор для нього. Це людина бездоганної чесності, прекрасний вчений, займає почесне становище в Київському центральному архіві, людина¹⁴¹¹, яка добре знає малоросійську історію, пристрасно любить науку та літературу. До того ж він завжди живе в Києві і всі папери може зберігати в архіві при університеті, де вони

¹⁴⁰⁷ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 15 верес. 1902 р. // ЧІМ, Ал 716 – 18.

¹⁴⁰⁸ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 25 листоп. 1902 р. // ЧІМ, Ал 716 – 24.

¹⁴⁰⁹ *Балика А.* Бібліографічний покажчкь пысаннивъ П. Кулиша // *Дубове лысте.* – 1903. – С. 247–276.

¹⁴¹⁰ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 3 груд. 1902 р. // ІЛ.– Ф. XIX.– № 1127.

¹⁴¹¹ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 3 груд. 1902 р. // ІЛ.– Ф. XIX.– № 1127.

гарантовані від втрат, пожежі і т. п. Він може взяти редакцію, тобто випуск і *російських, і малоросійських* творів і листів». Йому в цьому допомагатимуть В. Горленко, обидва Стороженки (Андрій і Микола), О. Левицький, Б. Грінченко та ін.¹⁴¹².

Після такої характеристики Ганна Барвінок не дотрималася поради В. Горленка: поїхати особисто до Києва і зустрітися з І. Каманіним, а написала йому листа. Вона просила «зайнятися зібранням і виданням всіх творів мого чоловіка»¹⁴¹³.

Висловлюючи своє бачення І. Каманіну про видання творів П. Куліша, нам здається, вона припустилася кількох тактичних помилок, які й затримали його підготовку. Не можна було абсолютно все звалювати на одну особу – І. Каманіна: написати повну біографію, скласти за хронологією всі твори П. Куліша, знайти і підготувати до видання і видати все це одночасно, як свого часу зробив П. Куліш із виданням М. Гоголя. Пропозиція В. Горленка друкувати томами, щоб швидше доходили до читача, як бачимо, не врахована, як не врахована і слухна думка, щоб видання розділити на дві серії, призначивши в кожній свого редактора, що прищвидшило б підготовку видання повного зібрання творів П. Куліша.

І. Каманін не забарився із відповіддю. Дає згоду на «видання і зібрання творів, листів, матеріалів і т. п., а також написання біографії» П. Куліша¹⁴¹⁴, не зовсім усвідомлюючи реальні обсяги роботи. Поки що для нього ця пропозиція «як честь і як задоволення»¹⁴¹⁵ і він постарається її виконати наскільки можливо відповідно до видання М. Гоголя. Обіцяє підтримувати стосунки і залучати до роботи

¹⁴¹² Там само.

¹⁴¹³ Лист Ганни Барвінок до І. Каманіна від 11 груд. 1902 р. // Там само.– № 185.

¹⁴¹⁴ Лист І. Каманіна до Ганни Барвінок від 16 груд. 1902 р // ІЛ.– Ф. XIX.– № 1258.

¹⁴¹⁵ Лист І. Каманіна до Ганни Барвінок від 16 груд. 1902 р // ІЛ.– Ф. XIX.– № 1258.

В. Горленка (?), А. Стороженка та інших¹⁴¹⁶.

Більше двох років потрібно було, щоб від ідеї видання повного зібрання творів П. Куліша дійти тільки до віднайдення конкретної особи, яка б змогла цю ідею реалізувати. Дивлячись на всі перипетії з позиції сьогодення, не вникаючи навіть у подальші події, можна припустити, що це видання розтягнеться на багато років і цілком можливо, що й не завершиться.

Ганна Барвінок дуже зраділа, що нарешті знайшла людину – майстра на всі руки, – яка береться зібрати, видати всі твори й листи П. Куліша, написати повну його біографію. «Я така щаслива – така довольна, що мені его люде знайшли, – пише вона до сестри Н. Забіли. – Я так благородна п. Горленку. Это он мне его указал. Вот мне и работа. Собирает письма и его сочинения и выслать ему (Каманину)»¹⁴¹⁷.

У свою чергу В. Горленко також висловлює радість, що І. Каманін відгукнувся і справа зрушила з місця; підтверджує висловлену раніше високу думку про нього, ставиться з розумінням до «сумної обставини: він (Каманін. – І.З.) трохи погано чує. Але за це, дійсно, не можна ж винити людину, оскільки перша вона ж від цього страждає»¹⁴¹⁸.

В. Горленко розуміє, що тепер Ганна Барвінок з усіх питань буде спілкуватися переважно з І. Каманіним, що трохи його непокоїть і насторожує: «Який же план видання, – запитує він у цьому ж листі, бо вона про це вже не пише йому в своїх листах, – хронологічний чи ні, – чи окремо будуть друкуватися малоруські і окремо російські? Все це вимагає великих роздумів»¹⁴¹⁹. Просить дати його адресу І. Каманінові і написати йому, щоб той звертався до нього з довідками в Публічній бібліотеці, з різними непорозуміннями, він буде завжди до його послуг¹⁴²⁰.

¹⁴¹⁶ Лист І. Каманіна до Ганни Барвінок від 16 груд. 1902 р // ІЛ.– Ф. XIX.– № 1258.

¹⁴¹⁷ Лист Ганни Барвінок до Н. Забіли від 23 груд. 1902 р. // ЧІМ, Ал 716 – 1092–42.

¹⁴¹⁸ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 26 груд. 1902 р. // ЧІМ, Ал 716 – 26.

¹⁴¹⁹ Там само.

¹⁴²⁰ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 26 груд. 1902 р. // ЧІМ, Ал 716 – 26.

Але буквально через кілька днів В. Горленко, одержавши листа від О. Левицького¹⁴²¹, визнає свою легковажність щодо пропозиції І. Каманіна як редактора творів П. Куліша. «Я майже не знаю Ів. Мих., – пише він, – майже нічого не читав із написаного ним і про все, що його стосується, висловлював міркування згідно з високою думкою про нього, яку я, здавалося мені, Ви маєте»¹⁴²². В. Горленко просить Ореста Івановича активно включитися у підготовчий процес видання творів П. Куліша «в інтересах освіти, малоросійської справи та із співчуття до нещасної старої»¹⁴²³, мається на увазі Ганна Барвінок, зібратися О. Левицькому, А. і М. Стороженкам і поміркувати над виданням, а результат розмови повідомити йому, щоб він міг так чи інакше впливати на рішення Олександрі Михайлівни. В. Горленко сподівається, що О. Левицький та Стороженки візьмуть на себе основні функції по виданню творів П. Куліша, а І. Каманін «буде завідувати випусками томів і коректувати їх»¹⁴²⁴, тобто виконувати другорядну роль.

До певної міри контраргументом може слугувати замітка в газеті «Киевлянин» від 9 січня 1903 р. «Издание сочинений П. А. Кулиша», яку за припущенням писав сам І. Каманін¹⁴²⁵. З цим можна погодитися, коли взяти до уваги одну, здавалося б, незначну деталь, яку ми виділимо в цитаті із тексту. Навряд чи автор її не І. Каманін вжив би це вставне словосполучення. «Вдова відомого покійного письменника П.О. Куліша, О.М. Куліш, як ми чули (виділення наше. – І.З.), звернулася до І. М. Каманіна, автора багатьох цінних досліджень з південноруської історії, з

¹⁴²¹ Що саме писав Орест Іванович у своєму листі, сказати важко, оскільки його листи до В. Горленка разом з іншими були знищені в грудні 1918 р. під час встановлення нової влади у селі, але, виходячи із змісту відповіді В. Горленка на цей лист, О. Левицький давав негативну характеристику І. Каманінові.

¹⁴²² Лист В.Г. до О.Левицького від 3 січ. 1903 р. // ІР.– Ф. III.– № 53499.

¹⁴²³ Там само.

¹⁴²⁴ Лист В.Г. до О.Левицького від 3 січ. 1903 р. // ІР.– Ф. III.– № 53499.

¹⁴²⁵ На вирізці газети, яка збереглася між листами В. Горленка до Ганни Барвінок, кимось рукою написано легенду замітки і: «Заметка самого Каманіна» (ІЛ.– Ф. XIX.– № 1136).

пропозицією взяти на себе видання повного зібрання творів її покійного чоловіка її коштом, а також написати ґрунтовну і по можливості повну біографію покійного письменника.

Дану пропозицію І.М. Каманін прийняв і в недалекому майбутньому візьметься за видання повного зібрання творів П.О. Куліша»¹⁴²⁶. З цієї замітки вперше дізнаємося про обсяг видання (12 об'ємних томів), термін, протягом якого будуть вони друкуватися (біля двох років)¹⁴²⁷. На «користь» авторства І. Каманіна цієї замітки вказує ще й те, що всі питання і проблеми, порушені в ній, у тій чи іншій формі зустрічаються в листах В. Горленка і Ганни Барвінок. До того ж замітка явно написана не як інформація про видання творів П. Куліша, а на захист самого І. Каманіна. Тому впливає з цього, в якій мірі він мав право це робити. Сподіваємося, що дослідники творчості І. Каманіна знайдуть можливість дати відповідь і на це питання.

Ганна Барвінок сумнівається в колективному вирішенні видання: «Де багато господинь, там хата не метена»¹⁴²⁸, – пише вона І. Каманінові й просить його керувати нею¹⁴²⁹, остаточно зупинивши свій вибір на І. Каманінові.

В. Горленко з цим змиряється. «Дуже радий, – пише він, – що Ви задоволені Ів. Мих. Каманіним. Я впевнений, що він добре справиться із своєю задачею, до якої поставився дуже гаряче»¹⁴³⁰. І тут же просить Ганну Барвінок надіслати тексти творів П. Куліша, які збирається друкувати в першому томі, І. Каманін їх чекає¹⁴³¹. Хоча вже свого нового ставлення до нього ніколи не змінить¹⁴³². Якщо й міг

¹⁴²⁶ ІЛ.– Ф. XIX.– № 1136.

¹⁴²⁷ Там само.

¹⁴²⁸ Лист Ганни Барвінок до І.Каманіна від 19 січ. 1903 р. // ІЛ.– Ф. XIX.– № 188.

¹⁴²⁹ Лист Ганни Барвінок до І.Каманіна від 12 січ. 1903 р. // Там само.– № 187; лист Ганни Барвінок до І.Каманіна від 19 січ. 1903 р. // Там само.– № 188; лист Ганни Барвінок до І.Каманіна від 21 січ. 1903 р. // Там само.– № 189.

¹⁴³⁰ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 24 лют. 1903 р. // ЧІМ, Ал 716 – 1/3.

¹⁴³¹ Там само.

¹⁴³² У листі до О.Левицького від 10 листоп. 1903 р В.Горленко писав: «Як

допустити, що І. Каманін зможе бути коректором і відповідальним секретарем видання, то ні в якому разі не редактором, не інтелектуальним центром.

Повне зібрання творів насамперед Ганна Барвінок хотіла, щоб відкривалося «повною і ґрунтовною» біографією П. Куліша. І вона вірила, що з цим завданням І. Каманін зможе справитися (про це трохи нижче), не вірив у це тільки В. Горленко: «Біографію Каманін писати не буде, це йому не під силу»¹⁴³³. Як у воду дивився, так слова його виявилися пророчими. Сам же В. Горленко відмовився писати біографію П. Куліша, зізнавшись чесно, що особливо історичні погляди П. Куліша він недостатньо знає і не хоче відбуватися загальними фразами¹⁴³⁴. Ганна Барвінок недостатньо знала І. Каманіна, не читала його праць, не спілкувалася з Київським науковим оточенням, а якщо й спілкувалася, то в рамках теми П. Куліша і загальноемоційно в цілому України, тому й вірила, що Іван Михайлович цілком справиться із завданням.

Не враховуючи інтелектуальних можливостей І. Каманіна, вона хотіла, щоб біографія П. Куліша була написана добротно: «Це щось повинно бути особливо натхненне Богом, – пише вона І. Каманіну, – це не те, що художник чи скульптор відтворить (також високу справу), а це треба відтворити живу, чутливу душу і додати атестат його (Куліша. – І.З.) життя. Вже й вище цього і немає на землі»¹⁴³⁵. В іншому листі (через 8 днів) просить І. Каманіна не поспішати з біографією, «щоб був Вам час освоїтися з надзвичайно видатною особистістю»¹⁴³⁶.

шкодою, що [...] рекомендував його Ол. Мих. Куліш» (ІР.– Ф. III.– № 53509).

¹⁴³³ Лист В.Г. до О.Левицького від 3 січ. 1903 р. // ІР.– Ф. III.– № 53499. Згодом з'явиться робота, яка б змогла бути передмовою до цього видання і задовольнити забаганки Ганни Барвінок: *Дорошенко Д. Пантелеймон Куліш (літературні характеристики українських письменників)*. Т. IV.– К.– Ляйпціг, б. р.– 207 с.

¹⁴³⁴ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 23 жовт. 1906 р. // ІЛ.– Ф. XIX.– № 1135.

¹⁴³⁵ Лист Ганни Барвінок до І.Каманіна від 2 берез. 1903 р. // ІЛ.– Ф. XIX.– № 195.

¹⁴³⁶ Лист Ганни Барвінок до І.Каманіна від 10 берез. 1903 р. // Там само.– № 196.

У серпні 1903 р. Ганна Барвінок уперше познайомилася з І. Каманіним. Від спілкування з ним одержала особливе задоволення: «Якби доля судила мені тепер померти, то я стосовно біографії була б абсолютно спокійна, – пише вона І. Каманінові. – Це буде щось грандіозне і прекрасне, і возвеличуюче Вас»¹⁴³⁷.

Виходячи з подальшого листування, видно, що це не була завершена біографія П. Куліша, а тільки окремі начерки, задумки, якщо взагалі не ідеї, плани, враження, настрої. Але І. Каманін працював над нею. Це забирало багато часу, відвертало увагу від підготовки до видання творів. Все-таки В. Горленко мав рацію, що І. Каманін не зможе її написати. В. Горленко через Ганну Барвінок, а Ганна Барвінок у своїх листах (остання дуже часто) підганяла І. Каманіна. А він найчастіше не відповідав на листи, мабуть, тому, що нічого було відповідати. «Одпишіть, будьте ласкаві, – пише вона йому, – да починайте діло, я думала, що Вам лекції перешкодили – дак уже ж і вони скінчилися. Пишите, що стоїте у окна і мого листа дожидаєтесь. Я пишу три, а Ви мовчите. Друга б з опуки перестала б писати» і т.д.¹⁴³⁸. Пропонує життєпис залишити на останній том¹⁴³⁹.

У червні місяці 1904 р. між В. Горленком і (з його ініціативи) та І. Каманіним відбувся обмін кількома листами¹⁴⁴⁰. Він міг би стати постійним принаймні до початку видання творів П. Куліша. Однак тут уже з ініціативи І. Каманіна це листування було фрагментарним. В. Горленко скаржиться Ганні Барвінок, зрозуміло, щоб і з її допомогою впливати на І. Каманіна: «Ів. Мих. Каманін писав мені з приводу вид. «Сочинений» П. О. – пише він Ганні Барвінок. – Я детально відповів йому все, що знав і міг сказати. Від нього немає ніякої відповіді. Не знаю, чому він замовк. Що пише

¹⁴³⁷ Лист Ганни Барвінок до І. Каманіна від 2 лип. 1903 р. // Там само. – № 212.

¹⁴³⁸ Лист Ганни Барвінок до І. Каманіна від 25 лют. 1904 р. // ІЛ.– Ф. XIX. – № 223.

¹⁴³⁹ Там само.

¹⁴⁴⁰ Лист І. Каманіна до Ганни Барвінок від 15 черв. 1904 р. // Там само. – № 1270.

він Вам стосовно видання, в якому воно в нього стані?»¹⁴⁴¹. Цю ж саму інформацію В. Горленко повторив і в наступному листі до Ганни Барвінок, збираючись бути в Києві і побачитися там з І. Каманіним¹⁴⁴².

І. Каманін усе-таки (треба віддати і йому належне) хотів написати біографію П. Куліша і подати до першого тому. Схоже, незважаючи на нарікання й докори з боку В. Горленка і Ганни Барвінок за затримку підготовки видання, пропонування залишити біографію на потім, продовжував працювати над нею. Окремими частинами надсилав Ганні Барвінок для ознайомлення, як це робив і В. Шенрок. Ганна Барвінок із задоволенням відзначає в листі до І. Каманіна від 13 липня 1904 р.: «Біографію я і сестра (Надія Забіла. – І.З.) читала смакуючи, дуже задушевна...»¹⁴⁴³.

Останню інформацію про біографію П. Куліша зустрічаємо в листі Ганни Барвінок до І. Каманіна від 31 листопада 1905 р., в якому вона висловлювала свій жаль, «що не довелось мені почути біографію П. О., котру Ви написали»¹⁴⁴⁴. Біографія П. Куліша, абсолютно переконані, не була завершена, інакше б Ганна Барвінок ні в якому разі не змогла б дозволити собі, щоб вона не з'явилася в першому томі 1908 р., будучи завершеною ще в 1905 р.

Якщо для Ганни Барвінок біографія П. Куліша була рівнозначною його творам, то В. Горленко дотримувався іншого переконання (про це вже частково йшлося): «Кращий пам'ятник його (Куліша. – І.З.) – його твори і праці, які завжди будуть на очах у людей»¹⁴⁴⁵. Тому постійно тримав у полі зору питання підготовки до видання саме творів П. Куліша, брав конкретну участь: шукав твори в бібліотеках, періодичних виданнях, домовлявся про їх копіювання (переписування).

¹⁴⁴¹ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 26 черв. 1904 р. // ЧІМ, Ал 716 – 1/16.

¹⁴⁴² Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 10 лип. 1904 р. // Там само.– 29.

¹⁴⁴³ Лист Ганни Барвінок до І.Каманіна від 13 лип. 1904 р. // ІЛ.– Ф. XIX.– № 244.

¹⁴⁴⁴ Лист Ганни Барвінок до І.Каманіна від 31 листоп. 1905 р. // ІЛ.– Ф. XIX.– № 280.

¹⁴⁴⁵ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 26 черв. 1904 р. // ЧІМ, Ал 716 – 1/16.

Аналізуючи листи В. Горленка, в яких він писав про І. Каманіна, як редактора творів П. Куліша, про самого П. Куліша, порівнюючи їх із листами Ганни Барвінок до І. Каманіна, не можна не помітити, що В. Горленко в однаковій мірі з Ганною Барвінок був зацікавлений у виданні повного зібрання творів П. Куліша: так глибоко він шанував його і надавав виняткового значення йому в українській культурі. «Як видання (Каманін)? – запитує В. Горленко Ганну Барвінок в листі від 2 квітня 1903 р. з Петербурга¹⁴⁴⁶. У наступному листі те ж саме¹⁴⁴⁷. «Коли Каманін думає випустити 1-й том творів П. О.? Прошу повідомити йому й мою адресу», – пише В. Горленко вже з Ярошівки¹⁴⁴⁸. Через двадцять днів знову питає про випуск першого тому: «Уже немало ж минуло часу з тих пір, як він працює над ним»¹⁴⁴⁹. У цьому листі своє запитання доповнює інформацією, що в сина Ф. Лебединцева зберігаються листи П. Куліша до М. Максимовича. Просить Ганну Барвінок написати про це І. Каманінові, щоб той знайшов О. Лебединцева і взяв ці листи для використання їх як камертон до «Записок о Южной Руси», оскільки вони писані П. Кулішем у той час, коли він збирав по Київській губернії думи, перекази¹⁴⁵⁰.

Після відповіді І. Каманіна на листа до нього В. Горленка¹⁴⁵¹, В. Горленко докладно описує про це Ганні Барвінок. Він пише, що «детально виклав йому (Каманінові. – І.З.) свої міркування відносно видання і всяких його деталей. Чекаю від нього програми видання з різними запитаннями, щоб одразу на неї відповісти»¹⁴⁵². Потім цю програму І. Каманін розішле кільком особам. Яким саме, В. Горлен-

¹⁴⁴⁶ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 2 квіт. 1903 р. // ЧІМ, Ал 716 – 28.

¹⁴⁴⁷ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 20 черв. 1903 р. // Там само, – 1/13.

¹⁴⁴⁸ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 8 трав. 1904 р. // ЧЛММ, А-3449.

¹⁴⁴⁹ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 28 трав. 1904 р. // ЧІМ, Ал 716 – 1/8.

¹⁴⁵⁰ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 28 трав. 1904 р. // ЧІМ, Ал – 1/8.

¹⁴⁵¹ У листі І. Каманіна до Ганни Барвінок від 15 черв. 1904 р. він пише: «Добродій В.П. Горленко писав до мене [...]. Теперечки я увійшов у кореспонденцію з В.П. Горленком з поводу видання творів Пант. Ол-ча. Він чоловік дуже розумний і може дати добрий совет» (ІЛ.– Ф. XIX.– № 1270).

¹⁴⁵² Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 13 серп. 1904 р. // ЧЛММ, А-3450.

ко в цьому листі не зазначає, але в листі від 23 жовтня 1906 р. до Ганни Барвінок фігурують прізвища М. Дашкевича, А. і М. Стороженків¹⁴⁵³. Лист І. Каманіна розчулив В. Горленка, він задоволений, що Іван Михайлович дає йому високу оцінку як фахівцеві і людині¹⁴⁵⁴.

Вперше за все листування В. Горленко порушує фінансовий бік видання, можливо, спровокований Ганною Барвінок в її листах. Він припускає, що собівартість кожного тому буде не більше 700–800 руб., але оплачувати треба 3–4 томи, а наступні – з виручки від попередніх томів. Коли з'являться перші томи, пропонує розрекламувати їх, потурбуватися про рецензії. У цьому він візьме активну участь. Застерігає про політизацію суспільства, за умов якої популярності більше мають «соціалістичні» книжки. Пропонує видати тиражем не більше п'яти тисяч. Зовнішнє оформлення зробити як твори М. Гоголя, що видавав П. Куліш, або як «Записки о Южной Руси», які між собою подібні¹⁴⁵⁵.

Через кілька днів (17 серпня) інформує Ганну Барвінок, що одержав від І. Каманіна програму видання творів П. Куліша. Переконає, щоб якомога швидше розпочинати його випуск, оскільки перші томи вже готові; необхідно оголосити передплату на все видання в «Киевской старине» і в інших виданнях¹⁴⁵⁶.

У листопаді 1904 р. В. Горленко скаржиться Ганні Барвінок, що І. Каманін із серпня місяця не пише йому. В. Горленко відповів на всі запитання стосовно видання¹⁴⁵⁷: «треба писати йому, – пише В. Горленко, – щоби вивести його із заціпеніння»¹⁴⁵⁸. Не на всі листи й Ганни Барвінок відповідав І. Каманін¹⁴⁵⁹.

¹⁴⁵³ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 23 жовт. 1906 р. // ІЛ.– Ф. XIX.– № 1135.

¹⁴⁵⁴ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 13 серп. 1904 р. // ЧЛММ, А-3450.

¹⁴⁵⁵ Там само.

¹⁴⁵⁶ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 17 серп. 1904 р. // ЧМ, Ал 716 – 1/22.

¹⁴⁵⁷ Думається, що в І. Каманіна ні про що було писати В. Горленкові, оскільки той дав відповіді на всі запитання, які цікавили Івана Михайловича стосовно видання творів П. Куліша.

¹⁴⁵⁸ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 16 листоп. 1904 р. // ЧМ, Ал 716 – 1/29.

¹⁴⁵⁹ «Але ж і згага мене мучить, так бажаю од Вас хоч словечко получить

Під впливом Ганни Барвінок¹⁴⁶⁰ у кінці 1904 р. відновлюється короткочасне листування між В. Горленком і І. Каманіним. «Писав я до В. П. Горленка, – пише І. Каманін до Ганни Барвінок. – Він такий добрий, що обіщає організувати у Петербурзі переписку тих праць Пантелеймона Олександровича, котрих не можна дістати в Київі»¹⁴⁶¹. Власне, за листом В. Горленка до Ганни Барвінок від 21 травня 1905 р., І. Каманін більше їй не писав до В. Горленка, хоча він не лише організовував переписування творів П. Куліша, а й шукав самі твори, робив усе, що від нього залежало, щоб пришвидшити випуск перших томів.

На листи І. Каманін не відповідав¹⁴⁶², впливати на нього можна було тільки через Ганну Барвінок, так само, як і вирішувати всі організаційні питання: пошуки творів, їх переписування. «Про Каманіна нічого не знаю, – пише В. Горленко в листі до Ганни Барвінок від 2 червня 1905 р. – Жахливо він тягне з виданням творів. Невже не можна до

[...]. Будьте ласкави хоч одним словом і одзовицьця, а то діло наче захоллоло» (лист Ганни Барвінок до І. Каманіна від 3 лют. 1904 р. // ІЛ.– Ф. XIX.– № 227); «Пишите, – що стоїте у окна і мого листа дожидаетесь. Я пишу три, а Ви мовчите. Друга б з опуки перестала б писать» (лист Ганни Барвіно до І. Каманіна від 25 лют. 1904 р. // Там само.– № 229); «Чого Ви все мовчите?...» (лист Ганни Барвінок до І. Каманіна від 23 трав. 1904 р. // Там само.– № 235); «Дуже турбує мене Ваша мовчанка» (лист Ганни Барвінок до І. Каманіна від 7 листоп. 1904 р. // Там само.– № 250); «Ні розказати не можу, як я страждаю через Вашу мовчанку, знаючи Вас [...]». Разом з Вашим листом і од В. П. Горленка получила. Він на Вас жалкує, що з августа не мав листів» (лист Ганни Барвінок до І. Каманіна від 22 листоп. 1904 р. // Там само.– № 251) і т. д. Процитувавши ці листи, ми не мали на увазі скомпроментувати І. Каманіна. Питання ролі його у підготовці та виданні повного зібрання творів П. Куліша ще чекає свого дослідника. Хай це швидше всього характеризує, наскільки важко йшла підготовча робота. Не все, зрозуміло, зводилося тільки до суб'єктивних факторів, які затримували це видання.

¹⁴⁶⁰ У листі Ганни Барвінок до І. Каманіна від 25 та 26 листоп. 1904 р. вона настирно нагадувала, щоб той написав листа В. Горленкові (ІЛ.– Ф. XIX.– № № 252–253).

¹⁴⁶¹ Лист І. Каманіна до Ганни Барвінок від 14 груд. 1904 р. // ІЛ.– Ф. XIX.– № 1271.

¹⁴⁶² Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 21 трав. 1905 р. // ІЛ.– Ф. XIX.– № 1138.

цього часу приготувати було хоч 1-го тому?»¹⁴⁶³. Хоча листування між В. Горленком і Ганною Барвінок побудоване не лише на питаннях видання творів П. Куліша, ім'я І. Каманіна зустрічається в кожному листі: чи це пов'язано із затримкою повернення твору П. Куліша («Україна»), чи взагалі із повільною підготовкою до видання повного зібрання творів П. Куліша. Найчастіше на адресу І. Каманіна звучить інформація одного рівня, яка інколи повторюється через кілька місяців і через півроку¹⁴⁶⁴.

Інколи у В. Горленка не вистачає терпіння усвідомлювати цю затримку і він тоді категоричніший у своїх висловлюваннях. Він пропонує Ганні Барвінок рішучіше вимагати від І. Каманіна видання хоча б перших двох томів П. Куліша: «Є межа всякої повільності»¹⁴⁶⁵, – пише він.

У кінці травня 1906 р. В. Горленко, повернувшись із Петербурга в Ярошівку, їде до Києва і разом з тим зустрічається і з І. Каманіним, маючи намір присоромити його за повільність у підготовці до видання творів П. Куліша¹⁴⁶⁶.

Лист від 3 червня 1906 р., написаний після поїздки до Києва, насичений інформацією про І. Каманіна, видання творів П. Куліша. В. Горленко пише Ганні Барвінок, що був у І. Каманіна два рази і обидва лише з приводу видання творів П. Куліша. Майже вся підготовча робота зроблена, твори переписані. 27 липня¹⁴⁶⁷ будуть у Борзні з І. Каманіним і там Ганна Барвінок остаточно вирішить план видання і з серпня¹⁴⁶⁸ вже можна буде розпочати друкувати ху-

¹⁴⁶³ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 2 черв. 1905 р. // Там само.– № 1130.

¹⁴⁶⁴ Майже слово в слово написані слова В. Горленка в листі до Ганни Барвінок від 2 черв. 1905 р. і від 7 груд. 1905 р. (див. цитату в рукописі за попередньою виноскою). «Він (Каманін.– І.З.), – пише В. Горленко в листі до Ганни Барвінок від 7 груд. 1905 р.– занадто затримує видання творів П.О. Що заважає йому випустити хоча б перший том?» (ЛЛ.– Ф. ХІХ.– № 1134).

¹⁴⁶⁵ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 20 квіт. 1906 р. // ЧІМ, Ал 716 – 1/6.

¹⁴⁶⁶ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 23 трав. 1906 р. // Там само, – 1/7.

¹⁴⁶⁷ День пам'яті П. Куліша.

¹⁴⁶⁸ В листі спочатку було написано «з лип.», потім закреслено і поруч написано «з серпня».

дожні твори П. Куліша. «Тепер можна сказати, – пише В. Горленко в цьому листі, – що видання «Сочинений» стоїть ґрунтовно і забезпечене. Редакція їх прекрасна. Від душі вітаю Вас із цією найважливішою справою»¹⁴⁶⁹. У цьому ж листі окремим абзацом говорить і про І. Каманіна, що він хороша людина і працівник, але повільний. Його постійно треба підганяти, що й зроблено В. Горленком по мірі можливості під час зустрічі в Києві¹⁴⁷⁰.

27 липня В. Горленко не зміг приїхати до Борзни: в селі була призначена сходка селян, багатьом з яких В. Горленко здав в оренду свою землю і за це нічого не мав, оскільки селяни відмовилися будь-що платити у зв'язку з ідеями про відбирання в панів землі. Але в ці дні, у вільний від сходок час, переписував статті П. Куліша, яких не було в І. Каманіна. В. Горленко цікавиться, як же вирішили із І. Каманіним стосовно видання, коли він його розпочне друкувати?¹⁴⁷¹.

Знову виникло питання переднього слова. Ганні Барвінок все-таки хотілося відкрити видання творів П. Куліша великою передмовою, яка була б написана «велишно, поетично – забористо»¹⁴⁷², але виникло питання, хто це зможе зробити, проаналізувавши всі твори П. Куліша в цій передмові. Ганна Барвінок у здогадах пише в цьому листі до І. Каманіна, пропонуючи звернутися до М. Чернявського або до С. Єфремова чи до І. Пулюя. Перевага останнього полягає в тому, що він би міг написати передмову цілком самостійно без впливів останніх публікацій І. Франка. Ще міг би написати М. Коцюбинський, «гарно гармоничний взяв би акорд»¹⁴⁷³. І в останньому рядку цих імен – «а може Горленко написав би... Пишіть до Горленка»¹⁴⁷⁴.

В. Горленко, усвідомлюючи, що таку передмову не зможе зробити ні І. Каманін, ні рівнозначно будь-хто з назва-

¹⁴⁶⁹ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 3 черв. 1906 р. // ЧІМ, Ал 716 – 1/9.

¹⁴⁷⁰ Там само.

¹⁴⁷¹ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 7 серп. 1906 р. // ЧІМ, Ал 716 – 1/20.

¹⁴⁷² Лист Ганни Барвінок до І.Каманіна від 1 жовт. 1906 р. // ІЛ.– Ф. XIX.– № 313.

¹⁴⁷³ Лист Ганни Барвінок до І.Каманіна від 1 жовт. 1906 р. // ІЛ.– Ф. XIX.– № 313.

¹⁴⁷⁴ Там само. І жодним словом не говорить про те, що вже зроблено І. Каманіним у цьому плані.

них нею в листі осіб, просить Ганну Барвінок не гальмувати і не ускладнювати цим справу видання. Буде цілком достатньо, коли перший том відкриється короткою і ясною передмовою самого І. Каманіна, що зрештою-решт і сталося. Зрозуміло, що таке переднє слово не матиме ні характеристики особистості П. Куліша, ні аналізу його творів. Сам же В. Горленко писати передмову не зможе, оскільки, за власним зізнанням, недостатньо знає історичні праці П. Куліша, зокрема, російсько-польські відносини і не хоче писати про це загальними фразами¹⁴⁷⁵. Уже саме видання творів П. Куліша В. Горленко вважав пам'ятником, навколо якого не варто одразу заводити полеміку і суперечку. Хай все це виходить на суд читача вільно. Тому пропонує включити до першого тому всю поезію (окрім біблійної), а також новинку – збірку «Хуторну філософію» і «Хуторну поезію». «Це, – пише В. Горленко в цьому ж листі, – поперше, поставить перед читачем Куліша прямо на весь зріст, а, по-друге, за новизною матеріалу і цікавістю одразу піде збут (я думаю, що книжка розійдеться за півроку чи за рік) і дасть підмогу на видання подальших томів»¹⁴⁷⁶.

До цього часу І. Каманіним ще не було остаточно складено програму видання творів П. Куліша, незважаючи на те, що В. Горленко не один раз про це писав Ганні Барвінок. Відвідування В. Горленком І. Каманіна в Києві, листування, очевидно, підштовхнули його до цього. Принаймні проект такої був складений, обговорений у Києві з М. Дашкевичем, А. Стороженком. Після цього було надіслано й В. Горленкові. У листі від 23 жовтня 1906 р. В. Горленко пише до Ганни Барвінок, що детально відповів на неї І. Каманінові¹⁴⁷⁷. Схоже, цього разу програма була вже складена остаточно.

Перебравшись до Петербурга, В. Горленко міг займатися пошуками творів П. Куліша, організацією їх перепису-

¹⁴⁷⁵ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 23 жовт. 1906 р. // ІЛ.– Ф. XIX.– № 1135.

¹⁴⁷⁶ Там само.

¹⁴⁷⁷ Там само.

вання, вирішенням деяких інших організаційних питань. Найбільше, чим він міг займатися в північній столиці у справі видання творів П. Куліша, – це підганяти І. Каманіна через Ганну Барвінок і її саму до швидшої реалізації цієї справи, оскільки вона охоче листувалася з обома її кореспондентами. Останній лист, у якому В. Горленко цікавиться виданням, датований 29 грудня 1906 р., коли В. Горленко вже лежав у петербурзькій лікарні, з якої він так і не вийшов: «Чи розпочато видання творів П. О., – пише він у цьому листі до Ганни Барвінок. – Я писав Ів. Мих., але не маю від нього відповіді»¹⁴⁷⁸.

У кількох листах Ганни Барвінок до І. Каманіна запитувала, чи не пише В. Горленко йому¹⁴⁷⁹, в одному з них навіть дорікнула, що поруч із мовчанкою І. Каманіна мовчить «и даже – Василий Петрович»¹⁴⁸⁰. Причини цього мовчання, як ми знаємо, були різними.

Коли було вже видано кілька томів «Сочинений...» П. Куліша, значить частково здійснилася мрія В. Горленка, Ганни Барвінок і всіх інших, хто хотів побачити це видання, Ганна Барвінок, перечитуючи листи В. Горленка до неї, залишила на деяких із них власні помітки. Так на листі до неї від 19 грудня 1900 р. читаємо: «1910 28-го грудня. Как я его уважаю, ценю – и не забуду пока моего віку. А. Куліш»¹⁴⁸¹. Це саме в той період, коли йшла активна підготовка до публікацій творів П. Куліша «Искатели счастья», «Владимирия», «Дневника». На листі В. Горленка до Ганни Барвінок від 11 серпня 1905 р. читаємо: «Щирий друг мій постійно слідив за інтересами Куліша і прихильний був до мене і Куліша до (кончин) дней своїх. Мир праху его»¹⁴⁸².

¹⁴⁷⁸ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 29 груд. 1906 р. // ЧИМ, Ал 716 – 33.

¹⁴⁷⁹ Листи Ганни Барвінок до І.Каманіна від 11 лют. 1907 р. (ІЛ.– Ф. XIX.– № 326), від 24 лют. 1907 р. (Там само.– № 327), від 17 берез. 1907 р. (Там само.– № 333), від 29 берез. 1907 р. (Там само.– № 333), без дати (Там само.– № 578).

¹⁴⁸⁰ Лист Ганни Барвіно до І.Каманіна від 29 берез. 1907 р. // ІЛ.– Ф. XIX.– № 333.

¹⁴⁸¹ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 19 груд. 1900 р. // Там само.– № 1125.

¹⁴⁸² Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 11 серп. 1905 р. // Там само.– № 1136.

Смерть В. Горленка для Ганни Барвінок була великою несподіванкою, яка вразила її до почуття розпачу. Привчивши всіх, що він часто хворів, інколи хворіючи працював, звикли до того, що В. Горленко ще довго буде жити. «Тяжко, тяжко на душі, – пише Ганна Барвінок у листі до І. Каманіна від 19 квітня 1907 р. – Хто ж так широко озвезця до нашого діла, видання творів моєї дружини? Як він сего сподівався. Чи ми, чи він більше»¹⁴⁸³. Ці слова абсолютно відповідали дійсності. Сам же В. Горленко дуже скромно оцінював свою роль у підготовці до видання творів П. Куліша: «У цій справі я тут ні до чого»¹⁴⁸⁴, – писав він Ганні Барвінок, віддаючи всі заслуги І. Каманінові, коли це видання здійсниться. І тут же радив, щоб з осені обов'язково він розпочав друкувати поезію та белетристику П. Куліша¹⁴⁸⁵.

І. Каманін хоча й скромно, але справедливо висловив в останньому абзаці свого короткого слова власне ставлення і значення В. Горленка у підготовці до видання творів П. Куліша, як і радив Василь Петрович, переднього слова до першого тому, цитоване нами на початку цього підрозділу¹⁴⁸⁶.

* * *

Підсумовуючи сказане вище, можна зробити такі загальні спостереження.

Від самого початку В. Горленко не мав наміру брати на себе функції практичного виконавця підготовки видання повного зібрання творів П. Куліша і всіляко уникав таких зобов'язань. До цього спонукали обставини його життя, господарство, від яких він був дуже залежний, і не міг через них займатися великою постійною роботою, скажімо, в даному разі видання творів П. Куліша чи редагування журналу «Киевская старина», (як бачили це в окремому підрозділі третього розділу даної роботи), написанням великих за обсягом дослідницьких праць. Господарські справи

¹⁴⁸³ Лист Ганни Барвінок до І. Каманіна від 19 квіт. 1907 р. // ІЛ.– Ф. XIX.– № 336.

¹⁴⁸⁴ Лист В.Г. до Ганни Барвінок від 10 черв. 1906 р. // ЧІМ, Ал 716 –1/11.

¹⁴⁸⁵ Там само.

¹⁴⁸⁶ Див с. 354–355.

постійно відривали його від творчої праці, з року в рік за-непадаючи.

Проте В. Горленко постійно виступав натхненником цього видання, чи спонукав до активності І. Каманіна і навіть саму Ганну Барвінок.

Від ідеї видання повного зібрання творів П. Куліша і до майже остаточної підготовки В. Горленко брав найактивнішу участь у всіх підготовчих процесах: планах видання, пошуках творів і їх переписування. Фактично концепція «Сочинений и писем П. А. Кулиша» належить В. Горленкові.

Вся ця робота припадає на період діяльності В. Горленка, коли він значну частину часу проводив у Петербурзі, пишучи до тамтешніх періодичних видань, що давало привід дослідникам творчості В. Горленка звинувачувати його у відриві від української ідеї, її тематики, проблематики. Участь його у підготовці до видання «Сочинений...» яскраво переконують у тому, що такого відриву не було ніколи.

В. Горленко завжди вболівав за розвиток української культури і в міру власних можливостей практичною діяльністю завжди долучався до цього процесу. Можна дорікати йому в тому, що ним не зроблено. Але ставши на цей шлях, можна дійти до того, що вся діяльність, все життя стане надзвичайно мізерним, а сама постать В. Горленка – одіозна, зате амбіції звинувачувача – гігантськими. Це не лише хибний шлях, – це небезпечний шлях. Не дай, Боже, будь-кому з нас стати на нього!

* * *

Висновки

Епістолярна спадщина В. Горленка, починаючи з середини 20-х рр. ХХ ст., стає предметом дослідження науковців різних галузей суспільних дисциплін. Поруч із розвідками, передмовами і коментарями друкуються і самі листи В. Горленка. Проте під тиском більшовицької ідеології, ворожої українській культурі, процес вивчення творчої спадщини В. Горленка і листів у тому числі почав розвиватися по замкненому колу в різні часи з різною інтенсивністю, затухаючи інколи на багато років. Незважаючи на те, що вся епістолярна спадщина В. Горленка не була зарахована до категорії забороненої і науковці періодично ознайомлювалися зі змістом листів, однак це не знаходило свого відображення в спеціальних статтях чи монографічних дослідженнях. Окреслення, дані переважно Є. Рудинською у суміші із фальсифікаційними нашаруваннями, спрацьовували до недавніх часів. Але такі дослідники як К. Грушевська, П. Ротач, В. Шевчук, С. Білокінь в Україні, Д. Дорошенко, І. Борщак за кордоном та інші там і там високо оцінювали творчість В. Горленка. В. Горленко в однаковій мірі листувався з істориками і літераторами, етнографами, редакторами і видавцями періодичних видань, маючи з кожним із них своє коло тем, питань і проблем, які набувають справжньої цінності і значення після проголошення незалежності України як самостійної держави. Настала потреба у вивченні творчої спадщини В. Горленка, зокрема і його епістолярної спадщини, яка охоплює широке коло історико-культурологічних тем, дає можливість побудувати повну його біографію.

Підсумовуючи сказане в даній роботі, можна дійти таких висновків:

Листи В. Горленка дають багатий матеріал для теоретико-методологічних досліджень у галузі епістолології своїми структурними та індивідуальними особливостями під час проведення регесту письма: розгляду таких питань, як датування, структура тексту, папір, почерк, інтенсивність листування, міра довіри до кореспондента, довгі й короткі листи, мова тощо. Епістолярна спадщина В. Горленка, яка охоплює широке коло історико-культурологічних тем, питань, проблем, факти з особистого і громадського життя в Україні кінця XIX – початку XX ст., має незаперечний інтерес для науковців різних галузей суспільних дисциплін.

У листах В. Горленка не менше зацікавлення викликає і сама його особа. В. Горленко був у добрих стосунках із великою кількістю відомих наукових культурних діячів України кінця XIX – початку XX ст. таких, як Ганна Барвінок, Б. Грінченко, О. Лазаревський, О. Левицький, П. Мартинович, Панас Мирний, М. Стороженко, Д. Яворницький та інші. Листи В. Горленка чітко доводять, що духовно він ніколи не поривав відносин із Україною, її науковим і літературним оточенням, яке зі свого боку підтримувало дані стосунки, – це Ганна Барвінок, Є. Ківлицький, О. Левицький, Панас Мирний, А. Степович, Д. Яворницький, з якими В. Горленко листувався в останні роки свого життя. Фізичний розрив із Україною варто розцінювати як вимушений акт, у якому пристосування В. Горленка до тодішньої державної системи Росії шкодили насамперед його здоров'ю, позбавляли можливості активніше займатися близькими йому духовними потребами – розробляти українські сюжети.

Унікаючи політики у своїй творчості і громадському житті, В. Горленко не міг уникнути деяких політологічних моментів стосовно державності царсько-імператорської Росії, передбачивши її занепад і розпад на національні країни.

Листи В. Горленка дають можливість виявити більшість анонімних публікацій автора (на жаль, не всі) в часописі «Киевская старина».

Детальний джерелознавчий та текстологічний аналіз листів В. Горленка породжує багато питань автобіографі-

чного і суспільно-культурологічного характеру, для розв'язання яких необхідно залучити інші документальні джерела: листи його кореспондентів; архіви періодичних видань, в яких він друкувався; щоденники, спогади про цей період; публікації самого В. Горленка, інших авторів, тематика яких збігається. Це дозволяє стверджувати, що листи В. Горленка можна вивчати як самостійне джерело, так і в комплексі епістолярії, друківаних матеріалів кінця XIX – початку XX століття в усіх тих темах, питаннях і проблемах, які порушуються в його листах.

Саме з листів В. Горленка яскраво видно про складні стосунки його із редакторами О. Лашкевичем, Є. Ківлицьким, В. Науменком, які стримували його творчу продуктивність, бажання його бути значно кориснішим, проте це не заважало підтримувати стосунки безпосередньо з іншими впливовими співробітниками, зокрема, О. Лазаревським, що дало можливість надрукувати кілька цінних для науки статей. У цілому, по відношенню до журналу він керувався кращими духовними інтересами задля культурного розвитку України навіть після того, коли його не було обрано редактором «Киевской старины».

Робота В. Горленка над полетиканськими паперами, підготовка на їхній підставі наукової розвідки «Из истории южнорусского общества начала XIX в.» – є зразком глибокого й сумлінного дослідження, тактовного й неупередженого вирішення порушеної проблеми, що має неабияке виховне значення для нових поколінь дослідників. В. Горленко один із перших висловив думку, що «Історія русів» вийшла з дому Полетиків, яка хоча й піддається періодично сумнівам, але з появою новітніх науково-технічних методів дослідження проблем авторства текстів запропонована В. Горленком методика стає відправною точкою у подальших дослідженнях.

Від ідеї повного зібрання творів П. Куліша і до майже остаточного його завершення В. Горленко брав найактивнішу участь у всіх підготовчих процесах: планах видання, пошуках творів і їх переписування (копіювання). Фактично

й концепція «Сочинений и писем П.А. Кулиша» належить В. Горленкові.

В. Горленко справді посідає одне з чільних місць серед українських науково-культурологічних діячів кінця XIX – початку XX століття, незалежно від того, як – скромно чи самовбивче – він сам характеризував свою діяльність.

* * *

Ще публікації автора про Василя Горленка

Василь Горленко і Ярошівка. Попередній начерк теми. (Рідна земля) // Трибуна хлібороба. – 1988. – № 76. – 25 червня. – С. 3–4.

За листами В. П. Горленка. 1. Горленко і Горький. Передмова Петра Ротача // Трибуна хлібороба. – 1989. – № 20. – 14 лютого. – С. 4; 2. Горленко і українська мова. (Рідна земля) // Трибуна хлібороба. – 1989. – № 23. – 21 лютого. – С. 2.

У чеканні спадкоємців. Про взаємини між В. Горленком і Кулішами // Вітчизна. – 1991. – № 8. – С. 193–194.

Василь Горленко і Тарас Шевченко // УМЛШ. – 1992. – № 3–4. – С. 55–56.

Правда і картини життя народу – над усе // Слово і час. – 1993. – № 1. – С. 18.

Талант у затінку // Старожитності. – 1993. – № 5–6 (41–42). – С. 23.

«Залишаюся глибоковідданим – В. Горленко» // Хроніка 2000. Наш край. – 1993 – № 1–2 (3–4). – С. 73–73.

Дорога майже в сто років / Передмова / // Василь Горленко. Південноруські образи та портрети. – К., 1993. – 229 + XII с. / Репринтне відтворення видання 1898 р.

Від миті – у вічність. До 90-х роковин від дня смерті В. П. Горленка. (Наші славні земляки) // Трибуна хлібороба. – 1997. – 9 квітня. – № 28. – С. 3.

Горленко Василь Петрович // Українські архівісти. Біобібліографічний довідник. Випуск перший (XII ст. – 1930-ті рр.). – К., ГАУ при Кабміні України, УДНДІАСД, ІУАД НАНУ, 1999. – С. 99–100.

Горленко Василій Петрович // Енциклопедія життя и творчества Н. И. Костомарова (1817–1885). – Киев – Донецк: Юго-Восток, 2001. – С. 114–115.

Відомий і невідомий Горленко // Українська періодика: Історія і сучасність. Доповіді та повідомлення восьмої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, Львів, 24–26 жовтня 2003 р. / За редакцією М. М. Романюка / Українські публіцисти, редактори, видавці. – Львів: Національна академія наук України, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, Науково-дослідний центр періодики, 2003. – С. 795–808.

Горленко Василь Петрович. 1853–1907. 10 червня 2003 р. Київ-Талалаївка-Ярошівка (Українське). Матеріали ювілейної конференції / упор., редак., верстка І. Забіяки / Видання здійснене власним коштом Віктори Баранова та Івана Забіяки. – К., 2004. – 52 с.

Василь Горленко – журналіст, науковець, людина // Журналістика: Науковий збірник / За ред. Н.М. Сидоренко. – К.: Ін-т журналістики Київ. нац. ун-ту імені Т. Шевченка, 2004. – Вип. 3. – С. 109–116.

Події 1905–1907 рр. у житті Василя Горленка // Наукові записки Інституту журналістики. – К., 2005. – Т. 21. Жовтень – грудень. – С. 116–121.

Василь Горленко і Франція // Вітряк. До 100-річчя від дня смерті В. П. Горленка та 120-річчя від дня народження І. П. Кавалерідзе / Упорядкув. І. Забіяка. – Талалаївка-К., 2007. – Вип. 3. – С. 48–50.

* * *

У світ вийшли:

Вітряк. Літературний альманах Талалаївщини. До 150-річчя від дня народження Василя Петровича Горленка / Упорядкування І. Забіяки, М. Пригари; худ. оформл. М. Пригари; фото В. Чернявського. Вип. 1. – К.-Талалаївка, 2003. – 68 с.

Вітряк. Літературно-красназничий альманах Талалаївщини. До 60-річчя від дня визволення Талалаївщини від німецько-фашистських загарбників / Упорядкування І. Забіяки; худ. оформл. М. Пригари. Вип. 2. – Талалаївка-К., 2005. – 147 с.

Вітряк. Літературно-красназничий альманах Талалаївщини. До 100-річчя від дня смерті В.П. Горленка та 120-річчя від дня народження І.П. Кавалерідзе / Упорядкування І. Забіяки. Вип. 3. – Талалаївка-К., 2007. – 196 с.

Вітряк. Літературно-красназничий альманах Талалаївщини. “З журбою радість обнялася” / Ред.-упоряд. І. Забіяка. Вип. 4. – Талалаївка-К., 2007. – 204 с.

Вітряк. Літературно-красназничий альманах Талалаївщини / Ред.-упоряд. І. Забіяка. Вип. 5. – Талалаївка-К., 2008. – 20 с.

Гостра О. Сповідь траві. Поезії / Бібліотека альманаху «Вітряк» / Автор проекту І. Забіяка. Вип. 1. – Талалаївка-К., 2008. – 112 с.

Зі щирим серцем до рідного краю. Фотонарис / Авт. М. Г. Савченко, М. П. Купрієнко, М. І. Лісовий та ін. / Бібліотека альманаху «Вітряк» / Автор і упоряд. проекту І. Забіяка. Вип. 2. – К., 2008. – 96 с., іл.

Гостра О. Перехрестя. Проза / Бібліотека альманаху «Вітряк» / Автор проекту І. Забіяка. Вип. 3. – Талалаївка-К., 2009. – 208 с.

Забарний О. Калинова сповідь. Проза / Бібліотека альманаху «Вітряк» / Автор і упоряд. проекту І. Забіяка. Вип. 4. – К., 2010. – 94 с.

* * *

Бібліотека альманаху «Вітряк». Випуск 5
Автор проекту *Іван Забіяка*

Наукове видання

ЗАБІЯКА Іван Михайлович

Епістолярна спадщина Василя Горленка

Монографія

Вид. 2-ге, доповн. і переробл.

Редактори-коректори *Віктор Баранов,*
Леонід Остроушко

Оправа *Олександра Івахненка*

Комп'ютерна верстка *Івана Забіяки*

**Видання здійснено за сприяння
Прилуцького осередку
Чернігівського земляцтва в м. Києві**

Віддруковано в КП «Редакція журналу "Дім, сад, город"»
03680, Київ-80, вул. Академіка Заболотного, 19.
Підписано до друку 6 січня 2013. Формат 60 x 84 1/16.
Фіз. друк. арк. 25,0. Облік.-вид. арк. 19,5. Наклад 300.
Зам. № 02/1 від 14.02.2013

ІВАН
ЗАБІЯКА

ЕПІСТОЛЯРНА
СТАДЦІЙНА

ВАСИЛЯ ГОРЛЕНКА

ЗАБІЯКА
ІВАН
МИХАЙЛОВИЧ

КАНДИДАТ ІСТОРИЧНИХ НАУК, СТАРШИЙ
НАУКОВИЙ СПІВРОБІТНИК, ДОКТОР ФІЛОСОФІЇ РНД, ЖУРНАЛІСТ, ЛЕКСИ-
КОЛОГ, КРАЄЗНАВЕЦЬ, ПОКАЖЧИКОЗНАВЕЦЬ. НАРОДИВСЯ В с. ЯРОШІВКА
РОМЕНСЬКОГО РАЙОНУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ (ТЕПЕР с. УКРАЇНСЬКЕ ТАЛА-
ЛАЇВСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ). ОДНОСЕЛЕЦЬ
ВАСИЛЯ ГОРЛЕНКА.

ЗАКІНЧИВ УКРАЇНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ ФІЛОЛОГІЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ НІЖИН-
СЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ ім. М.В. ГОГОЛЯ (ТЕПЕР
НІЖИНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ МИКОЛИ ГОГОЛЯ). ПРАЦЮ-
ВАВ УЧИТЕЛЕМ У СШ №100 м. КИЄВА, ІНЖЕНЕРОМ У КОНСТРУКТОРСЬКОМУ
БЮРО ОБ'ЄДНАННЯ «ОКТАВА», СТАРШИМ РЕДАКТОРОМ У ВИДАВНИЦТВІ
«РАДЯНСЬКА ШКОЛА», В АПАРАТІ СПУ, НАУКОЦЕМ В ІНСТИТУТІ УКРАЇНСЬКОЇ
АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА НАН УКРАЇНИ. НІНИ СТАРШИЙ НАУКО-
ВИЙ СПІВРОБІТНИК, ДОЦЕНТ КАФЕДРИ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ
ІНСТИТУТУ ЖУРНАЛІСТИКИ КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА.

АВТОР 1 МОНОГРАФІЇ, 1 ПОСІБНИКА (У СПІВАВТОРСТВІ), ПОНАД 50 ЗБІР-
НИКІВ, СЛОВНИКІВ, ПОКАЖЧИКІВ, ПОНАД 500 ПУБЛІКАЦІЙ.

АВТОР-УПОРЯДНИК ВИДАННЯ «ВІТРЯК». ЛІТЕРАТУРНО-КРАЄЗНАВЧИЙ
АЛЬМАНАХ ТАЛАЛАЇВЩИНИ. ВИП. 1-5 ТА БІБЛІОТЕКИ АЛЬМАНАХУ
«ВІТРЯК». ВИП. 1-4.